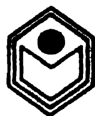
ৰথৰ চকৰি ঘূৰে

চৈয়দ আব্দুল মালিক

বুক হাইভ্

প্ৰকাশক ঃ
শ্ৰীবিজয় কুমাৰ দত্ত
বুক হাইভ্
এ. কে. আজাদ ৰোড
গুৱাহাটী-৭৮১০০৮

প্ৰচ্ছদ ঃ
সুব্ৰত চৌধুৰী

প্ৰথম সংস্কৰণ ঃ
১ মাৰ্চ, ১৯৫৮ চন (বাণী মন্দিৰ, ডিব্ৰুগড়)
দ্বিতীয় সংস্কৰণ ঃ
চেপ্তেম্বৰ, ১৯৯৭

মূল্য ঃ ৭০.০০ টকা

ডি. টি. পি. কম্পোজিং ঃ
টেকন্' প্ৰিণ্ট
পাণবজাৰ, গুৱাহাটী-১

ছপা ঃ গিৰি প্ৰিণ্ট চাৰ্ভিছ
৯১/এ বৈঠকখানা ৰোড
কলিকতা - ৯

এষাৰ কথা

'ৰথৰ চকৰি ঘূৰে' নামৰ এই উপন্যাসখন মই ২৬/২/৫০ ৰ পৰা ১৩/৪/৫০ -ৰ ভিতৰত লিখি উলিয়াইছিলো। প্ৰথম তাঙৰণ ছপা কৰি উলিওৱা হৈছিল ১৯৫৮ চনৰ ১ মাৰ্চ তাৰিখে। প্ৰকাশক আছিল ডিব্ৰুগড়ৰ 'বাণী মন্দিৰ'ৰ গৰাকী জীৱেশ্বৰ হাজৰিকা। প্ৰায় ৪৭ বছৰৰ আগতে ৰচনা কৰা আৰু প্ৰায় ৪০ বছৰৰ আগতে প্ৰথম প্ৰকাশ হোৱা এই উপন্যাসখন ভাৰতবৰ্ষ স্বাধীন হোৱাৰ অলপ দিনৰ পিছতে লিখা। তেতিয়াও নাগালেণ্ড নামৰ এখন সুকীয়া ৰাজ্য হোৱা নাছিল, নগাপাহাৰ জিলা অসমৰ ভিতৰৰে এখন জিলা আছিল। দ্বিতীয় মহাসমৰৰ দিনৰ পৰা কমিউনিষ্ট আন্দোলনৰ যোগেদি যি সাম্যবাদী বিপ্লৱ গঢ়ি তুলিবৰ কাৰণে যুৱক-যুৱতীসকলৰ মাজত এক বাতাৱৰণ গঢ়ি উঠিছিল. তাৰেই পটভূমিত এই উপন্যাসখন লিখা হৈছিল। ময়ো আছিলো এই সাম্যবাদী আদৰ্শৰ এক সক্ৰিয় সমৰ্থক আৰু কৰ্মী।

'ৰথৰ চকৰি ঘূৰে' নামৰ এই উপন্যাসখনত সেইসময়ৰ অসমৰ শিক্ষিত-অৰ্দ্ধশিক্ষিত যুৱক-যুৱতী, কৃষক-শ্ৰমিকৰ মনত উদয় হোৱা চিন্তা-কল্পনা, তেওঁলোক সম্মুখীন হোৱা ৰাজনৈতিক, অৰ্থনৈতিক, সামাজিক, সাংস্কৃতিক পৰিৱেশ আদি এই উপন্যাসখনৰ প্ৰধান বিষয়-বস্তু আছিল। পাঠকসকলে সেইসময়ৰ এটা চিত্ৰ ইয়াত পাব।

এই উপন্যাসখন বহুত বছৰ অপ্ৰকাশিত হৈ আছিল। কিতাপখন পাবলৈ নোহোৱা হৈছিল। বহুত বিচাৰিও ক'তো ইয়াৰ কপি এটা মই পোৱা নাছিলো। মই প্ৰায় হতাশ হৈছিলো। আজি কেইমাহমানৰ আগতে যোৰহাটৰ ৰাজকুমাৰ শ্ৰীঅজিত নাৰায়ণ সিংহই মোৰ এটা ব্যক্তিগত সাক্ষাৎকাৰ লৈছিল। তাত মই এই উপন্যাসখন ক'তো বিচাৰি নোপোৱাৰ কথা উল্লেখ কৰিছিলো। এই সাক্ষাৎকাৰৰ এটা বিৱৰণ দৈনিক জনমভূমিৰ এটা দেওবৰীয়া সংখ্যাত প্ৰকাশ হৈছিল। তাত অজিত নাৰায়ণে এটা আবেদন জনাইছিল কাৰোবাৰ হাতত মোৰ এই উপন্যাসখনৰ কপি থাকিলে যেন তেওঁক জানিবলৈ দিয়ে। এক অভাৱনীয় কথা যে কেইদিনমানৰ পিছতে এখন চিঠি পোৱা গ'ল। চিঠিৰ লিখক তিনিচুকীয়াৰ শ্ৰীবদন চন্দ্ৰ পাঠক। তেখেতে জনালে যে 'ৰথৰ চকৰি ঘূৰে'ৰ কপি এটা তেখেতৰ ওচৰত আছে, আৰু লাগিলে আমাক দিব পাৰিব সেই কপিটো।

এই বাতৰিটো পাই মই আৰু অজিত নাৰায়ণে সঁচাকৈয়ে বৰ আনন্দ পালো।

মই জনালো যেন কিতাপখন ডাকযোগে বা কুৰিয়াৰ ছাৰ্ভিচ যোগে নপঠিয়ায়, কাৰণ হেৰোৱাৰ ভয় আছে। কিতাপখন মই নিজেই অনাৰ বা অনোৱাৰ ব্যৱস্থা কৰিম।

ইয়াৰ দুদিনমানৰ পিছতে শ্ৰীযুত পাঠকে নিজৰ সম্পৰ্কীয় এজনৰ হাতত কিতাপখন মোলৈ দি পঠিয়ালে। মোৰ কাৰণে এই সৰু ঘটনাটো সঁচাকৈয়ে এটা স্মৰণীয় ঘটনা হৈ ৰ'ব। আজি 'ৰথৰ চকৰি ঘূৰে' উপন্যাসখন প্ৰকাশ কৰাটো সম্ভৱ হ'ল শ্ৰী অজিত নাৰায়ণ আৰু শ্ৰীযুত বদন চন্দ্ৰ পাঠকৰ উদাৰতাৰ কাৰণে। দুয়োলৈকে মই মোৰ কৃতজ্ঞতা আৰু আন্তৰিক কৃতজ্ঞতা জনাইছো।

এই উপন্যাসখন পঢ়োঁতে পাঠকসকলে যেন ৰচনা কালৰ অসমৰ পৰিবেশ পৰিস্থিতিৰ কথা মনত ৰাখে। বৰ্তমান ৰাজনৈতিক, সামাজিক, অৰ্থনৈতিক বহুত পৰিবৰ্তন আমাৰ দেশত হৈছে। কিন্তু তেতিয়াৰ দিনৰ এটা বাস্তৱ চিত্ৰ এই উপন্যাসখনত পাব। ইয়াত হাত ফুৰোৱা হোৱা নাই। পুনৰ মুদ্ৰণহে কৰা হৈছে। সেই দৃষ্টিভঙ্গীৰেই পাঠকসকলে কিতাপখনৰ বিষয়-বস্তুৰ বিচাৰ কৰিব বুলি আশা কৰিলো।

এই নোহোৱা হৈ যোৱা মোৰ পুৰণি উপন্যাসখন প্ৰকাশ কৰি উলিওৱাৰ কাৰণে মই মোৰ বন্ধু গ্ৰন্থৰ প্ৰকাশক শ্ৰীবিজয় দত্তক আন্তৰিক ধন্যবাদ জনালো। বদন চন্দ্ৰ পাঠক আৰু অজিত নাৰায়ণ সিংহলৈ পুনৰ শ্ৰদ্ধা নিবেদন কৰিলো।

যোৰহাট
১৪/৩/৯৭

চৈয়দ আব্দুল মালিক

"All you whom I love though I know you not! You whom life has not sullied; you who dream of great things, that you know to be impossible, while you fight for them against the envious world, —may you be happy— it is so good to be happy! ... Oh my friends, I know that you are there, and I hold my arms out to you... There is a wall between us. Stone by stone I am breaking it down but I am myself broken in the labour of it. Shall we ever be together? Shall I reach you before another wall is raised between us : the wall of death? ... No matter! Though all my life I am alone, so only I may work for you, do you good, and you may love me a little, later on, when I am dead! ..."

— Romain Rolland.

ৰথৰ চকৰি ঘূৰে

সন্ধিয়া লাগি ভগাৰ পিছত কমল আহি ঘৰ পালেহি। তিনিদিনৰ দীঘলীয়া ৰেল-যাত্ৰাৰ পিছত কমলৰ বৰ ভাগৰ লগা যেন লাগিছিল। তাৰ গাৰ কাপোৰ-কানিবোৰো কয়লাৰ গুৰি পৰি মলিয়ন হৈ পৰিছিল। দেউতাকক সেৱা কৰি সি তাৰ চিনাকি পুৰণি চকীখনতে বহিল। তাৰ মাল-বস্তুবোৰ বসন্তই পিছত আনিছে। হাততে পানী এগিলাচ লৈ আইজনী তাৰ কাষতে ৰ'লহি। সি আইজনীৰ মুখলৈ চালে, আইজনী আগতকৈ ওখ আৰু শকতজনী হৈছে।

"আগে মুখ হাত,-- বাৰু দে, ডিঙিটো শুকাই আহিছে, পানীটোপাকে খাই লওঁ।" --কোৱাৰ লগে লগে সি আইজনীৰ হাতৰ পৰা পানীখিনি লৈ শেষ কৰি পি খালে।

"তাৰ পৰা তই কেতিয়া আহিলি ককাইদেউ?" আইজনীয়ে সুধিলে।

জোতাযোৰ ভৰিৰ পৰা খুলি সি ক'লে, "ৰেলত উঠিলোঁ পৰহি দিনৰ এক বজাতে। চিঠিখন তইঁতে পাইছিলি নহয়?"

"ওঁ, চিঠি পাই বসন্ত ককাইদেউহঁত কালিৰে পৰা ষ্টেচনলৈ অহা-যোৱা কৰিয়ে আছে।"

"কেলেই তহঁতে জানো নেজান, যে কলিকতাৰ পৰা আমাৰ এইখিনি পাবলৈ তিনিদিন লাগে?" কমলে ক'লে।

সৰুকৈ আইজনীয়ে ক'লে, "জানো, পিছে কিজানি বোলো সোনকালেই আহি পাৰহি কেনেবাকৈ।"

আইজনীয়ে কমলৰ জোতাযোৰ নি আঁতৰাই থ'লে, আৰু তাক দেউতাকৰ খৰমযোৰ আনি দিলে। সি কিন্তু খৰমযোৰ নিপিন্ধাকৈয়ে থিয় হ'ল। শুদা চেঁচা মাটিত ভৰি দুখন দি তাৰ ভাল লাগিল। বহুত দিনৰ চিনাকি তাৰ এই মজিয়া, ইয়াৰ ধূলিকণাবোৰত তাৰ কাৰণে আছে মুকলি মৰমৰ কোমলতা। এই পৃথিৱীৰ পৰা বিদায় ল'বৰ সময়ত মাকে তাক এই মজিয়াৰ কোলাতে এৰি গৈছিল!

চ'ত মাহৰ আগ পথ, বৰ বেছি গৰম পৰা নাই। জাৰো নাই। গছপাতৰ ওপৰেদি জিৰ্জিৰাই বাগৰি অহা বতাহজাক পাতল। কমলে কয়লাৰ মলি লগা কামিজটো খুলিলে। এনেতে বসন্তহঁতে তাৰ মালবস্তু লৈ আহি চোতাল পাইছেহি।

কমল দুৱাৰমুখলৈ ওলাই আহিল।

"সকলো বস্তু আহিলনে বসন্ত?" সি সুধিলে।

"ওঁ ৰেলৰ পৰা যিমানখিনি নমাই দিছিল, সিমানখিনি আনিছো আৰু।"

কমল কলিকতাৰ পৰা আহিছে। বসন্ত, অৰুণ, আইজনী সকলোৰে ধাৰণা যে

প্ৰত্যেকৰে কাৰণে সি কিবা নহয় কিবা জৰুৰ আনিছে। আগে-পিছেও আনে। বাকচ-পত্ৰ কেইটা, বিচনাৰ হ'ল্ডলটো আৰু তাৰ টিফিন-কেৰিয়াৰটো মজিয়াত নমাই থোৱাৰ পিছত সিহঁতৰ কাম শেষ হ'ল। কিন্তু কমলে জানে যে সিহঁত বস্তুকেইটাৰ পৰা আঁতৰি নোযোৱাৰ অন্য কাৰণ একো নাই।

সি পেণ্টৰ জেপৰ পৰা চাবিকোচা উলিয়াই আইজনীলৈ আগবঢ়াই দি ক'লে "চাওঁ, কোনোবা এটা বাকচত মোৰ ধুতি-চোলা আছে, খোলচোন।"

ততাতৈয়াকৈ, কোনটো বাকচৰ, বা কোনটো তলাৰ কোনটো চাবি নোচোৱাকৈয়ে আইজনীয়ে বাকচ খোলাৰ সাধনাত লাগি গ'ল। তাই খুলিব নোৱৰা যেন দেখি একপ্ৰকাৰ জোৰ কৰিয়ে বসন্তই তাইৰ হাতৰ পৰা চাবিকোচা কাঢ়ি লৈ বাকচ খুলিবৰ চেষ্টা কৰিব ধৰিলে। অকণ সৰু, তাৰ আশা আছিল যে যেই কোনো এটাই খুলিলেই হয়, তাৰ ভাগৰ বস্তু সি পাবই।

কমলে দেখিলে তাৰ চাবিকোচা ভগাৰ উপক্ৰম হৈছে। সি ক'লে, "চাওঁ মোক দে, তহঁতে ভাঙিবিহে এতিয়া।"

ভালেমান বস্তু। আইজনীৰ কাৰণে এখন শাৰী, চোলাকাপোৰ তিনিডোখৰ, এটা সৰু ধুনীয়া তেলৰ বটল, গা ধোৱা চাবোন দুটুকুৰা, আৰু কিবাকিবি বহুত বস্তু। বসন্তৰ আৰু অকণৰ কাৰণেও কামিজৰ কাপোৰ, পেণ্টৰ কাপোৰ, কেইখনমান কিতাপ আৰু কিবাকিবি বহুত।

"এইটো কাৰ অ' ককাইদেউ?" দীঘলীয়া কুৰ্তা এটা উলিয়াই বসন্তই সুধিলে।

"সেইয়া দেউতাৰ, ওঁ, তহঁতে গোটেইবোৰ খিচিৰ-মিচিৰ কৰি নেপেলাবি।"

অৱশ্যে সি অনা বস্তুবোৰ আগ্ৰহেৰে লোৱাৰ কাৰণে সিহঁতৰ ওপৰত কমল বিৰক্ত হোৱা নাছিল। তাৰ মনটোত বৰ বং লাগিল।

"আইজনী"!

"কি দেউতা?"

"ককাইদেৱেৰলৈ খোৱা-মেলাৰ দিহা কৰগৈ যা। কি শগুনৰ নিচিনাকৈ টনা-আঁজোৰা লগাইছ? ঘৰৰ ভিতৰৰ বস্তুবোৰনো ক'লৈ যাব?"

"ইহঁতেহে ফান্ ফান্ কৰিছে। মই চাইছোঁহে--" আইজনীয়ে ক'লে। ...

"চাওঁ আইজনী, গামোচা এখন দেচোন, মই গা'টো ধুই আহোঁ", কমলে ক'লে।

অলপ পৰৰ পিছতে চাবোন গামোচা লৈ কমল পিছফালৰ পুখুৰীটোত গা-ধুবৰ কাৰণে ওলাই গ'ল। বাহিৰত পাতল জোনাক আছিল। চাৰিওফালে শান্ত নীৰৱতা। কলিকতাৰ অন্তহীন কোলাহলৰ মাজৰ পৰা আহি গাঁৱৰ এই নিৰালম শান্তি কমলৰ বৰ আপুৰুগীয়া যেন লাগিল। ক'তো, কেনিও উৰুমি নাই। দূৰে দূৰে ক'ৰবাত কুকুৰে ভুকিছে। কমলৰ সেই ভুকনিবোৰ চিনাকি যেন লাগিল। ....

—পিছ দিনা।

কমলৰ বাতৰি ল'বলৈ গাঁৱৰ প্ৰায় সকলো মানুহ আহিল। গাঁৱৰ ভিতৰত কমলেই এম. এ. পৰীক্ষা দিয়া একমাত্ৰ ল'ৰা, গতিকে তাৰ ওপৰত বহুতৰে আশা, বহুতৰে আগ্ৰহ। বিশেষ স্বাৰ্থ কাৰো নাই। সকলোৰে স্বাৰ্থ ৰাজহুৱা। আমাৰ গাঁৱৰে ল'ৰা এটা ভাল হ'লে গাঁওখনৰে নাম। দহৰ আগত মুখ দেখুৱাব পৰা হ'ব।

মিঠাপুখুৰী গাঁও নগৰৰ কাষতে। এইখন মিঠাপুখুৰী, তাৰ সিপাৰে জয়পুৰ বাগিচা, তাৰ সিপাৰেই নগৰ। কমলহঁতৰ ঘৰৰ পৰা নগৰ মাত্ৰ সাত মাইল দূৰত। কমলৰ দেউতাকে বাগিচাৰে কেৰাণী কাম কৰে। সোমাওতে ১২ টকা দৰমহাত সোমাইছিল, এতিয়া কুৰি বছৰ চাকৰি কৰাৰ পিছত দৰমহা বাঢ়ি ১২০ টকা হৈছেগৈ। পঢ়া-শুনাত কমল চোকা আছিল। মেট্ৰিকতো বৃত্তি পাইছিল। পিছে অকল বৃত্তিৰ টকা বা বাপেকৰ সহায়তে কলেজত পঢ়া কমলৰ কাৰণে সম্ভৱপৰ নাছিল। বস্তু-বাহানিৰ দাম, ল'ৰা-ছোৱালীও কেইবাটাও, কমলৰ দেউতাক জীৱন কেৰাণীয়ে ঘৰখন চলোৱাই টান কাম আছিল। তাতে কমল আছিল অলপ অনিয়মীয়া ধৰণৰ। অন্য বহুত কথা শিকিলেও, পইচা কেনেকৈ খৰচ কৰিব লাগে, সেই কথাষাৰ এতিয়াও শিকিব নোৱাৰিলে। অৱশ্যে অকাজত কমলে পইচা খৰচ নকৰিছিল, উপায়ো নাছিল। কিন্তু পইচা হাতত পৰিলেই কমলে এনে কিছুমান বস্তু কিনি পেলায়, যিবোৰ নহ'লেও সি চলিব পাৰে।

সি আছিল নৃতত্ত্বৰ ছাত্ৰ। নৃতত্ত্ব সম্পৰ্কীয় প্ৰায় সকলো কিতাপ সি কিনিছিল· সেইটো তাৰ এটা খেয়াল। তদুপৰি তাৰ বিশেষ অনুৰাগ আছিল নাচত। নিজে সি নাচিব নাজানে, কিন্তু নৃতত্ত্ব গৱেষণাৰ এটা বিশিষ্ট অঙ্গ হিচাপে নৃত্য-বিদ্যা অধ্যয়ন কৰাটো সি প্ৰয়োজনীয় যেন অনুভৱ কৰিছিল। তাৰ পঢ়াৰ খৰচৰ এটা অংশ সি খৰচ কৰিছিল নাচ চোৱাত, আৰু নাচ সম্পৰ্কীয় কিতাপ আদি কিনাত। এই বিষয়ত তাৰ এক প্ৰকাৰ দুৰ্নামেই আছিল। কিয়নো বিখ্যাত নৃত্যবিদৰ নাচ আদি চোৱাৰ উপৰিও, সাধাৰণ ধৰণৰ নাচো সি চাবলৈ বাদ নিদিছিল। কলিকতাত হোৱা প্ৰায় সকলো নাচ সি চাইছিল।

ঘৰৰ পৰা পইচা যি যায় তাৰে এই সকলো নচলে। বাধ্যত পৰি সি বাপেকলৈ সৰহ টকা পঠাবৰ কাৰণে চিঠি লিখিবলগা হয়। বাপেকৰ তাৰ চৰিত্ৰৰ ওপৰত বিশ্বাস আছিল, মৰমো তালৈ আছিল প্ৰচুৰ। গতিকে সি যিমান টকা বিচাৰে সিমান টকা যি কোনো উপায়ে পঠোৱা হৈ নুঠে মানে তেওঁৰ মনৰ শান্তি নহয়।

জয়পুৰ বাগিচাৰ মেনেজাৰ হৃদয়ানন্দ বৰুৱা। বুদ্ধিয়াক মানুহ, টকা-পইচা কৰিছে যথেষ্ট। তেওঁৰ ল'ৰা নাই, ছোৱালীয়েই চাৰিজনী। ডাঙৰজনী ছোৱালীয়ে এইবাৰ গুৱাহাটীত আই. এ. পৰীক্ষা দি আহিছে। ইকেজনীয়েও পঢ়িছে। মেনেজাৰৰ বংশটো ধুনীয়া বুলি এটা খ্যাতি আছে। তেওঁৰ দেউতাকক বোলে গাঁৱৰ মানুহে ৰঙা বৰুৱা নাম দিছিল, তেওঁৰ চেহেৰা তেজযেন ৰঙা আছিল কাৰণে। হৃদয়া বৰুৱাও দেখাত

দেখনিয়াৰ থূলন্তৰ পুৰুষ। তেওঁৰ ছোৱালীকেজনীও জাকত-জিলিকা।

মেনেজাৰৰ নিজৰ মটৰ-গাড়ী আছে। ছোৱালীকেজনী মটৰেৰে নি স্কুলত থৈ আহে, আকৌ আবেলি লৈ আহেগৈ। তেওঁৰ ঘৰৰ পৰা ছোৱালী স্কুল চাৰে তিনি মাইল।

জীৱন কেৰাণীৰ লগত মেনেজাৰৰ হুলিগলি মিল নেথাকিলেও, সাধাৰণ মিলাপ্ৰীতি আছিল। বিশেষকৈ কেৰাণী বৰ পোনপটীয়া মানুহ। বিপদে-আপদে কেৰাণীৰ হৃদয়া মেনেজাৰৰ কাষ নেচাপিলে নচলিছিল।

কমলে কলিকতাত এম. এ. পঢ়িবলৈ যোৱাৰ পিছৰ পৰা হৃদয়া বৰুৱাৰ পৰা প্ৰতি মাহেই কেৰাণীয়ে টকা ধাৰলৈ লয়। এই বিষয়ত মেনেজাৰক বৰ উদাৰ যেন লাগে। অৱশ্যে এতিয়াও কথাবাৰ খোলাখুলিভাৱে আলোচনা নহ'লেও মেনেজাৰৰ উদ্দেশ্যটো কেৰাণীয়ে নুবুজি থকা নাই। মেনেজাৰৰ ইচ্ছা তেওঁৰ ডাঙৰ ছোৱালী বীণাক কমললৈকে বিয়া দিব। কেৰাণীয়েও কথাবাৰ গম পায়।

ইতিমধ্যে কমলৰ কাৰণে বাপেকে প্ৰায় ১২ শ টকা ধাৰ কৰিলে। এই কাৰণে জীৱন কেৰাণী মেনেজাৰৰ ওচৰত অলপ নম্ৰ হৈ চলিব লগাত পৰিছে। কমলে কথাবাৰ গম নেপায়, ইমানকে মাথোন জানে যে মেনেজাৰে সিহঁতৰ পৰিয়ালটোক মৰম কৰে — সিমানেই।

কেৰাণীয়েও ভাবে-- কমলক কথাবাৰ নজনোৱাই ভাল। এম. এ.-টো পাছ কৰিলে কমলে য'তে-ত'তে ভাল কাম এটা নেপাই নেথাকে। তেতিয়া ১২ শ টকাৰ ধাৰ মৰা বাৰ মাহৰ কামো নহ'ব পাৰে। কমল চোকা ল'ৰা, পাছ কৰিব নিশ্চয়। আৰু সি কিবা এটা ভাল কাম পোৱাই স্বাভাৱিক, কিয়নো সি হ'ব নৃতত্ত্বৰ এম. এ.।

কমলক গাঁৱৰ সকলোৱেই ভাল পায়। পৰীক্ষা দি অহাৰ গম পাই পিছদিনা ওচৰ-পাঁজৰৰ সকলো খবৰ কৰি য়াবৰ কাৰণে আহিল। সকলোৱেই আশীৰ্বাদ দিলে, শুভেচ্ছা জনালে, পাছ কৰিয়েই কি কাম কৰিব, কি কাম পাব, দৰমহা কিমান হ'ব এই লৈ সকলোৱে প্ৰশ্ন কৰিলে আৰু কমলৰ উত্তৰলৈ বিশেষ কাণ নিদি নিজৰ ভিতৰতে তাৰ মীমাংসা কৰিলে। কমলে ভাল পালে। গাঁৱৰ যাৰ যাৰ ল'ৰাই হাইস্কুলত পঢ়িছে, বা মেট্ৰিক পৰীক্ষা দিবলৈ ওলাইছে, সেই বিষয়ে সি তেওঁলোকৰ লগত কথা-বতৰা পাতিলে।

বহি থাকোতে থাকোতেই প্ৰায় ১২ বাজিল। তাৰো ভোক লাগি আহিল। গাঁৱৰ মানুহো সকলো ঘৰাঘৰি গ'ল। কমলো গা-ধুবলৈ উঠিল।

মানুহবোৰ অহা দেখি আইজনীৰ গৰ্ববোধ হ'ল। তাইৰ ককায়েকটোক এটা ডাঙৰ মানুহ যেন লাগিল। সি যেন এটা বৰ ডাঙৰ মানুহ, এটা নেতা, এটা বিখ্যাত কিবা। মাইনৰ পাছ কৰিয়ে আইজনীয়ে স্কুল এৰিলে। ইচ্ছা থাকিলেও আৰু বেছি পঢ়াৰ উপায় তাইৰ নাছিল। সাত মাইল দূৰৰ নগৰৰ হাইস্কুলত পঢ়া সহজ নহয়।

স্বদেসে অন্য গধুৰ কিতাপৰ বাকচটোৰ কথা ভাবি তাই অনুভৱ কৰিলে— বৰ ডাঙৰ মানুহ নহ'লে ইমানবোৰ কিতাপ আনে পঢ়িব নোৱাৰে।

কমল বহাৰ পৰা উঠিছিল, এনেতে ৰজনী পেহী সোমাই আহিল। পেহী বিধৱা। আজি প্ৰায় ১৩ বছৰৰ আগতে গিৰীয়েক মৰিল। এতিয়া আছে পুতেক, বোৱাৰীয়েক, আৰু জীয়েক মন্দিৰা।

"ভালে আছানে পেহী?" হাঁহি কমলে সুধিলে।

"ৰাখিছে বোপাই। তই ভালে-কালে আহিলি?" ভুখৰি পীৰাখনত বহি পেহীয়ে সুধিলে। ৰজনী পেহীৰ বয়স এতিয়া প্ৰায় ৪০ বছৰ। দুখ-দাৰিদ্ৰ্যই তেওঁক আৰু বুঢ়া কৰিছে। কটনা-কাটি খাব লাগে। গিৰীয়েক থাকোতে মাছৰ কাৰবাৰ কৰিছিল, দুপইচা ওলাইছিল। তেওঁ ঢুকোৱাৰ পিছৰ পৰা পেহীয়ে তাঁত-সূত বৈ কোনোমতে খাইছে। পুতেক ৰমাই ক্লাচ এইটলৈকে পঢ়িছিল। তাৰ পিছত স্কুল এৰি দিলে। সি আকৌ মাছৰ কাৰবাৰ কৰিবলৈ লাজ কৰে। তাৰ এটা ধাৰণা যে মাছৰ ব্যৱসায় কৰে কাৰণেই কৈবৰ্তসকলক মানুহে নীহকুলীয়া বুলি ভাবে। গতিকে এই অপযশৰ পৰা ৰক্ষা পৰাৰ একমাত্ৰ উপায় হ'ল, মাছৰ ব্যৱসায় বাদ দিয়া। মাকে বহুত বুজায়, "হেৰ আমি মাছ বেচিলেও যি কৈবৰ্ত, মাছ নেবেচিলেও সেই কৈবৰ্ত। ভালকৈ কাৰবাৰ কৰি ধন-পইচা এগাল কৰচোন, চা, তোক কোনে নিবিচৰাকৈ থাকে। ধনেই সকলো।"

সি কিন্তু প্ৰত্যয় যাবলৈ টান পায়। লোকেল ব'ৰ্ডৰ চেয়াৰমেনক মাকে বোৱা ৰিহা-মেখেলা এসাজ দি, বহুত খাটি মেলি সি গাঁৱৰে পাঠশালা স্কুলৰ তৃতীয় শিক্ষক সোমাইছে। দৰমহা ২৩ টকা।

ৰজনী পেহীক সকলোৱেই পেহী বোলে। তেওঁ সেই অঞ্চলত বৰ সৰবৰহী। তেওঁৰ কথাৰ লুকঢুক নেজানে। যিহকে ভাবে তাকে কৈ দিয়ে। কমলহঁতেও পেহী বোলে।

"মন্দিৰাহঁতৰ ভালনে পেহী?" কমলে সুধিলে।

"ওঁ ভাল বোপাই। তই অহা শুনি গোটেইজনী গাত তত নাই। মই বোলো "হেৰ, ময়েচোন আগে মাতষাৰ লগাই আহো। তই থাকেই।" বোলে, "মইহে যাওঁ।" ডাবিহুকি দিহে থৈ আহিছো। এনেহে মানুহৰ শোধপোচ কৰিব জানতীজনী!"

"এহ্ আহিবলৈ নিদিলা কেলেই? বাৰু দিয়া, আবেলিকৈ ময়ে যাম। মন্দিৰাক ক'বা তাই আকৌ নপলালেই হয়।"

মন্দিৰাহঁতৰ ঘৰলৈ নিজে যাম বুলি কোৱা শুনি আইজনীয়ে কথাষাৰ বৰ ভাল নেপালে। মন্দিৰায়ে আইজনীয়ে একেলগেই পঢ়িছিল, পিছে সেইবুলি কমলৰনো কি দৰকাৰ পৰিছে আহি পায়েই মন্দিৰাহঁতৰ ঘৰলৈ যাবলৈ?

আইজনীয়ে ক'লে, "কেলেই আজি আবেলিকৈ মেনেজাৰৰ ঘৰলৈ নেযাবনেকি ককাইদেউ?"—

"মেনেজাৰৰ ঘৰলৈ আজি নেযাওঁ আৰু দে। পিছে-পৰেও যাম", কমলে ক'লে।

কথাবাৰত সন্তুষ্ট নহৈ আইজনীয়ে ক'লে "ইপিনে আকৌ মেনেজাৰে দেউতাৰ আগত মাতি পঠোৱা নাইহে জানিবা! নগলে বেয়া নেপাবনেকি?"

মাক নথকাৰ কাৰণে আইজনীয়েই ককায়েকৰ ওপৰত অলপ চৰ্দাৰী কৰি আনন্দ পালে। কমলে ক'লে, "বাৰু মেনেজাৰৰ তালৈ যামচোন দে। তইনো ইমান খৰধৰ কৰিছ্ কিয়? আগে ওচৰ-সম্বন্ধীয়াৰ বা-বাতৰি লৈহে পিছত দূৰৰবোৰৰ খবৰ কৰিব লাগে। পেহীহঁতৰ ঘৰলৈ নগৈ আগেয়ে মেনেজাৰৰ ঘৰলৈ গ'লে মন্দিৰাহঁতে জানো বেয়া নেপাব—?"

পেহীয়ে মাত লগাই উঠিল,— "মেনেজাৰ ডাঙৰ মানুহ, যাবি বোপাই, আগে-ভাগে যোৱাই ভাল। আমিনো দুদিনতে ক'লৈ উৰি যাম? আমাৰ ঘৰলৈ লাগিলে পিছে- পৰেও যাবি। লাগিলে ময়ে মন্দিৰাক পঠিয়াই দিম। তাইৰ আকৌ তোক চাবলৈ জানো কি খকটোৱে পাইছে।"

কমলে বুজিলে পেহীয়ে বেয়া পাইছে। সি ক'লে— "আইজনীৰ কথাত নালাগিবা পেহী। মই বাৰু আজি আবেলিকৈয়ে যাম। আইজনীকো লৈ যাম বাৰু—"

ককায়েকৰ লগত ফুৰিবলৈ যোৱাৰ গৰ্বটো আইজনীয়ে কল্পনা কৰি ভাল পালে। কমলৰ নিচিনা ককায়েকনো গাঁওখনত কেইজনী ছোৱালীৰ আছে? তথাপি মৃদু প্ৰতিবাদ জনাই আইজনীয়ে ক'লে— "ইঃ, মোৰ আৰু কাম নাই নহয়, তোৰ লগত ঘূৰি ফুৰিলেই চলিব!"

পেহীয়ে মাত লগালে, "এৰা, তাই আকৌ ঘৰখনৰ বুঢ়ী। তাইনো গাঁও ফুৰিবৰ সময় ক'ত পাব?"

কমলে হাঁহিলে।

দুপৰ হ'লেও, আইজনীয়ে পেহীক চাহ এবাটি দিলে, পেহীয়ে খালে। তাৰ পিছত সুধিলে-- "তোৰ তাঁতখন ওলালনে অ' আইজনী?"

আইজনীয়ে এতিয়াও তাঁতখন নোলোৱাৰ দুই-তিনিটা কৈফিয়ৎ দিলে। পেহীয়ে শলাগিলে। নতুন তাঁত লগালেই ৰজনী পেহী আহি বাটি কৰি, ৰাঁচ ভৰাই দি যায়হি, মাক নাইকিয়া ছোৱালী, মৰম কৰি ভাল লাগে। ইপিনে কেৰাণীয়েও মাজে মাজে চাহপাত মুঠি, খৰি দুডাল, যি পাৰে দি পেহীক সহায় কৰে। কেৰাণী বৰ সংৰক্ষণশীল নহয়, তাতে মিঠাপুখুৰী গাঁওখন যথেষ্ট উন্নত। কৈৱৰ্ত বুলি ৰজনী পেহীক বা মন্দিৰাক অৱজ্ঞা কৰিবৰ কোনো কাৰণ কেৰাণীয়ে নেদেখে।

আইজনীক আকৌ এবাৰ মাত লগাই পেহী গ'লগৈ।

আবেলি সোনকালে যাওঁ যাওঁ কৰিও কমল মন্দিৰাহঁতৰ ঘৰলৈ যাব নোৱাৰিলে। ইটিৰ পিছত সিটিকৈ তাৰ খবৰ লওতা কেইবাটিও আহিল আৰু গ'ল। তেওঁলোকৰ লগত কথা-বতৰা পাতি, সোধ-পোচ কৰি থাকোতেই কমলৰ সন্ধিয়া লাগিল। তাৰ

অলপ আমনি লাগিলেও বিৰক্ত নালাগিল। তাক মৰম কৰে কাৰণেহে সকলো আহিছে তাৰ খবৰ কৰিবলৈ। মনে মনে সকলোকে সি কৃতজ্ঞতা জনালে।

কমল সাধাৰণতে নিজৰ পোছাক-পৰিচ্ছদ, চেহেৰা-পাতিৰ বিষয়ে অলপ অমনোযোগী। যেতিয়া যি পায় তাকে পিন্ধে, পিন্ধাটোকে পিন্ধি থাকে। ডাঢ়ি বহুত বেছি হলে এবাৰ খুৰায়। কিন্তু সি স্বাস্থ্যবান আৰু সুশ্ৰী। ওখই-পাখই শকতে-আৱতে সি মানুহটো ধুনীয়া, গাৰ বৰণটোও পৰিষ্কাৰ বগা।

সন্ধিয়া লাগো লাগো হ'লত সি মন্দিৰাহঁতৰ ঘৰলৈ যাবলৈ ওলাল।

"আইজনী তই যাবিনে নেযাৱ?" সি সুধিলে।

"ক'লৈ ককাইদেউ?"

"মন্দিৰাহঁতৰ ঘৰলৈ—"

"এতিয়া আৰু মোৰ কাম নাই নহয়! এই তিনি গধূলী মই নেযাওঁ পায়, তয়ে যা— মই ভাতৰ চৰুত লাগিবৰ হ'লেই।"

কমলে ভালেই পালে।

"তেনেহ'লে ময়ে যাওঁ?"

"ওঁ যা, সোনকালে আহিবি পিছে,—"

আইজনীৰ কথাৰ উত্তৰ নিদি কমল ওলাই গ'ল। যাবৰ সময়ত কিয় জানো সি চুলিখিনিৰ ওপৰত এবাৰ হাতখন দি চালে। সি অনুভৱ কৰিলে যেন মূৰটো ফণিয়াই যোৱা হ'লে তাৰ ভাল আছিল।

"এঃ থাওক" সি মনতে ক'লে আৰু ওলাই গ'ল।

সন্ধিয়া লাগি ভাগিছে। বাহিৰত শান্ত জোনাক। বতাহজাকত এটি মৃদু গোন্ধ, ক'ৰবাত দূৰত ফুলা কিবা বনৰীয়া ফুলৰ বুকৰ পৰা হয়তো উৰি আহিছে এই গোন্ধ। দুয়োকাষে মুকলি ধাননি পথাৰ। পথাৰত ধান নাই। জহিযোৱা নৰাবোৰ পৰি আছে। তাৰ পৰাও কিবা এটা ভাল গোন্ধ ওলাইছে।

আলিৰ কাষৰ মানুহবোৰ এঘৰ এঘৰকৈ চাই চাই সি আগবাঢ়িব ধৰিলে। কাৰোবাৰ চোতালত গৰু এজাক বহি শুই ঘাঁহ পাগুলিছে। কাৰোবাৰ চোতালত সৰু ল'ৰা-ছোৱালীৰ জাকে কিৰিলি পাৰি কিবা খেলিছে। কাৰোবাৰ মজিয়াত কেঁচুৱাৰ কাণ দান।

কমলৰ ভাল লাগিল। জীৱনৰ চিৰন্তন আদিম ছবিখন যেন সি দেখা পালে। তাৰ নৃতত্ত্ববিদ মনটোৱে কিতাপত বিচাৰি-মৰা মানৱ জীৱনৰ ছবিবোৰ তাৰ চকুৰ আগত জীৱন্ত হৈ ভাঁহি উঠিল।

এইটো ৰমজানৰ ঘৰ। সিহঁতে ৰমজানক দদাই বোলে। ৰমজানে মিৰিগাঁৱৰ পৰা মিৰিয়নী ছোৱালী এজনী ধৰি আনিছিল। কত যে মেল মোকৰ্দমা হ'ল, তাক যে কত ৰকমৰ শাস্তি জৰিমনা কৰা হ'ল। ৰমজান এতিয়া বুঢ়া, ঘৈণীয়েক—তায়ো এতিয়া বুঢ়ী। দুয়ো শান্ত, ধুমুহাৰ শেষৰ শান্ত পৃথিৱীখনৰ দৰেই দুয়ো এতিয়া নিৰ্বিকাৰ।

কমলে ঘূৰি চালে। চোতালত বেটৰ মূঢ়া এটাত বহি ৰমজানে নাতিনীয়েক হালক ছহীদ কাৰবালাৰ সাধুকথা কৈছে। কাৰবালাৰ সেই কৰুণ ট্ৰেজেদিত যেন ৰমজানে অফুৰন্ত ৰসৰ সন্ধান পাইছে। সেই সৰ্বস্ব ত্যাগৰ বিনিময়ত বৈ যোৱা অচিনাজনৰ এটা হুমুনিয়াহ—তাতকৈ ধুনীয়া যেন পৃথিৱীত একো নাই।

এইটো নতুন ঘৰ। এই বছৰ সজা। বেৰবোৰ নতুন হৈয়ে আছে। বিয়াৰ পিছত বাপেকৰ লগত কাজিয়া কৰি আহি দেবেনে ইয়াত ঘৰ সাজিছেহি, দেবেন কমলৰ সহপাঠী। পাঠশালাৰ তৃতীয় শ্ৰেণীলৈকে পঢ়ি সি পঢ়া এৰিলে। এতিয়া সি তিনিটা ল'ৰা-ছোৱালীৰ বাপেক।

কমলে দেবেনৰ ঘৰৰ ভিতৰলৈ চাই পঠিয়ালে। মেলা দুৱাৰখনেদি দেখিলে-গাত সৰু গামোচা এখন লোৱা এজনী তিৰোতা— ঢাৰি এখনত বহি কেঁচুৱা এটাক পিয়াহ দিছে। তাইৰ দেহাটো আটিল, স্বাস্থ্যবান।

কমল আগবাঢ়িল।

সউটো দীন'কাইৰ জুপুৰী। এইখন তেওঁৰ ফুলনি। মিঠাপুখুৰী গাঁৱত দীন'কাইৰ ফুলনি এটা জনাজাত বস্তু। দীন'কায়ে আজীৱন বিয়া নকৰালে, কাৰণ কোনেও নেজানে। বহুতে বহুত কথা কয়। কিন্তু দীন'কাইৰ বিয়া নকৰোৱাৰ কাৰণ কোনোৱে নেজানে। ডেকা তৰপৰ ধাৰণা তিৰোতাত বিশ্বাস নাই বুলিয়ে তেওঁ বিয়া নকৰালে।

তেওঁৰ ঘৰৰ আগতে এখন সৰু ফুলনি। পুৱা-গধূলি দীন'কায়ে ফুলনিখনত কাম কৰে, কোৰ মাৰে, পানী দিয়ে, নতুনকৈ ৰোৱে, কত কাম। গাঁৱৰ বিয়াই বিহুৱে দীন'কাইৰ ফুলনিৰ ফুল নিনিয়া মানুহ নাই বুলিলেও হয়।

কমল আৰু আগ বাঢ়িল।

এই জৰী জোপা— ইয়াৰ তলতে কমলে ল'ৰাকালত ক'তদিন খেলিছে। এই জোপা আম— তাৰ আৰু একো পৰিবৰ্তন হোৱা নাই। অ' পুখুৰীটো— তাৰ পাৰবোৰ খহি অলপ বহল হোৱাৰ বাহিৰে অন্য একো পৰিবৰ্তন হোৱা নাই।

পৃথিৱীখন বৰ শান্ত— আকাশখনৰ হেলনীয়া পাৰবোৰ ঘন নীলাৰে ভৰা, জোনাকবোৰ পাতল। জীৱনৰ প্ৰাচীন প্ৰবাহ। ঘাঁহনি আৰু ঘৰ, চোতাল আৰু পুখুৰী, ল'ৰা-ছোৱালী আৰু তৰা— সেই একেখন পৃথিৱী। কলিকতাৰ নিচিনা এখন মহানগৰীৰ লগত যেন কমলৰ কোনোদিনেই কোনো পৰিচয় নাছিল, সি যেন ওপজাৰ দিন ধৰি এই গাঁৱৰ চাৰিসীমা পাৰহৈ ক'লৈকো ওলাই যোৱা নাই।

এইটো ৰফিয়তৰ ঘৰ। সি আৰু কোনো দিন সুখৰ মুখ নেদেখিলে। পাঁচোটা

পুতেক আছিল, আটাইকেইটা মৰিল। ৰফিয়ত বুঢ়াই আজিকালি খুব নামাজ পঢ়ে।

এইটো ৰঘুৰ ঘৰ। সি আৰু ঘৰটো ভাল কৰিব নেজানিলে। ক'ৰ পৰানো জানিব? সি বাগানৰ ফাল্টু কুলী, এতিয়া অসমীয়া হৈছে। ৰাণী নামেৰে তাৰ বৰ ধুনীয়া জীয়েক এজনী আছিল। এতিয়া বিয়া দিব পায় কাৰোবালৈ।

এইয়া সেই কমলৰ চিনাকি মিঠাবিল। একেই আছে, সেই পানী-মেটেকা আৰু দল, সেই খাৰণি যেন পানী, আৰু দুৰ্গন্ধ। তাৰ সিটো পাৰতে মন্দিৰাহঁতৰ ঘৰ।

কমল আহি মন্দিৰাহঁতৰ চোতাল পালেহি। তাক পদুলিয়ে সোমাই যোৱা দেখিয়ে হাতত টিপচাকিটো লৈ মন্দিৰা ওলাই আহিল।

"আহা ককাইদেউ, মই বোলো নাহিবাহে হ'বলা--" মাতটোত আনন্দ মিহলাই মন্দিৰাই ক'লে।

"তই যেতিয়া মোক চাবলৈ নগলি, ময়ে তোক চাবলৈ আহিলোঁ--" অলপ হাঁহি কমলে ক'লে।

কথাষাৰত যেন মন্দিৰা ক্ষুণ্ণ হ'ল। মন্দিৰাই ক'লে "মই কিবা যাব খোজা নাছিলোনে? বৌতিজনীৰ আকৌ ততেই নাই, মই যাওঁ, মই যাওঁ লগালে। মইনো কি কৰিম?"

"এৰা, আমাৰ ঘৰলৈ বাটটো বৰ ঠেক নহয়, মাক-জীয়েক দুজনী একেলগে কেনেকৈ যাবি?"

মন্দিৰাই কথাষাৰৰ উত্তৰ বিচাৰি নেপালে। কমলে বুজিলে মন্দিৰাই বেয়া পাইছে। আৰু কিবা ক'লে তাই ভেঁ কৰি কান্দি দিব। তাইক আশ্বস্ত কৰিবৰ মনেৰে কমলে ক'লে-- "বাৰু হ'ব দে। ময়ে আহিলো, বেয়া পালেও পাবি। পিছে পেহী ক'ত?"

"বৌতি ৰবীনহঁতৰ ঘৰলৈ গৈছে, এতিয়াই আহিব।। ৰবীনৰ মাকৰ আকৌ আজি টান হেনো। ভিতৰলৈ ব'লা ককাইদেউ, বহাগৈ।"

"বাহিৰতে বহো অ' মন্দিৰা। বতাহো মাৰিছে, জোনাকো ভাল হৈছে। আন কিবা এটা, ইয়াতে বহো।"

তাই যেন কমলক জব্দ কৰিবৰ চেলু এটা পালে। তাই গহীন হৈ ক'লে-- "চোতালতনো বহিব লাগিছে কিয়? আলিবাটত আৰু ভাল বতাহ মাৰিছে, তাতে বহাগৈ। আমাৰ নিচিনা সৰু মানুহৰ চোতালত বহিলে মানুহে বেয়া বুলিব।"

হাঁহি কমলে ক'লে-- "ওঁ, কথা বেচ শিকিছতো। চাওঁ দিয়নে নিদিয় কিবা এটা বহিবলৈ। নহলে মই গুচি যাম।"

"আহিছিলানো কেলেই গা-মন চুৱা কৰিবলৈ! আমি ধূলিবোকাৰ লগৰ মানুহ, তোমালোক হ'লা মলয়া। মোৰ হ'লে লাজহে লাগিছে--" মন্দিৰাই ক'লে।

"কিহৰ লাজ লাগিছে অ'?"

"সঁচা কথাটোনো নোকোৱা কেলেই? আমি কিবা আৰু নুবুজোনে! বৌতি ঘৰত নাই কাৰণে তুমি অকলে মোৰ লগত ভিতৰত বহিবলৈ বেয়া পাইছা। তাতে মই হ'লো কৈবৰ্তৰ ছোৱালী--" মন্দিৰাৰ কথাবাৰত এটা স্পষ্ট অভিযোগ আছিল।

"এনেকৈ মোক অপমান কৰিলে কিন্তু মই গুচি যাম মন্দিৰা--"

"গুচি যাবা যে ময়ো জানো। ময়ে জানো কিবা তোমাক ধৰি ৰাখিব খুজিছো! আৰু খুজিলোৱেই বা, পাৰিম জানো--?" একেই সুৰত মন্দিৰাই ক'লে।

"হা-যা পাগলীজনী-- ব'ল বাৰু, ভিতৰতে বহোঁগে। ভূত, ভূত হৈ আছ--বাহিৰত ইমান ভাল জোনাক হৈছে, তই কি বুজিবি,-- তই এটা ভূত!" হাঁহি কমলে ক'লে।

তাৰ কথাত মন্দিৰা আকৌ প্ৰফুল্ল হৈ উঠিল। তাই ক'লে-- "আহি পাওঁতেই কাজিয়া কৰিলো নহয়? তুমি আকৌ বেয়া পালানেকি ককাইদেউ?"

"নেপামনে বাৰু বেয়া! তোৰ গালি খাবলৈহে মই এই সন্ধিয়াখন আহিছিলো!"

"পালে পোৱা বেয়া! তুমি বেয়া পালে মোৰ ভাল লাগে।"

কমল্‌ গৈ ভিতৰতে বহিলগৈ।

"নবৌৱেৰ নাইনেকি?"

"নবৌ চোন বাপেকৰ ঘৰলৈ যাবৰ আজি তিনিমাহ হ'ল। বৌৰ ল'ৰা এটা হৈছে নহয়।"

"এ' মই ক'বই নোৱাৰো। ভাল নহয় এতিয়া?"

"ওঁ ভাল। ল'ৰাটি হ'লে বৰ ধুনীয়া হৈছে, পায়। মই চাবলৈ গৈছিলো নহয়, এনে মৰম লগাটি হৈছে।"

ঘৰৰ ভিতৰলৈ আহি যেন মন্দিৰা শান্ত হৈ পৰিল।

"তই যে অকলেই আছ, ভয় নেলাগেনে?" কমলে সুধিলে।

"ঘৰৰ ভিতৰত থাকোতেও আকৌ ভয় লাগিবনে? মই ক'ত এনেকৈ থাকো। তাতে এতিয়া বৌতি আহিবই।"

মন্দিৰাই তাৰ লগত নানা কথা পাতিলে। সি কি কি পঢ়িলে, এতিয়া ক'ত কাম কৰিব, দৰমহা কিমান হ'ব-- নানা কথা। তাৰ পিছত তাই সৰুকৈ সুধিলে--

"বিয়াখন কেতিয়াকৈ হ'ব ককাইদেউ?"

"কাৰ বিয়া অ'?"

"তোমাৰ, আৰু কাৰ?"

"এ মোৰ বিয়া হ'বনেকি? ভাল খবৰতো। পিছে ছোৱালী ক'ৰ?"

"ইঃ নিজে জানিবা নেজানেহে--'

"মইনো কেনেকৈ জানিম! মই দেখিছোনে, শুনিছো।"

"বাৰু আমাৰ আগত লুকুৱাব নেলাগে। বিয়ালৈ যাওঁ বুলি ভয় কৰিছা নহয়?

নেনাওঁ বাৰু দিয়া, আমি দূৰৰ পৰাই চাম।"

এনেতে বাহিৰৰ পৰা মাত লগাই পেহী আহি সোমালহি।

"এ' তইনো কেতিয়া আহিলি?" কমলক দেখি পেহীয়ে সুধিলে।

"অথনিয়ে আহিলো পেহী।"

"ক'ৰ অথনিয়ে আহিছে বৌতি। তোৰ আগে আগে মুঠেই ভৰিখন থৈছেহি-" মন্দিৰাই ক'লে— "কেনেকুৱা এতিয়া ৰবীনৰ মাকৰ?"

"একেই আছে। মই হ'লে বৰ আশা নেদেখিলো। হেৰ' ককায়েৰক চাহ-তাহ কিবা দিছনে নাই?"

"আমাৰ ঘৰতনো কি চাহ খাব? লোকে কলিকতীয়া চাহ খোৱা মানুহ--" মন্দিৰাই ক'লে আৰু অলপ জলপান আৰু চাহ কমলৰ আগত দিলে।

"এইবোৰ আকৌ কি মন্দিৰা?" কমলে সুধিলে।

"এ চিনিবকে পৰা নাইনেকি? আমি আৰু গাঁৱলীয়া মানুহ, কিটোনো পাম? তুমি আহিবা বুলি চিৰা এমুঠি উলিয়াইছিলো। আমি কিবা আৰু কে'ক বিস্কুত খাব জানোনে?"

"সেইয়া কথা এষাৰ সুধিলেও জগৰ লাগে--"

"এ' তাইৰ কথাত নধৰিবি বোপাই। তাই কাক কিদৰে কথা ক'ব লাগে একো নেজানে। তই খা চোন বাৰু, মই গাটো তিয়াই আহো। ৰোগীয়াৰ ঘৰৰ পৰা আহিছো।" কৈ কৈ পেহী গা-ধুবলৈ ওলাই গ'ল।

কমলে এইবাৰ মন্দিৰাৰ মুখলৈ ভালকৈ চালে। টিনৰ সৰু চাকিটোৰ অনুজ্জল পোহৰত কমলে দেখিলে এখন কোমল, ধুনীয়া মুখ। মন্দিৰাৰ গাল দুখনত যে কেতিয়া ইমানবোৰ ৰঙা তেজ থুপ খাইছেহি সি ক'বই নোৱাৰে। তাইৰ চকু দুটা গভীৰ ক'লা। অযত্নশিথিল চুলিবোৰত বসন্তৰ চঞ্চল অধীৰতা। মন্দিৰাজনী সঁচাকৈয়ে ধুনীয়া।

"মোক দেখোন বৰকৈ চাইছা ককাইদেউ?"

কথাষাৰত কমলে বিশেষ লাজ নেপালে।

"তোকনো কোনে চাইছে? মই সউ--"

"বাৰু নেলাগে দিয়া, মোক চাই তোমাৰ চকু দুটা বেয়া কৰিব নেলাগে।"

"তই বৰ বদ্‌মাচ হ'লি অ' মন্দিৰা--"

কমলৰ কথাষাৰত তাই বৰ আনন্দ পালে। তাই কমলৰ ওচৰলৈ আহিল আৰু কমলৰ চুলিবোৰত আঙুলি সুমুৱাই ক'লে,— "তোমাৰ চুলিবোৰ ইমান দীঘল হৈছে, কেতিয়াবা কটাবাচোন।"

"এৰা, কটাব লাগিব। দীঘল হৈছে নহয়?"

কমলৰ তাইলৈ মৰম লাগিল। তাই এতিয়াও সৰু হৈয়ে আছে।

চাহ খাই হ'লত কমলে ক'লে— "মই য়াওঁ আৰু বুজিছ মন্দিৰা। ৰাতিও

ভালেমান হ'ল—"

"যাবাতো, নগৈ কিবা আৰু আমাৰ ঘৰত থাকিবানে?"

"থাকিলে জানো তহতে ৰাখিবি?"

"আমিনো কি ৰাখিম? আমাৰ ঘৰেই আছেনে, বিচনাই আছে? আমি ধূলি-বোকাৰ মানুহ—"

"ওঁ, তই ধূলি-বোকা যা"— কমল উঠিল।

"শুনাচোন ককাইদেউ—"

"কি?"

"তুমি ঘৰত কিমান দিন থাকিবা?"

"ক'ত, ইয়াত?"

"ওঁ—?"

"থিতাতেনো ক'লৈ গৈছো? পৰীক্ষাৰ খবৰ ওলাবলৈকে এতিয়াও দুই-তিনি মাহে আছে। তাৰ পিছত কাম-কাজ এটাৰ দিহা হ'লেহে ক'ৰবালৈ যাওঁ কি চাওঁ—"

"কি কামনো পাবা বাৰু?"

"ক'ব নোৱাৰো, কি কাম পাওঁ। চাওঁচোন বাৰু!"

"আমাৰ ইয়াতে পাবানে বাৰু?"

"ইয়াতেনো আৰু কি কাম কৰিবি?"

"এৰা, মই আকৌ ভাবিছিলো, বোলো কিজানি ইয়াতে কাম কৰিবা, তেতিয়া হ'লে—"

"তেতিয়া হ'লে কি অ'—?"

"কি আৰু, বোলো কেতিয়াবা তেওঁ চকুৰে দেখা পাম।"

"মোক চাবলৈ তোৰ বৰ হেপাহনেকি অ'?" হাঁহি কমলে সুধিলে।

"নহয়নে কিবা আৰু! তোমাৰ লগত কথা-বতৰা পাতি মোৰ ইমান ভাল লাগে! পিছে তুমি হৈছা নগৰীয়া মানুহ, আমাৰ কথাতনো কি সোৱাদ পাবা?"

মন্দিৰাৰ সৰল কথাখিনি শুনি কমলে বৰ ৰং পালে। "এতিয়া থাক বাৰু দেই মন্দিৰা, মই যাওঁ।"

"গধূলি গধূলি সদায় আহিবা দেই ককাইদেউ।"

"সদায়নো কেনেকৈ আহিম অ'? যেতিয়া সময় পাওঁ আহিম বাৰু—"

"এৰা সদায়নো কেনেকৈ আহিবা—" মন্দিৰাই নিজকে কোৱাদি ক'লে। তাৰ পিছত ক'লে— "ময়ে কেতিয়াবা যাম বাৰু। মই গ'লে আকৌ বেয়া পাবানেকি?"

"কেলেইনো বেয়া পাম? তয়ে যাবি দেই, তই গ'লে মই খুব ভাল পাম।"

মন্দিৰাৰ পৰা বিদায় লৈ কমল ঘৰৰ ভিতৰৰ পৰা ওলাই আহিল, পিছুতে হাতত

টিলৰ চাকিটো লৈ মন্দিৰাও ওলাই আহিল।

"চাকি নালাগে মন্দিৰা— ভাল জোনাক আছে—" কমলে ক'লে।

"অ' এৰা, তোমাৰ আকৌ জোনাক আছে, মোৰ চাকিটোনো আকৌ কেলেই?"

বহুতপৰ হাতততে চাকিটো লৈ মন্দিৰা চোতালতে ঠিয় দি তাৰ যোৱাৰ ফালে চাই থাকিল, জোনাকৰ মাজেদি কমল অকলে অকলে ঘৰমুৱা হ'ল .....।

ৰ'দজাক ভালকৈয়ে ওলাইছে। এনেকুৱা ফট্-ফটীয়া ৰ'দত সদায় দেখা পৃথিৱীখনো অলপ বেছি বহল যেন লাগে। আকাশখনো যেন ৰ'দত গলি মুকলি হৈ পৰিছে। বাৰান্দাতে বহি কমলে আগদিনাৰ বাতৰি কাকতখনতে চকু ফুৰাইছে, ইয়াত আকৌ বাতৰি কাকতখন দিনৰ তিনি বজাতহে পায়হি।

অৱশভাৱে অলপ বিশ্রাম কৰাৰ সুযোগ পাই তাৰ ভাল লাগিল। গাঁৱলীয়া জীৱনৰ নিৰালম, শান্ত জীৱন-যাত্রা, প্রকৃতিৰ প্রচুৰ উদাৰতা আৰু তাৰ জীৱনৰ অনাগত সম্ভাৱনাবোৰ— সকলোৱে তাৰ মনটো আনন্দেৰে ভৰাই তুলিলে। চকুৰ আগত যেন সি দেখিলে নৃত্যৰতা পৃথিৱী, গছ-পাত সকলোতে এটা আবহ কালৰ নাচোন। পোহৰৰ ঢৌবোৰো যেন নাচি নাচি আকাশৰ বুকুৰেদি ক'ৰবালৈ উটি গৈছে।

"ককাইদেউ দেখোন বহিলিহে, নেযাবনেকি?" তাৰ ধ্যান ভঙ্গ কৰি আইজনীয়ে মাত লগালে।

"ক'লৈ?" চুটিকৈ সি সুধিলে।

"অ' ক'লৈ এতিয়া ক'বই নোৱাৰা হলি! কিয় মেনেজাৰৰ ঘৰলৈ আজিও নেযাবনেকি? কালিতো মন্দিৰাহঁতৰ ঘৰতে ৰাতি দুপৰ কৰিলি—"

"মেনেজাৰৰ ঘৰলৈনো কেলেই যাব লাগে অ'? পৰহি আহি পাইছোহি, মই বোলো দুই-এদিন জিৰণি ল'ম। এতিয়া দেখিছো গাঁও ফুৰোতেই মোৰ যাব।"

"নগ'লে বেয়া নাপাবনেকি তেওঁলোকে, কিমান খবৰ-বাতৰি কৰি থাকে—" অভিমানৰ সুৰতে আইজনীয়ে ক'লে।

"অ' যাওঁ বাৰু যাওঁ, তই ভোৰ-ভোৰাব নালাগে। চাওঁ— বাৰু মোৰ ভাল কানি-কাপোৰ এসাজ বিচাৰি দেচোন, মেনেজাৰ মানুহ, এইদৰে গ'লে চিনিকে নাপাব—"

"মই সকলো ঠিক কৈ থৈছো। তই গা-পা ধুই আহ বেগেতে, সোনকালেই গৈ ঘূৰি আহ গৈ।" আইজনীয়ে কথাষাৰ কৈ উৎফুল্ল ভাৱে ভিতৰলৈ গ'ল, কমলেও ভাবিলে পালটো মাৰি অহা যাওঁক। সি বহাৰ পৰা উঠিল।

"আইজনী—"

"কি ককাইদেউ"

"মেনেজাৰৰ ঘৰলৈ পিছে মই কিহত যাম?"

"কিয় চাইকেলত—"

"অ' চাইকেলখন আছে জানো?"

"ওঁ আছে। দেউতাই নাই নিয়া, তৌলৈকে এৰি থৈ গৈছে।"

কমল যেতিয়া মেনেজাৰৰ ঘৰ পালেগৈ তেতিয়া দহ বাজি গ'ল। মেনেজাৰ ঘৰত নাই, অফিচতে আছে। দুৱাৰ মুখত বৈ মাত দিয়াৰ লগে লগে ভিতৰৰ পৰা ওলাই আহিল বীণা— বৰুৱাৰ ডাঙৰ জীয়েক। কমলক দেখি বীণাই প্ৰথমতে অলপ থত্‌মত খালে, তাৰ পিছত মুখৰ হাঁহিটো সহজ কৰি ক'লে— "অ' আপুনি, আহক।"

কমল সোমাই আহিল, চাইকেল মাৰি কমলৰ গৰম লাগিছিল। কথাটো লক্ষ্য কৰি বীণাই বিচনীখন আনি দিলে। কমল বহিল।

অলপ পৰৰ পিছত বীণাই সুধিলে— "আপুনি কেতিয়া পালেহি?"

কথাষাৰৰ উত্তৰ দি কমলে সুধিলে "আপুনি এইবাৰ আই. এ. দিলে নহয়, কেনে হ'ল পৰীক্ষা?"

"বৰ বেয়া হোৱা নাই, পাছ্‌ কৰিম যেন লাগিছে—" বীণাই ক'লে।

ইতিমধ্যে কমল অহাৰ কথা মেনেজাৰৰ ভিতৰ ফালে জনাজনি হৈ পৰিল। বীণাৰ ভনীয়েক ৰে'বাই বেগা-বেগিকৈ এগিলাচ চৰ্ব্বত আৰু কেইখনমান সন্দেশ আনি মেজত থ'লেহি। আদৰ-আপ্যায়ন দেখি কমলে ভাল পালে। কলিকতাৰ হোটেলত দেচুৰালী ৰান্ধনীৰ প্ৰাণহীন ৰন্ধা খাই খাই কমলে চাহ-ভাত খোৱাটোকে জীৱনৰ আটাইতকৈ নিৰস কথা বুলি ঠিৰাং কৰিছিল। খাদ্যৰ লগত সৌহাৰ্দ্দ্য পাই সেয়ে কমলে আনন্দ পালে।

বীণা ছোৱালীজনী বেচ নম্ৰ আৰু মাৰ্জিত, কথা-বতৰা বোৰ জুখি-মাখি ক'লেও, নিৰস নহয়। কমলৰ লগত সাধাৰণ ভাৱে নানা কথাৰ আলোচনা কৰিলে, এম. এ. পাছ্‌ কৰাৰ পিছত কমলে কিবা ৰিচাৰ্চ কৰিবনে অন্য কিবা পঢ়িব এই বিষয়েও প্ৰশ্নাদি কৰিলে।

কমলে ক'লে, "জানেইতো মোৰ বিষয়টো। এক্‌চুৱেল ফিল্ডলৈ গৈ ৰিচাৰ্চ নকৰিলে শিক্ষা সম্পূৰ্ণ হৈছে বুলি ক'বলৈকে ভয় লাগে।"

"আপুনি পিছে কি ভাবিছে?"

"মই এতিয়াও ঠিক কৰিব পৰা নাই, কথাটোত সময় আৰু টকা দুয়োটাৰে প্ৰয়োজন। মোৰ অৱশ্যে সময় নোহোৱা নহয়, কিন্তু—"

কথা শেষ কৰিবলৈ নিদি বীণাই ক'লে, "ইচ্ছা কৰিলে আপোনাৰ টকাৰো দিহা নোহোৱাকৈ নাথাকে। ঘৰত থাকি সময় কটোৱাতকৈ মোৰ মনেৰে আপুনি ৰিচাৰ্চৰ কামত লগাই ভাল হ'ব—" গহীনকৈ কথাষাৰ কৈ বীণাই কমলৰ মুখলৈ চাই হাঁহিলে,

কমলে খোৱাত মনোযোগ দিলে। উত্তৰ একো নিদিলে।

এনেতে মেনেজাৰ ওলালহি। বহাৰপৰা উঠি কমলে প্ৰণাম জনালে। কামিজটো গাৰ পৰা খুলি মেনেজাৰে ক'লে— "কমল তুমি আহিলা, মই যাওঁ যাওঁ বুলি কেইবাবাৰো চিপ্ ল'লো, কামৰ যি ভিৰ পৰিছে, দেউতাৰাই সকলো জানে। বৰ ৰং পালো তুমি যে আহিলা, পৰীক্ষা ভাল হৈছে নহয়—?"

একে লগে বহুত কথা মেনেজাৰে কৈ গ'ল, কমলে ভাবিয়ে নাপালে কোনটো প্ৰশ্নৰ উত্তৰ দিব। তাৰ পিছত তাৰ কোনো উত্তৰলৈ অপেক্ষা নকৰি মেনেজাৰে ক'লে— "এই কেইদিন মোৰ উশাহ ল'বৰ সময়ো নোহোৱা হৈছে বুজিছা, ভাত মুঠি খায়ে আকৌ যাব লাগিব, মই গাটো ধোওঁ, তুমি বহা দেই, বীণাহঁতক তো চিনিয়ে পোৱা, সিহঁতৰ লগতে কথা-বতৰা পাতা, চাহ-তাহ খোৱা, অ' তুমি আকৌ গুচি নাযাবা, আজি ৰাতি আমাৰ ইয়াতে থাকা, মইতো তোমাৰ লগত কথা একো পতাই নাই, ৰাতিলৈ বহুত কথা পাতিব লগা আছে, এৰা বহুত কথা। বীণা, তইঁতে ককাইদেৰেৰক সোধ-পোছ কৰ, ৰে'বা মোক গা ধোৱাৰ পানী দেচোন।"

কথা কৈ কৈ মেনেজাৰ ভিতৰলৈ সোমাই গ'ল। কমলৰ চকুলৈ চাই বীণাই মুখ টিপি হাঁহিলে। কমলৰো হাঁহি উঠিল। দেউতাক ভিতৰলৈ যোৱাৰ পিছত বীণাই ক'লে, "আমি আছো বুলি জানে কাৰণেই দেউতাই আৰু আপোনাৰ লগত বিশেষ কথা-বতৰা নেপাতিলে। বাগিচাখনেই দেউতাৰ সৌৰজগত, অন্য কথা বহুত সময়ত দেউতাই পাহৰিয়ে থাকে। আপুনি আকৌ বেয়া নেপাব।"

' "বেয়া নাই পোৱা, কিন্তু মোক যে থাকিবলৈ ক'লে?"

"এৰা, দেউতাই চাগৈ ভাবিলে, কিজানিবা আমি থাকিবলৈ ক'বলৈ পাহৰি যাওঁ। সেই কাৰণে নিজেই ক'লে—"

"কিন্তু--"

"হয়,— এতিয়া আৰু দেউতাৰ কথাষাৰ পেলোৱা আপোনাৰ অসুবিধা হ'ল। মই বা ৰেবাই কোৱা হ'লে আপুনি সহজে মূৰ পোলোকা দিব পাৰিলেহেঁতেন।" বীণাই হাঁহিলে।

ইয়াৰ আগতে বীণাহঁতৰ লগত কমলৰ বিশেষ ঘনিষ্ঠতা নাছিল। আগতে যি দুই এবাৰ বাগিচালৈ আহিছে, তেতিয়া মেনেজাৰৰ ঘৰত নোসোমোৱাকৈয়ে উভতি গৈছে। কমলৰ মনত তাৰ দেউতাক আৰু মেনেজাৰৰ মাজত থকা পাৰ্থক্যটো সদায় আছিল। তদুপৰি মেনেজাৰৰ ছোৱালীলৈ চকু তুলি চোৱাটো সি এটা অপ্ৰাসঙ্গিক কথা বুলিয়ে ধৰিছিল।

এতিয়া অৱশ্যে সি নিজৰ মূল্যৰ বিষয়ে কিছুদূৰ সচেতন। সি জানে কেৰাণীৰ ল'ৰা হ'লেও, ডিগ্ৰীৰ অধিকাৰী হিচাপে তাৰ এটা সামাজিক মূল্য আছে। আৰু আজিৰ বীণা-ৰেবাৰ অভ্যৰ্থনাৰ মূলতে যে তাৰ এই নতুনকৈ লাভ কৰিব ধৰা মৰ্যাদা— সেই

কথা সি বুজিছিল।

দুপৰীয়া সি মেনেজাৰৰ ঘৰতে ভাত খালে। তাৰ পিছত বীণাৰ নিৰ্দ্দেশত বিছনাত পৰি অলপ বিশ্ৰাম ল'বৰ চেষ্টা কৰিলে।

খিৰিকিৰ কাষতে বিছনাখন, অলপ আঁতৰৰ পৰা আৰম্ভ হৈছে লেখ-নোহোৱা চাহ গছৰ সেউজীয়া শাৰী। চাহৰ কুঁহি পাতবোৰৰ পৰা এটা ভাল গোন্ধ আহিছে। গোন্ধটো সজীব আৰু কেঁচা। পাতল বতাহজাক এই গোন্ধটোৰেই ভৰপূৰ। কলমৰ বৰ ভাল লাগিল। বহল, মুকলি, সেউজীয়া চাহ গছবোৰৰ সিপাৰে নীল-বৰণীয়া হাবিখন, তাৰ সিপাৰে পাতল বগা ডাৱৰ বুকত লৈ থকা নীলা আকাশখন। শান্ত, স্নিগ্ধ, সজীব।

ৰে'বাক তাৰ কাষত ৰাখি বীণা গা-ধুবলৈ গ'ল।

"আপুনি কোন ক্লাচত পঢ়ে?" বাহিৰৰ পৰা মুখ ঘূৰাই কমলে ৰে'বাক সুধিলে।

"মই সৰু, মোক তুমি বুলি ক'ব—" ৰে'বাই ক'লে।

"বাৰু, তুমিকে বুলিছো। যদিহে তুমি বেয়া নোপোৱা।"

ৰে'বাই এইবাৰ ক্লাচ টেনলৈ প্ৰমোচন পাইছে। মটৰেৰেই অহা-যোৱা কৰে। কমলে ৰে'বাৰ মুখলৈ ভালকৈ চালে। তাইৰ মুখখন বীণাৰ মুখখনতকৈ বেছি ধুনীয়া, কিন্তু সিমান তেজাল নহয়, অলপ সেঁতা পৰা, দেখিলে অলপ ৰোগী যেন লাগে। গাটোও বীণাতকৈ অলপ লাহী। কিন্তু লাহী হোৱাৰ কাৰণে ৰে'বাক বেছি ধুনীয়াহে দেখা গৈছিল। ৰে'বাৰ খোজ কথা, সকলো শান্ত আৰু সংযত।

বিছনাখনৰ কাষতে সৰু মেজখন—সেইখন ৰেবাৰে পঢ়া মেজ। মেজখনৰ কাষৰ চকীখনতে ৰে'বা বহিল। কমলে সুধিলে, "ইয়াত থাকি তোমালোকৰ বেচ ভাল লাগে নহয়?"

"সৰুৰে পৰা আছো নহয়, আমাৰ আৰু বেয়া নলগা হৈছে—" ৰেবাই ক'লে।

কথাষাৰ তাই কিয় তেনেকৈ ক'লে কমলে নুবুজিলে। অলপ পৰৰ নীৰৱতাৰ পিছত ৰে'বাই ক'লে— "আপুনি আগেয়ে আমাৰ ঘৰলৈ নাই অহা নহয়?"

"কিয় সুধিলা বাৰু?"

"এনেয়ে, আমাৰ ঘৰলৈ আকৌ মানুহ নাহেই।"

"কিয়, মই?"

"আপুনিতো আজিহে আহিছে। মানুহ কেতিয়াবা আহিলে আমাৰ খুব ভাল লাগে। পিছে কোনো মানুহ আমাৰ ঘৰত থাকিব নোখোজে, আহি বহিয়ে যাওঁ যাওঁ লগায়।"

কথাষাৰ শুনি কমলে হাঁহিলে।

"তোমালোকে জানো কেতিয়াবা কাৰোবাক থাকা বুলি কৈ চাইছা?"

"কাকনো ক'ম? কোনো নাহেই দেখোন। আৰু যাক থাকা বুলি ক'ব পাৰি,

ভেওঁলোক নহয়।"

"তুমি দেখিছো ভাল অভিযোগ ৰাখিছা। মানুহৰ কাম থাকে। মোৰ নিচিনাতো সকলো আৰু কাম নোহোৱা নহয়—" হাঁহি কমলে ক'লে।

"আপুনিওতো নোৱাৰাতহে আছে। দেউতাই ক'লে কাৰণেহে।"

"সেইটো অৱশ্যে সঁচা। মইতো দেখা কৰি যাবৰ কাৰণেহে আহিছিলো। থকাৰ কাৰণে তোমালোকৰ অসুবিধা নহয়তো?"

"হ'লেও অসুবিধাটো আমাৰহে হ'ব, আপুনি ভাবিছে কিয়? অ' আপুনি অলপ শোৱক। মই আমনিহে কৰিছো।"

"মোৰ দুপৰীয়া শোৱাৰ অভ্যাস নায়েই। একো আমনি হোৱা নাই, বহা।"

মেজৰ ওপৰৰ কিতাপ এটা লিৰিকি-বিদাৰি ৰেবা বহি থাকিল। অলপ পৰৰ পিছত কমলে সুধিলে—

"স্কুলত তোমালোকক নাচ-গান কিবা শিকায়নে ৰেবা?"

"অলপ শিকায়। পিছে বৰ ভাল নহয়।"

"তুমি শিকিছানে কিবা?"

"মই গানহে শিকিছো। নাচিব নেজানো।"

সি ৰে'বাৰ মুখলৈ চালে। ৰে'বাৰ মুখখন বৰ শান্ত আৰু অচঞ্চল। নাচোনৰ কাৰণে প্ৰয়োজনীয় চঞ্চলতা তাত নাই।

"আৰু বাইদেৱেৰাই?"

"বাইদেৱে আগতে নাচ শিকিছিল। পিছে আজি-কালি এৰি দিলে।"

"কিয়?"

"এতিয়া আৰু কলেজত পঢ়ে। ক'ত নাচিবলৈ সময় পাব।"

"কিয় কলেজত পঢ়িলে অন্য একো কৰিব নোৱাৰিনেকি?"

"মইনো কি জানো? মই কিবা কলেজত পঢ়িছোনে?"

"অ' তুমি গান শিকিছা নহয়? আৰু কি শিকিছা?"

"ভায়োলিন।"

"বে'ছতো। তুমি ভায়োলিনো বজাব জানা। ভায়োলিন আকৌ মোৰ খুব ভাল লাগে।"

পিছে মই আকৌ ভাল লগাকৈ বজাব নেজানো, এনেয়ে নিজে নিজে বজাওঁ আৰু—"

"ক'ত শিকিছিলা?"

"আমাৰ দদাইদেউ কহিমাত আছিল নহয়। আমি বহুত দিন তাতে আছিলো। তেতিয়া এজন ওস্তাদে শিকাইছিল।"

"ওঁ বে'ছতো। তোমাৰ দদাইদেৱেো আজি-কালি ক'ত থাকে?"

"আজি-কালি তুৰাত থাকে, মাজতে আন ঠাইত আছিল। এতিয়া শুনিছো বোলে আকৌ কহিমালৈকে বদলি হ'ব অলপতে।"

"অ' তুমি তেন্তে এদিন মোক গান গাই শুনাব লাগিব।"

"আপোনাৰ শুনিবৰ মন গ'লে বাৰু আহিব, শুনাম— গানটো কিবা আৰু মোৰ নিজা বস্তুনে—?"

এনেতে বীণা আহিল, বীণাৰ চুলিবোৰ মেলা, এতিয়াও ভালকৈ শুকোৱা নাই। গা-ধুই অহাৰ কাৰণে বীণাৰ মুখখন আৰু ধুনীয়া দেখাইছিল, গাখীৰ যেন বগা মুখখনত ৰঙা তেজবোৰ বিৰিঙি উঠিছিল।

"অ' আপোনাৰ টোপনি অহা নাই।" বীণাই সুধিলে। "আপোনালোকে ভাত-পানী খালেনে নাই?"

"এই খাওঁ গৈ, মই আকৌ দুটামান কাপোৰ ধুই দিলো, সেইকাৰণে অলপ দেৰি হ'ল।"

হঠাৎ কমলে সুধিলে— "আপুনি নাচিব জানে, নহয়?"

"আপোনাক কোনে ক'লে?"

"এই মাত্ৰ খবৰ পালো। শুনি মই ভাল পাইছো।"

"আগতে অৱশ্যে মই নাচিছিলো, আজি-কালি কিন্তু লাজ লাগে।"

কমলে সৰুকৈ ক'লে, "অ"

"আপুনি নাচ জানে নেকি?" বীণাই সুধিলে।

"নাচ মই নিজে নাজানো, পিছে মোৰ বিশেষ interest আছে।"

সিহঁতে আৰু ভালেমান পৰ কথা-বতৰা পাতিলে, তাৰ পিছত কমলৰ অলপ টোপনি আহিব ধৰা যেন দেখি বীণা আৰু ৰেবা দুয়োজনী ওলাই আহিল। খিৰিকিখনেদি ৰ'দ জাক আহি কমলৰ গাত পৰিছিলহি, ওলাই আহিবৰ সময়ত ৰে'বাই খিৰিকিখন বন্ধ কৰি থৈ আহিল। ....

কমলৰ পৰীক্ষাৰ ৰিজাল্ট তেতিয়াও ওলোৱা নাই। আজি অলপ দিন ঘৰতে সি শান্তিৰে আছে। কলেজত পঢ়া তাৰ নৃতত্ত্বৰ কিতাপ আকৌ সি উলিয়াই পঢ়িবৰ সময় পাইছে। কিতাপ আৰু বাতৰি কাকতৰ মাজতে সি দিনবোৰ কটাই দিছে। মাজে মাজে আইজনীৰ ধমকিত অলপ ধ্যান-ভঙ্গ হয়, আকৌ এপিয়লা চাহপানী খুজি খাই কিতাপত মূৰ গোজে।

সেইদিনা পুৱা সি বাৰান্দাতে বহি কিতাপ এখন পঢ়ি আছিল। পিয়নটোৱে মাত লগালে "আপোনাৰ এখন চিঠি আছে।" হাত মেলি কমলে চিঠিখন ল'লে। আখৰখিনি

দেখি সি চিনি পালে। তাৰ ভাল লাগিল, খামটো ফালি সি চিঠিখন পঢ়িলে–

"মৰমৰ বন্ধুবা,

আজি এমাহেও আপোনাৰ কোনো চিঠি-পত্ৰ নেপাই, ময়ে লিখিবলৈ ওলালো। বেয়া নেপাব। আমাৰ ৰিজাল্টবোৰ কেতিয়া ওলাব কিবা জানেনে? বৈ থাকি আৰু আমনি লাগিছে। আপুনি এতিয়া কি কৰিছে জনাব। আপুনি কি কৰিবলৈ ঠিক কৰিছে? ৰিচাৰ্চৰ কি কৰিলে? মোৰ কথাটো জানেই। অন্য পথ আৰু মোৰ নাই। সেইটোৱেই পথ। ৰিজাল্টটোলৈ বাট চাইছো– তেতিয়া হ'লে নিশ্চিন্ত হ'ব পাৰো। ডিগ্ৰী আৰু টকা দুয়োটাৰে প্ৰয়োজন হৈছে। ইতিমধ্যে আপুনি কেতিয়াবা আমাৰ এইফালে নাহেনে? অহা হ'লে আমি বহুত কথা আলোচনা কৰিব পাৰিলোহেঁতেন। ময়ো এবাৰ যাবৰ চেষ্টাত আছো। কিন্তু মোৰ অসুবিধা বহুত। পাৰিলে আপুনিয়ে এবাৰ আহিব। বিশেষ নাই। আশাকৰো ভালে আছে। ইতি,

আপোনাৰ মৰমৰ

মাধৱ।"

মাধৱে ল-পৰীক্ষা দি আহিছে। কমলৰ সহপাঠী, সি জীৱনত বহুত এক্সপেৰিমেণ্ট কৰিছে। মেট্ৰিক পৰীক্ষা দি আলি-মহৰী সোমাইছিল। চাৰি মাহৰ পিছত এৰি দি এইডেড স্কুলৰ মাষ্টৰ সোমাল। তাৰ পিছত আই. এ. পঢ়িলে। দ্বিতীয় বাৰ্ষিকলৈ প্ৰমোচন পায়ে এৰি দি এখন ফটোগ্ৰাফিৰ দোকান খুলিলে। সি ভাল ফটো তুলিব জানে। তাৰ পিছত আমনি লাগি বেঙ্কৰ কেৰাণী সোমাল। ডেড় বছৰ কাম কৰাৰ পিছত আকৌ আহি কলেজত নাম লগালেহি। আই. এ. সি পাছ কৰিলে। তাৰ পিছত সি আৰম্ভ কৰিলে "দি নভেল্‌টি ৰেষ্টুৰাঁ"–। এই বাৰ হ'ল হোটেলৰ মহাজন। কিন্তু তাতো আমনি লাগি সি আকৌ কলজেত নাম লগাই বি. এ. পঢ়াত লাগিল। এইবাৰ সি পাঁচোটা প্ৰেমৰ কবিতা লিখিলে। তাৰে এটা এখন আলোচনীত ছপা হৈও ওলাল। বি. এ.ৰ ফাইনেল পৰীক্ষা দিয়াৰ আগে আগে ইণ্টাৰভিউৰ এটা ক'ল পাই সি বিমান বাহিনীত যোগ দিবলৈ গুচি গ'ল। ইণ্টাৰভিউ ভাল নহ'ল। কিন্তু সি ঘূৰি নাহিল। সি বোম্বাইলৈ পোনাই দিলে। তাত সি কি কৰিছিল তাৰ নিজৰ বাহিৰে আনে নেজানে। কোনোৱে ক'য় যে সি কোনোবা চিনেমা কোম্পানীত যোগনীয়াৰ কাম কৰিছিল, তাত কটালে আঠ মাহ। তাৰ পিছত এদিন দুপৰ ৰাতি আহি ঘৰ ওলালহি।

কিছুদিন ঘৰত থকাৰ পিছত সি আকৌ কলিকতা পালেগৈ। তাত সি কি কৰিছিল তাকো কোনেও নেজানে। কিন্তু এদিন সকলোৱে দেখি আচৰিত হ'ল যে সি বি. এ. পাছ কৰিছে। কথাবাৰত হয়তো সি নিজেই আচৰিত হ'ল। তাৰ পিছত ছমাহমান সি গাঁও উন্নয়নৰ কাৰ্য কৰিলে, তেতিয়াই আহি সি কমলহঁতৰ লগত চিনাকি হ'লহি। কমলৰ দেউতাকে তাক মৰম কৰি, থকাৰ সুবিধা কৰি দিলে। দিনে ৰাতিয়ে সি গাঁৱে গাঁৱে ঘূৰিলে। গাঁৱৰ স্বাস্থ্য, বাটপথ, ঘৰদুৱাৰ ভাল কৰাৰ বিষয়ে বক্তৃতা দিলে, বহুতৰ

লগত চিনাকি হ'ল। কমলহঁতৰ ঘৰতে খায় আৰু থাকে। আইজনীয়ে আলপৈচান ধৰে। মাজে মাজে মন্দিৰা, আইজনী আৰু গাঁৱৰ অন্যান্য ছোৱালী কিছুমান গোটাই লৈ নাৰী প্ৰগতিৰ বক্তৃতা দিয়ে।

কিছুদিন গ'ল। এদিন হঠাৎ চুটকেচটো হাতত লৈ সি গুচি আহিল।

"আপুনি ক'লৈ যায়?" আচৰিত হৈ আইজনীয়ে সুধিলে।

"হোঃ, মই? ঠিক নাই। মই ক'লৈ যাম সেইটো আগতে ভবাৰ অভ্যাস মোৰ নাই। যাম ক'ৰবালে, ইয়াত আৰু নহ'ব। আমাৰ গাঁওবোৰ মৰি গৈছে। ইয়াত একো নহ'ব।"

"আপুনি গুচি গ'লে আমাৰ বেয়া লাগিব", আইজনীয়ে ক'লে। তাই সৰু ছোৱালী।

"বেয়া লাগিলে মই কি কৰিম? বেয়াতো লাগিবই। অ' আইজনী, মন্দিৰাক কবা-- মন্দিৰা ভাল ছোৱালী—"

"সেইটো ক'লে কি হ'ব?"

'অ' ক'লে একো নহ'ব নহয়? তেন্তে নেলাগে ক'ব। বাৰু মই যাওঁ।"

সি গুচি আহিল।

আৰু চাৰিবছৰ পাৰ হ'ল। এইবাৰ আকৌ কলিকতাত ৰেগুলাৰ ছাত্ৰ হিচাপে সি এইবাৰ ল-পঢ়িলে। আকৌ কমলৰ লগত চিনাকি হ'ল, তাৰ পিছত খুব মিল হ'ল। একেলগে ফুৰিলে কিছুদিন। তাৰ পিছত ল'ৰ শেষ পৰীক্ষা দিলে। এইবাৰ সি উকীল হ'ব।

তাৰ চিঠিখন পাই কমলে ভাল পালে। মাধব এনে আধাবলীয়া হ'লেও, অসৎ নহয়। তাৰ এটা স্বাভাৱিক সৰলতা আছে। পঢ়া-শুনাতো সি চোকা। মাত্ৰ একেটা কামতে লাগি থাকিব নোৱাৰাটোৱেই তাৰ দোষ।

মাধৱৰ ঘৰ নগৰত, দেউতাক নাই, সৰুতে মৰিল। ককাদেউতাকৰ সম্পত্তি যথেষ্ট আছিল। সেই সম্পত্তিৰ অধিকাৰী সিয়ে। কিন্তু তাৰ প্ৰতি তাৰ বিশেষ লোভ নাই। সি ভাবে ইচ্ছা কৰিলে সি নিজেও ঢেৰ টকা কৰিব পাৰে। সেই ক্ষেত্ৰত সি চেষ্টাও নকৰি থকা নাই।

কমলে আইজনীক মাতিলে।

"আইজনী মোৰ কাপোৰ-কানি কিটা ঠিক আছেনে?"

"ঠিক মানে?"

"মানে, কালিলৈ মানলৈ মই টাউনলৈ যাওঁ বুলি ভাবিছো। মাধৱে এখন চিঠি দিছে। সি মাতিছে।"

"কালিলৈকেনো কেলেই? দুদিনমান পিছত যাবি।"

"অলপতে কিজানি কিজান্ট ওলাবই। তেতিয়া কি কৰিব লগা হয়, কি ঠিক।"

"দেউতাক কৈছিলি জানো?"

"আজি ক'ম, তই কাপোৰ-কানি দুটামান বিচাৰি দেচোন।"

আইজনী তাৰ কাপোৰকেটামান লৈ পুখুৰী পাৰলৈ গ'ল।

সেইদিনা আবেলিলৈকে বতৰটো বে'ছ মুকলি আছিল, টান ৰ'দ অৱশ্যে নাছিল, কিন্তু আকাশখন ফৰকাল আছিল। মন্দিৰা আহি ওলালহি।

তেতিয়া আইজনীয়ে আবেলিৰ চাহ কৰিছিল। বিছনাখনতে দীঘল দি কমলে কিবা-কিবিবোৰ ভাবি চকু দুটা মুদি পৰি আছিল। মন্দিৰা সোমাই আহিল।

"ককাইদেউ–"

"অ' মন্দিৰা, আহ–"

"আইজনী আছেনে নাই?"

"আছে। তই বহচোন বাৰু।"

মন্দিৰা তাৰ বিছনাৰ কাষৰ চকীখনতে বহিল। সিও বিছনাতে উঠি বহিল।

"মই ভাবিছিলো তুমি কিজানি ক'ৰবালৈ গ'লাগৈহে–"

"কিয়?"

"তুমিতো আৰু আমাৰ ফালে যোৱাই নাই। অৱশ্যে সেই কাৰণে আমি আচৰিত হোৱা নাই, বেয়াহে পাইছো।"

"যাবই পৰা নাই অ'–"

"সেইটো বুজো। আমি হৈছো ধুলি-বোকা মানুহ, আমাৰ ঘৰলৈনো কি যাবা! বসন্তহঁত নাইনেকি?"

"সিহঁত দেখোন স্কুলৰ পৰা অহাই নাই, আজি কিবা খেলা আছে হ'বলা।"

"বৌতিৰ আকৌ পৰহিৰ পৰা গা ভাল নাই। কঁকালৰ বিষ হৈ পৰি আছে।"

"কাৰ? পেহীৰ?"

"ওঁ–"

"কিবা চিকিৎসা কৰিছনে নাই পিছে?"

"সেক দিছো, আৰুনো কি কৰিম?"

"সেক দিলেই ভাল হ'বনে?"

"আমি ধুলি-বোকা মানুহ। তেনেকৈয়ে ভাল হ'ব।" কথাষাৰ কৈয়ে মন্দিৰা বহাৰ পৰা উঠিল।

"বহ, তই দেখোন উঠিলি।"

"নাই, মই যাওঁ। খবৰটো দি যাবৰ কাৰণেহে আহিছিলো। নহ'লে, মৰি থাকিলে আকৌ তোমালোকে মোক হে দায় দিবা, বুলিব জীয়াই থাকোতে আমাক খবৰ এটাও নিদিলে।"

"বাৰু বহচোন বহ। আইজনী অ' আইজনী–" সি চিঞৰিলে।

"নেলাগে মাতিব। ময়ে বিচাৰি উলিয়াম। যাওঁ বাৰু দেই–"

"মোৰ ওপৰতনো ইমান খংটো কৰিছ কিয়? এই কেইদিন ঘুৰি ফুৰোতেই গৈছে--"

মন্দিৰা বহিল।

"তোমাৰনো খবৰ কেতিয়া ওলাব ককাইদেউ?"

"ওলাবৰ হৈছে আৰু। দুই-এসপ্তাহৰ ভিতৰতে ওলাব আৰু। এ' চাচোন মন্দিৰা বৰষুণ আনিছেনেকি? মেঘে দেখোন চাটি আহিছে।"

"হয় যে হয়, মই যাওঁ দেই ককাইদেউ। বৰষুণ আনেহে লাগে।" তাই আকৌ উঠিল।

"আইজনীক মাতচোন, কাপোৰবোৰ বাহিৰতে আছিল, তিতিব এতিয়া।"

মন্দিৰা তাৰ কোঠাৰ পৰা ওলাই গ'ল। তাই বাহিৰত শুকাবলৈ মেলি থোৱা কাপোৰবোৰ এখন এখনকৈ কান্ধৰ ওপৰত জাপি লৈ আনিব ধৰিলে। ইতিমধ্যে বৰষুণৰ টোপাল পৰি আহিল।

লৰমাৰি ৰান্ধনীশালৰ পৰা ওলাই আহি আইজনীয়ে দেখিলে মন্দিৰাই কাপোৰবোৰ সুমুৱালেই।

"তই কেতিয়া আহিলি মন্দিৰা?"

"অথনিয়ে আহিলো ....."

"বৰষুণ দেখোন আহিলেই, তই বহি ককাইদেউৰ লগতে কথা হ দেই, নেযাবি! মই চাহ কৰিছো।"

মন্দিৰা আকৌ কমলৰ ওচৰলৈকে আহিল।

"মাধৱক তই চিনি পাৱ মন্দিৰা?"

"কোন মাধৱক ককাইদেউ?"

"সেইযে কিছুদিন আমাৰ ঘৰত আছিল।"

"অ' সেই মাধৱ! ওঁ পাওঁতোন চিনি, অলপ আধা-পগলা নহয় জানো?"

"এইবাৰ সি ল-পৰীক্ষা দিলে উকীল হ'ব।"

"তেওঁ উকীল হ'ব? বাৰু থোৱা।"

"কিয় নো বেয়া হ'ব! মই ক'ৰবাত প্ৰফেচাৰণী হ'লে কিবা আৰু বেয়া হ'বনে?"

"তই কিবা প্ৰফেচাৰণী হ'ব নোৱাৰিলিহেঁতেননে কি! নপঢ়িলি গুণেহে।"

"বাৰু ককাইদেউ, প্ৰফেচাৰণী হ'বলৈ বহুত পঢ়িব লাগে, নহয় নে?"

"ওঁ, লাগেতো, এনেয়ে হ'ব পাৰে নে?"

এনেতে আইজনীয়ে চাহ আনি দিলে। কমল আৰু মন্দিৰা দুয়োলৈকে।

কমলে সুধিলে– "আইজনী, তোৰ বাৰু মাধৱক দেখা মনত আছেনে?"

"কোন মাধৱক, ককাদেউ?"

"সেই যে আমাৰ ইয়াত যে কিছু দিন আছিল—"

"তেওঁৰ পিছে কি হ'ল?"

"আজি মোক চিঠি দি মাতি পঠাইছে। সি এতিয়া ঘৰতে আছে।"

"তেওঁৰ ঘৰ আছে জানো?"

"থাকিবতো! তাৰ ঘৰ নাই বুলিনো কোনে ক'লে?"

"পিছে তই হবলা যাবি?"

"এৰা, যাওঁ বুলি ভাবিছোঁ। ঘৰতেনো কিমান সোমাই থাকিম।"

"তেওঁক এবাৰ মাতি নপঠাব কিয়? মাতিলেই আৰু তই যাব লাগনে?" আইজনীয়ে ক'লে।

মন্দিৰাই ক'লে— "যাব খুজিছা যদি যোৱা ককাইদেউ। বেয়া পালে গুচি আহিবা। তেওঁ কিবা আৰু ধৰি বান্ধি ৰাখি থ'বনে?"

চাহ খাই হ'ল। কিন্তু বৰষুণ এৰা নাই। ইপিনে গধূলি হৈ আহিছে।

বাহিৰৰ ফালে চাই মন্দিৰাই ক'লে, "বৰষুণ দেখোন এৰাই নাই, মইনো কেনেকৈ যাওঁ ককাইদেউ?"

"বহচোন, কলৈনো যাব?"

"বৌতিৰ গা ভাল নাই নহয়। বেছি পলম কৰিলে যোৱাই অসুবিধা হ'ব।"

"বাৰু, অলপ ৰ। বৰষুণ কিজানি এৰেই।" কমলে বাহিৰলৈ চালে। গহীন বৰষুণজাক, শান্তভাৱে আহিছে— ঝৰ্-ঝৰ্-ঝৰ্।

"এনেকৈ বৰষুণ দিলে বাৰু তোৰ ভাল নেলাগেনে মন্দিৰা?" কমলে এনেয়ে সুধিলে।

"ওঁ, ভাল লাগে। পিছে আমাৰ আকৌ মাৰল ঘৰটোত পানী পৰে নহয়। আজি তিনি-চাৰি বছৰে ঘৰটো চোৱাবকে পৰা নাই।"

বৰষুণ সহজে এৰাৰ সম্ভাৱনা নাই। ইপিনে আন্ধাৰো হৈ আহিছে। মন্দিৰা বহাৰ পৰা উঠিল।

"ছাতি আছে নে অ' আইজনী?"

"আছে, পিছে—"

"এৰা, তইঁতকো লাগিব। আমাৰ আকৌ দি থৈ যাওঁতা কোনো নাই। নেলাগে দে, এনেয়ে যাওঁ। কিমান নো তিতিম।"

"থ' থ' মন্দিৰা, পাগলামী নকৰিবি। চাওঁ, আইজনী আনচোন ছাতিটো। ময়ে থৈ আহোঁ, নহ'লে জানিবা এই যাব পাৰিবহে।" কমলে ক'লে।

"এৰা, ককাইদেৱেই থৈ আহক গৈ, যা। ছাতিও আকৌ এটাহে আছে। নহ'লে আমাৰ অসুবিধা হ'ব।" আইজনীয়ে ক'লে।

তেতিয়া বাহিৰত আন্ধাৰ হৈ আহিছে। বৰষুণজাক অলপো কমা নাই। আইজনীয়ে ছাতিটো আনি দিলে। হাতত ছাতিটো লৈ মন্দিৰাই মাতিলে, "আহা আকৌ ককাইদেউ—"

"ওঁ, অকণমান ৰ, মই গৈছোঁ।"

অলপ পৰৰ পিছত কামিজটো পিন্ধি কমল ওলাই আহিল।

"শুদা ভৰিৰেহে যাব লাগিব পিছে, বাটত বৰ বোকা হ'ব পায়।" কমলৰ ভৰিত চপেলযোৰ দেখি মন্দিৰাই ক'লে।

"তই ভয় নকৰ নহয় আইজনী। মই মন্দিৰাক থৈ আহোঁ", কমলে ক'লে।

"ভয় নকৰো বাৰু, তই পিছে সোনকালে আহিবি।"

ছাতিটো হাতত লৈ কমল বাৰাণ্ডাৰ পৰা চোতাললৈ নামিল, তাৰ কাষতে মন্দিৰা।

বৰষুণজাক অবিৰল ধাৰে আহিছে। ছাতিয়ে একপ্ৰকাৰ ৰখা টান হৈ পৰিছে। ইপিনে তলত পিচল বোকা। সন্ধিয়াৰ আন্ধাৰো ঘন হৈ আহিল। খুপি খুপি লাহে লাহে দুয়ো আগ বাঢ়িল।

আলিবাটত উঠি দুয়ো সন্মুখলৈ চালে— একো নেদেখি। আন্ধাৰ আৰু বৰষুণৰ মাজত সকলো অদৃশ্য হৈ গৈছে। মন্দিৰা কমলৰ গাৰ একেবাৰে কাষ চাপি আহিল।

"তই তিতিছ নেকি মন্দিৰা?"

"অলপ অলপ, তুমি তিতিছা নেকি?"

"ময়ো অলপ অলপ তিতিছো। বৰ ডাঙৰ বৰষুণ আহিছে, দেখিছনে?"

"এৰা, বৌতিয়ে আজি মোক ডাবিহে দিব কিজানি—" আকৌ দুয়ো নিৰব। বোকাত ভৰিৰ খোপনি ৰাখি ৰাখি দুয়ো আগ বাঢ়ে। ছিটিকনি মৰা বৰষুণজাকৰ পৰা ৰক্ষা পৰিবৰ কাৰণে দুয়ো যিমান পাৰে ওচৰ চাপি যায়। মন্দিৰাজনী কমলৰ বুকুৰ মাজত সোমাই পৰে।

"মন্দিৰা!"

"হোঁ—"

নিৰব—

বৰষুণ আৰু আন্ধাৰ।

"ককাইদেউ—!"

"কি মন্দিৰা—?"

"তুমি কেলেই তেনেকুৱা কৰিছা?"

"কি মন্দিৰা—?" নিৰব।

"তই তিতিছ নেকি মন্দিৰা?"

"ৰ'ব নেলাগে, ব'লা, এতিয়াও ভালেমানডোখৰ আছে।"

"ওঁ, ব'ল বাৰু—"

দুয়ো আৰু অলপ আগ বাঢ়িল।

মাজে মাজে কমলে মন্দিৰাৰ মুখখনলৈ চায়। মন্দিৰাৰ বগা মুখখন তাৰ বুকুৰ কাষতে, এবাৰ সি অলপ ৰ'ল, আৰু মন্দিৰাক কাষ চপাই আনি দুটি চুমা খালে। মন্দিৰাই বিশেষ প্ৰতিবাদ নকৰিলে, মাথোন ক'লে,–

"চুমা নেখাবা পায়, কোনোবাই দেখিব!"

কমলে একো মাতিব নোৱাৰিলে।

দুয়ো আকৌ লাহে লাহে আন্ধাৰৰ মাজে মাজে খোজ দিলে। বাটৰ কাষৰ ঘৰবোৰৰ দুৱাৰবোৰ বন্ধ। আছুৱেকণিৰ পৰা ৰক্ষা পাবৰ কাৰণে সকলোৱে দুৱাৰ বন্ধ কৰিছে। ভিতৰত টিপ চাকিৰ টিমিক-টামাক পোহৰ।

দুয়ো আহি মিঠা-বিল পালেহি।

"ককাইদেউ?"

"কি?"

"তোমাৰ মোলৈ মৰম লাগে নহয়?"

"ওঁ লাগেতো।"

"পিছে তুমি মোক মৰম নকৰিবা দেই।"

"কিয়?"

"মানুহে বেয়া বুলিব–"

"ধেৎ। মৰম কৰিলে আকৌ মানুহে কি বেয়া বুলিব–?"

"তোমাক নুবুলিলেও মোক বুলিব। আমি হীনকুলীয়া মানুহ–"

কথাষাৰত কমলে আঘাত পালে।

"তই তেনেকৈ নকবি মন্দিৰা। আজি-কালি আৰু সেইবোৰ কুল-চুল উঠি গৈছে।"

"তোমাৰহে উঠি গৈছে, সমাজৰ জানো গৈছে? আমি যিমানেই যি নহওঁ, আমি যি কৈৱৰ্ত, কৈৱৰ্তই–"

কমলে একো উত্তৰ নিদিলে।

অলপ দূৰত দেখা গ'ল– মন্দিৰাহঁতৰ ঘৰৰ চাকিৰ এটা খীণ পোহৰ।

"আমি পাইছোহি আৰু–" মন্দিৰাই ক'লে।

"তই তিতিলি– নহয় মন্দিৰা?"

"অলপ তিতিছো আৰু দিয়া। তুমিহে মিছাতে মোৰ লগত আহি তিতিলা-"

"বাৰু মোৰ কথা ভাবিব নেলাগে। ব'ল।"

দুয়ো আহি ৰজনী পেহীৰ পদুলীমূৰ পালেহি। কমল আগ বাঢ়িব খুজিছিল, হঠাৎ মন্দিৰা তাৰ কাষৰ পৰা ওলাই আহিল, আৰু তাৰ সন্মুখত থিয় হৈ যেন তাক বাট ভেটিয়ে ধৰিলে। একো নকৈ কমলে তাইক সাবটি ধৰিলে। তায়ো যেন ৰব

তৃপ্তিৰে ক্ষন্তেক তাৰ বাহুৰ মাজত নিশ্চেষ্ট হৈ পৰি থাকি সুখ পালে। লাহে লাহে সি মন্দিৰাক এৰি দিলে। মন্দিৰাই সেই আন্ধাৰতে চকু দুটা তুলি তাৰ চকুলৈ অলপ পৰ চাই ৰ'ল। কমলে তাইক আকৌ চুমা খালে, তাৰ পিছত দুয়ো লাহে লাহে চোতালখন পাৰহৈ মন্দিৰাইঁতৰ ঘৰৰ ভিতৰ সোমাই গ'ল। ৰজনী পেহীৰ জ্বৰ তেতিয়া অলপ শাঁত পৰিছে।

ঘৰটো বহুতদিনীয়া পুৰণি। বেৰৰ মাটিবোৰ এৰাই গৈছে। ঘৰটোৰ সন্মুখতে এডৰা ঘাঁহনি। তাক পৰিস্কাৰ ৰাখিবৰ কাৰণে যত্ন-চেষ্টা কৰাৰ কোনো পৰিচয় নাই। বাৰান্দাৰ পকাবোৰো এৰাই মজিয়াখন ওখৰা-মুখৰি হৈ পৰিছে। ওপৰৰ টিংপাতবোৰ কলাই উঠি গৈ ৰঙা হৈ পৰিছে। অযত্নত ঘৰটো এৰাবাৰী এখন যেন হৈ গৈছে।

কমল আহি ঘৰটোৰ দুৱাৰমুখত ৰ'লহি। তাৰ লগত বস্তু-বাহানি বৰ বেছি নহয়, বিছনাৰ হ'ল্ডঅলটো আৰু চুটকে'চ এটা। মুটিয়াটোৱে মালখিনি ঘাঁহৰ ওপৰতে নমাই থ'লে।

"মাধৱ--অ' মাধৱ--" কমলে মাতিলে।

কাৰো মাত-বোল নাই।

সি আকৌ মাতিলে। তেতিয়া সন্ধিয়া লাগি ভাগিছে। কমলে এবাৰ ঘৰটো ভালকৈ চালে। এইটো ঘৰ নহয়নেকি? হয়। সি আগেও ইয়ালৈ আহিছে। এইটোৱেই ঘৰ।

অলপ পৰৰ পিছত হাতত চাকি এটা লৈ এগৰাকী তিৰোতাই দুৱাৰ মুখত দেখা দিলে।

"মাধৱ-- এইটো মাধৱৰ ঘৰ নহয় জানো?" কমলে সুধিলে।

"হয়, আপুনি ভিতৰলৈ আহক--"

মানুহ গৰাকীৰ মাতটো গভীৰ আৰু মিঠা।

এখন ভৰি বাৰান্দাত তুলি কমলে সুধিলে "মাধৱ ঘৰত নাইনেকি?"

"আপুনি ভিতৰলৈ আহকচোন বাৰু--" কথাষাৰ কৈ মানুহ গৰাকীয়ে হাতৰ লেমটো কাষৰে মেজখনত থৈ কমলৰ মালকেইটা নিবৰ কাৰণে চোতাললৈ নামি আহিল। কমলে ক'লে-- "নেলাগে মৰে নিম, আপুনি কষ্ট কৰিব নেলাগে--"

দুয়ো ধৰাধৰি কৰি মালখিনি ভিতৰলৈ নিলে।

কমলক বহিবৰ কাৰণে চকী এখন আগ বঢ়াই দি মানুহ গৰাকীয়ে ক'লে "আপুনি এখন্তেক বহক। মই হাত-ভৰি ধুবলৈ পানী আনিছো" কৈয়ে মানুহ গৰাকী ভিতৰ সোমাই গ'ল।

মানুহ গৰাকীক কমলে আগে দেখা নাই। তেওঁৰ মূৰত ওৰণি দেখি সি একো

সিদ্ধান্ত কৰিব নোৱাৰি । তেওঁনো কোন। তেওঁৰ বয়স বেছি নহয়, গঢ়িত লাহী মুখখনেৰে ধুনীয়াকৈ মানুহ গৰাকী। মিঠা বৰণীয়া মুখখন শান্ত আৰু নিৰুদ্বেগ। মাধৱৰে কোনোবা সম্পৰ্কীয়া বুলি সি মনে মনে ঠিক কৰিলে।

এনেতে এ-লোটা পানী আৰু গামোছা লৈ মানুহ গৰাকী আহি আকৌ কমলৰ আগত ৰ'লহি।

"মাধৱনো ক'লৈ গৈছে?" কমলে সুধিলে।

"কালিয়ে ওলাই গ'ল। আজি আহি পোৱাৰ কথা।"

"আপুনি মোক চিনি পাইছে জানো?" অলপ হঁহাৰ নিচিনা কৰি কমলে সুধিলে।

"গধূলি মানুহৰ ঘৰলৈ মানুহ আহিলে চিনাকি বিচাৰিব নেপায় নহয়–" অলপ শান্তভাৱে হঁহাৰ নিচিনা কৰি তেওঁ ক'লে।

"মই আগৰবাৰ ইয়ালৈ আহোতে আপোনাক ইয়াত দেখা নাছিলো।"

"তেতিয়া মই ইয়াত নাছিলো।"

"মাধৱনো আপোনাৰ কি হয়?" কথাষাৰ সি হঠাৎ সুধি পেলালে।

"আপুনি মুখ হাত ধোৱকচোন বাৰু। আমি বহুত কথা পাতিম–"

"ঘৰত আৰু কোনো নাইনেকি?" ঘৰটোৰ সান্ধ্য নিস্তব্ধতাৰ বিষয়ে সচেতন হৈয়ে কমলে সুধিলে। কথাষাৰৰ উত্তৰ নিদি মানুহ গৰাকীয়ে ক'লে– "আপোনাৰ নাম কমল নহয় জানো, আপুনি আহিব বুলি মোক কৈছিল। বাৰু আপুনি কাপোৰ-কানি সলাওঁক দেই–"

তাৰ কোনো প্ৰশ্ন বা উত্তৰলৈ অপেক্ষা নকৰি তেওঁ আকৌ ভিতৰ সোমাই গ'ল। মানুহ গৰাকীৰ পৰিচয়টো ঠিক কৰিব নোৱাৰি কমল অলপ আচৰিত হ'ল। তেওঁনো মাধৱৰ কি হয়, কি হোৱা সম্ভৱ? মুখ হাত ধোওঁতেও সি এই কথাষাৰকে ভাবিব ধৰিলে।

ভিতৰ সোমাই আহি দেখে মেজখনৰ ওপৰত চাহ-জলপান। ইমান অলপ সময়ৰ ভিতৰতে চাহ দেখি সি ভাবিলে ভিতৰত আৰু কোনোবা আছে। যাহওঁক, বেছি কথা নেভাবি সি চাহ খাবৰ কাৰণে মেজখনৰ কাষত বহিলগৈ। মানুহ গৰাকী ওচৰতে ঠিয় দি আছে।

"আপুনিও বহক–" সি ক'লে।

"বহিম বাৰু, আপুনি আৰম্ভ কৰকচোন–" সহজভাৱে, বহুদিনৰ পৰিচিতৰ দৰে মানুহ গৰাকীয়ে ক'লে।

কমলৰ মনত দুটা প্ৰশ্ন উঠিছিল– "আপুনি মাধৱৰ কোন?" আৰু "মাধৱ কেতিয়া আহিব?" কিন্তু প্ৰশ্ন দুটা সি উত্থাপন নকৰিলে।

"আপোনাৰ পৰীক্ষাৰ খবৰ ওলোৱা নাই নহয়?" এই প্ৰশ্নটো যে সুধিব সি ভবাই নাছিল। সি ক'লে, "নাই ওলোৱা।"

"অলপ জলপান আৰু আনিমনে?"

"নাই, বহুত খোৱা হ'ল— আৰু একো নেলাগে।"

কৃষ্ণপক্ষৰ মাজ ভাগ। কিছুপৰৰ পিছত হয়তো জোন ওলাব। এতিয়া বাহিৰত ঘোপমৰা আন্ধাৰ। নগৰৰ এমূৰৰ এই ঠাই ডোখৰ নিজঞ্জাল। আলিবাটেদি যোৱা মানুহৰ সংখ্যাও কমি আহিছে। যিবা দুই-চাৰিটা যায়, সিহঁতো মনে মনে যায়, যেন কাৰো মুখত কথা নাই।

নিৰৱে কমলে চাহখিনি শেষ কৰিলে। মানুহ গৰাকী তাৰ ওচৰতে থিয় দি তাৰ চাহখোৱা চাই ৰ'ল। চাহ খাই উঠি তাৰ অলপ ভাগৰ লগা যেন পালে সি।

"মাধৱ আজি আহিব নহয়?" নিস্তব্ধতা ভঙ্গ কৰিবৰ কাৰণেই সি সুধিলে।

"আহিবতো লাগে। যদি কিবা কাৰণত নোলায়হি সেইটো মই নেজানো।"

"ক'লৈ গৈছেনো?"

"সেইটো মই নেজানো। আপুনি বাৰু একো চিন্তা কৰিব নেলাগে। মই আছো নহয়—" বে'ছ সহজভাৱে তেওঁ ক'লে।

"আৰু কোন আছে?"

"আৰুনো কেলেই? ময়ে যথেষ্ট নহওঁ জানো?" তেওঁৰ কথাবাৰত কোনো ব্যঙ্গ অভিব্যক্তি নাছিল। স্থিৰ ভাৱেই তেওঁ কথাষাৰ ক'লে।

কমলে লাজ পালে। ক্ষমা খোজাৰ সুৰত সি ক'লে— "নহয়, নহয় আৰু কোনোবা ইয়াত থাকে বুলিহে সুধিলো।"

"আৰু কোনো নেথাকে। তেখেতে ময়েহে থাকো—" তেওঁ বাচন-বাটি কেটা চপাই ল'লে আৰু ক'লে— "আপুনি বাৰান্দাতে অলপ বহিবনে, ভিতৰতে মোৰ লগত বহিব? মই আকৌ ভাতৰ দিহা কৰিব লাগিল নহয়। আহক, আমি ভিতৰতে বহি বহি কথা পাতিম—"

আগফালৰ দুৱাৰখন বল্টু দি বন্ধ কৰি মানুহ গৰাকীয়ে কমলক ভিতৰলৈকে মাতি লৈ গ'ল। বাধ্য শিশুৰ দৰে কমলো তেওঁৰ পিছে পিছে গৈ ৰান্ধনী শাল পালেগৈ। নিজৰ পৰা অলপ দূৰতে বেটৰ সৰু মূঢ়া এটাতে কমলক বহিবলৈ দি তেওঁ বাকলি গুচাবৰ কাৰণে আলুগুটিৰ খৰাহি এটা ওচৰ চপাই লৈ কমলৰ মুখামুখিকৈ বহিল।

জুইকুৰাৰ মিট-মিট শব্দটোৰ বাহিৰে পৃথিৱীখনত আৰু অন্য শব্দ নাই। শান্ত--নিৰৱ—নিস্পন্দ।

মানুহ গৰাকীৰ মূৰৰ ওৰণিখন পৰি গ'ল। তেওঁ তুলি লবৰ বিশেষ চেষ্টা নকৰিলে। জুইৰ ৰঙা পোহৰত কমলে দেখিলে তেওঁ এগৰাকী ২৩/২৪ বছৰীয়া জীয়াৰী ছোৱালী। ৰঙা মুখখন বে'ছ ধুনীয়া। চুলিবোৰো কিচ্ কিচ্ কৰে ক'লা আৰু মিহি।

এওঁৰ লগত মাধৱৰ কি সম্পৰ্ক হ'ব পাৰে কমলে ভাবি একো স্থিৰ কৰিব

নোৱাৰিলে। মাধৱে জানো বিয়া কৰালে? হয়তো কৰাবও পাৰে।

"আপুনি ইয়াত কিমান দিনৰ পৰা আছে?"

"অ' আপুনি মোক চিনি পোৱা নাই নহয়? মোৰ নাম উপমা—। আৰু একো নুসুধিব দেই—" কথাষাৰ কৈ উপমাই হাঁহিলে আৰু কমলৰ মুখলৈ চালে। কমলে কথাষাৰ শুনি অলপ আচৰিত হ'ল। সি তেওঁৰ মুখলৈ চালে। আৰু একো নকৈ তেওঁ আলুৰ বাকলি চিকুনুৱাত লাগিল।

মাধৱৰ বেমেজলীয়া জীৱনটোৰ মাজত উপমাও এটি সাঁথৰ— কমলে ভাবিলে।

ভাত-পানী খাই হ'লত কমল বাৰান্দালৈ ওলাই আহিল। তেতিয়া ৰাতি ভালেখিনি হৈছে। নগৰৰ ইলেকট্ৰিক লাইটবোৰৰ পোহৰত আকাশখন মুকলি যেন হৈছে। ইপিনে আকাশতো কৃষ্ণাৰ সৰু জোনটোৱে লাহে লাহে দেখা দিছেহি।

সিপাৰে জীৱন আৰু কোলাহল, পোহৰ আৰু ব্যস্ততা, আৰু ইয়াত— ওচৰৰে এই সৰু ঘৰটোত আন্ধাৰ আৰু গাঢ় শান্তি— মৰণশীতল নিৰৱতা, আৰু অনিশ্চিত সময়ৰ গোপন যাত্ৰা। হেলনীয়া চকীখনতে বহি কমলে দূৰৰ আকাশখনৰ ফালে চালে। আজি অতদিনে সি শতিকা-শতিকাৰ বুকেদি বাগৰি অহা মাধৱ জীৱনৰ ইতিহাসকে পঢ়িলে, ধূলি হৈ যোৱা কোনোবা শতাব্দীৰ পৰিচয়হীন মানুহৰ লাওখোলাত সি তাৰ পৰিচয় বিচাৰিলে, কিন্তু এই তাক চাৰিওফালে আগুৰি থকা পৃথিৱীখন চাবৰ অৱসৰেই যেন তাৰ হোৱা নাছিল।

সি আকাশখনৰ ফালে চালে। মৃত্যুনীল দূৰত্বৰ বুকত পাণ্ডুৰ জোনটো— মানুহৰ ইতিহাসতকৈ বহুত পুৰণি সি। সেইফালে চাই থাকি তাৰ ভাল লাগিল। চোতালৰ ঘাঁহনিখনৰ পৰা এটা সজীৱ কেচা গোন্ধ বতাহত উৰি আহিছিল, তাৰ ভাল লাগিল। সকলোতকৈ ভাল লাগিল নিৰৱতাখিনি, পৃথিৱীখনত যেন অকল সিহে চেতনা লৈ জীয়াই আছে। বাকী সকলো যেন ক'ৰবাৰ বানপানীত উটি গ'ল— দূৰলৈ— বহুত দূৰলৈ—

কাৰোবাৰ খীণ নিশ্বাস এটা তাৰ মূৰত লাগিল। সি ঘূৰি চালে। কোনোবা সময়ত আহি উপমা তাৰ পিছতে থিয় দিছেহি। উপমাক দেখি সি বহাৰ পৰা উঠিল আৰু ক'লে— "বহক, আপুনি—"

"আপুনিয়ে বহকচোন, এইটো মোৰ ঘৰ—"

নিৰুপায় হৈ কমল বহি পৰিল। চকীখনত ধৰি তাৰ পিঠিৰ পিছতে উপমা থিয় দি থাকিল।

"আপুনি ভাত খালে—?"

"খালো—। আপুনি ৰন্ধাবোৰ অলপ ভাল নেপালেনেকি?"

"নাই, কিয় ভাল নেপাম? এই মাত্ৰ চাহ খাই উঠাৰ কাৰণে ভাত বেছি খাব নোৱাৰিলো। আপুনি আকৌ বেয়া পাইছেনেকি?"

"বেয়া পোৱা নাই, আপুনি বেয়া নেপালেই হয়—" কিছু সময় দুয়ো মনে মনে থাকিল।

"মাধৱ ঘৰত নেথাকিলে কেতিয়াবা আপুনি অকলেই থাকে, নহয়?"

"কেতিয়াবা নহয় প্ৰায়েই, এই ঘৰটোৰ ৰখীয়া নাই কাৰণেই মই ইয়াত আছো—"

"মাধৱৰনো আপুনি?--" সি বৈ গ'ল। প্ৰশ্নটো উপমাই বুজিলে— উপমাই ক'লে— "মই তেওঁৰ একো নহওঁ।"

"একো নহয়? কিন্তু ইয়াত যে আছে?"

"থাকিবলৈ আৰু অন্য ঠাই নাই কাৰণে--"

কমলে আৰু বেছি ভাবিবও নোৱাৰিলে, আৰু সুধিবও নোৱাৰিলে। দুয়ো আকৌ মনে মনে থাকিল। এই বেলি বহুত সময়।

জোনটো আৰু ওপৰলৈ উঠি আহিছে। তৰাবোৰো ওলাইছে। কোলাহলভৰা নগৰৰ বুকুখন ক্ৰমে শান্ত হৈ আহিছে। আলিবাটৰ মানুহ প্ৰায় নোহোৱা হৈছে।

"আপুনি নোশোৱে জানো?" উপমাই সুধিলে।

"শুম। অলপ বহি থাকি দেখোন ভাল লাগিছে। আপোনাৰ টোপনি আহিছে নহয়?"

"মই সদায় দেৰিকৈ শোওঁ।"

"কিয়?"

"সোনকালে দেখোন টোপনিয়েই নাহে।"

কমলে কোনো উত্তৰ নিদিলে।

"মই আপোনাৰ বিছনা পাৰি থৈ আহিছো। মোৰ কাষৰ কোঠাটোতে।"

"ভাল বাৰু—" কমলে ক'লে।

অপৰিচিতা এই মানুহ গৰাকীৰ আতিথ্যত কমল বৰ আপ্যায়িত হ'ল। উপমাৰ পৰিচৰ্যাত মাধৱ হয়তো সুখতে আছে,-- কমলে ভাবিলে।

উপমাই কোনো কথা নকৈ দূৰৰ আকাশখনৰ ফালে চাই থাকিল।

ঘাঁহৰ সজীৱ গোন্ধ, ৰাতিৰ শান্ত নিৰৱতা, বতাহত ওপঙি ফুৰা এটা বেদনা-কোমল নিশ্বাস, উপমা আৰু কমল। সিহঁত দুয়োৰো মাজত অপৰিচয়ৰ শিথিলতা।

দুয়ো একেখন আকাশৰ বুকুলৈকে চাই আছে। কিন্তু এজনেও যেন নেজানে কি চাইছে।

ভালেমান পৰৰ মূৰত সৰু মাতেৰে উপমাই ক'লে— "আজি আৰু তেখেত আহি পোৱাৰ আশা নাই। আপুনি শোৱকগৈ ব'লক—"

কমল বহাৰ পৰা উঠি আহিল। উপমাই কমলৰ বিছনা কৰি থোৱা কোঠাটোলৈ কমলক লৈ গ'ল।

"এইয়া আপোনাৰ বিছনা, আপুনি ইয়াতে শুব। কিবা লাগিবনেকি?"

"এগিলাচ পানী দিব—" কমলে ক'লে, আৰু বিছনাখনতে বহিল।

উপমাই এগিলাচ পানী আনি সৰু মেজখনতে ৰাখিলেহি।

"আপুনি ক'ত শুব?" কথাষাৰ সুধিব লগা নহয় যদিও কমলে সুধিলে।

"এইয়া, সিটো কোঠাতে মই শোওঁ। আপুনি ভয় কৰিবনেকি?"

"ভয়নো কিয় কৰিম?"

"মই কাষতে শোৱাৰ কাৰণে?" কৈ উপমাই হাঁহিলে।

"নাই সেই বাবেনো কিয় ভয় কৰিম?" হাঁহিয়ে কমলেও ক'লে।

"মই দুৱাৰ বন্ধ নকৰো। আপুনি ভয় নকৰিব। ৰাতি কিবা দৰকাৰ হ'লে মোক মাতিব।"

"ভাল বাৰু। আপুনি মোৰ কাৰণে অকণো ভাবিব নেলাগে। মোৰ ভয় নেলাগে—"

"আপোনাৰ পৰা আঁতৰত শুম নহয়, সেই কাৰণে কিজানিবা ভয় কৰে বুলিহে কৈছো—"

"আপুনি ইয়াত অকলেই থাকিও ভয় নকৰে, আৰু মইনো কিয় ভয় কৰিম?"

"বাৰু, আপুনি শোৱক তেনে দেই। ময়ো শোওঁগে। লেমটো মই নিওঁনে?"

আঁঠুৱাখন ভালকৈ খুছি লৈ কমলে ক'লে, "নিয়ক বাৰু—"

হাতত লেমটো লৈ, তাৰ আঁঠুৱাখন কেনিবাদি ওলমি আছেনেকি চাই উপমা কোঠাটোৰ পৰা ওলাই গ'ল। বেৰখনৰ সিপাৰেই উপমাৰ বিছনা।

অলপ পৰৰ পিছতে চাকিটো নুমাই গ'ল। পৃথিৱীখনত সেই প্ৰাচীন নিৰৱতা। সৌৰজগত ঘেৰি একেটা আবহমান শ্ৰান্তিৰ উদাস নিস্তব্ধতা। টোপনি-নহা কমলৰ কাণত আহি বাজিব ধৰিলে এটা অৱশ জীৱনৰ ক্লান্ত হৃৎস্পন্দন। বেৰৰ সিপাৰৰ উপমাৰ দীঘল নিশ্বাসবোৰ যেন সি তাৰ মুখতে লগা যেন পালে।

আন্ধাৰৰ বাহিৰে পৃথিৱীত আৰু একো নাই। .....

কমলৰ যেতিয়া টোপনি ভাগে, তেতিয়া ৰ'দৰ পোহৰত কালি ৰাতিৰ আন্ধাৰ পৃথিৱীখন পোহৰ হৈ পৰিছে। কোঠাটোৰ ভিতৰলৈ খিৰিকি খনেদি প্ৰচুৰ বগা ৰ'দ সোমাই আহিছে। সি আঁঠুৱাখন তুলি অলসভাৱে বিছনাতে দীঘল দি পৰি থাকিল। পুৱাৰ এজাক পাতলীয়া বতাহো আহি কোঠাটোত সোমাইছিলহি। তাৰ বেঁছ ভাল লাগিল।

এনেতে উপমা কোঠালৈ সোমাই আহিল। উপমাৰ গাত এটা নতুন সাজ— বগা মেখেলা-চাদৰ, একেবাৰে বগা। হয়তো ইতিমধ্যেই তেওঁ গা ধুলে— তেওঁৰ চুলিবোৰ মেলা।

"অ' আপুনি সাৰ পালে?" উপমাই সুধিলে।

"আপুনি কেতিয়াবাই উঠিলনেকি?"

"এই অলপ আগতেহে উঠিছো। উঠক, চাহ হৈ আছে–"

উপমাৰ কথাত যেন এগৰাকী বয়সীয়া তিৰোতাৰ আদেশৰ সুৰ আছিল। কমল শোৱাৰ পৰা উঠিল।

চাহ খাই হোৱাৰ পিছত, উপমা আহি কমলৰ ওচৰত বহিলহি।

"মাধৱ দেখোন নোলালহি?" কমলে ক'লে।

"আজি ওলাবহি। আপুনি কিবা অসুবিধা পাইছেনেকি?"

"অসুবিধা একো পোৱা নাই, কিন্তু–"

"মই অচিনাকি কাৰণে অলপ আচহুৱা আচহুৱা লাগিছে নহয়?"

"একো আচহুৱা লগা নাই–"

"মোৰ লগত অকলশৰে থাকি বেয়া পাইছে নহয়?"

"বেয়া নাই পোৱা, কিন্তু–"

"তেখেতে কিন্তু অকনো অসুবিধা নেপায়।"

"অসুবিধাৰ কথা নহয়। মাধৱক লগ পোৱা হ'লে মোৰ ভাল আছিল। মই সোনকালে ঘূৰি যাব লাগে।"

"সোনকালে? অন্ততঃ এমাহতো থাকিব?"

"এমাহ? এমাহ কেনেকৈ থাকিম!" কমলে হাঁহিলে।

"তেখেতে দেখোন ক'লে বোলে আপুনি এমাহমান থাকিব?"

"কোনে? মাধৱে? তেওঁৰ কাৰণে এদিন আৰু এবছৰ একে কথা–"

"অ' তেনেহ'লে আপুনি বেছি দিন নেথাকে! ইপিনে আকৌ আপুনি থাকিব বুলি তেখেতে ক'ত কি আয়োজন কৰিছে–"

কমল যেন বিমোৰত পৰিল। হাঁহি সি ক'লে– "আয়োজনতো কৰিছে বুজিলো, কিন্তু সি দেখোন মানুহটোৱেই নাই–"

"আপোনাৰ ওচৰত মোৰ কোনো মূল্যই নাই নহয়? তেখেত নাই যদিও মইতো আছো!"

উপমাৰ এই কথাষাৰত কমলে নিজকে অপৰাধী অনুভৱ কৰিলে। অলপ থত্‌মত্‌ খাই বৈ কমলে ক'লে– "আপুনি মোক অকৰাণতে ভুল বুজিছে। আপুনি থকাত অৱশ্যে মই মাধৱৰ অভাৱ অনুভৱ কৰা নাই। তথাপি, তেওঁ মোক মাতি পঠাইছিল বিশেষ কাৰণত–"

"ময়ো জানো সেই কথা। কিন্তু চাওঁক, তেখেত নেথাকোতে আপুনি যদি মোৰ ওপৰত কিবা অসন্তোষ কৰি গুচি যায়, তেন্তে মোক তেখেতে খুব বেয়া পাব।"

"আপোনাৰ ওপৰতনো কিয় অসন্তোষ কৰিম বাৰু? আপুনি মিছাতে মোক লাজ

দিছে।" কমলে ক'লে। .....

দহ বজাত মাধৱ আহি ওলালহি। পেণ্টটো অলপ মলিয়ন, কিন্তু কামিজটো বে'ছ পৰিস্কাৰ।

"অ' বৰুৱা, আপুনি আহিল? কেতিয়া আহিল?"

"কালিয়ে আহিলো। আপুনি কোনফালে গৈছিল?"

"অলপ কামত ওলাই গ'লো বুজিছেনে, কালিয়ে ঘূৰি অহাৰ কথা আছিল, কিন্তু নোবাৰিলো।"

মাধৱৰ মাত শুনি উপমা ভিতৰৰ পৰা ওলাই আহিল। উপমাৰ চকু মুখত ব্যক্ত আনন্দ।

"আপুনি এতিয়াহে আহিল!"

কথাষাৰৰ উত্তৰ নিদি মাধৱে ক'লে, "কিবা অসুবিধা হৈছিল নেকি?"

"অসুবিধা একো হোৱা নাই। আপুনি নাই কাৰণে তেখেতেহে যাওঁ যাওঁ কৰি আছিল—"

মাধৱ আৰু কমল দুয়ো হাঁহিলে। উপমা ভিতৰলৈ গ'ল আৰু অলপ সময়ৰ ভিতৰতে দুগিলাচ চৰ্বত আনি দুয়োকো দিলেহি।

"এওঁক চিনি পাইছা নহয় উপমা?"

"আপুনি কৈ গৈছিল নহয়—"

কমলে হাঁহিলে আৰু ক'লে, "তেখেতক কিন্তু মই চিনি পোৱা নাই—"

"তেওঁ উপমা—"

"সেইটো বুজিছো—"

"আৰু একো নাই— মই যেনেকৈ মাধৱ, তেওঁ তেনেকৈ উপমা—"

"সেইটো নামৰহে পৰিচয়?"

মাধৱ বহাৰ পৰা উঠিল আৰু ক'লে—"মই গা ধুম উপমা। বৰুৱাতো কমেও এমাহ ইয়াত থাকিব। আমি বহুত কথা পাতিম। পৰীক্ষাৰ ৰিজাণ্ট ওলোৱা নাই নহয়?"

এইবাৰ কমলৰ চকুলৈ চাই উপমাই মুখটিপি হাঁহিলে।

কমল যেন ফান্দত-লগা চৰাই-- এতিয়া উপমাহঁতৰ মৰ্জিৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰিছে।

"আজিৰ পৰা বাতৰি কাকতখন দিবৰ কাৰণে মই কৈ আহিছো। মোৰ ওচৰত অন্য কিতাপ-পত্ৰ একো নাই। আহিলে আপুনি কাকতখনকে পঢ়িব।"

মাধৱ গা-ধুবলৈ ওলাই গ'ল।

তাৰ স্বভাৱ কমলে জানে। কিন্তু বি. এ. বি. এল. মাধৱ ফুকন যে আগৰ সেই মাধৱেই হৈ আছে সেই ধাৰণা কমলৰ নাছিল। কিবা কিবি ভাবি কমল বহি থাকিল।

মাধৱৰ গা-ধোৱা হ'লত কমলেও গা ধুলে। তাৰ পিছত দুয়ো ভাত খাবলৈ

ৰহিল।

"আপুনি এতিয়া কি কৰিছে ফুকন?" সোধাৰ কোনো প্ৰয়োজন নাছিল যদিও কমলে সুধিলে।

"আমাক অলপ বিচি দিয়াচোন উপমা—" মাধৱে ক'লে— "অ' মই— মই এতিয়া একো কৰা নাই। এইবাৰ কিছুদিন ষ্টাডি কৰিম বুলি ভাবিছো।"

"কি ষ্টাডি কৰিবনো?"

"মানুহ—"

কমলে চকু তুলি মাধৱলৈ চালে। পাতলকৈ হাঁহি উপমাই কমলৰ মুখলৈ চালে। উপমাৰ হাতত বিচনিখন।

"বুজিছে বন্ধুৱা, মানুহবোৰ দিনে দিনে বেয়া হৈ গৈছে। এই ৰকমে হ'লে আৰু কিছুদিনৰ পিছত আমাৰ পৃথিৱীখন ভাগি পৰিব। চাৰিওপিনে কেৱল ঠগ, প্ৰৱঞ্চনা, কটাকটি, মৰামৰি, অন্যায়, অবিচাৰ—"

"সেইবোৰতো আজিৰ নহয়, বহুদিনীয়া কথা।"

"বহুদিনীয়া হয়নে নহয় নেজানো। যদিহে হয়, তেন্তে আমাৰ পূৰ্ব্বপুৰুষসকল তাৰ বাবে দোষী, আপুনি বাৰু ভাবিব পাৰেনে যে মোৰ ককাদেউতা ডকাইত আছিল?"

"মৰা মানুহৰ কথা ক'ব নেপায়।"

"নহয়, অন্যায় যেতিয়া কোনোবাই কৰে, তেতিয়া তাৰ বিৰুদ্ধে ক'বই লাগিব, মৰাই হওঁক বা জীয়াই হওঁক।"

"আপোনাৰ ককাদেউতাইনো ক'ত ডকাইতি কৰিবলৈ গৈছিল—? আপোনাক এনেয়ে কোনোবাই ক'লে—"

"কোনোবাই কোৱা নাই। মই নিজে তাৰ প্ৰমাণ পাইছো। ককাদেউতাই বহুত ধন-সম্পত্তি গোটাইছিল— বহুত। কেনেকৈ জানে? আনক ঠগি ঠগি। এই উপমাৰ দেউতাকক তেৱেঁই সৰ্বস্বান্ত কৰিলে—"

"ভাত খাওঁতেনো কি কথাবোৰ উলিয়ালে! আপুনি কাণ নিদিব। এইবোৰ তেখেতৰ মনে-সজা কথা।" উপমাই প্ৰসঙ্গটো ঢাকিবৰ কাৰণেই ক'লে, আৰু ভজা আলু দুডোখৰ কমলৰ কাঁহীত দিলে।

"ককাদেউতা আছিল বৰ ধাৰ্ম্মিক পুৰুষ। মালা জপোতেই দিন যায়। ইপিনে মৌজাদাৰীও কৰে, জাল দলিলো কৰে। উপমাৰ দেউতাকক অজলা পাই তেওঁৰ গোটেই সম্পত্তি হাত কৰি লৈ তেওঁক পথৰ ভিকহু কৰিলে।"

কমলে মাথোন বিস্ময়েৰে তাৰ চকুলৈ চালে। কি ক'ব সি ভাবি নেপালে। মাধৱে কৈ গ'ল— "তেখেতৰ কপাল ভাল আছিল, উপমাৰ মাক সৰুতে মৰিল, থাকিল মাথোন উপমা আৰু তেওঁ। সম্পত্তি হেৰুওঁৱাৰ অলপ দিনৰ পিছতে দাৰিদ্ৰ্যৰ লগত যুঁজি তিষ্ঠিব নোৱাৰি উপমাৰ দেউতাকো মৰি থাকিল।"

এইবাৰ কমলে উপমাৰ মুখলৈ চালে। উপমা নিশ্চল, মুখত কোনো ৰকমৰ অনুভূতি নাই।

"আপুনিতো Anthropology পঢ়ি আহিল নহয়? মানুহৰ হাড়মূৰ-সাওখোলা লৈ বহুত অধ্যয়ন গৱেষণা কৰিলে, পৰৰ বস্তুৰ কাৰণে মানুহ যে ইমান বেছি স্বাৰ্থপৰ হৈ পৰিব পাৰে আপুনি কেতিয়াবা ভাবিছেনে?"

কমলে কথাবোৰ শুনি শুনি ভাত খাই যাব ধৰিলে।

"ককাদেউতাই যেতিয়া দেখিলে যে উপমাই হয়তো জনা বুজা হৈ সম্পত্তিৰ দাবী কৰি বহিব পাৰে, তেতিয়া উপমাক নিজৰ ঘৰলৈকে লৈ আহিল। সকলোৱে ককাদেউতাৰ উদাৰতাক শতমুখে প্ৰশংসা কৰিলে। তেওঁতকৈ সদলোক আৰু জগতত নাই।"

"ভালেই কৰিলে নহয় জানো?" কমলে ক'লে।

"ওঁ, দেখাত তেনেকুৱাই লাগে। কিন্তু উপমা অলপ ডাঙৰজনী হ'লতে তাইক বিয়া দি দিলে—"

কমলৰ মুখখন এই কথাষাৰ শুনি বগা পৰি গ'ল। সি কি ক'ব ভাবি নেপালে।

মাধৱে কৈ গ'ল— "আৰু বিয়া দিলে কাৰ লগত? ককাদেউতাৰ পুৰণি ভৃত্য ৰবীন টেকেলাৰ পুতেক সোমেশ্বৰৰ লগত।"

কমলৰ যেন উপমালৈ লাজ লাগিছিল। তথাপি ৰহস্য উপজিয়ে সি উপমাৰ মুখলৈ চালে। উপমাৰ কৰুণ চকুদুটাত এটা বিৰাট ব্যঙ্গ হাঁহিৰ ৰেখা।

"উপমাৰ দেউতাক আছিল এম. ই. স্কুলৰ মাষ্টৰ, মোকো পঢ়াইছিল। সেই মাষ্টৰৰ জীয়েক উপমা হ'লগৈ ৰবীন টেকেলাৰ বোৱাৰীয়েক।"

এই কথাবোৰ অৱশ্যে উপমাই জানে। কিন্তু মাধৱে কি চকুৰে এই কথাবোৰ ল'য় সেই কথা জানিবৰ সুযোগ উপমাৰ হোৱা নাছিল। কথাবোৰত কমলৰ দৰে উপমায়ো ৰহস্য পালে। তেওঁলোকৰ ভাত খাই হৈ আহিছিল। কিন্তু বহাৰ পৰা উঠিবৰ কোনো উপক্ৰম নকৰি মাধৱে কৈ গ'ল— "সোমেশ্বৰলৈ দিয়াত আপত্তি কৰিবৰ একো নাই। কিন্তু সি আছিল প্ৰকাণ্ড চোৰ আৰু মদাহী। এই অকণমানি ছোৱালীজনীক বাৰু সেই চোৰটোৰ হাতত ককাদেউতাৰ বয়সৰ এজন বুঢ়াই কি সাহসেৰে গটাই দিব পাৰে আপুনি ভাবকচোন।"

"তালৈনো কিয় দিলে?" কমলে সুধিলে।

"সেইটো বন্ধুত্বৰ দাম। ৰবীন টেকেলাৰ প্ৰতি ককাদেউতাৰ কৃতজ্ঞতাৰ নিদৰ্শন। লগতে উপমাৰ সম্পত্তিখিনিৰ অধিকাৰী হোৱাৰ উপায়—"

"তাৰ পিছত?"

"অ' তাৰ পিছত ককাদেউতা ঢুকাল, আপুনি জানেই। মই কলিকতাৰ পৰা আহি পাই দেখো— মই ককাদেউতাৰ সকলো সম্পত্তিৰ অধিকাৰী হৈ বহি

আছো—"

কিন্তু উপমা যে ইয়াত?"

"অ' আহি পায়ে শুনিলো উপমাৰ অসুখ।"

হঠাৎ উপমাই পানী আনোগৈ বুলি ভিতৰলৈ গুচি গ'ল। কমলে কথাটো সিমান লক্ষ্য নকৰিলে।

"মই উপমাহঁতৰ ঘৰলৈ গ'লো। উপমাৰ গা-নৰীয়া। সোমেশ্বৰৰ লগত চাৰি পাঁচ মাহ দেখা-সাক্ষাৎ নাই। বাপেকৰ লগত দন্দ কৰি সি ক'ৰবালৈ গুচি গৈছে।"

"অদ্ভুত কথা—" কমলে ক'লে।

"মই দেখিলো এনেকৈ থাকিলে বিনা-চিকিৎসা, বিনা মেহনতত উপমা মৰি থাকিব। শহুৰেকক কৈ তাইক লৈ আহিলো। হস্পিতালত থাকিল ২৭ দিন। এজনী মৰা ছোৱালী হ'ল।"

দুয়ো বহাৰ পৰা উঠিল। পানী গিলাচ খাই খাই মাধৱে ক'লে, "তাৰ পৰা উপমাক মোৰ ইয়ালৈকে লৈ আহিলো। প্ৰায় ৮ মাহ হ'ল।"

তামোলৰ বতাটো থৈ উপমাই কাঁহী বাটিবোৰ ভিতৰলৈ লৈ গ'ল। তেওঁৰ যেন কমলৰ আগত অলপ সঙ্কোচ লাগিছিল। তামোল একোখন মুখত ভৰাই দুয়ো বাৰান্দালৈ ওলাই গ'ল।

মাধৱৰ বিষয়ে কমলৰ যি এটা অস্পষ্ট ধাৰণা হ'বৰ উপক্ৰম হৈছিল, তাৰ বাবে সি নিজেই লাজ পালে। অলপ পৰৰ পিছত সি সুধিলে— "সোমেশ্বৰে বিচাৰি অহা নাই?"

"নাই অহা। সি আৰু এজনী বিয়া কৰিলে। তাৰ উপৰি মোলৈ ভয়ো কৰে।" চিগাৰেটটো হুপি হুপি মাধৱ আৰামী চকীখনতে বহিল আৰু লাহে লাহে ক'লে— "উপমাৰ দুৰ্ভাগ্যৰ বাবে দায়ী মোৰ কৃকাদেউতা। এই কথা যদি লুকাব খোজো বা ইয়াৰ গুৰুত্ব যদি পাতলাব খোজো, তেন্তে মোৰ নিজকে অপমান কৰা হ'ব।"

ভাত খাই উঠি উপমাও আহি সিহঁতৰ কাষতে বহিলহি। উপমাৰ মুখলৈ চাই কমলে ক'লে, "আপোনাৰ কথা শুনিলো—" উপমাই হাঁহিলে, একো নক'লে।

আবেলি চাহ খাই উঠি তিনিও চিনেমা চাবলৈ গ'ল। চিনেমাঘৰ বৰ বেছি দূৰত নহয়। ঘূৰি আহোতে মাধৱে ক'লে— "মোৰ লগত আহি হয়তো উপমাই ভাল পোৱা নাই, নহয়নে উপমা?"

"যেতিয়া খেদাই দিবৰ মন যায়, তেতিয়াই তেনেকৈ ক'ব—" তাৰ কাষ চাপি আহি উপমাই ক'লে। তাইৰ মাতটো কৃতজ্ঞতাত সেমেকা।

"নহয়, মই প্ৰায়ে ঘৰত নেথাকো নহয়, আগে পেহী আহি কিছুদিন আছিলহি, এতিয়া উপমা অকলেই থাকিব লাগে।"

“আপুনিনো ইমানদৰে ঘূৰি ফুৰে কিয়? কিছুদিনতো ঘৰতে থাকিব পাৰে।” কমলে ক'লে।

“ঘৰত থকাৰ অভ্যাস মোৰ কোনোদিনেই নাছিল, জানেইতো ঘৰৰ পৰা আঁতৰি থাকি থাকিয়েই ইমান দিন কটাইছো। আৰু এনেয়ে ঘৰত সোমাই থকা অন্যায়ো।”

ঘৰ পাই মাধৱে ক'লে, “কালিলৈ মই আকৌ ওলাই যাম, তিনদিনৰ কাৰণে। আপুনি যদি বেয়া নেপায় মোৰ ইয়াতে থাকক। উপমা আছে, আপোনাৰো ভাল লাগিব, উপমাৰো ভাল লাগিব– কি কোৱা উপমা?”

একো নেমাতি উপমাই কমলৰ মুখলৈ চালে। কমলে ক'লে– “নহয় ফুকন, কালিলৈ ময়ো যাওঁগে। ঘৰত অৱশ্যে কাম বৰ বেছি নাই। কিন্তু অহাৰ পৰা মই ঘৰত থকাই নাই বুলিব লাগে।”

“বিশেষ এডোখৰ ঠাইক ঘৰ বুলি ল'লে অৱশ্যে তাৰ মোহ উপজিব পাৰে। মোৰ কিন্তু ঘৰ বোলা বস্তুটো কি তাৰ আইডিয়াই নাই। য'তে থাকো সেয়ে মোৰ ঘৰ–” কথাষাৰ কৈ মাধৱে হাঁহিলে।

সেইদিনা ৰাতি দুয়ো ভালেমান পৰলৈকে কথা-বতৰা পাতিলে। মাধৱে ক'লে যে কমলৰ দৰে এজন কৰ্ম্মক্ষম ডেকাই নৃতত্ত্বৰ নিচিনা এটা Abstract বিষয় ধন খৰছ কৰি পঢ়াটোত কোনো সাৰ্থকতা নাই। বিষয়টো বৰ অভিজাত। তথাপি পঢ়ি যেতিয়া আহিলেই তাৰ সদ্ব্যৱহাৰ কৰা দৰকাৰ। মাধৱে মোককচাঙত কাঠৰ কাৰবাৰৰ চেষ্টা কৰিছে। যদি সুবিধা হয় কিছুদিনৰ ভিতৰতে সি তালৈ গুচি যাব। কমলে যদি তেতিয়া ইচ্ছা কৰে, তেন্তে তালৈকে গৈ নগা সকলৰ বিষয়ে নৃতত্ত্ব গৱেষণা কৰিব পাৰিব। মোককচাঙত থকা-মেলাৰ কাৰণেওঁ বৰ ধুনীয়া ঠাই।

কমলে কিন্তু বুজিব নোৱাৰিলে মাধৱৰ কাৰবাৰ কৰাৰ কি প্ৰয়োজন। টকাৰ প্ৰয়োজনত নিশ্চয় নহয়। হয়তো কিবা এটা নতুন মোহ।

দুয়ো দুখন বিছনাত শুলে। উপমাই লেমটো সৰুকৈ জ্বলাই ৰাখি শুবলৈ গ'ল। বিছনাৰ পৰাই মাধৱে মাতিলে, “উপমা–”

“হো?”

“কালিলৈ মই আকৌ এফালে যাব লাগিব–”

“ভাল বাৰু–”

“কমলক কৈছো কিজানি থাকিব।”

“ভাল বাৰু।”

“নহ'লে বেয়া লাগিবনেকি?”

“অলপ বেয়া লাগিব। পিছে পাৰিম থাকিব।”

“ওঁ থাকিব পাৰিব লাগে নহয় জানো?”

অলপ পৰৰ নিস্তব্ধতা।

"উপমা—"

"হোঁ?"

"ককাদেউতা বৰ পাপী নহয়নে বাৰু?"

"আজিনো সেইবোৰ কথা কিয় কৈছে। শুই থাকক।"

"অ' বাৰু শুই থাকো। কিন্তু এই অবিচাৰ কৰা, অন্যায় কৰা মানুহবোৰ— সিহঁতক ক্ষমা কৰাওঁ পাপ। মৰিলেই মানুহৰ বেয়া কামবোৰৰ ওৰ নপৰে। যি বিহগছ কই যায়, তাৰ মৰাৰ পিছতো তাৰ গুটিয়ে বহুতকে মাৰিব পাৰে।"

"ৰাতি বহুত হ'ল আৰু, আপুনি শুই থাকক।" উপমাই ক'লে।

"চোৱা উপমা এই যে আঘাত পায়ো তোমালোকে ক্ষমা কৰা, তাৰ দ্বাৰা তোমালোকৰ উদাৰতা প্ৰকাশ পাব পাৰে, কিন্তু তাৰ লগে লগে অন্যায়ৰ সহায়কাৰী হিচাপে তোমালোক দোষৰ ভাগী হোৱা। সেইটো বেয়া কথা। বৰুৱা টোপনি গ'ল?" সি কমলক মাতিলে।

"টোপনি ধৰা নাই—"

"সেয়া, আপুনি কথা কৈ থাকিলে বাৰু তেখেতৰ কেনেকৈ টোপনি আহিব" অভিযোগৰ সুৰত উপমাই ক'লে।

"বাৰু বাৰু, এইবাৰ মনে মনে থাকিলো, যোৱা উপমা—" উপমা কোঠাটোৰ পৰা ওলাই গ'ল।

কালি ৰাতিৰ সেই একেখন বিছনা। বেৰখনৰ সিপাৰে কমল শুইছে। মেলা খিৰিকিখনেদি শান্ত জোনাকবোৰ ভিতৰলৈ সোমাই আহিছে। বাহিৰৰ পৃথিৱীখন লাহে লাহে অলস, নিবিড় প্ৰশান্তিৰ মাজত হেৰাই গৈছে।

কোলাহলময় জীৱন প্ৰবাহৰ এটা জান-নেজান গতিধ্বনি আকাশ পৃথিৱীৰ বুকু ভেদি অনন্তৰ আহ্বানত ক'ৰবাত অৰ্ন্তলৈ আগ বাঢ়িছে।

খিৰিকিখনেদি উপমাই দূৰৰ আকাশখনৰ ফালে চাই ৰ'ল। উপমাই অনুভৱ কৰিলে যেন এটা ধুমুহাৰ অন্তত তেওঁ আহি উপকূলৰ কাষ চাপিছেহি— কিন্তু অপৰিচিত দ্বীপৰ বালি বলুকাৰ উপকূল। তথাপি উপমাৰ ভাল লাগিল— নতুন দ্বীপত সেউজ নেথাকিব পাৰে, কিন্তু খোজ পেলাবৰ কাৰণে ভৰিতলত আছে মুকলি বালিচাপৰি। আৰু তাৰ সিপাৰে— আকাশখনৰ ফালে চাই চাই উপমাই ভাবিলে— আৰু তাৰ সিপাৰে আছে ৰহস্যঘন নীলা— হয়তো সাগৰৰ, নতুবা আকাশৰ— গাঢ় নিবিড় নীলা।

লাহে লাহে উপমাৰ চকু দুটিত সপোন নামি আহিল। অতীত নাই— কেৱল ভৱিষ্যত, কেৱল ৰামধেনুবুলীয়া নতুন ভৱিষ্যত। সউ পোহৰবোৰ কেৱল অনাগত দিনৰ ৰশ্মিৰেখা। অতীত নাই।

কমলৰ ৰিজাল্ট ওলাল। দ্বিতীয় বিভাগত প্ৰথম হৈ কমলে এম. এ. পাছ কৰিলে। অৰুণ, আইজনী, দেউতাক সকলোৰে মনত আনন্দ। কমলৰো ভাল লাগিল। এটা অনিশ্চিত চিন্তাৰ পৰা ৰক্ষা পৰিল। কিন্তু লগে লগে বেয়াও লাগিল। এতিয়া চিন্তা কৰিবলৈকে একো এটা বিষয় নোহোৱা হ'ল। লগে লগে তাৰ ছাত্ৰজীৱনৰ যে অৱসান হ'ল, সেই কথাষাৰ উপলব্ধি কৰি সি বেজাৰ পালে। ইয়াৰ পিছত আৰু সি ছাত্ৰ নহয়, সি আগৰ দৰে মুক্ত নহয়, সি হ'ব এটা ঘোৰ সংসাৰী। চাকৰি কৰা, ধন ঘটা, গণ্যমান্য ভদ্ৰলোক হৈ সমাজত স্থান দখল কৰা– সেই প্ৰাচীন, গতানুগতিক জীৱনযাত্ৰাৰ সূচনা। তাৰ অলপ ভয় লগা যেন লাগিল। তথাপি তাৰ শুভাকাংক্ষীসকলৰ উছাহ উদগনিত সি নিজকে অলপ গৌৰৱান্বিত অনুভৱ কৰিলে। তাৰ এম, এ ডিগ্ৰীটোত যেন মোহনীয় কিবা এটা আছিল।

সেইদিনা আবেলি এখন মটৰ-গাড়ী আহি কমলহঁতৰ ঘৰৰ আগত ৰ'লহি। কমল মটৰখনৰ ওচৰলৈ আগ বাঢ়ি গ'ল, মটৰখনৰ পৰা নামি আহিল হৃদয়া বৰুৱা, বীণা আৰু ৰেবা। কমল বিশেষ ব্যস্ত নহ'ল, কিন্তু আইজনী আৰু কমলৰ দেউতাকে এটা উৎসৱ যেন অনুভৱ কৰিলে। তেওঁলোকে উখল-মাখল লগাই দিলে। ছোৱালী দুজনী অৱশ্যে আগে কোনো দিন অহা নাই। আইজনীয়ে কি দৰে সোধ-পোছ কৰিব লাগে সেই বিষয়েই যেন আঁত হেৰুৱাই পেলালে। কিন্তু বীণা আৰু ৰেবাই ইতিমধ্যেই নিজক ঘৰুৱা কৰি তুলিলে। কমলক অভিনন্দন জনাই দুই-চাৰি আষাৰ কথা পতাৰ পিছত হৃদয়া বৰুৱা কমলৰ দেউতাকৰ লগত কথা পতাত লাগিল। সুবিধা বুজি কমল ভিতৃৰলৈ উঠি গ'ল। ইতিমধ্যে বীণাহঁত গৈ ভিতৰত বহিছেগৈ।

বীণাহঁতে কমলৰ লগত গল্প জুৰি দিলে। বীণাৰ ব্যৱহাৰত, বিশেষকৈ কমলে হাঁহি-ধেমালি কৰি কথা পতা দেখি আইজনীয়ে বৰ ভাল পালে। এই সুযোগতে যেন তাই সিহঁত দুটাৰ মন বুজিবৰ প্ৰয়াস পালে। ৰেবাৰ লগতে যদিও আইজনীৰ কথা-বতৰা বেছি হ'ল, তথাপি এখন কাণ আইজনীয়ে কমলহঁতৰ কথা-বতৰাত ৰাখিলে।

মেনেজাৰৰ আলোচনাৰ বিষয় কেইবাটাও। কমলে এতিয়া কি কৰিব, বাগিচাৰ বৰ্ত্তমান অৱস্থা, তেওঁৰ নিজৰ স্বাস্থ্য, বীণাৰ ভৱিষ্যত পঢ়া-শুনাৰ আঁচনি আৰু কিবা কিবি। বাগিচাৰ গৰাকী এজন ইংৰাজ। তেওঁ তিনিমাহৰ কাৰণে বিলাতলৈ গৈছে। এতিয়া বাগিচাখন চলোৱাৰ গোটেই দায়ীত্বটো তেওঁৰে ওপৰত। ইপিনে তেওঁৰ আজি ডেৰ বছৰৰ পৰা ব্লাড প্ৰেছাৰ। ঔষধৰ ওপৰতে, আৰু বাছি বাছি খাই, কোনোমতে কাম কৰিছে। আনহাতে বাগিচাৰ কুলীবোৰে নিতৌ নতুন দাবী উত্থাপন কৰি অশান্তিৰ সৃষ্টি কৰিছে। নতুন স্কুল লাগে, হস্পিতাল লাগে, পানীকল লাগে, দৰমহা বেছি লাগে, পেঞ্চন লাগে, বাগিচাৰ লাভৰ অংশ লাগে আৰু কত কি। ইপিনে চাহাবো নাই।

অৱশ্যে কমলৰ দেউতাকেও এই কথাবোৰ নজনা নহয়, কিন্তু পাকে প্ৰকাৰে

বৰুৱাই এই কথাবোৰৰ পুনৰুক্তি কৰি এইটোকে প্ৰতিপন্ন কৰিবৰ চেষ্টা কৰিলে যে বাগিচাখন বৰ্তমান তেওঁৰ হাততেই, আৰু সেই কাৰণে তেওঁৰ দায়িত্ব বহুত বাঢ়ি গৈছে। ব্লাড প্ৰেছাৰ অৱশ্যে তেওঁৰ আছে কিন্তু তাৰ বিষয়ে উল্লেখ কৰি তেওঁ নিজক ৰোগী বুলি পৰিচয় দিবৰ চেষ্টা কৰা নাছিল, তেওঁ বুজাবৰ চেষ্টা কৰিছিল যে অন্যান্য ডাঙৰ মানুহবোৰৰ যি দৰে ব্লাড প্ৰেছাৰ হয়, তেওঁৰো তেনেকৈয়ে হৈছে, কাৰণ তেওঁ ডাঙৰ মানুহ।

কমলৰ দেউতাকে অৱশ্যে কথাবোৰ সহজভাৱেই ল'লে আৰু তেওঁক আন্তৰিকভাৱেই সমবেদনা জনালে। কমলৰ কৃতকাৰ্যতাৰ কাৰণে বৰুৱাৰ ওলগখিনি তেওঁ নতশিৰেই গ্ৰহণ কৰিলে, আৰু অনুগ্ৰহ কৰি আহি আশীৰ্বাদ দি যোৱাৰ কাৰণে কৃতজ্ঞতা জনালে।

ভিতৰত বে'চ হাঁহি-খিকিন্দালি চলিছিল। আইজনীয়ে ক'লে— "আজি আপোনালোক আমাৰ ঘৰত থাকিব লাগিব—"

কথাষাৰত কমলেও সহযোগিতা কৰি ক'লে— "অৱশ্যে আমাৰ এইখন গাঁও। কিন্তু থাকো বুলিলে এৰাতি থাকিব পৰা যায়।"

"আমিহে জানিবা নগৰত থাকো। আপোনালোকৰ চাৰিওফালে জানিবা ভাল মানুহেই আছে। আমাৰ তাত আৰু কুলীবোৰৰ বাহিৰে অন্য মানুহ দেখিবলৈকে নাই।" বীণাই ক'লে।

"তেনেহ'লে থাকক, নহয় জানো?" কমলে ক'লে।

"কিন্তু আমাৰ ঘৰত যে কোনো নাই। মীনাহঁত আজিকালি টাউনতে থাকে। ইপিনে দেউতায়ো কামৰ পৰা ঘৰত থাকিবলৈ সময়কে নেপায়। কেনেকৈ থাকিম বাৰু?"

ইতিমধ্যে আইজনীয়ে চাহৰ দিহা কৰিলে। কমল বাহিৰলৈ বৰুৱাহঁতৰ ওচৰলৈ ওলাই গ'ল। ৰেবা আৰু আইজনী লগলাগি চাহ দিলে। তাৰ পিছত বীণাহঁত তিনিউজনী বহি চাহতাহ খালে।

বৰুৱাই কমলে এতিয়া কি কৰিব সুধিলে। কমলে ক'লে— "দুবছৰমান ৰিচাৰ্চ কৰিবৰ ইচ্ছা আছে। কিন্তু সুবিধা কৰিব পাৰোনে নোৱাৰো ক'ব পৰা নাই। চৰকাৰে যদি সুবিধা দিয়ে তেন্তে ৰিচাৰ্চ কৰিম বুলি ভাবিছো। Anthropology ৰ ৰিচাৰ্চৰ কাৰণে অসমৰ নিচিনা সুবিধাৰ ঠাই অতি কমেইহে আছে—"

"এৰা, কৰিব পাৰিলে বেয়া নহয়। চোৱা কি হয়। এবাৰ চিলঙৰ পৰাও গৈ অহা বেয়া নহয়। হয়তো কিবা চাকৰিৰো দিহা হৈ যাব পাৰে—"

"হয়, ময়ো ভাবিছো, মোৰ অন্য কামো আছে, কেইদিনমানৰ কাৰণে চিলঙলৈ যাম।"

এনেই বহি থকাতকৈ যে কিবা এটা কৰা ভাল সেই বিষয়ে এটা সৰু বক্তৃতা

দিয়াৰ পিছত বৰুৱা এবৰ কাৰণে উঠিল। থাকিব নোৱাৰাৰ কাৰণে ক্ষমা বিচাৰি বীণাইঁতো ওলাই আহিল। আইজনীয়ে ক'ব খুজিছিল আমাৰ ঘৰতনো কি থাকিব? কিন্তু এই ৰকমে ক'লে যেন সৰু বুজাব সেই ভাবিয়ে আইজনীয়ে নক'লে। আইজনী যে এতিয়া কমলৰ ভনীয়েক, তাই গৰ্ব ৰক্ষা কৰি চলিব।

বীণাইঁতৰ আকৌ আহিবলৈ কৈ কমলে বিদায় দিলে। ৰেবায়ো আইজনীক ঘৰলৈ বৰকৈ মাতি গ'ল। আইজনীয়ে গহীন হৈ ক'লে "যাম বাৰু কেতিয়াবা—"

মটৰত উঠি ৰেবাই ক'লে— "চাকৰিত সোমোৱাৰ আগতে আমাৰ ঘৰলৈ এবাৰ যাবচোন—"

হাঁহি কমলে ক'লে— 'চাকৰিতনো ক'ত সোমাইছো এথোন। চাকৰি জানো পৰি আছে? কিমান দিনৰ মূৰত বা কি পাওঁ কোনে জানে?"

কপাললৈ হাত তুলি, কমল আৰু তাৰ দেউতাকক প্ৰণাম জনাই বীণাইঁত গ'লগৈ। পদূলিমূৰৰ পৰা কমল হাঁহি হাঁহি ঘুৰি আহিল। সন্ধিয়াটো কমলৰ ভাল লাগিল।

কমল আহি বাৰাণ্ডাতে বহিলহি। চিলং, এৰা চিলঙলৈকে যোৱা যাওক। বৰ্তমান চিলঙেই গতি। তালৈ গ'লে নিবনুৱা বনুৱা হয়, তলৰ মানুহ ওপৰ হয়, জগৰীয়া নিজগৰ হয়, ক'লা বজাৰৰ বেপাৰী নেতা হয়, যঁতৰৰ গৰাকী মটৰৰ মালিক হৈ হাৱা খাই ঘূৰে। তালৈ গ'লে শকতবোৰ বেছি শকত হয়, আৰু খীণোৱাবোৰ বেছি খীণায়, ভৈয়ামৰ চুৰীয়া তাত চুট হয়, বে'চ ধুনীয়া ঠাই। চিলং ৰাজধানী, তাত চাকৰিৰ কাৰণে প্ৰাৰ্থী বিচাৰিব নেলাগে। প্ৰাৰ্থীৰ কাৰণে চাকৰি উৎপন্ন হয়।

ৰজনী পেহী সোমাই আহিল। এই তিনি-গধূলি পেহী অহা দেখি কমল আচৰিত নহ'লেও অলপ ভাবিব লগাত পৰিল।

"পেহী দেখোন, আহা—" কমল বহাৰ পৰা উঠিল।

"এৰা বোপাই, তোৰ খবৰটো শুনিলো, বাৰী দুখুনী মানুহ আমাৰনো কিটো আছে? ভগৱানৰ কৃপাত আমাৰ আশীৰ্বাদ— হওক বোপাই— পাছ হলি নহয়নে?"

"ওঁ পাছ কৰিলো পেহী—"

"এৰা, এই কেইদিন আকৌ মই এইফালে আহিবই পৰা নাই। আজি ছদিন হ'ল, মন্দিৰাজনীৰ জ্বৰ। দেৱাই-জাতি কৰিছো। জ্বৰ কমক চাৰি বাঢ়িছেহে। কিনো হয় জানো বোপাই।"

"মন্দিৰাৰ জ্বৰ? আমি দেখোন ক'বই নোৱাৰো—"

"বতৰাটোকে দিবলৈনো আহোতা আছে কোন? মই ভাত পানীকে বিচাৰিমনে, দেৱাই-জাতিকে বিচাৰিম— কি কৰিম—?"

"জ্বৰ বেছিয়েই হৈছেনেকি পেহী?"

'বেছি নহৈনো আৰু কম হ'বনে? তই পাৰিলে পাক এটা মাৰিবিচোন বোপাই।

প্ৰথম পৰাৰ দিনৰ পৰা যি তোক বিচাৰিছে—"

"এঃ মোলেনো এই কেইদিনে খবৰ এটা পঠিয়াব নোপোৱানে?"

"অ' আই আইজনী— হেৰ' ভিতৰ নোসোমাও আৰু যাওঁ— ৰাতিও হ'ল"

"বহাচোন পেহী মই গৈছো—" ভিতৰৰ পৰাই আইজনীয়ে চিঞঁৰিলে।

"তই পিছে এতিয়া কি কাম কৰিবি কমল—?"

"জানো পেহী, কি কাম পাওঁ এথোন—"

"ৰো বোপাই, দুদিনলৈ ঘৰ চাপিছিলি, ভাল লাগিছিল— চাকৰি কৰিলে বা ক'ৰ দি.ইঙে দিপাঙে পঠিয়ায়।"

এনেতে আইজনী ওলাই আহিল।

"তোৰ গাটো ভালে আছেনে আই?"

"ওঁ আছে পেহী। মন্দিৰাৰ কি হৈছে বুলিলা?"

"তাইৰ জ্বৰ আই— এ ৰাতিয়ে হ'ল। মই যাওঁ। আজি হ'বলা মেনেজাৰৰ ঘৰৰ মানুহ আহিছিল?"

"ওঁ"

থিয়ৈ থিয়ৈ আৰু দুআষাৰমান কথা পাতি ৰজনীপেহী গ'লগৈ। মন্দিৰাৰ জ্বৰৰ বাতৰিটোৱে কমলৰ মনৰ অলপ আগৰ আনন্দখিনি হঠাৎ যেন নোহোৱা কৰি দিলে। মন্দিৰাৰ কাৰণে তাৰ বেয়া লাগিল। বেচেৰী ছোৱালীজনী অকলে বেমাৰত পৰি আছে— কি চিকিৎসা বা হৈছে!

আইজনীয়ে হয়তো কমলৰ মনৰ ভাবটো বুজিলে। তাই ক'লে, "বতৰৰ জ্বৰ, হৈছে, ভাল হ'ব। তই তাকে চাবলৈ এতিয়া যাব নেলাগে আকৌ। পিছে পৰে কালিলৈকে যাব যদি যাবি—"

আইজনীৰ কথাষাৰৰ একো উত্তৰ কমলে নিদিলে। সি বাহিৰলৈ চালে, বাহিৰত যথেষ্ট আন্ধাৰ। সি আকৌ চকীখনতে বহিল। আৰু বাহিৰৰ ফালে চাই কিবা-কিবিবোৰ ভাবিব ধৰিলে।

মন্দিৰাৰ জীয়াই থকাৰ প্ৰতি চকু দিবৰ দায়িত্ব বাঁৰী মাকজনীৰ বাহিৰে আন কাৰোৱেই নাইনে? আজি বীণাহঁত তাৰ ওচৰলৈ আহি মন্দিৰাৰ খবৰ কৰিবলৈকোতো যাব পাৰিলেহেতেন? নগ'ল কিয়? সিহঁতে মন্দিৰাৰ বেমাৰৰ কথা নেজানে? কিন্তু জনা হ'লেও জানো গ'লহেতেন? ....

ভাতখাই উঠি সি শুবলৈ গ'ল। মনটো আজি তাৰ ভাব-প্ৰৱণ হৈ পৰিছে। অৱশ্যে বীণা ৰেবাহঁত অহাৰ কাৰণে তাৰ ভাল লাগিছিল। কিন্তু সিহঁত নহা হলেওতো কোনো হানি নহয়? ....

আইজনীহঁত শুলে। দিনটো বেচেৰী অকণমান ছোৱালীজনী হুলহস্থূল কৰি কাম কৰি ভাগৰি পৰিছে। অকণ ঘৰত থকা-নথকা একে কথা। তাৰ খেলৰ পথাৰখন আৰু

স্কুলটোৰ লগতে সম্পৰ্ক। দেউতাকৰো টোপনি। কমলে কেইবাবাৰো চেষ্টা কৰিলে কিন্তু টোপনি নাহে। সি বিছনাৰ পৰা উঠিল, এগিলাচ পানী খালে। আকৌ বিছনাত দীঘল দিলে। বাহিৰত ক'ৰবাত কিবা চৰাই এটাই দীঘলীয়া মাতেৰে চিঞঁৰি আছে। তাৰ যেন ভাগৰ নাই। আকৌ কমল বিছনাৰ পৰা উঠি আহিল। মেজৰ ওপৰৰ পৰা টৰ্চটো বিচাৰি লৈ এবাৰ জ্বলাই চালে— জ্বলিছে। দুৱাৰখন শব্দ নোহোৱাকৈ খুলি সি বাহিৰ ওলাল। তাৰ পিছত আকৌ তেনেকৈয়ে বন্ধ কৰি সি ঘৰৰ পৰা ওলাই আহিল।

বাহিৰত ডাঠ আন্ধাৰ।

বৰ বেছি ৰাতি হোৱা নাই। কলেজত থাকোঁতে ইয়াতকৈ বহুত বেছি ৰাতিলৈকে পঢ়াৰ অভ্যাস কমলৰ আছে। কিন্তু গাঁৱত এয়ে বহুত বেছি ৰাতি। টৰ্চটো জ্বলাই কমলে এবাৰ চাৰিওফালে চালে— সকলো মানুহ শুইছে। দূৰে দূৰে কুকুৰৰ ভুকনি শুনা যায়, আৰু কোনো শা-শব্দ নাই। আন্ধাৰৰ বুকত, টোপনিৰ বুকত, অসহায় জগতখন শুই পৰিছে। পৃথিৱীখন বৰ শান্ত। আধুনিক সভ্যতাৰ কৰ্কশতা আৰম্ভ হোৱাৰ আগেয়ে সকলো মানুহ এনেকৈয়ে নিদ্ৰা গৈছিল। এদলৰ টোপনি যাবৰ কাৰণে এদলে টোপনি খটি নকৰিছিল। ৰাতি আছিল বিশ্ৰামৰ সময়, দিনত কাম। আজি কিন্তু বিশ্ৰামৰ সময় নাই। দিন আৰু ৰাতিৰ পাৰ্থক্য নাই। জীয়াই থকাৰ প্ৰয়োজনত ৰাতি আৰু দিন একে হৈ পৰিছে।

দুৱাৰখন বন্ধ আছিল। ভিতৰত চাকি এটা জ্বলি আছে। কমল দুৱাৰমুখতে ৰ'ল আৰু সৰু মাতেৰে মাতিলে। মাতটো তাৰ শান্ত।

"পেহী, অ' মন্দিৰা?"

কাৰো মাতবোল নাই। হয়তো দুয়ো টোপনি গৈছে। অলপ পৰ কমল মনে মনে থাকিল। তাৰ পিছত আকৌ মাতিলে—

"মন্দিৰা? অ' মন্দিৰা—"

জ্বৰতে হয়তো মন্দিৰাৰ টোপনি আহিছিল। মন্দিৰাই চকু দুটা মেলি ঘৰটোৰ ভিতৰত কেউপিনে চালে। কমলে আকৌ মাতিলে—

"মন্দিৰা— মই আহিছো—"

"কোন? ককাইদেউ?"

তাই ঘপহ কৰে বিছনাৰ পৰা উঠিল আৰু আহি দুৱাৰখন মেলি দিলেহি। কিন্তু তাইৰ হয়তো মূৰটো ঘূৰাইছিল। তাই আকৌ কোনোমতে গৈ বিছনাত পৰিলগৈ। এনেতে ৰজনী পেহীয়েও সাৰ পাই উঠি আহিল।

"তইনো ইমান ৰাতি কেলেই আহিলি বোপাই?" চকু দুটা মোহাৰি মোহাৰি পেহীয়ে ক'লে।

"মন্দিৰাৰ গাটো কেনে আছে, এবাৰ খবৰ কৰি যাবৰ কাৰণে আহিলো— তুমি

শুই থাকাগৈ পেহী—"

"এৰা, মোৰ আকৌ বৰ টোপনিয়ে ধৰিছিল। এই কেইদিন টোপনি খটি কৰি কৰি ভাগৰ লাগিছে আৰু।"

"তুমি বাৰু শোৱাগৈ যোৱা পেহী,— ময়ে অলপ পৰ মন্দিৰাৰ ওচৰত থাকো"

কমলৰ কথাত বিশেষ কোনো আপত্তি নকৰি পেহী আকৌ বিছনাত পৰিলগৈ। অলপ পিছতে তেওঁক টোপনিয়ে হেঁচি ধৰিলে।

কমল মন্দিৰাৰ বিছনাখনতে বহিল। মন্দিৰাই অলপ ঠাই কৰি দিলে। কপালত হাত দি চাই কমলে দেখিলে তাইৰ জ্বৰ এতিয়া নাই। গাটো চেঁচা। মন্দিৰাই তাৰ মুখলৈ চালে। পাতলকৈ এটা শুকান হাঁহি মাৰি তাই সুধিলে— "তুমি কেলেই আহিলা ককাইদেউ?"

"তোৰ জ্বৰ হ'বৰ কেইদিন হ'ল?"

"কেইবা দিনো হ'ল।"

"মোক খবৰ নিদিয়ালি কিয়?"

"খবৰ দিলেনো কি হ'ব?"

"ওঁ মোক খবৰ দিলে একো নহয়? সেই কাৰণেহে মই নাহো।"

"আজিনো তেনে কিয় আহিলা?" অভিমানৰ সুৰত মন্দিৰাই ক'লে।

"নাহিব লাগিছিলনেকি?"

কমলৰ কথাষাৰ শুনি মন্দিৰাই হাঁহিলে, তাৰ হাতখন নি আকৌ তাইৰ কপালত হেঁচি ধৰিলে। কমলে তাইৰ মুখলৈ চালে, কেইবাদিনো জ্বৰ ভুগি ভুগি তাইৰ মুখখন অলপ শেঁতা পৰি গৈছে। গাল দুখন কিন্তু ৰঙা পৰিয়ে আছে। কমলে তাইৰ কপালৰ আগৰ চুলিখিনি লাহে লাহে ঠিক কৰি দিলে।

লাহে লাহে মন্দিৰাই ক'লে, "মোক তুমি বেয়া পাইছানেকি ককাইদেউ?"

"তোক? কেলেই বেয়া পাম অ'?"

"তুমি পৰীক্ষাত পাছ হ'লা, তেওঁ মই তোমাৰ খবৰ কৰিবলৈ যাব নোৱাৰিলো।"

"তোৰ দেখোন জ্বৰ—"

"এৰা, সেই কাৰণেহে যোৱা নাই। যাবৰ যে ইমান চেষ্টা কৰিলো, কিন্তু জ্বৰ পৰি পৰি গাত বলেই নোহোৱা হৈ গৈছে। বৌতিয়েও উঠিবলৈকে নিদিয়ে।"

"মই তোৰ জ্বৰৰ কথা ক'বই নোৱাৰো নহয় মন্দিৰা, নহ'লে মই নহাকৈ নেথাকো নহয়—"

"মই জানো ককাইদেউ!" মন্দিৰাই তাৰ হাতখন গালখনেৰে হেঁচি ধৰিলে। কমলৰ তাইলৈ মৰম লাগিল। তাইৰ মূৰটো সি তাৰ কাষ চপাই আনিলে।

অলপ পৰ দুয়ো মনে মনে থাকিল। পাতলীয়া পোহৰৰ লেমটোৱে মন্দিৰাৰ চকু মুখত এটা পাতল আভা সানি দিছিল, চকু দুটা নেমেলাকৈয়ে মন্দিৰাই লাহে

লাহে ক'লে– "তুমি মোক ঘিণ নকৰা, নহয়নে ককাইদেউ?"

"কেলেইনো ঘিণ কৰিম অ'? মানুহেনো মানুহক ঘিণ কৰেনে?" তাইক মৰম কৰি কৰি সি ক'লে।

"অন্য মানুহবোৰে আকৌ আমাক ঘিণ কৰে–"

"কোনেনো ঘিণ কৰে অ'? সকলো তোৰ মনেভবা কথা–"

তাৰ হাতখন মন্দিৰাই থুঁতৰিটোৰে কোমলকৈ হেঁচি ধৰিলে।

"এতিয়া বহুত ৰাতি হ'ল নহয়নে ককাইদেউ?" লাহে লাহে তাই সুধিলে। "মোৰ বৰ টান জ্বৰ হৈছিল, মই ভাবিছিলো, মই কিজানি নেবাচিমেই–"

"দ্যুৎ নেপাই ক'ব তেনেকৈ। জ্বৰনো কাৰ নহয়।"

"নহয়, জ্বৰ সকলোৰে নহয়। আমাৰ নিচিনা দুখীয়াবোৰৰহে জ্বৰ হয়।"

কমলে হাঁহিলে।

পেহীৰ নাকত নিঃশঙ্ক টোপনিৰ নিশ্বাস। পেহী নিশ্চিন্তমনে শুইছে। বাহিৰৰ জগতখন নিমাত নিতাল। পৃথিৱীখন যেন এখন বহল সাগৰ– য'ত ঢৌবোৰ উঠে আৰু মাৰ যায়, জোৱাৰ আহে আৰু লীন যায়, ধুমুহা আহে আৰু আঁতৰি যায়। পৰি থাকে শান্ত, অচঞ্চল গভীৰ নীল পানী-- সুদূৰ ব্যাপি, দিগন্তস্পৰ্শী, অসীম। তাৰ মাজতে সৰু এটা দ্বীপ, তাত দুটা সৰু, তেনেই সৰু দুটা প্ৰাণী- কমল আৰু মন্দিৰা।

পৃথিৱীখন নীৰৱ।

"তুমি আজি আৰু ঘৰলৈ নেলাগে যাব দেই ককাইদেউ?"

"কিয়?"

"থাকাচোন আজি ইয়াতে বহি। তুমি আহিলত মোৰ যে ইমান ভাল লাগিছিল। কেৱল মোৰ মূৰটোহে বৰ ঘূৰাই আছে।"

কমলে মন্দিৰাৰ মূৰটো কোলাত তুলি ল'লে। মন্দিৰাজনী যেন তেনেই অকণমান সৰু ছোৱালী এজনী।

তাৰ মুখলৈ চাই মন্দিৰাই সুধিলে– "তোমাৰ পৰীক্ষাৰ খবৰ ওলাল নহয়। এতিয়া তুমি কৰবালৈ গুচি যাবাগৈনেকি ককাইদেউ?"

"ওঁ যাব লাগিবতো। ইয়াত থাকিনো আৰু কি কৰিম?"

"ক'লৈ যাবা বাৰু ককাইদেউ?"

"কেনেকৈ জানিম ক'ত কাম হয়। কলেজত কাম পালেতো ভালেই, নহ'লে আন ফালেই যাব লাগিব।"

মন্দিৰা মনে মনে থাকিল। কমলে তাইৰ চুলিবোৰ মোহাৰি দিব ধৰিলে। লাহে লাহে। তাইলৈ তাৰ মৰম লাগিল।

হঠাৎ তাই তাৰ কোলাৰ পৰা মূৰটো নমাই নিলে আৰু একপ্ৰকাৰ চিঞৰিয়ে ক'লে "তুমি মোক মৰম নকৰিবা ককাইদেউ, তুমি মোক মৰম নকৰিবা।" তাইৰ

মাতটোত এটা ব্যক্ত অভিমানৰ সুৰ।

তাইৰ আকৌ হঠাৎ কি হ'ল? কমলে ভাবিলে।

"মন্দিৰা?" সৰুকৈ সি মাতিলে। মন্দিৰাই নেমাতিলে, তাই কান্দিছে।

"মই তেনেহ'লে যাওঁ মন্দিৰা। তই যদি নেমাত, মই গুচি যাম—"

তাই উচুপি উচুপি ক'লে, "যোৱা যোৱা, মোৰ ওচৰলৈ কোনো আহিব নেলাগে— আমি ধূলিবোকা মানুহ, আমাৰ ওচৰলৈ কোনো আহিব নেলাগে।"

মন্দিৰাৰ পাগলামিবোৰ দেখি কমলৰ হাঁহি উঠিল। তাইৰ মূৰটো আকৌ কোলালৈ তুলি আনি সি ক'লে— "এতিয়া মই গুচি গ'লে কান্দিবি হ'বলা?"

তাই তাৰ দুয়োখন হাত বুকুৰ মাজত সাবটি ধৰিলে।

কমল পোনপটীয়া মানুহ। জীৱনত অভিজ্ঞতাও তাৰ বৰ বেছি নাই। সি Abstract-ৰ ছাত্ৰ। জীয়া মানুহৰ নহয়, কোনোবা যুগতে মৰি শেষ হৈ যোৱা মানুহৰ জীৱনৰ ইতিহাস লৈ তাৰ জ্ঞানৰ সীমা-পৰিসীমা নিৰ্দ্ধাৰিত। জীয়া মানুহৰ গাত যে ইমান উত্তাপ, ইমান অধীৰতা, ইমান আত্মীয়তা থাকে অনুভৱ কৰিবৰ সুযোগ তাৰ কোনো দিনেই হোৱা নাছিল।

মন্দিৰাৰ মাজত যেন সি দেখিলে জীৱনৰ এটা বেলেগ ৰূপ। মানুহবোৰ তেজ মাংসৰ সমষ্টিয়েই নহয়, প্ৰস্তৰ যুগৰ সভ্য প্ৰতিনিধিয়েই নহয়, মানুহবোৰ জীৱন্ত, প্ৰাণময়। সিহঁত ধুমুহাৰ দৰে উত্তাল, জোৱাৰৰ দৰে অধীৰ, জুইৰ দৰে উত্তপ্ত অথচ নিয়ৰৰ সমান কোমল, কুঁহিপাতৰ সমান দুৰ্বল, ঢউৰ সমান ঠুনুকা। অনুভূতি-সম্পন্ন এটা জীয়া মানুহ পৃথিৱীৰ সমগ্ৰ মানৱ ইতিহাসতকৈ বেছি ডাঙৰ।

সি লেমটোৰ ফালে চালে। প্ৰস্তৰ যুগৰ আদিম মানুহে টিঙিৰি ঘঁহি যি অগ্নিশিখাৰ সৃষ্টি কৰিছিল সেই শিখাই আজিও জ্বলিব লাগিছে। হয়তো তাৰ ৰূপ সলনি হৈছে, কিন্তু তাৰ উত্তাপৰ সেই প্ৰাচীনতা একেই আছে, চাকিৰ মূৰৰ জুইখিনিতো সেই আৱহকালৰ আলোক আৰু উত্তাপ।

সি আকৌ মন্দিৰাৰ মুখলৈ চালে। মন্দিৰা টোপনি যোৱা নাই। চকু দুটা ডাঙৰকৈ মেলি তাই একেথৰে তাৰ মুখৰ ফালে চাই আছে।

"মোক এৰিথৈ তুমি গুচি নেযাবা দেই ককাইদেউ।" লাহে লাহে তাই ক'লে।

"তোৰ গাটো অলপ ভাল লাগিছেনে বাৰু?"

"মোৰ গাটোনো কি, এনেয়ে ভাল হৈ যাব। আৰু এতিয়া তুমি অহাৰ পৰা বহুত ভাল লাগিছে।"

"ৰাতি বহুত হ'ল, তই অলপ টোপনি যাবৰ চেষ্টা কৰ। মই বাৰু আছো, নেযাওঁ।"

"টোপনি আহিলে টোপনি যাম নহয়, তুমি বাৰু ভাবিব নেলাগে। আৰু আজি এৰাতি টোপনি নাহিলেওনো কি হ'ব। মই কিবা মৰি যামনেকি?"

কমলে অনুভৱ কৰিলে যেন তাইৰ কণ্ঠত অশান্ত মৰুতৃষা। তাই যেন কমলক নিজৰ কৰি শেষ কৰি দিব। তাইৰ বুকুৰ মাজত যেন কমলক গোপন কৰি, অদৃশ্য কৰিহে তাই তৃপ্তি পাব। অথচ তাই এজনী সাধাৰণ, সৰু ছোৱালী।

বাহিৰৰ জগতখনৰ শান্ত নিৰৱতাই যেন মন্দিৰাৰ এই বাসনাকে সমৰ্থন কৰিলে। মন্দিৰাৰ গাল দুখন তেজেৰে ৰাঙলী আৰু তপত হৈ উঠিল। তাইৰ চকুদুটা উজ্জ্বল হৈ উঠিল।

মুৰটো বেঁকা কৰি তাই দুৱাৰখনৰ ফালে চালে।

"কি মন্দিৰা?"

"দুৱাৰখন বন্ধ কৰিলানে?"

"নাই কৰা, মই এতিয়া যাম নহয়—"

"এতিয়া কিমান ৰাতি হ'ল জানো? বহুত ৰাতি হ'ল— ইমান ৰাতি কোনো মানুহ অকলে ঘৰলৈ ঘূৰি নেযায়—" মন্দিৰাই মৰম লগাকৈ কলে—

"বাৰু, বন্ধ নকৰা যদি নেলাগে বন্ধ কৰিব দুৱাৰখন। লেমটোও নুনুমাবা।"

"বাৰু।"

মন্দিৰাজনীৰ গাটো ইমান গৰম হৈছে। তাইৰ আকৌ জ্বৰ উঠিছেনেকি? সি তাইৰ কপালত আকৌ হাত দি চালে।

"কি চাইছা?"

"তোৰ আকৌ জ্বৰ উঠিছেনেকি মন্দিৰা? গাটো ইমান গৰম হৈছে।"

"জ্বৰ উঠা নাই, মোৰ বৰ গৰম লাগিছে।" কথাষাৰ কোৱাৰ লগে লগে তাই গাৰ চাদৰখন টানি গুচাই পেলালে। কমলৰ চকুৰ আগত প্ৰকট হৈ উঠিল পাতল চোলাটোৰ আৱৰণ ভেদি স্পষ্ট হৈ উঠা এটা কেঁচা নাৰী দেহা।

"অলপ পানী খাবি মন্দিৰা?" অলপ অস্বস্তি অনুভৱ কৰি কমলে সুধিলে। জোৰ কৰি সি নিজকে প্ৰত্যয় নিয়াবৰ চেষ্টা কৰিলে যে তাই এজনী চঞ্চলমতী সৰু ছোৱালী।

"তুমি আজি আৰু গুচি নেযাবা দেই ককাইদেউ—" অনুনয়ৰ সুৰত মাতটো কঁপাই তাই ক'লে— আৰু তাৰ দুয়োখন হাত বুকৰ মাজত লৈ সাবটি ধৰিলে।

অলপ পৰৰ নিস্তব্ধতাৰ পিছত সি মাতিলে— "মন্দিৰা—"

"আৰু কথা নক'বা, বহুত ৰাতি হ'ল—" সৰুকৈ মন্দিৰাই ক'লে।

সঁচাকৈয়ে তেতিয়া ৰাতি বহুত হ'ল।

চিলঙত এসপ্তাহ থকাৰ পিছত কমল আকৌ ঘৰলৈ ঘূৰি আহিল। ইতিমধ্যে সি চিলঙৰ দুই-চাৰিজন বৰ-মূৰীয়াক দেখা কৰিলে। সদ্যহতে চাকৰিৰ আশা অৱশ্যে সি নেদেখিলে। অন্যান্য বিষয়ত এম. এ. পাছ কৰা লোকৰ দৰকাৰ অৱশ্যে আছিল,

কিন্তু এনড্ৰপলজিৰ চাকৰি বৰ্তমানত নাই। তলখাপৰ কেৰেণীৰ কাম অৱশ্যে চেক্ৰেটেৰীয়েটতো আছিল, কিন্তু সি কেৰেণীৰ কাম বিচাৰি চিলঙলৈ অহা নাছিল, গতিকে এসপ্তাহ থাকি সি ঘৰলৈকে বুলি ঘূৰিল। ততাতৈয়াকৈ কামত সোমাবৰ আগ্ৰহো তাৰ নাছিল, কাৰণ চাকৰি মানে গোলামি, আৰু গোলামি মানে নিজকে বেচি দিয়া। সহজতে চাকৰি জোগাৰ হৈ নোযোৱাৰ কাৰণে সি অলপ কুণ্ঠিত হ'ল যদিও নিৰাশ নহ'ল।

গুৱাহাটী ষ্টেচনৰ প্লেটফৰ্মত তাৰ হ'ল্ডলটোৰ ওপৰতে বহি সি ৰেলৰ কাৰণে বাট চাইছে। তেতিয়াও অলপ পৰ আছে। অকলেই বহি থাকি তাৰ অলপ আমনি লাগিছিল। সি একোবাৰ ৰেল অহাৰ ফালে চায়, একোবাৰ প্লেটফৰ্মৰ মানুহবোৰৰ ফালে চায়, আৰু শান্তভাৱে বহি থাকে। অকাৰণ চিয়ঁৰ-বাখৰবোৰ তাৰ ভাল নেলাগিলেও সি শুনি থাকে। কোলাহল বৰ্তমান সভ্যতাৰ অৱদান। কোলাহল নহ'লে জীয়াই থকাৰ পৰিচয় পোৱা নেযায়। হয়তো মানুহ আৰু পশুৰ বিশেষকৈ আজি-কালিৰ সভ্য মানুহৰ আৰু পশুৰ মাজত সেয়ে পাৰ্থক্য। খোঁচা-খুঁচি অলপ কৰিলেও, গৰু-ছাগলীয়ে খোৱা-বোৱাৰ সময়ত চিয়ঁৰ-বাখৰ নকৰে, কিন্তু মানুহে চিয়ঁৰ-বাখৰ কোলাহল নকৰিলে খাবলৈ নেপায়, নিজৰ চিনাকি দিব নোৱাৰে। কোলাহল সভ্যতাৰ এটা স্পষ্ট পাতনি।

"বৰুৱানেকি?" পিছফালৰ পৰা কোনোবা এজনে মাত লগালে। কমলে ঘূৰি চালে।

অপৰা হাজৰিকা। পুৰা নাম অপৰাজিতা হাজৰিকা।

"আপুনি, হাজৰিকা দেখোন, ক'ৰ পৰা আহিল?" কমল বহাৰ পৰা উঠিল।

"আপুনি ক'ৰ পৰা আহিল?"

"চিলঙৰ পৰা এতিয়া ঘৰলৈ যাম।"

"মই ইয়ালৈ আহিছিলো। মাহীদেউৰ বৰ টান বেমাৰ হৈছিল। খবৰ কৰি যাবৰ কাৰণে আহিলো, আজি ছদিন হ'ল।" কপালৰ আগৰ চুলিখিনিত এনেয়ে হাত বুলাই অপৰাই ক'লে।

"এতিয়া যাব নহয়?"

"যাম। আপুনিও যাব নহয়?"

"ওঁ, ময়ো যাম। আপুনি পিছে বেনাৰছৰ পৰা আহিল কেতিয়া?"

"বেনাৰছ? বেনাৰছ এৰিবৰতো বহুত দিন হ'ল, আপুনি বোধকৰো ক'বই নোৱাৰে। তাৰ পিছত এলাহাবাদলৈ গৈছিলো নহয়, তাতো ভাল নেলাগি দিল্লীলৈ গ'লো। যোৱা এটা বছৰ দিল্লীতে কটালো।"

"অ' মই ক'বই নোৱাৰো।"

"আপুনি খবৰ ৰখা নাই নহয়, কেনেকৈ ক'ব পাৰিবনো?" নহঁহাকৈয়ে অপৰাই ক'লে।

কমলে ভাবিলে এই কথাষাৰৰ উত্তৰ নিদিলেও চলিব। সি ৰেল অহাৰ ফালে চালে।

"দেৱী আছে—" অপৰাই ক'লে।

"এৰা, বৰ সোনকালে আহিলো।"

"আপুনি পাছ কৰিলে নহয়, এতিয়া কি কৰিছে?"

"একো কৰা নাই এথোন। কৰিব লাগিব কিবা এটা—"

"পলিটিক্স নকৰে কিয়?"

"পলিটিক্স? মই? মইচোন পলিটিক্সৰ একোকে নেজানো—"

"কিয়? অতদিনেনো কি পঢ়িলে?"

"মোৰ Anthropology হে আছিল।"

"Politics ৰ কাৰণে Anthropology য়েই মূল বিষয় নহয় জানো?"

কথাষাৰ বুজিব নোৱাৰি কমলে অপৰাৰ মুখলৈ চালে। হাঁহি অপৰাই ক'লে, "মোৰ আগতে Zoology আছিল। তেতিয়াই মই ভাবিছিলো যে Zoology জানিলে সহজে ৰাজনীতিত নামিব পৰা যায়।"

কমলে ভাবিলে অপৰাই ৰাজনীতিক উপলুঙা কৰিবৰ কাৰণেই তেনেকৈ কৈছে।

চানাচুৰৱালাটো আহিছিল, অপৰাই দুই অনাৰ চানাচুৰ ল'লে, আৰু এটা টোপোলা কমলক দিলে। কমলে হাতত লৈ অপৰাৰ মুখলৈ চালে আৰু হাঁহিলে।

"ভাল লাগে খাই—" অপৰাই ক'লে।

কমলে একো নক'লে।

স্কুলত থকা দিন ধৰি অপৰা ছোৱালীজনীৰ বিষয়ে বহুত ৰকমৰ কথা ডেকা-বুঢ়া সকলোৱে শুনি আহিছে। স্কুলত থাকোঁতে হেনো কোনোবা এজন গানৰ মাষ্টৰৰ লগত পলাই গৈছিল। কলেজত যে প্ৰফেছাৰ, ল'ৰা, বাহিৰা মানুহ বহুতৰে লগত ৰোমাঞ্চ কৰিলে। ছোৱালীজনী বৰ আগবঢ়া আৰু চঞ্চল। অপৰা এডিচনেল জজ হাজৰিকাৰ জীয়েক, একমাত্ৰ ছোৱালী। ধন, পইচা আৰু মৰমৰ মাজত ডাঙৰ হৈছে। বৰ নিৰ্ভীক আৰু সাহসী ছোৱালীজনী। বাপেকো উদাৰপন্থী মানুহ। সৰু সুৰা কথালৈ তেওঁৰ কাণ দিয়াৰ অভ্যাস নাই। ডাঙৰ ডাঙৰ মেল মোকৰ্দমাৰ গোচৰ কৰি কৰি, তেওঁৰ আপত্তি অভিযোগবোৰ বৰ সাধাৰণ আৰু সৰু কথা যেন লগা হৈছে। অপৰাৰ স্বাধীনতাত তেওঁ কোনো দিন হস্তক্ষেপ কৰা নাই।

চানাচুৰ চোবাই চোবাই অপৰাই ক'লে, "আপুনি কিজানি ভাবিছে Zoology বা Anthropology ৰ লগত Politics ৰ কোনো সম্পৰ্ক নাই। অৱশ্যে আজিকালিৰ যি বিশৃঙ্খল ৰাজনীতি তাত এইবোৰৰ ঠাই নাই যেনেই লাগে। কিন্তু মানুহৰ যিবোৰ আদিম সমস্যা সেইবোৰ একেই নাই জানো? Zology, Anthropology প্ৰাণীতত্ত্বৰ যিবোৰ সত্য বা তথ্য আছে সেইবোৰৰেই প্ৰকাশ ৰাজনীতিত, নহয় জানো? মানুহৰ

খোৱা, পিন্ধা, জীয়াই থকাৰ প্ৰশ্নই জানো ৰাজনীতিৰ প্ৰশ্ন নহয়?” কৈ অপৰাই হাঁহিলে।

ষ্টেচন প্লেটফৰ্মত, অন্ততঃ অপৰাৰ দৰে এজনী ছোৱালীৰ মুখত এনে ধৰণৰ Serious কথা কমলে আশা কৰা নাছিল। চানাচুৰ চোবাই থকা মুখ এখনে ৰাজনীতিৰ ব্যাখ্যা কৰাটো যেন অপ্ৰাসঙ্গিক কথা।

কমলে ক'লে, “তেনেদৰে চালে অৱশ্যে হয়। কিন্তু এইবোৰ জানিলেও জানো তাৰেই ৰাজনীতিত নামিব পাৰি?”

“ৰাজনীতিত যদি কোনোবাই প্ৰকৃততে মানুহৰ কল্যাণ সাধিবৰ কাৰণে নামে, তেন্তে তেওঁ এই Fundamental কথা কেইটা নেজানিলে কেনেকৈ চলিব? জীয়াই থকাৰ সমস্যাৰ সমাধানেই যদি ৰাজনীতিৰ উদ্দেশ্য তেন্তে জীয়াই থকাৰ Process টো কি নুবুজিলে কেনেকৈ চলে? বৰ্তমানৰ ৰাজনীতিত যে·ইমান বিসঙ্গতিয়ে দেখা দিছে, তাৰ কাৰণ মানুহৰ সম্পৰ্কে আমাৰ ৰাজনীতিবিদসকলৰ জ্ঞানৰ অভাৱ।”

আৰু বেছি কথা ক'বৰ সময় নাছিল। ৰেল আহি পালেহি।

“একেখন গাড়ীতে উঠিব দেই–” অপৰাই ক'লে।

“ভাল বাৰু–”

ব্যস্ততাৰ মাজতে মুটিয়াটোৰ সহায়ত কমলে ঠাই কৰি ল'লে। অপৰাৰ কাৰণেও এডোখৰ ঠাই ৰাখিলে। ইতিমধ্যে অপৰা ষ্টেচনৰ মানুহবোৰৰ মাজত কেনি লুকাই পৰিল, কমলে মন কৰিবৰ সময়কে নেপালে। খিৰিকিয়েদি মূৰ উলিয়াই কমলে কেউপিনে চালে। অপৰা নাই। অলপ পৰৰ মূৰত অপৰা আহিল।

“ঠাই ৰাখিছে?”

“ৰাখিছো, আহক–”

“ভাল বাৰু, ৰাখকচোন দেই। মই আহিছো–” কথাষাৰ কৈয়ে অপৰা আকৌ আঁতৰি গ'ল। কমলে· বিশেষ নুবুজিলে।

ৰেল এৰিবৰ সময়ত দৌৰাদৌৰিকৈ আহি অপৰা উঠিলহি। অপৰাৰ লগত অকণমান চুটকেচ এটাৰ বাহিৰে একো নাই।

“বৰ ঘূৰাঘূৰি কৰিলেযে?” ৰেল চলিবলৈ আৰম্ভ কৰাৰ পিছত বহি লৈ কমলে সুধিলে।

“এৰা, অলপ ঘূৰাঘূৰি কৰিব লগা হ'ল আৰু। জীৱন চলিহাক চিনি পায়?”

“ওঁ, কিয়?”

“তেওঁ আহিছিল। তেওঁৰ লগত অলপ কথা আছিল।” কমলে আৰু সেই বিষয়ে একো নুসুধিলে। অলপ পৰ মনে মনে থকাৰ পিছত অপৰাই নিজেই ক'লে, “বেয়া লাগে বেচেৰা চলিহাজনৰ কাৰণে।”

কমলে প্ৰশ্নভৰা চকুৰে অপৰাৰ মুখলৈ চালে।

“তেওঁ মানুহজন চাৰ্বাক আৰু প্লেটোৰ এটা মিক্সাৰ।”

"তাৰ মানে?" হাঁহি কমলে সুধিলে।

"তাৰ মানে Zoology আৰু Poetry ৰ এটা সংমিশ্ৰণ, বুজা নাই নহয়? মানুহজন ভাৱপ্ৰৱণ। সিদিনা, মাহীদেউহঁতৰ ঘৰত মোৰ সৈতে কথা-বতৰা হ'ল। তাৰ পিছত যোৱা ছটা দিন তেওঁৰ আৰু মোৰ বাহিৰে অন্য চিন্তা নাই।"

"তেওঁনো আজিকালি কি কৰে?"

"তেওঁ ডাক্তৰ। বিয়া কৰোৱা নাই। মোৰ লগত প্ৰেমতেই পৰিল বুলিব লাগে", হাঁহি অপৰাই ক'লে, "অৱশ্যে মই তেওঁক দোষ দিয়া নাই। সেইটো হৈছে জীৱনৰ স্বাভাৱিক প্ৰয়োজন।"

কোঠাটোৰ ভিতৰত থকা অন্য মানুহকেজনেও অপৰাৰ কথা শুনি ঘূৰি চালে।

"মোক বিদায় দিবৰ কাৰণে তেওঁ ষ্টেচনলৈকে আহিছিল, তেওঁকে অলপ শান্ত কৰি থৈ আহিলোঁ।"

এইবাৰ কমলেও হাঁহিলে।

অলপ পৰ বাহিৰলৈ চাই থকাৰ পিছত কমলে সুধিলে, "আপুনি জীৱনত এনেকুৱা মানুহ বহুত লগ পাইছে নহয়?"

"বহুত! মই যত মানুহ লগ পাইছো সকলো একে। সকলোবোৰ সেই কামনা আৰু কাব্যৰ একোটা যুক্ত প্ৰতিনিধি। যিমান পুৰুষ মানুহে মোলৈ চকু তুলি চাইছে, সেই সকলোৰে চকুত দেখিছো একেই কামনাৰ জুই, একেই কবিতাৰ ফুল।" কথাষাৰ কৈ এইবাৰ অপৰাই আৰু ডাঙৰকৈ হাঁহিলে।

কমলে অনুভৱ কৰিলে যে অপৰাই মিছা কথা কোৱা নাই। অপৰাৰ লগত কমলৰ সামান্য চিনাকি থাকিলেও ঘনিষ্ঠতা নাছিল, অথচ এতিয়া যেন অপৰাক কমলৰ ভাল লাগিছে। লাহী গাৰ, মাৰ্জিত বেশ-ভূষাৰ, ধুনীয়া ছোৱালীজনী। দেখিলেই বুজা যায় ছোৱালীজনী কালচাৰ্ড। মুখখন যদিও শান্ত, তথাপি এটা আত্মবিশ্বাসত উদ্দীপ্ত।

"আপুনি এতিয়া কি কৰিছে?" কিছুপৰৰ নিস্তব্ধতাৰ পিছত কমলে সুধিলে।

"এতিয়াও কোনো চাকৰি-বাকৰি কৰা নাই। আছো ঘূৰিপকি—"

"কিয়? কিবা নকৰে জানো?"

"নকৰিলেও অৱশ্যে চলে। কিন্তু কিবা এটা কৰিব লাগিব।"

"কি কৰিম বুলিনো ভাবিছে?"

"ঠিক এতিয়াও কৰিব পৰা নাই। কোনোবা কলেজে চলেজেই সোমাম কিজানি—"

কিছুপৰ দুয়ো মনে মনে থাকিল।

ইতিমধ্যে কেতিয়া যে গধূলি হ'ল, কেতিয়া যে সিহঁতৰ কোঠাৰ লাইটবোৰ জ্বলিল, সিহঁতে ক'বই নোৱাৰে। কোঠাৰ ভিতৰটো বৰ নিস্তব্ধ যেন দেখি সিহঁতে ঘূৰি চাই দেখে যাত্ৰীবোৰে শোৱাৰ দিহা কৰিছে। প্ৰত্যেকে নিজৰ নিজৰ বহা ঠাইতে

শোবাৰ আয়োজন কৰিছে। সৰহভাগেই দূৰণিৰ যাত্ৰী।

"ৰাতি হ'ল, নহয়?" অপৰাই সুধিলে।

"আপুনিও শুবনেকি?"

"আপোনাৰ কথাপাতি, আমনি লাগিছেনেকি?"

"আমনি লগা নাই, আপোনাৰ বেয়া লাগিছে বুলিহে—" একো নকৈ অপৰাই হাঁহিলে।

ৰাতিৰ বুকু ফালি ৰেলখন নিৰ্দিষ্ট পথৰ ওপৰেদি আগ বাঢ়ি যাব ধৰিলে। মুখামুখিকৈ বহি কমল আৰু অপৰা।

বহুত পৰৰ নিৰৱতাৰ পিছত কমলে সুধিলে, "বিয়া নকৰায়নেকি?"

হয়তো এই প্ৰশ্নটো উত্থাপনৰ কাৰণেই অপৰাই বাট চাই আছিল। অপৰাই ক'লে, "ঘৰত দুমাহ তিনিমাহ অকলে সোমাই থাকিলে কেতিয়াবা বিয়া কৰাবৰ মন যায়। নহ'লে দেখোন কোনো প্ৰয়োজন অনুভৱ নকৰো।"

আকৌ দুয়ো মনে মনে থাকিল।

কমলে বাহিৰলৈ চাই আছিল। আকাশত পাতল জোনাক আছিল। চকুৰে যিমান দূৰলৈকে দেখা যায়— এখন শান্ত, ধূসৰ পৃথিৱী। অলপীয়া জোনাক আৰু কোমল নীলাৰ মাজত আধা ঢাকখাই থকা এখন নীৰৱ পৃথিৱী। বহুত দূৰত ক'ৰবাত দুই একোটা জুপুৰিঘৰৰ বুকু ভেদি দেখা দিয়া সৰু চাকিৰ পোহৰ। পৃথিৱীখন অপৰিচিত— পথাৰ, হাবি, নৈ, ধাননি— মাজে মাজে গাওঁ— মানুহৰ ঘৰ। মানুহৰ জীৱনৰ সোঁতটোও যেন ৰেলগাড়ীখনৰ দৰেই আগবাঢ়ি আহিব লাগিছে এখন অপৰিচিত পৃথিৱীৰ নিৰৱতাৰ বুকু ফালি, শান্ত, শুইপৰা জগতখনৰ বুকত প্ৰাণৰ স্পন্দন জগাই-- কমলে ভাবিলে।

কমলে ভিতৰলৈ ঘূৰি অপৰালৈ চালে। অপৰাই তাৰ মুখৰ ফালেই চাই আছিল। অলপো অপ্ৰস্তুত নহ'ল।

"আপোনাৰ অলপ টোপনিয়ে ধৰিছে নহয়?" কমলে সুধিলে।

"অলপ টোপনি টোপনি যেন লাগিছে।"

"তেনেহ'লে আপুনি শোৱক।"

"আৰু আপুনি?"

"ময়ো শুম। পিছে কিবা এটা নেখায় জানো?"

"এৰা, খাবও লাগিছিল।"

কমলে ওপৰৰ বাৰ্থৰ পৰা টিফিনকেৰিয়াৰটো নমালে। দুয়ো বহি টিফিনকেৰিয়াৰটোৰ পৰা লৈ লৈ আহাৰীয় খাই যাব ধৰিলে।

কমলৰ ভাল লাগিল। অপৰা ছোৱালীজনী বে'চ সহজ, অকণো সঙ্কোচ নকৰাকৈ তাৰে একেলগে একেটা পাত্ৰৰে পৰা খাই গৈছে। যেন একো ভাবিবলগীয়া নাই।

খাই উঠি দুয়ো শোৱাৰ দিহা কৰিলে। তেতিয়া ৰাতি বৰ বেছি নহ'লেও, অন্য যাত্ৰীবোৰ শোৱাৰ কাৰণে ৰাতি গহীন হোৱা যেন লাগিছিল।

দুয়ো বিছনা কৰিলে। ৰেলৰ ঠেক বেঞ্চখনত কোনোমতে চেপাখাই শুই যোৱাৰ বাহিৰে অন্য উপায় নাই। গাৰু দুটা মাজতে দি দুয়ো শুবলৈ ল'লে। দুয়োৰো মূৰ একে ঠাইত, ভৰি এজনৰ পূবলৈ, এজনৰ পশ্চিমলৈ।

"অসুবিধা পাইছেনেকি হাজ্বিৰকা?" কমলে সুধিলে।

"নাই পোৱা। আপুনি মাথোন মূৰে মূৰে খুন্দা নামাৰিব।", হাঁহি অপৰাই ক'লে।

দুয়ো শুবৰ চেষ্টা কৰিলে।

"ৰেলৰ বেঞ্চত শুয়ে মোৰ জীৱনৰ বহুত দিন গৈছে—" কিছু পৰৰ নিস্তব্ধতাৰ পিছত অপৰাই ক'লে।

"এৰা, আপুনিতো ঘূৰিয়ে ফুৰিছে।"

"নহ'লে মোৰ মৰি যোৱা যেন লাগে। অনৰ্গল গৈ থকাত মই বৰ আনন্দ পাওঁ।"

সিহঁত দুয়োৰো মূৰ একে ঠাইতে। কিন্তু গা-দুটা বহুত আঁতৰত। মূৰে মূৰে লগ লগাত যেন কোনো বাধা নাই, কেৱল গাত গা লগাটোহে অপৰাধৰ কথা।

অপৰাৰ চুলিখিনি বৰ ভাল গোন্ধায়। চুলিবোৰ মিহি আৰু কোমল। চুলিবোৰ উৰি আহি কমলৰ মুখত লাগেহি, কমলৰ ভাল লাগে। চুলিবোৰ মানুহৰ শৰীৰৰ এটা অঙ্গ।

"আপোনাৰ টোপনি আহিছেনে?" অলপ জড়িত মাতেৰে অপৰাই সোধে।

"নাই এথোন। আপোনাৰ?"

"মোৰো নাই অহা। কথা এটা মনত পৰিছে বুইছে—"

"কি? কওকচোন—"

"এবাৰ বুজিছে, মই বম্বেৰ পৰা কেনাৰছলৈ আহিছো। বাটতে কোনোবা এটা ষ্টেচনত এজন কাশ্মীৰী ল'ৰা উঠিল আমাৰ কম্পাৰ্টমেণ্টতে। চিনাকি হোৱাৰ পিছত এনেকৈয়ে শুব লগাত পৰিল—"

"ওঁ, তাৰ পিছত?"

"কিন্তু ল'ৰাজনৰ ইমান যে লাজ আৰু ভয়।"

"ওঁ—?"

"মই তেওঁক বহুত ক'লো যে মোৰ ওচৰত শোৱাত মোৰ কোনো আপত্তি নাই। ল'ৰাজনৰ কিন্তু সাহ নহ'ল। ঠাই থকা সত্ত্বেও ওপৰৰ বাৰ্থত বিছনা কৰি শুলে।"

"হয়নেকি?"

"এৰা, এনেকুৱা একোটা ভয়াতুৰ ল'ৰাৰ কাৰণেই আমাৰ একোটা ধুনীয়া ৰাতি নিষ্ফল হৈ যায়—"

কথাবাৰ অৰ্থটো যেন বুজিও কমলে নুবুজিলে। অলপ হাঁহি কমলে ক'লে, "এৰা, কিছুমান ল'ৰা বৰ ভয়াতুৰ থাকে।"

"মোৰ বৰ হাঁহি উঠে।"

অপৰাই বাগৰ সলাইছিল। তেওঁৰ চুলিখিনি হঠাৎ উৰি আহি কমলৰ গালেমুখে পৰিলহি। কমলে এইবাৰ বিশেষ সঙ্কোচ নকৰি চুলিখিনি ধৰিলে আৰু ক'লে, "আপোনাৰ চুলিবোৰ দেখোন আহি মোৰ মুখত পৰিছেহি--"

"বেয়া পাইছেনেকি? মই মানুহজনী যাব নোৱাৰো কাৰণেই কিজানি চুলিখিনি আপোনাৰ ওচৰ পাইছেগৈ-- চাওঁ এৰি দিয়ক--"

কমল যেন কথাবাৰ শুনি হতভম্ব হৈ গ'ল। এইজনী সেই অপৰাজিতা-- যাৰ বিষয়ে সি বহুত বেয়া কথা শুনিছে। কেনেকুৱা কথাবোৰ যে কৈছে। অন্য যাত্ৰীবোৰে শুনিলে কি ভাবিব?

অপৰাই চুলিখিনি সংযত কৰি লোৱাৰ কোনো চেষ্টা নকৰিলে। কমলৰো বেয়া নেলাগিল। এই ছোৱালীজনীৰ চুলিৰ আগলৈকে যেন অতৃপ্ত কামনাৰ তীব্ৰতা। অথচ ইমান কোমল আৰু মিহি অপৰাৰ চুলিবোৰ।

কিছু পৰৰ মূৰত অপৰাই হাতেৰে খেপিয়াই কমলৰ মুখৰ ওপৰত পৰি থকা চুলিখিনি বিচাৰি আনিলে। কমলে চুলিখিনি এনেয়ে ধৰি আছিল। অপৰাই তাৰ হাতৰ মুঠিৰ পৰা চুলিখিনি এৰুৱাই আনিলে।

"অ' আপোনাৰ হাতখন শুদা হৈ গ'ল, নহয়?" অপৰাই ক'লে আৰু কমলৰ হাতখন বিচাৰি লৈ নিজৰ হাতৰ মাজত ধৰিলে। কমলে একো নক'লে।

ৰেলখন গৈ থাকিল।

অপৰাৰ হাতখন কোমল আৰু চেঁচা। ভিতৰত হয়তো উত্তাপৰ প্ৰবাহ আছে, কিন্তু সি অনুভূতিক চেৰাই যায়।

অলপ পৰৰ মূৰত অপৰাই ক'লে "হাতখন এৰি দিবনে? একেথৰে থাকি দুখ পাইছো--"

কমলে হাতখন এৰি দিলে।

অপৰাই ক'লে, "ঘৰত আপোনাৰ বিশেষ কিবা কাম আছেনেকি?"

"তেনে বিশেষ কাম একো নাই।"

"চাকৰিওতো আপাততঃ নকৰে?"

"পালে কৰিম। কিন্তু এতিয়ালৈকে তাৰ একো দিহা হোৱা নাই।"

"আমাৰ তালৈকে যাওঁ বলক। কেইদিনমান থাকি যাব"--

"আপোনালোকৰ তালৈ? কিন্তু--"

"একো অসুবিধা নহয়। আমাৰ ঘৰতে থাকিব পাৰিব। আৰু এটা কথা।"

"কি?"

"দেউতা এতিয়া ঘৰত নাই। আজি বাৰ দিন হ'ল। চিমলালৈ গৈছে। তিনিমাহ থকাৰ কথা। ব্লাড প্ৰেছাৰ দিনে দিনে বাঢ়িছেহে।"

"তেখেতৰনো ব্লাড প্ৰেছাৰ কেতিয়াৰ পৰা হ'ল?"

"আজি চাৰি বছৰমানৰ পৰা। ঘৰত মোৰ থাকিবৰে মন নেযায়। ইমান অকলশৰীয়া অকলশৰীয়া লাগে। মা থকা-নথকা একে কথা। আপুনি থাকিলে কেইদিনমান বে'চ ভাল লাগিব।"

"কিন্তু ঘৰত মোৰ কিছু কাম আছে।"

"আপোনাৰ কাম খতি কৰি অৱশ্যে মই থাকিবলৈ নকওঁ। যদি এনেয়ে আছে তেতিয়াহে কৈছো। আপোনাৰনো কি কাম আছে?"

"মই Anthropology ৰ ৰিচাৰ্চ কৰিবৰ মন কৰিছো—"

"ক'ত?"

"নগাপাহাৰৰ ফালেই যাম কিজানি—"

"কিয়? আমাৰ ইয়াত জানো ৰিচাৰ্চ কৰিবলগীয়া একো নাই?"

"ক'ত?"

"এই ধৰক আমাৰ তাত। মোক লৈওতো আপুনি ৰিচাৰ্চ কৰিব পাৰে—" কৈ অপৰাই হাঁহিলে।

"আপোনাক লৈ? সেইটোতো আৰু Anthropology নহ'ব। সি হ'ব Psychology-ৰ ৰিচাৰ্চ। মইতো চাইকলজিৰ বৰ বেছি নেজানো।"

"শোৱক, শোৱক, বহুত ৰাতি হ'ল। আমাৰ তাঁলৈ ব'লক। কিছু দিন তাত ৰিচাৰ্চ কৰি তাৰ পাছত নগাপাহাৰলৈ যাব।"

কমলে যেন ভাবিব লগাত পৰিল। অপৰাৰ লগত গৈ সিহঁতৰ আলহী হ'বলৈ কমলৰ নিশ্চয় ভাল লাগিব। কিন্তু এইদৰে ঘূৰি ফুৰিলেই জানো তাৰ কাম হ'ব? তাৰ আছে কৰ্তব্য, আছে দায়িত্ব। দেউতাকহঁতেতো চিলঙৰ পৰা কিবা কাম লৈয়ে অহা বুলি ভাবি বহি থাকিব পায়। নহয়, এনেকৈ অহাৰ লগত অহা, যোৱাৰ লগত যোৱা হৈ দিয়া বেয়া কথা। পেছিভ হোৱাটো পুৰুষৰ কাম নহয়। তাৰ ব্যক্তিগত মতামত এটা থকা নিতান্ত দৰকাৰ। তাতে অপৰাজিতা—!

তাৰ ভাবত ব্যাঘাত ঘটাই অপৰাই ক'লে, "এনেই থাকিবলৈ যদি বেয়া পায় তেন্তে কিবা কাম কৰিও আমাৰ তাত থাকিব পাৰিব। আমাৰ তাৰ কলেজটোতো কিবা কিবি বহুত প্ৰফেছাৰ লাগে—।"

"বাৰু এতিয়া অলপ শুই লোৱা যাওক, নহয় জানো? কি কৰা যায়, সেইটো কালিলৈ পুৰা ভাবিলেও নচলিব জানো?"

"বাৰু তেন্তে, এই সৰু কথাটো ভাবিবৰ কাৰণেই যদি আপোনাৰ দহ ঘণ্টাৰ দৰকাৰ, তেন্তে শুই শুই ভাবক। মই কিন্তু আৰু নেভাবো।" অপৰাই আকৌ বাগৰ

সলাগে।

কমলৰ মুখৰ কাষতে অপৰাৰ মুখখন, বগা, সৰু, ধুনীয়া মুখখন, কপালৰ আগত দুদালমান সৰু কেঁকোৰা চুলি। অপৰাৰ নাকটো জোঙা, গাল দুখন পুৰঠ আৰু নিমজ।

অপৰাই কলে, "আপোনাৰ টোপনি ধৰিছে নহয়? শোৱক, মই আৰু আমনি নকৰো।"

"ক'তনো আমনি কৰিছে? মোৰ ভাল লাগিছে। আপুনি জীৱনটোক বৰ সহজভাৱে লৈছে নহয়?" কমলে সুধিলে।

'অকণো সহজ নহয়। মোৰ জীৱনটো বৰ জটিল, বাৰু যাবলৈ দিয়ক। মোৰ জীৱনটোনো আৰু কি?"

লাহে লাহে ৰেলৰ অবিশ্ৰান্ত ঘট-ঘটনিত দুয়োৰে চকু মুদ খাই আহিল। অপৰাৰো টোপনি আহিব ধৰিলে। অভ্যস্ত হাতেৰে গাৰ কাপোৰখিনি এবাৰ ঠিক কৰি লৈ অপৰা শুলে।

"খিৰিকিখন বন্ধ কৰি দিমনেকি?" কমলে সুধিলে।

"দিলেও দিয়ক। চকু দুটা বন্ধ আছে যেতিয়া খিৰিকিখন খোলা থকা, বন্ধ থকা একে কথা।" চকু নেমেলাকৈয়ে অপৰাই ক'লে।

তথাপি কয়লা গুৰিৰ পৰা ৰক্ষা পাবৰ কাৰণে কমলে সিহঁতৰ মূৰৰ ওচৰৰ খিৰিকিখন বন্ধ কৰি দিলে।

"আপুনি শুইছেনে?" গাৰুত মূৰ থৈ এনেয়ে কমলে সুধিলে।

"চেষ্টা কৰিছো, আপুনি ওচৰতে শোৱাৰ কাৰণেই নেকি মোৰ দোখোন টোপনিয়েই ধৰা নাই--।"

তাৰ পাছত আৰু কোনেও কথা নক'লে।

কমল অপৰাহঁতৰ ঘৰত চাৰিদিন থাকিল। ঘৰত অপৰাজনী এজনী সম্পূৰ্ণ বেলেগ ছোৱালী। পুৱাতে শুই উঠি চোতাল ঘৰ সাৰে, নিজেই চাহ কৰে, ভাত ৰন্ধাতো লাগি মেলি দিয়ে। মাজে মাজে মাকৰ লগত ঠাট্টা ইয়াৰ্কিও কৰে, মাক আগৰ দিনৰ হাকিমনী মনোবৃত্তিৰ মানুহ। চাকৰ-বাকৰৰ ওপৰত কৰ্তৃত্ব কৰি আনন্দ পায়। নিজক অলপ সাধাৰণৰ লগৰ পৰা আঁতৰাই ৰাখে।

অপৰাই কিন্তু অলপ অন্য ধৰণে থাকি ভাল পায়।

অৱশ্যে কমলৰ পৰিচয় পাই অপৰাৰ মাকে বেচ আগ্ৰহেৰেই কথা-বতৰা পাতিলে। ৰাজনীতি আদি বিশেষ নুবুজিলেও এনেয়ে সকলো কথা কিছু কিছু জনা যেন দেখুৱাবৰ চেষ্টা কৰিলে। মধ্যবিত্তৰ আপুৰুগীয়া সম্মানবোধ, ৰুচিবোধ আদিৰ জ্ঞান যেন তেওঁৰ পূৰামাত্ৰাই আছে, পাকে-প্ৰকাৰে তাৰ ইঙ্গিত তেওঁ দি যাবলৈ নেপাহৰিলে।

কমলৰ প্ৰতি আগ্ৰহটোৰ অন্য এটা সৰু কাৰণো আছিল। আজিলৈকে যতবোৰ ডেকা ল'ৰাক তেওঁ অপৰাৰ লগত দেখিছে, তাৰ প্ৰায় সৰহভাগেই দায়িত্বহীন, ঘৰ সংসাৰৰ বিচাৰ নৰখা দেৱলীয়া ধৰণৰ। প্ৰত্যেকটোৱেই একোটা আদৰ্শবাদী, হয়তো ক'ৰবাৰ ট্ৰেড ইউনিয়নৰ লীডাৰ, নতুবা কিবা সাহিত্যিক, নতুবা আৰ্টিষ্ট। অপৰাৰ কাৰণে দৰকাৰ ঘৰ-সংসাৰৰ দায়িত্বজ্ঞান থকা এজন কৰ্মক্ষম ডেকাৰ।

কমলৰ সেই সম্ভাৱনা আছে।

অপৰাহঁতৰ ঘৰত কমলৰ আটাইতকৈ ভাল লাগিল অপৰাৰ দেউতাকৰ লাইব্ৰেৰীটো। বে'চ ডাঙৰ লাইব্ৰেৰীটো। সকলো প্ৰকাৰৰ কিতাপ আছে। ৰাজনীতি, অৰ্থনীতি, সাহিত্য, বুৰঞ্জী আৰু বহুত কিবা কিবি।

"আপুনি এই কিতাপবোৰ পঢ়িছেনে?" কমলে অপৰাক সুধিলে।

"দুই চাৰিখন পঢ়িছো। গোটেইবোৰ পঢ়িবলৈ সময় পাম ক'ত?"

"বেচ ভাল কিতাপবোৰ আছে। আপোনাৰ দেউতাকে পঢ়ে নহয়?"

"বাহিৰলৈ ওলাই গৈ শিকিবলৈ যাৰ উপায় নাই, তাৰ আৰু ঘৰৰ ভিতৰতে কিতাপ পঢ়ি শিকাৰ বাহিৰে অন্য কি উপায় আছে? দেউতাৰ যি হে চাকৰি, ঘৰলৈ মানুহ আহিবলৈকো ভয় কৰে।"

কমলে আগ্ৰহ আৰু মনোযোগেৰে কিতাপবোৰ চাই গ'ল। কিছুমান সি পঢ়া কিতাপ, কিছুমান সি কেতিয়াও পঢ়া নাই, মাত্ৰ নামহে শুনিছে। কিছুমানৰ আকৌ আগতে সি নামো শুনা নাই।

কিতাপত এনেদৰে মন লগোৱা দেখি অপৰাই এবাৰ ক'লে,—

"আপুনি জানো আমাৰ ঘৰত কিতাপ পঢ়িবলৈকে আহিছিল? কিতাপ অলপ বাদ দিয়কচোন।"

"কিন্তু বৰ ভাল ভাল কিতাপ আছে দেই কিছুমান—"

"সকলোতে একেটা কথাই পাব। আপোনাৰ সেই Anthropology নতুবা Biology"

কমলে হাঁহিলে।

"আহক অলপ ফুৰি আহোঁগৈ। কিমাননো ঘৰৰ ভিতৰতে সোমাই থাকিব?"— অপৰাই ক'লে।

"কোন ফালে যাবনো?"

"আহকচোন বাৰু, মোৰ লগত গ'লে আপুনি নেহেৰায়।"

ফুৰি ফুৰি সিহঁত ঘৰৰ পৰা বহুত দূৰ পালেগৈ। জুৰ সন্ধিয়াটো কমলৰ বে'চ ভাল লাগিল। সিহঁত গৈ নৈৰ পাৰ পালেগৈ।

নৈ খনৰ পাৰত ৪/৫ ফুট ওখ জুপুৰি কিছুমান। জুপুৰিবোৰৰ সন্মুখত মুটিয়া-

মুটিয়ানীবোৰ আৰু সিহঁতৰ নাঙঠ ল'ৰা-ছোৱালীবোৰ। সিহঁতৰ গাত মাটি, ময়লা আৰু ধপাত-ভাঙৰ মিহলি গোন্ধ। গোন্ধবোৰ তীব্ৰ আৰু উৎকট। মানুহৰ উশাহ বন্ধ কৰি দিয়ে।

মতাবোৰৰ কঁকালত এবেগেত বহল একোডোখৰ মাটিবৰণীয়া কাপোৰ। তাৰে লজ্জা নিবাৰণ নহয়, মাত্ৰ একেবাৰে উলঙ্গ নোহোৱাকৈ ৰাখে। অৱশ্যে লজ্জা-জ্ঞান কি সিহঁতে নেজানে। তিৰোতাবোৰৰ কঁকালত প্ৰায় এমুঠন বহল একোডোখৰ মলিয়ন কানি। সিহঁতৰ গাবোৰ প্ৰায় উদি। ককাল আৰু বুকু দুয়োঠাই ঢাকিবৰ কাৰণে কাপোৰ যথেষ্ট নহয়। অলপ গাভৰু তিৰোতাবোৰে কিবা এডোখৰেৰে বুকুখন ঢাকে। যিবোৰৰ তাকো নাই, সিহঁত অইন মানুহ ওচৰলৈ গ'লে মাটিতে বহি দিয়ে আৰু আঁঠু দুটাৰ মাজত বুকুখন ঢাকিবৰ চেষ্টা কৰে, নাইবা হাত দুখনেৰেই কোনোমতে লাজ লুকুৱায়। ল'ৰা-ছোৱালীবোৰ উলঙ্গ।

অপৰাইঁত সিহঁতৰ কাষেদিয়ে আগ বাঢ়িল।

"ইমান লেতেৰাকৈ থাকে ইহঁতবোৰ—?" কমলে বিৰক্তিৰেই ক'লে।

"পৰিষ্কাৰ হৈ থাকিবলৈ জানো সিহঁতক কোনোবাই কেতিয়াবা শিকাইছিল?"

"ইচ্ছা কৰিলে সিহঁত অলপ ভালে থাকিব পাৰে।"

"কিন্তু সেই ইচ্ছাটোৰ বিষয়েও সিহঁতক সজাগ কৰি দিছে কোনে?" অপৰাই যেন অভিযোগটো কমলৰ ওপৰতে ৰাখিলে।

"আমি ঘূৰো আৰু আহক। ৰাতি যথেষ্ট হ'ল—" কমলে ক'লে।

"আপোনাৰ বেয়া লাগিছে নহয়? কিন্তু ইমানতে যদি বেয়া লাগে আপুনি নৃতত্ত্বৰ কি ৰিচাৰ্চ কৰিব? এইবোৰৰ মাজতেতো আপোনাৰ ডিগ্ৰীৰ থিছিছখন লুকাই আছে।"

আৰু কিছুদূৰ গৈ সিহঁত অলপ মুকলি ঠাইত ওলালগৈ। নদীৰ পাৰ— বে'চ ফৰকাল।

এটা সৰু ঘৰৰ ভিতৰত এজুম ল'ৰা-ছোৱালী। মাজতে এটা লেম জ্বলি আছে। অপৰা ঘৰটোলৈ সোমাই গ'ল। পিছে পিছে কমলো গ'ল। ভিতৰৰ ল'ৰা-ছোৱালী দলে সিহঁতক দেখি থিয় দিলে।

"মাষ্টৰ অহা নাই?" অপৰাই সুধিলে।

"দোছোৱা হৈছিল পৰিলেহে আহিব—" ল'ৰা এটাই ক'লে।

"বাৰু, তোমালোকে পঢ়া—" দুয়ো ওলাই আহিল।

আলিবাট উঠি কমলে সুধিলে, "সেইবোৰ মুটিয়াৰ ল'ৰা-ছোৱালী নহয়নে?"

"হয়—"

"অসমীয়াতো ভাল ক'ব পাৰিছে—"

"কোনো ৰাজহুৱা সভা পাতি প্ৰস্তাৱ লোৱা হোৱা নাছিল, সেই কাৰণেই পাৰিছে।"

"স্কুলখন কোনে চলায়?" কমলৰ জানিবৰ মন গ'ল।

"কোনে চলায় বুলি ভাবে আপুনি?"

কমলে ক'লে "মিউনিচিপালিটিয়ে নহয় জানো?"

অপৰাই স্কুলখন কেনেকৈ চলোৱা হয় তাৰ সবিশেষ কমলক ক'লে। অপৰাৰ তত্ত্বাৱধানত এতিয়া অসমৰ বিভিন্ন ঠাইত এঘাৰখন প্ৰাইমেৰী স্কুল চলিছে। অনুন্নত মানুহৰ ল'ৰা-ছোৱালীবোৰে তাত বিনামাচুলে শিক্ষা লাভ কৰিছে।

অপৰাৰ কথা শুনি কমল অলপ আচৰিত হ'ল। অপৰাৰ ওপৰত কমলৰ যি ধাৰণা জন্মিছিল, হঠাৎ যেন তাৰ এটা পৰিৱৰ্তন হৈ গ'ল।

"কিন্তু আপুনি এইবোৰ কাম কৰিবলৈ সময় পাইছে ক'ত?"

"সময় নাই, টকা নাই, সুযোগ-সুবিধা নাই বোলা কথাবোৰ ধনবান শ্ৰেণীৰ অস্ত্ৰ। তেওঁলোকে কোনো এটা পৰিকল্পনা কাৰ্যকৰি কৰিব পৰা নগ'ল কিয় তাৰ কৈফিয়তটোও পৰিকল্পনাৰ লগতে কল্পনা কৰি থয়। কিন্তু আমাৰ কল্পনাৰ অৱসৰ নাই–"

"আমাৰ মানে?" কমলে যেন অপৰাৰ কথাবোৰ বুজা নাছিল।

"বহুত 'মই' লগ লাগিলেই 'আমি' নহয় জানো?"

কমলে আৰু বেছি কথা নুসুধিলে। অপৰাৰ ওচৰত তাৰ নিজকে অলপ সৰু যেন লাগিল। জৰ্জৰ জীয়েক অপৰাই মুটিয়াৰ ল'ৰাৰ স্কুল চলায়!

বাটটো আন্ধাৰ। এজাক বতাহ মাৰি আছে পাতলকৈ। মুটিয়াবোৰৰ ভাত খাবৰ সময় হ'ল। বেছি ভাগে বেলি পৰাৰ আগতে ভাত খায়। যি দূৰে দূৰে কাম কৰে সিহঁতেহে ইমান পৰত ভাত খায়। লোণ আৰু জলকীয়াৰেই সিহঁতে সাধাৰণতে ভাত খায়। কেতিয়াবা আলুগুটি পোৰা, বা মাছ পোৰা।

কিছুদুৰ অহাৰ পিছত অপৰাই ক'লে–

"আপোনাৰ ৰিচাৰ্চৰ কাৰণে ইয়াতো জানো সামগ্ৰী নাই?"

কথাষাৰ ঠাট্টাৰ সুৰত কলেনেকি কমলে ধৰিব নোৱাৰিলে।

ৰাতি ভাত খাই সকলো শোৱাৰ পিছত কমলৰ কোঠালৈ অপৰা সোমাই আহিল।

কমলে অলপ ভয় খালে। তাৰ মুখখন শেতা পৰি গ'ল। অপৰা আহি তাৰ বিছনাখনতে বহিল।

"আপুনি শোৱা নাই?" অস্পষ্ট, সৰু মাতেৰে শোৱাৰ পৰাই কমলে সুধিলে।

"শুইছিলো, টোপনি নাহিল। মা'ক ইমান চিয়ঁৰিলো এটোপা পানী দিবলৈ– মা'ৰ আকৌ টোপনি। সাৰেই নেপালে।"

কমল বিছনাতে বহিল। সি সহজ হ'বৰ চেষ্টা কৰিলে। কিন্তু তাৰ চকু দুটাত বিস্ময়।

"আপোনাক এষাৰ– কথা কওঁ দেই–"

"কওক, কি কথা?"

"মা'হঁত মোৰ বিয়া পাতিবৰ কাৰণে ব্যস্ত হৈ পৰিছে। আজিকালি তেওঁলোকৰ অন্য চিন্তা নাই।"

"হয়"

"আপুনি এটা কাম কৰিব পাৰিব?"

"কিনো?"

"মোক বিয়া কৰাম বুলি ক'ব পাৰিব?"

ডাঙৰকৈ চকু দুটা মেলি কমলে অপৰাৰ চকুলৈ চালে।

"আপুনি ভয় খাইছে কিয়? বিয়া কৰাম বুলিলেই যে কৰাব লাগিব তাৰতো কোনো অৰ্থ নাই। ভাল নেলাগিলে, লাগিলে পিছত বিয়া নকৰাব। মই অকণো বেয়া নেপাওঁ।"

"তেন্তে সেইদৰে কোৱাৰ পৰা লাভ কি হ'ব?" কমলে সুধিলে।

"মই অলপ ৰক্ষা পাম, আপুনিও কিছু খাতিৰ পাব, মা'ও অলপ শান্ত হ'ব--"

"কিন্তু বিয়াৰ নিচিনা এটা চিৰিয়াছ কথা লৈ এনে ধেমালি কৰা জানো ঠিক হ'ব?"

"বিয়াক seriously ল'লেই serious হয়, নহ'লে একো নাই। কওক আপুনি পাৰিবনে?"

অলপ পৰ কমল মনে মনে থাকিল।

"চাওক, কথাটো আপুনি যিমান সহজভাৱে লৈছে মই সিমান সহজভাৱে ল'ব নোৱাৰো। বিশেষকৈ দেউতা যেতিয়া আছে, আৰু মোৰ সংস্থানো যেতিয়া হোৱা নাই--"

"হাঃ হাঃ" কৈ হাঁহি অপৰাই ক'লে "অ' আপুনি সেই তাহানি কালৰ ল'ৰাবোৰৰ নিচিনাই হৈ আছে। বিয়া কৰালেই যে আপুনি মোক ডিঙিত বান্ধি লৈ ফুৰাব লাগিব তাৰতো কোনো অৰ্থ নাই। আপুনি তেন্তে নোৱাৰিব, নহয়?" অপৰাই কমলৰ মুখলৈ চালে।

কমলে কাষতে বহি থকা অপৰাৰ হাতখন ধৰিলে আৰু ক'লে-- "আপুনি সঁচাকৈয়ে কৈছেনেকি হাজৰিকা?"

"সঁচাকৈয়ে কৈছো। বিয়া বিয়াকৈ মোক ইমান জুলুম কৰিছে যে ইমানতে যদি কোনোবা এজনে মোক বিয়া নকৰায় বা বিয়া কৰাও বুলি নোলায়, তেন্তে মোৰ আৰু ঘৰত থকা টান হ'ব।"

"কিন্তু আপোনাৰ কাৰণে জানো সঁচাকৈয়ে পাত্ৰৰ অভাৱ?"

অপৰাই হাঁহিলে।

"আপুনিয়ে দেখোন তাৰ স্পষ্ট প্ৰমাণ--"

অলপ খন্তৰ দুয়ো মনে মনে থাকিল। ঘৰটো নিস্তব্ধ।

"বাৰু আপুনি কাৰোবাৰ প্ৰেমত পৰিছেনেকি?" অপৰাৰ কথাষাৰ শুনি কমলে তেওঁৰ মুখলৈ চালে।

"মানে ধৰক, সৰুৰে পৰা চিনাজনা, আলাপ-পৰিচয়, মিলাপ্ৰীতি— এনেকুৱা কোনোবা ছোৱালী আছেনেকি?"

"ওহো, কোনো নাই।"

"কাৰোবাৰ লগত জানো বিয়াৰ বন্দোবস্ত হৈছে?"

"না--ই হোৱা--"

"তেন্তে মোক বিয়া কৰাবলৈ ভয় কৰিছে কিয়? মই জানো বৰ বেয়া ছোৱালী? কওক--"

"কিন্তু মই সঁচাকৈয়ে ভাবি চাব লাগিব--"

অপৰাই আকৌ হাঁহিলে, উন্মুক্ত, উচ্ছল হাঁহি। অপৰাৰ হাঁহিত নীৰৱ কোঠাটো জনজনাই গ'ল। কমলৰ ভয় লগা যেন লাগিল। অপৰাৰ গাৰ কাপোৰ একেবাৰেই খহি গৈছে, তাৰ প্ৰতি অপৰাৰ অলপো লক্ষ্য নাই।

হঠাৎ অপৰা বহাৰ পৰা উঠিল, আৰু কমলৰ হাতৰ পৰা নিজৰ হাতখন এৰুৱাই আনিলে।

"আপোনালোক বৰ ভয়াতুৰ" কথাষাৰ কৈ অপৰাই আকৌ হাঁহিলে। কমলৰ ভয় লাগিল, কিজানিবা কোনোবাই সাৰ পায়।

অপৰা কমলৰ কাষলৈ আহিল, তাৰ পিছত কমলৰ থুঁতৰিটোত ধৰি মুখটো ওপৰলৈ কৰি হাঁহি ক'লে— "মই জানো বেয়া ছোৱালী কওকচোন বাৰু?"

কমলে দেখিলে তাৰ চকুৰ আগত এজনী উদ্ভিন্ন-যৌৱনা যুৱতী। চাদৰ খহি পৰা অপৰাৰ বুকুখন পাতল বদিচটোৰ আৱৰণ ভেদি লোভনীয়ভাৱে স্পষ্ট হৈ উঠিছে। অপৰাৰ ওঁঠ দুটা ৰঙা তেজেৰে ৰাঙলী হৈ উঠিছে। কিন্তু অপৰা অধীৰ নহয়, শান্ত।

কমলে কি ক'ব বিচাৰি নেপালে।

অপৰাই কমলক এৰি দিলে আৰু ক'লে "বাৰু আপুনি ভাবক। আজি ৰাতিটো আছে নহয়। মই যাওঁ--" কৈয়ে অপৰা কোঠাটোৰ পৰা ওলাই গ'ল। স্বপ্নাবিষ্টৰ দৰে কমল কিংকৰ্তব্যবিমূঢ় হৈ বৈ গ'ল। অপৰা যে হঠাৎ এনেকৈ গুচি যাব সি ভাবিবই পৰা নাছিল। তাৰ অলপ অপ্ৰস্তুত হোৱা যেন লাগিল।

চকু দুটা মুদি সি বিছনাত পৰিল, আৰু টোপনি যাবৰ চেষ্টা কৰিলে।

আপুনি জানো কাৰোবাৰ প্ৰেমত পৰিছে?

কাৰোবাৰ প্ৰেমত? .....

প্ৰেম? ....

সি ভাবিবৰ চেষ্টা কৰিলে। কাৰোবাৰ প্ৰেমত জানো সি পৰিছে, ক'তা তাৰতো মনত নপৰে।

ধেৎ। সেইবোৰ প্ৰেম নহয়। প্ৰেম মানে ভাল পোৱা।

লাহে লাহে কমলৰ টোপনি আহিল। সি আৰু অপৰাৰ কথা নেভাবিলে। তাৰ মাথোন অলপ ভয় লাগিছিল জানোচা আকৌ ৰাতি অপৰা শোৱাৰ পৰা উঠি আহি তাৰ কাষ পায়হি। কিন্তু আৰু কোনো নাহিল।

আৰু এদিন তাত থাকি কমল যাবলৈ ওলাল, অপৰাৰ মাকে ৰাখিলে, কিন্তু কমলে ঘৰত জৰুৰী কামৰ অজুহাত দেখুৱালে। অপৰাই একো নক'লে। পিছদিনা ৰাতিপুৱা যেতিয়া অপৰাই তাক চাহ খাবলৈ মাতিবলৈ আহিল, তাৰ বৰ লাজ লাগিল। কিন্তু অপৰাৰ অকণো পৰিবৰ্তন হোৱা নাই। সহজভাৱেই কথা-বতৰা পাতিলে, যেন আগ ৰাতি একোৱেই হোৱা নাছিল। সিও সহজ হ'বৰ চেষ্টা কৰিলে। তথাপি তাৰ সঙ্কোচ নগ'ল। সিয়েই যেন কিবা এটা অজানিত কাৰণত অপৰাধী।

কথাটো অপৰাই লক্ষ্য কৰিলে, কিন্তু তেওঁ নিৰ্বিকাৰ। মাথোন চাহৰ মেজত বহি অপৰাই ক'লে "আপুনি কালি ৰাতিৰ কথাকে এতিয়াও ভাবি আছেনেকি? সেইবোৰ আৰু নেভাবিব। ভাবিব লগা জানো কিবা আছে?"

অপৰাৰ মুখলৈ চাই কমলে হাঁহিলে।

চাহখিনি কৰি কমললৈ আগবঢ়াই দি অপৰাই আকৌ ক'লে, "আপোনাৰ হয়তো কালিৰ ৰাতিটোক মনত ৰাখিবৰ ইচ্ছা হ'ব পাৰে, কিন্তু তাৰ কোনো সাৰ্থকতা নাই। মইতো শুই উঠিয়ে পাহৰিলো।"

হাঁহি কমলে ক'লে "আপুনি যে মোৰ লগত ইমান ডাঙৰ পৰিহাস এটা কৰিব মই আশাই কৰা নাছিলো। আপুনি বৰ দুষ্ট।"

অপৰাই তাৰ মুখলৈ চালে, একো নক'লে। .....

আবেলি চাৰি বজাত কমলে ষ্টেচনলৈ খোজ ল'লে। অপৰাহঁতৰ গাড়ী আছিল, কিন্তু অপৰাই ক'লে যে খোজ কাঢ়ি যোৱাই ভাল, বে'চ ফুৰ্তি লাগে। কমল মান্তি হ'ল।

অপৰাৰ মাকৰ পৰা বিদায় লৈ কমল ওলাই আহিল। আকৌ যেতিয়াই সময় পায় আহিবৰ কাৰণে তেওঁ কমলক টানি ক'লে। কমলেও সন্মতি জনালে।

ষ্টেচন পাই দেখে গাড়ী আহিবলৈ যথেষ্ট পলম আছে। "অলপ বহো আহক।"

অপৰাৰ কথামতে দুয়ো গৈ ৰেটিং ৰুমতে মুখামুখিকৈ বহিলগৈ।

"আপুনি মোক বৰ বেয়া বুলি ভাবিছেনেকি?" অপৰাই সুধিলে। অপৰাৰ ওঁঠত এটা মাৰাত্মক সৰু হাঁহি।

"নাই— কিয় বেয়া বুলি ভাবিম?"

"আপুনি নগা পাহাৰলৈ যাব নহয়?"

"এৰা, যাম বুলি ভাবিছো।"

"তাত ক'ত থাকিবগৈনো?"

"এতিয়াও সেই বিষয়ে ভবা নাই। থাকিম ক'ৰবাত।"

"কেতিয়াবা মই গৈ ওলালেগৈ চিনিব পাৰিবনে?"

"আপুনি ওলাবগৈ? আগে বাৰু যাব, তাৰ পিছত চিনা-নিচিনাৰ প্ৰশ্ন—"

"মোৰ নিচিনা ছোৱালীয়ে বাৰু কেতিয়াবা বিয়া কৰায়নে?"

"কিয়?"

"তেন্তে বিয়া কৰাবই লাগিব, নহয়?"

অপৰাৰ কথাবোৰ অসংলগ্ন। কমলে অনুভৱ কৰিলে যেন অপৰাৰ কিবা এটা দৰকাৰী কথা ক'ব লগা আছে, কিন্তু ক'ব পৰা নাই। কমলে অপৰাৰ মুখলৈ চালে। গঢ়িত, ধুনীয়া মুখখন। অলপ ৰঙা পৰিছে।

হঠাৎ অপৰাই সুধিলে, "আপুনি বাৰু ঈশ্বৰত বিশ্বাস কৰেনে?" প্ৰশ্নটো আছিল একেবাৰেই অপ্ৰাসঙ্গিক। কমল অপ্ৰস্তুত হৈ পৰিল।

"কিয়নো সুধিলে?"

"আমাৰ দেউতা খুব ঈশ্বৰ-ভক্ত—"

কমলে হাঁহিলে।

"মা'ও ঈশ্বৰৰ সহায় নহ'লে এখোজো যাব নোৱাৰা বিধৰ।" এইবাৰ দুয়ো হাঁহিলে।

কমলে সুধিলে, 'আৰু আপুনি?"

"মই? ডেকা মানুহৰ ঈশ্বৰ নহ'লেও চলে।"

ঘণ্টা বাজিল, ৰেল আহিবৰ হ'ল। দুয়ো ওলাই আহিল। ৰেলখন আহি ষ্টেচনত ৰ'লহি। ৰেলৰ তৃতীয় শ্ৰেণীৰ এটা কোঠাৰ পৰা নামি আহিল মাধৱ। মাধৱক দেখি কমল অলপ আচৰিত হ'ল।

"ক'ৰ পৰা ওলালহি ফুকন?"

তাৰ প্ৰশ্নৰ উত্তৰ নিদি মাধৱে ক'লে, "আপুনি যাবলৈকে আহিলনেকি?"

অপৰাই মুখ টিপি হাঁহিলে।

"আপুনিও নেযায় জানো?" কমলে সুধিলে।

"মোৰ অলপ কাম আছে। ইয়াতে দুদিন বৈ যাম।"

মালপত্ৰবোৰ তুলি লৈ কমল ৰেলত উঠিল। অপৰাও উঠি তাৰ মেলি লোৱা বিছনাখনতে বহিল, আৰু ক'লে, "আকৌ কেতিয়াবা আহিব দেই—"

"সময় সুবিধা হ'লে নিশ্চয় আহিম—"

"এইবাৰ আৰু আমনি নকৰো।"

কমলে হাঁহিলে। হঠাৎ কথাষাৰ শুনি কমলৰ অপৰালৈ মৰম লাগি গ'ল। অপৰা হয়তো অকৃত্ৰিম। তেওঁ হয়তো, তেওঁ হয়তো সঁচাকৈয়ে আশা কৰে যে–

বেলে হুইচেল দিলে। অপৰা নামি গ'ল।

কমলে ক'লে "চিঠি দিব দেই–"

"আপুনিও দিব–"

ৰেলৰ চকা ঘূৰিল। এনেতে মাধৱে কাষ চাপি আহি ক'লেহি– "বন্ধুৱা, মোৰ ঘূৰি যোৱাত দুদিনমান দেৰীও হ'ব পাৰে, আপুনি পাৰিলে উপমাৰ খবৰ কৰিব।"

"ভাল বাৰু। আপুনিনো কেতিয়া মানে ঘূৰিব–"

"কোনো ঠিকনা নাই। তাঁলৈ গ'লে আপুনি আমাৰ ঘৰতে থাকিব পাৰিব।"

ক্ৰমে ৰেলৰ বেগ বেছি হ'ল।

"আহিলো দেই–" অপৰাৰ পৰা কমলে বিদায় ল'লে। অপৰাই ধুনীয়াকৈ হাঁহি বিদায় দিলে। ৰেলৰ খিৰিকিয়েদি মূৰ উলিয়াই কমলে বাহিৰলৈ চাই ৰ'ল–

দেখিলে অপৰা আৰু মাধৱ দুয়ো একেলগে খোজ দিছে। মাধৱৰ সৰু এটাচীটো অপৰাৰ হাতত। নেদেখা নোহোৱালৈকে সি সিহঁত দুটাৰ ফালে চাই থাকিল। ক্ৰমে অপৰা আৰু মাধৱ তাৰ মনত সৰু হৈ আহিল।

তেইশ বছৰীয়া কমলৰ জীৱনটোত কমলে কোনোদিন অনুভৱ কৰিবৰ সুযোগ পোৱা নাছিল নাৰী কি। সি কিতাপ পঢ়িছিল, গল্প, উপন্যাস, কবিতাও পঢ়িছিল, কিন্তু বাস্তৱ জীৱনত তাৰ তৎপৰ্য কি সি ভাবি চাবৰ অৱসৰ নেপাইছিল। প্ৰেমৰ গল্পও সি বহুত পঢ়িছিল, কিন্তু সেইবোৰ গল্পতেই সম্ভৱ– এয়ে আছিল তাৰ ধাৰণা।

ঘৰ পাই সি দেখিলে ঘৰটো বৰ নিৰস। আইজনী, তাই বৰ পুৰণি ধৰণৰ। ঘৰবোৰৰ বেৰে-চালে সি দেখিলে এটা আমনি লগা প্ৰাচীনতাৰ বোল। ইমান গতানুগতিক হ'লে মানুহ জীয়াই থাকিব নোৱাৰে– সি ভাবিলে। নিজেই নজনাকৈ সি অনুভৱ কৰিলে যেন তাক এটা প্ৰচণ্ড গতি লাগে, অজানিত অপৰিচিত পথত আগ বাঢ়ি গৈ থকাৰ এটা উন্মাদনা লাগে– যিটো পাইছে মাধৱে, যিটো পাইছে অপৰাই। বীণা আৰু ৰে'বা, মন্দিৰা আৰু আইজনী– কিমান অচঞ্চল, কিমান গতানুগতিক!

তাৰ উপমাৰ কথা মনত পৰিল। উপমাৰো এটা গতি আছে। হয়তো এই গতিত বিপ্লৱৰ স্পন্দন নাই, কিন্তু উপমা নিজৰ গতিৰ বিষয়ে সচেতন।

কিন্তু সি? কমল? তাৰতো একো নাই। সি এটা স্থাৱৰ, গতিহীন, জীৱন্ত কঙ্কাল। তাৰ নৃতত্ত্বই তাক গতি দিয়া নাই, দিছে স্থবিৰতা।

চিলঙলৈ গৈয়ে কাম নোপোৱাৰ কথা জানি আইজনী অলপ হতাশ হ'ল। তাই

সৰু ছোৱালী, তাই আশা কৰিছিল যে কিবা এটা ভাল চাকৰিৰ দিহা নকৰাকৈ কমল ঘূৰি নাহে। চাকৰিৰ বজাৰখন যে এনে তাই আশা কৰাই নাছিল। কমলৰ দেউতাকে বিশেষ একো নক'লে। তেওঁ বুজি পায় বৰ্তমান চাকৰি পাবৰ কাৰণে কিমান কি কৰাৰ প্ৰয়োজন। গাঁৱৰ মানুহবোৰেও সি কিয় এতিয়াও কাম পোৱা নাই এই বিষয়ে নিজ নিজ অভিৰুচি অনুযায়ী আলোচনা কৰিলে। তাৰ পিছত নিজৰ নিজৰ কামত লাগিল।

হঠাতে এনে এটা পৰিবৰ্তন হৈ যোৱা দেখা পাই কমলৰ বেয়া লাগিল। গাঁৱৰ ঘৰত সোমাই থকা যেন এক প্ৰকাৰ দুৰূহ হৈ উঠিল তাৰ কাৰণে। সি আকৌ টাউনলৈ যোৱাৰ ঠিক কৰিলে।

"তাতনো গৈ কি কৰিবিগৈ?" আইজনীয়ে সুধিলে।

"ইয়াতনো থাকি কি কৰিম?"

আইজনীয়ে তাৰ এই প্ৰশ্নৰ উত্তৰ বিচাৰি নেপালে— "তাতনো গৈ কি কৰিমগৈ? কামতো একো নাই। অকাৰণত—"

তাৰ উপমাৰ কথা মনত পৰিল। সি ঠিক কৰিলে যে পিছদিনা সি আকৌ নগৰলৈকে যাব।

দুপৰীয়া ভাত খাই উঠি সি কলেজত পঢ়া নৃতত্ত্বৰ কিবা কিতাপ এখনৰ পাত লুটিয়াইছিল। মেনেজাৰৰ চাকৰ ল'ৰাটোৱে এখন চিঠি আনি তাক দিলেহি।

চিঠিখন লিখিছে বীণাই। যদি বিশেষ কাম নাই তেন্তে বীণাই মাতিছে দুই-এদিন থাকিবৰ কাৰণে।

বীণাৰ হাতৰ আখৰবোৰ ভাল। যদিও সৰু, চিঠিখন আন্তৰিকতা দি লিখা, চিঠিখন কমলে দুবাৰ পঢ়িলে, তাৰ পিছত আইজনীক মাতি কলে, "এইখন পঢ়ি চাচোন আইজনী—"

আইজনীয়ে চিঠিখন পঢ়িলে, তাইৰ বৰ ৰং লাগিল।

"ওঁ, এনেয়ে নগৰলৈ যোৱাতকৈ তই মেনেজাৰৰ ঘৰলৈকে যা ককাই-দেউ—" আইজনীয়ে ক'লে।

"তাতনো কি কৰিমগৈ?"

"কেলেইবা মাতিছে খবৰটোকে চোন কৰি আহগৈ।"

"বাৰু, তেন্তে ভাবিচিন্তি চোৱা যাওক—"

"ভাবিব চিন্তিবলৈ আৰু কিটো আছে? কিবা দূৰণি ঠাইনে, অচিনাকি মানুহ? কিজানি বাগিচাতে কিবা ভাল কামো ওলাব পাৰে।"

কমলে আৰু একো নক'লে। অকাৰণতে তাৰ বীণাক এবাৰ চাবৰ মন গ'ল। চিঠিখন সামৰি থৈ সি আকৌ কিতাপখনৰ পাত লুটিয়াই যাব ধৰিলে।

পিছদিনা পুৱাতে চাইকেল মাৰি সি বাগিচালৈ গ'ল, কিন্তু গৈ সি অপ্ৰস্তুত হ'ল। বিশেষ কিবা এটা কামত কালি সন্ধিয়াই বীণা নগৰলৈ গ'ল। ঘৰত মাথোন ৰে'বা পৰি আছে, ৰে'বাৰ অসুখ।

কমল আহি দেখে চাকৰ ল'ৰা এটাৰ বাহিৰে ঘৰত কোনো নাই। ৰে'বাৰ দেউতাক ওলাই গ'ল, সন্ধিয়াৰ পিছতহে ঘূৰি আহিব। কমলৰ বৰ ভাল নেলাগিল। বেমাৰী চাবলৈতো সি অহা নাছিল।

অলপ পৰ বহিয়ে সি গুচি আহিব খুজিছিল, কিন্তু বীণাৰ হৈ ৰে'বাই ক্ষমা বিচৰাৰ উপৰিও একপ্ৰকাৰ জোৰ কৰিয়ে ৰেবাই তাক ঘূৰি যোৱাৰ পৰা নিৰস্ত কৰিলে।

"তোমাৰনো কি অসুখ হৈছে ৰে'বা?" ৰে'বাৰ বিছনাৰ কাষৰ চকীখনতে বহি কমলে সুধিলে।

"মোৰ হাৰ্টৰ বেমাৰ। টি. বি. নহয় বুলি কৈছে ডাক্তৰে, কিন্তু কি বেমাৰ এতিয়াও ধৰিবই পৰা নাই। মই পিছে জানো কি বেমাৰ হৈছে।"

কমলে তাইৰ চকুলৈ চালে। তাইৰ চকু দুটা কৰুণ।

"কি বেমাৰনো?"

"মৰণ—" এটা কাঠ হাঁহি মাৰি ৰে'বাই ক'লে।

"ধেৎ, নেপায় সেইদৰে ক'ব—" কমলে চকীখন ওচৰ চপাই আনি তাইৰ কাষ চাপি আহিল।

"নেপাবৰ কিটো আছে? দেউতাই চিকিৎসাত বহুত বাহিৰা খৰচ কৰিছে। কেতিয়াবা ভাল হওঁ। এমাহ-দুমাহ বেচ ভাল থাকো, তাৰ পিছত আকৌ হয়।"

"এনে অসুখ তোমাৰ কেতিয়াৰ পৰা হ'ল?"

"তিনি বছৰ মান হ'ল।"

চাকৰ ল'ৰাটোৱে চাহ আনি দিলে। ৰেবা বিছনাতে বহিল আৰু অনুৰোধৰ সুৰত কমলক ক'লে, "বেয়া নেপাব দেই, চাহ খাওক। মোৰ উঠিবলৈকে গাত বল নাই।"

"বাৰু মই খাম, তুমি উঠিব নেলাগে ৰেবা, তুমি শুই থাকা—" ৰে'বা আকৌ শুলে। বতৰটো বে'চ ধুনীয়া হৈছে। বগা ৰ'দবোৰ চাহ-গছবোৰৰ ওপৰত বিয়পি পৰিছে। চাহৰ কুঁহি-পাতবোৰৰ পৰা চিনাকি কেঁচা গোন্ধ এটা উৰি আহিছে। বাহিৰৰ ফালে চাই থাকি কমলৰ ভাল লাগিল।

অলপ পৰৰ নিস্তব্ধতাৰ পিছত কমলে সুধিলে, "তোমাৰ বাইদেৱেৰানো নগৰলৈ কিয় গৈছে?"

ৰে'বাই পাতলকৈ হাঁহিলে।

"আপুনি বোধকৰো বাইদেউৰ আগৰ কথা নেজানে?"

"ওহোঁ নেজানোতো—" কমলে মুখলৈ চালে— "আগৰ কথা আকৌ কি?"

"বাইদেৱে বিপ্লৱী দলত কাম কৰে।" স্থিৰ মাতেৰে ৰে'বাই ক'লে।

"বিপ্লৱী দলত? কিয়?"

"সময়ৰ প্ৰয়োজনত, আৰুনো কিয়?" অলপ হাঁহি ৰে'বাই ক'লে।

"ওঁ, মইতো সেই বিষয়ে একো নেজানো–"

"আপুনিহে নেলাগে দেউতায়ো নেজানে, মাত্ৰ মইহে জানো।"

"আচৰিত!" অলপ পৰ কমল মনে মনে থাকিল।

"কিন্তু বীণাইনো কি কৰে?"

"কোনেও নেজানে। বিপ্লৱী দলটোৱে গুপ্তভাৱে কাম কৰিছে। বাৰু, আপুনি নেভাবিব। আবেলিমানে বাইদেউ ওলাবহি পাৰে। বাইদেউক কিন্তু এইবোৰ কথা নুসুধিব দেই। মোক বৰ খং কৰিব--"

কমলৰ যেন বীণাক এবাৰ চাবৰ মন গ'ল। বীণাৰ নিচিনা ছোৱালীয়েনো কি বিপ্লৱ কৰিব? সৰুৰে পৰা আদৰ-আপদাল, সুখ-সন্তোষৰ মাজত ডাঙৰ হোৱা ছোৱালী। বিপ্লৱতো সহজ কথা নহয়!

দুপৰীয়া কমলে তাতে ভাত খালে। তাৰ পিছত জিৰণি ল'বৰ কাৰণে বিছনা এখনত দীঘল দিলে।

বিপ্লৱ? বিপ্লৱ কি? এটা প্ৰচলিত ৰীতিৰ আমূল পৰিবৰ্তন! এটা প্ৰাচীন ভাব-ধাৰাৰ, পুৰণি আদৰ্শৰ, শিপা পৰ্যন্ত উঘালি তাৰ ঠাইত এটা নতুন আদৰ্শৰ প্ৰতিষ্ঠা! ইতো সহজ কাম নহয়। বীণাই জানো পাৰিব?

কমলৰ অপৰাৰ কথা মনত পৰিল। অপৰাইনো কি কৰিছে? কিজানিবা অপৰাও সেই দলৰে অন্তৰ্ভুক্ত? গোটেই পৃথিৱীখনে এটা পৰিৱৰ্তন বিচাৰিছে । গতানুগতিক প্ৰাচীন স্থবিৰ জীৱন-ধাৰাৰ পৰিৱৰ্তে মানুহে বিচাৰিছে এটা মুক্ত, নতুন গতিপ্ৰচুৰ জীৱন। সেই নতুন জীৱনৰ মোহত সকলো আগ বাঢ়িছে-- বীণা, মাধৱ, অপৰা, আৰু বহুত। .....

ৰে'বা তাৰ কোঠালৈ সোমাই আহিল।

"কি হ'ল ৰে'বা?" কমলে সুধিলে-- "তুমি কিয় উঠি আহিলা?"

"আপুনি টোপনি যোৱা নাই?" তাৰ বিছনাখনৰ কাষলৈ আহি ৰে'বাই সুধিলে।

"টোপনি নাই অহা। বাৰু ৰে'বা, বীণাইঁতে কি কৰিব খুজিছে?"

"বাইদেউহঁতে? মইনো কেনেকৈ জানিম? কাকোতো একো নজনায়।"

"অ একো নজনায় নহয়? কিন্তু এনেকৈ গোপনে গোপনে, অকলে অকলে কি কৰিবনো?"

"বাইদেউহঁত অকল নহয়, তেওঁলোকৰ লগত আৰু বহুত আছে।"

"আৰুনো কোন ক'ত আছে?"

"মই কিছুমানকহে চিনি পাওঁ। কিছুমান আমাৰ বাগিচাৰ বনুৱা, কিছুমান মাজৰ গাঁৱৰ খেতিয়ক, আৰু কিছুমান বহুত দূৰৰ মানুহ।"

"সেইবোৰ কি? বিপ্লবী?" কমলে যেন হাঁহিবৰ চেষ্টা কৰিলে।

"ওঁ হয়, যি বেছি দুখ কষ্টত আছে সি হয়তো বিপ্লব কৰে।"

"কিন্তু তোমাৰ বাইদেৱেৰাৰনো কি দুখ?"

"বাইদেৱেতো সৰুৰে পৰা সেইবোৰ মানুহৰ মাজতে কাম কৰি ফুৰিছে। ঘৰতনো আছে ক'ত? বাইদেউৰ নিজৰ দুখ নেথাকিলেও, সিহঁতৰ দুখবোৰকে নিজৰ দুখ কৰি লৈছে।"

কমল মনে মনে থাকিল। আনৰ দুখবোৰ নিজৰ কৰি লোৱা-- সিতো বিপ্লবীৰ ধৰ্ম নহয়, মহা-পুৰুষৰ ধৰ্ম।

বিপ্লবৰ বুৰঞ্জী কমলে পঢ়িছে। ধৰ্ম-বিপ্লব, ৰাষ্ট্ৰ-বিপ্লব, সমাজ-বিপ্লব-- কত ৰকমৰ বিপ্লব হয়।

ৰে'বাই ক'লে-- "বাইদেউক মানুহবোৰে খুব ভাল পায়।"

"কোন মানুহবোৰে ভাল পায়?"

"সেই যিবোৰ মানুহৰ লগত বাইদেউহঁতে কাম কৰে।"

"অ' সেই কাৰণেই তেনেহ'লে তেওঁ সিহঁতৰ লগত কাম কৰিছে?"

"নহয়, নহয়, সিহঁতৰ লগত কাম কৰিছে কাৰণেহে ভাল পায়।"

অলপ পৰ মনে মনে থকাৰ পিছত কমলে ক'লে--

"তুমিও পিছে নোযোৱা কিয়?"

"যাবৰ মন যায়। পিছে মোৰ অসুখ নহয়, মইনো কি কৰিমগৈ?"

তাইৰ কথাষাৰ দুখত সেমেকা। কমলৰ বেয়া লাগিল। এজনী গাভৰু ছোৱালীয়ে এনে নিৰাশভাৱে কথা কোৱা কমলৰ ভাল নেলাগিল। ৰে'বালৈ তাৰ মৰম লাগিল। সি ৰে'বাৰ মুখলৈ চালে। শান্ত, পৰিষ্কাৰ মুখখন অলপ নিৰস। চকুদুটা ধুনীয়া।

কমলে ক'লে, "মোকনো কিয় মাতি পঠাইছিল কিবা জানানেকি ৰে'বা?"

"মই একো নেজানো। আপুনি আজি থাকক! বাইদেউ আহিলে সকলো জানিব নহয়।"

"মই থাকিব নোৱাৰিম। আজি মোৰ টাউনলৈ যোৱাৰ কথা আছিল, হঠাৎ বীণাৰ চিঠিখন পাইহে আহিলো। বাইদেৱেৰা আহিলে ক'বা, অন্য এদিন সুবিধা কৰিব পাৰিলে আহিম।"

"মই ৰাখিলে আপুনি নেথাকে-- নহয়?"

"সেইয়া তুমি সৰু ছোৱালীৰ নিচিনা কৰিছা। ৰখা বা নৰখাৰ কোনো প্ৰশ্নই নাই।" কমলে ক'লে।

"তেনেহ'লে বাইদেউৰ নিচিনাকৈ আপুনি মোকো ভাল পায়?" হঠাৎ এনে এটা প্ৰশ্ন কমলে আশা কৰা নাছিল। কমল ঘূৰিল আৰু ৰে'বাৰ মুখলৈ তীক্ষ্ণভাৱে চালে।

সি বিস্মিত হোৱা দেখি ৰে'বাই এটা দুষ্ট হাঁহি মাৰিলে। ৰে'বাৰ হাঁহিটো বৰ

ধুনীয়া। বৰযুণৰ শেষৰ ৰ'দ এজাকৰ দৰেই ৰে'বাৰ হাঁহিটো করুণ আৰু উজ্জ্বল।

ৰে'বাই ক'লে– "অৱশ্যে মই বাইদেউৰ দৰে কাম কৰিব নোৱাৰো। কিন্তু মই ৰাখিলেও তেন্তে আপুনি থাকিব, নহয় জানো?" –ৰে'বাৰ কথাবোৰ অসংলগ্ন।

কমলে অন্যান্য কথা উলিয়ালে। ৰেবাও অলপ পৰৰ পিছত গৈ আকৌ বিছনাত পৰিলগৈ।

মাজতে কমলে এপিয়লা চাহ খালে।

ঘৰটো একেবাৰে নিস্তব্ধ। বাগিচাখনতো ওচৰে-পাজৰে কোনো নাই। কেৱল ৰান্ধনি ল'ৰাটো– তাৰ মুখতো মাতবোল নাই। বহুত পৰ অকলে মনে মনে বহি থকাৰ পিছত কমলৰ বৰ আমনি লাগিল। কমলে এবাৰ বাহিৰ ওলাই চালে, বহুত দূৰলৈকে কোনো নাই। বাহিৰৰ পৃথিৱীখন শান্ত।

সি ৰে'বাৰ কোঠালৈ সোমাই গ'ল। চকুদুটা মুদি ৰে'বা বিছনাখনতে পৰি আছিল। সি যোৱাৰ গম পাই চকু মেলি চাই পাতলকৈ হাঁহিলে।

কমল আহি ৰে'বাৰ কাষতে বহিলহি।

"তোমাৰনো কি হৈছে ৰে'বা?" অন্য একো সুধিবলৈ বিচাৰি নেপাই সি সুধিলে।

"আপুনিয়ে কওঁকচোন বাৰু মোৰ কি হৈছে"– তাই কমলৰ হাতখন বিচাৰি আনিলে।

"মই দেখাততো একো নোহোৱা যেনেই লাগে–"

"দেখাত অৱশ্যে মোৰ একো হোৱা নাই। মোৰ বেমাৰ হৈছে ইয়াত– বুকুৰ ভিতৰত– কোনেও নেদেখাত–"

ৰে'বাই তাৰ হাতখন নি তাইৰ বুকুত হেঁচি ধৰিলে। ৰে'বা শান্ত, ৰে'বাৰ কথাত উত্তেজনা নাই। কিন্তু ৰে'বাৰ মুখখন অকাৰণতে বৰ ৰঙা পৰিছে। নিস্তেজ যদিও ৰে'বা এনেয়ে ৰঙা, এতিয়া যেন এপাহ তেজগোলাপ যেন হৈ পৰিছে।

কমলৰ বেয়া লাগিল। এনেকুৱা এজনী ধুনীয়া গাভৰু ছোৱালীৰ বেমাৰ হোৱাটো বেজাৰ লগা কথা। অলপ পৰ দুয়ো মনে মনে থাকিল। লাহে লাহে ৰে'বাই ক'লে-

"আপুনি যাবগৈ খুজিছে যেতিয়া যাওকগৈ, মই মানা নকৰো। মানা কৰিবৰেই বা মোৰ কি যুক্তি আছে–" অলপ হাঁহি কমলে ক'লে, "গোটেই দিনটো দেখোন থাকিলোৱেই। কোৱাচোন বাৰু তোমাৰনো কি ক'বলগীয়া আছে। এতিয়াওতো মোক ক'ব পাৰা–"

"মোৰনো কিটো ক'বলগীয়া আছে? যাৰ ভৱিষ্যৎ নাই, তাৰ জানো কিবা ক'বলগীয়া থাকে?"

"ছিঃ সেইদৰে নক'বা। আজি তোমাৰ বেমাৰ হৈছে, কালিলৈ ভাল হ'ব। তোমাৰ আকৌ ভৱিষ্যৎ নোহোৱা হ'ব কিয়?" কমলে সান্ত্বনা দিয়াৰ সুৰত ক'লে।

"সকলোৱেই মোক ফুচলাই সান্ত্বনা দিবলৈ যায়। বাৰু, বাৰু কওকচোন মোৰ

কোনো ভৱিষ্যৎ নাই কাৰণেই মই জানো কাকো ভাল পাবও নাপায়?" সহজভাৱেই ৰে'বাই ক'লে।

"কোনে ক'লে যে তুমি ভালপাব নেপায়?"

"কিন্তু কেৱল মই ভাল পালেইতো নহয়, মোকোতো ভাল পাব লাগিব। ময়ো জানো ভাল পোৱা নিবিচাৰো?" কমলৰ চকুদুটাৰ ওপৰত গভীৰ, কৰুণ চকুদুটা ৰাখি ৰে'বাই ক'লে।

"নিশ্চয়। তুমি ভাল পোৱা নিবিচাৰিবা কিয়? আৰু তোমাক ভাল নেপাবৰেই বা কি কাৰণ আছে?"

"কাৰণ আছে। মই বেমাৰী"— গহীন মাতেৰে ৰে'বাই ক'লে।

"সেইটো তোমাৰ ভুল ধাৰণা—।"

"বাৰু কওকচোন আপুনি জানো মোক ভাল পায়? আপুনি জানো মোক ভাল পাব পাৰিব?" গাঢ় ভাষাৰে এবাৰ এবাৰকৈ ৰে'বাই ক'লে।

প্ৰশ্নটোত কমল আচৰিত হ'ল। ৰে'বাই এইবোৰ কি কথা সুধিছে? ধেমালি কৰা নাইতো? সি একো উত্তৰ বিচাৰি নেপালে। ৰেবাৰ মুখলৈ চাই সি ক'লে— "কিন্তু-কিন্তু"

"মই জানো, আপোনাৰ কোনো উত্তৰ নাই। আপুনি মোক ভাল পাব নোৱাৰে।"

সহজ হ'বলৈ চেষ্টা কৰি কমলে ক'লে, "ওঁ পাওঁতো, তোমাক ভাল নেপাবলৈনো কি হৈছে।"

ৰে'বা মনে মনে থাকিল। কমলে খিৰিকিখনেদি বাহিৰলৈ চালে— অলপ জুৰ পৰি আহিছে।

"ৰে'বা—"

"কি?"

"তুমি আকৌ মোৰ ওপৰত খং কৰিছানেকি?"

"খং? খঙনো কিয় কৰিম? খং মই নিজৰ ওপৰতহে কৰো।"

"নিজৰ ওপৰতনো কিয় খং কৰা?"

"আৰুনো কাৰ ওপৰত খং কৰিম? আৰুতো কোনো নাই।" আকৌ কমল মনে মনে থাকিল।

লাহে লাহে ৰে'বাই ক'লে, "মোৰ যে কাৰোবাক ইমান ভাল পাবৰ মন যায়, ইমান অভিমান কৰিবৰ মন যায়, ইমান মৰম কৰিবৰ মন যায়, কিন্তু সকলোৱে মোক অৱহেলা কৰে।"

"বাইদেৱেৰা আকৌ কেতিয়াকৈ কলেজলৈ যাব ৰে'বা?" কথাৰ সোঁতটো অন্যফালে নিবৰ মনেৰে কমলে ক'লে।

"মোৰ কাষতে বহি থাকোঁতেও আপুনি বাইদেউৰ কথাকে ভাবি আছে নহয়?

মই যেন মৰা–”

কমলে হাঁহিলে।

“সেইয়া তুমি মোৰ ওপৰত অভিমান আৰম্ভ কৰিলাই,–

“ক'তা অভিমান কৰিছো। আপুনি জানো মোক ভাল পায় যে মই আপোনাৰ ওপৰত অভিমান কৰিম?” কমলে অনুভৱ কৰিলে ৰে'বা অলপ উত্তেজিত হৈছে। ৰে'বাৰ কপালৰ আগৰ চুলিখিনিত হাত ফুৰাই কমলে ক'লে, “চোৱা ৰে'বা, জীয়া মানুহতকৈ কিতাপৰ লগতে মোৰ সম্পৰ্ক বেছি। তোমালোকৰ লগত মিলামিছা কৰি থকাৰ সুযোগ ক'তনো পাইছো। তুমি মোক ভুল নুবুজিবা দেই।”

“ভুল নুবুজো। ভুল বুজাৰ সুযোগো যে আপোনালোকে নিদিয়ে–” ৰে'বাই অভিযোগৰ সুৰত ক'লে।

“তুমি বৰ অভিমানী হৈ পৰিছা। গাটো ভাল কৰি লোৱা, এইবোৰ কথা তেতিয়া ভাবিবা।”

“অ' মোৰ দেহাটো ভালে থাকিলেহে মোক ভাল পাব পাৰে নহয়? আৰু যদি মই ভাল নহওঁ?”

“তোমাৰ কথাবোৰ সঁচাকৈয়ে মই বুজা নাই ৰে'বা–”

“জানো, আপুনি মোৰ কথা নুবুজিব। কাৰণ মই স্পষ্ট। মই মিছা ক'ব নেজানো, ফাঁকি দিব নেজানো, অভিনয় কৰিব নেজানো। ভাল বাৰু, আপুনি যাওকগৈ। মই আপোনাক ৰাখি নথওঁ।”

“তুমি মোৰ ওপৰত খং কৰিছা ৰে'বা!” অলপ শান্ত হৈ কমলে ক'লে।

ৰে'বাই আৰু নেমাতিলে। খিৰিকিখনেদি বাহিৰৰ ফালে চাই ৰ'ল। ৰে'বাৰ চুলিবোৰ মেলা। মাৰ যাব খোজা বেলিটোৰ এজাক মিঠা ৰ'দ আহি ৰে'বাৰ মুখে নাকে পৰিলহি। উত্তেজনাত ৰঙা হোৱা ৰে'বাৰ মুখখন আৰু ৰঙা পৰিল। চকু দুটা উজ্জ্বল হৈ উঠিল। কমলৰ ফালে ঘূৰি নোচোৱাকৈয়ে ৰে'বাই ক'লে, “সদায় ইয়াতে বহি থাকি বেলি মাৰ যোৱা চাই থাকো। ময়ো এদিন তেনেকৈয়ে লুকাই যাম। কোনোৱে মোক আৰু নিবিচাৰে, কোনোৱে মোক বিচাৰি নাপায়।”

কমল নিৰুপায়ত পৰিল। অকলশৰে ৰে'বাক এৰি যাবলৈ তাৰ বেয়া লাগিল। অথচ থকাৰো কোনো প্ৰয়োজন নাই। বীণা বা আহেনে নাহে তাৰো ঠিক নাই।

ৰে'বাই কিন্তু নিজকে কোৱাৰ দৰে কৈ গ'ল “যাওক– মোৰ কাৰণে কোনোৱে বাট চাব নালাগে। আপুনিও যাওক, যাবৰ সময় আহিলে ময়ো গুচি যাম। ময়ো কাৰো কাৰণে বাট নেচাও। অ' বেলিটো বুৰিল।”

কমল বহাৰ পৰা উঠিল।

“ৰে'বা–!”

“যাব খুজিছে?”

"নহয় ৰে'বা--"

"যাওক, আজি অকাৰণতে আপোনাৰ মনত বহুত কষ্ট দিলো। কেতিয়াবা মোৰ মনটো অবুজ হৈ উঠে। বুজা কথাবোৰো নুবুজা হওঁ। নক'বলগীয়া কথাবোৰো কৈ দিওঁ, একেবাৰে নতুন মানুহকো বহুত দিনৰ পুৰণি চিনাকিৰ দৰে আমনি কৰো। আপুনি মোক ক্ষমা কৰিব দেই--"

ৰে'বাই কমলৰ হাত দুখন নিজৰ হাতৰ মাজত লৈ ক'লে। কমলে ৰে'বাক বুকুৰ কাষলৈ চপাই আনিলে, আৰু ক'লে "মই অকণো বেয়া পোৱা নাই ৰে'বা, মই ভালেই পাইছো।"

কমলে ৰে'বাক এৰি দিব খুজিছিল। ৰে'বাই ক'লে-- আৰু অকণমান আপুনি মোক বুকুত সুমাই ধৰি থাককচোন। মোৰ বৰ ভাল লাগিছে। জীৱনত কিজানি আৰু নেপাওৱেই।"

কমলে ৰে'বাৰ কথা ৰাখিলে।

অলপ ৰাতি হ'লত ৰে'বাৰ দেউতাক ঘৰলৈ আহিল। কমলক দেখি তেওঁ ভাল পালে। কমলৰ লগত ভালেখিনি পৰ কথা বতৰা হ'ল। বীণা নথকাৰ কাৰণে বীণাৰ ওপৰত এটা মৰমসনা খং কৰি ক'লে "বীণাজনী জানো, ক'তনো ঘূৰি ফুৰে! আজিবা আহি ওলায়হিনে নাই কি ঠিক।"

কমলে তাৰ কোনো উত্তৰ দিয়াৰ প্ৰয়োজন বোধ নকৰিলে।

চিলঙলৈ গৈ কামৰ কোনো যোগাৰ কৰিব নোৱাৰাৰ গতিকে তেওঁ চৰকাৰক কিছু দোষাৰোপ কৰিলে আৰু আশ্বাস দি ক'লে যে কমলৰ এটা ভাল চাকৰি যোগাৰ নহৈ নেথাকে।

"ৰেবাজনীক লৈও মোৰ চিন্তা", বৰুৱাই ক'লে, 'তাইৰ দেখো মাজে মাজে অসুখ হৈ থাকে। ইয়াৰ ডাক্তৰবোৰে দেখোন একো ভাল কৰিব পৰা নাই। হাৰ্টৰ কিবা বেমাৰ, চেণ্ণৰ কাৰণে যাবলৈ সকলোৱে কয়। পিছে যাও কেনেকৈ? বাগিচাখন গোটেই মোৰ ওপৰতে।"

কমলে ক'লে, "হয়, ৰে'বায়ো মোক কৈছে। কিবা এটা দিহা কৰি চেণ্ণলৈকে পঠাই দিয়ক।"

"এৰা তাকে ভাবিছো। মোকক্চাঙত ইহঁতৰ দদায়েক থাকে, ডাক্তৰ। তেওঁৰ তাতে কিছুদিন থওঁ বুলি ভাবিছো। মোকক্চাংখনো বেয়া ঠাই নহয় হ'বলা।"

"বেচ ভাল ঠাই। তালৈকে পঠাই দিয়ক।"

"এৰা, অলপতে চাহেব আহি পাবহি হ'বলা। তেতিয়া ময়ে নি থৈ আহিবগৈ লাগিব।"

আৰু অলপ কথা-বতৰা পাতি বৰুৱা উঠি গ'ল। ৰাতি ভাত খাই উঠি আৰু বৰুৱাই বিশেষ কথা নেপাতিলে, ৰে'বাইহে কমলৰ লগত অলপ পৰ কথা পাতিলে।

আৰু শুবলৈ যাবৰ সময়ত কমলক ক'লে, "ৰাইদেউ আহিব বুলি আপুনি থাকিল নহয়? যদি আহি নোলায়হি মোক দোষ নিদিব। সেই ৰবি ঠাকুৰৰ কথাষাৰেই সঁচা- - "যাহা চাই তাহা ভুল কৰে চাই, যাহা পাই তাহা চাইনা", কথাষাৰ কৈ ৰে'বাই হাঁহিলে। তাৰ পিছত কমলৰ বিছনাৰ কাষলৈ আহি ক'লে 'খং উঠিছেনেকি?"

কমলে মাথোন হাঁহিলে।

প্ৰায় তিনিকুৰি পুৰুষ-তিৰোতাৰ এটি সৰু জুম। সকলো ঘাঁহনিখনৰ ওপৰতে বহিছে। সিহঁতৰ কাপোৰ-কানি বৰ পৰিষ্কাৰ নহয়। সাধাৰণ তৰপৰ মানুহ। দিনমজুৰ আৰু ক'ৰবাৰ কাৰখানাৰ বনুৱা। আটাইখিনিয়ে মিলি কিবা গুৰুত্বপূৰ্ণ বিষয় আলোচনা কৰিছে।

তাৰে এটা ডেকাক কমলৰ চিনি পোৱা যেন লাগিল। কৌতূহলৰ বশবৰ্তী হৈ সি ওচৰ চাপি গ'ল। দেখিলে সি ৰমা— ৰজনী পেহীৰ পুতেক, পাঠশালা স্কুলৰ পণ্ডিত ৰমা। তাক কমলে ভালকৈয়ে চিনি পায়।

কমলক দেখি ৰমা জুমটোৰ পৰা ওলাই আহিল। "ক'ৰ পৰা আহিলা কমল?" সি সুধিলে।

"মই হৃদয়া বৰুৱাৰ ঘৰৰ পৰা আহিলো। ৰাতিপুৱাতে তহঁতেনো কিহৰ সভা কৰিছ ৰমা?"

"এইবোৰ আমাৰ সভা।"

"তই জানো আজিকালি স্কুলত কাম নকৰ?"

"কৰো, নকৰিলে কেনেকৈ চলিম?"

'পিছে কিহৰ সভা কৰিছনো?"

"স্কুলত কাম কৰো কাৰণেইতো সভা কৰিবলগীয়া হৈছে—"

"কিয়?"

"আজি চাৰি মাহৰ দৰমহা পোৱা নাই। কাম কৰিবৰ আজি চাৰি-পাঁচ বছৰ হ'ল। এক পইচাও দৰমহা বঢ়া নাই। এতিয়া আকৌ আপত্তি কৰি থাকো কাৰণে ঘৰৰ ওচৰৰ স্কুলটোৰ পৰা বদলি কৰি সৌ নৰাগাঁৱত দিব খুজিছে, নৰাগাঁও ইয়াৰ পৰা পোন্ধৰ মাইল দূৰত।"

আৰু দুই-চাৰিটা মানুহ জুমটোৰ পৰা উঠি আহিল। প্ৰত্যেকৰে নানা ৰকমৰ অভিযোগ। কোনোবাই কাৰখানাত কাম কৰে। ছুটীৰ দিনৰ দৰমহা নেপায়, কোনোৰ সাধাৰণ দোষতে কাম গৈছে, কেইটামান খেতিয়ক।

এজন খেতিয়কে আহি ক'লে— মাটি মোৰ মুঠেই তিনি হালিছা। ইপিনে খেতিৰ গৰুও নাই। মাগি-খুজিয়ে খাওঁ বুলিব লাগে। চাৰি বছৰ খাজানা দিব পৰা নাছিলো।

সিদিনা আহি ঘৰটো হাতীৰে ভঙাই দিলেহি। ঘৰনো কিটো আছে? অকণমান জুপুৰি। ঘৰটোৰ ভিতৰত আছিল কাঁহী দুখন আৰু ঘটি এটা, তাকে লৈ গ'ল। এতিয়া মোৰ ঘৰো নাই, বাৰীও নাই, একোটি নাই।"

কমলে শুনি গ'ল।

এনেতে জুমটোৰ মাজত এজনী লাহী ছোৱালী থিয় হ'ল। ছোৱালীজনী থিয় হোৱা দেখি মানুহবোৰ আকৌ জুমটোৰ মাজলৈ ঘূৰি গ'ল। ধীৰ শান্ত মাতেৰে ছোৱালীজনীয়ে ক'লে— "আমাৰ দুখৰ কথা বাটৰ বাটৰুৱাক কৈ কোনো লাভ নহয়। তেওঁলোকে হাঁহি আনন্দহে উপভোগ কৰে।"

জুমৰ মাজৰ পৰা কেইটামানে ক'লে-- "হয় হয়--" ছোৱালীজনীয়ে আকৌ কৈ গ'ল— "আমাৰ তেজ শুহি শুহি খাই আমাক দুৰ্বল মিশকতীয়া কৰি পেলাইছে। আমাক মানুহ হ'বৰ কোনো সুযোগ দিয়া নাই। আমি পশুতকৈও অধম জীৱন-যাপন কৰিছো। কিন্তু এনেকৈ আৰু সদায় থকা নেযায়।"

জুমৰ মাজৰ পৰা ধ্বনি উঠিল,-- "নেযায়, নেযায়।"

"আমি অশান্তি নিবিচাৰো, আমি কটামৰা নিবিচাৰো, আমি ৰক্তপাতৰ সহায়েৰে শান্তি আনিবলৈ নিবিচাৰো—" ছোৱালীজনীয়ে কৈ গ'ল, "আমি বিচাৰিছো মানুহ হৈ জীয়াই থকাৰ অধিকাৰ, আমি বিচাৰো প্ৰচলিত নীতি-নিয়মৰ আমূল পৰিৱৰ্তন। আমাৰ এই পথত আমি কোনো বাধা নেমানো, কোনো প্ৰতিবন্ধক নেমানো। আমাক একোৱে বাট ভেটি ধৰিব নোৱাৰে।"

মানুহবোৰে আকৌ চিয়ঁৰি উঠিল "কেতিয়াও নোৱাৰে।" কমল কাষ চাপি গ'ল-- ছোৱালীজনীৰ কথাবোৰ কমলৰ ভাল লাগিল।

ছোৱালীজনীয়ে কৈ গ'ল-- "আমাক সংগঠন লাগে। আমাক একতা লাগে, আমাক সংকল্পৰ দৃঢ়তা লাগে। আমাৰ জয় হ'বই হ'ব।"

কথাবোৰ কৈ ছোৱালীজনীয়ে জুমটোৰ মানুহবোৰলৈ চালে। হঠাৎ তেওঁৰ কমলৰ ওপৰত চকু পৰিল। অচঞ্চলভাৱে ছোৱালীজনীয়ে ক'লে, "তেন্তে আপোনালোক আজিলৈ যাওক, মাত্ৰ প্ৰতিজ্ঞা পাহৰি নেযাব। আপোনালোক অকলশৰীয়া নহয়। পৃথিৱীৰ কোটি কোটি দুখীয়া মানুহ আপোনালোকৰ লগত আছে—"

বীণা কমলৰ ওচৰ চাপি আহিল। বীণাৰ মুখখন উত্তেজনাত উদ্দীপ্ত। বীণাৰ মুখখন জুই যেন ৰঙা হৈছে। চকু দুটা তৰা যেন হৈ জলমলাই উঠিছে।

ওচৰ চাপি আহি বীণাই সুধিলে-- "আপুনি ক'ৰ পৰা— আহিল?"

"আপোনালোকৰ ঘৰত ৰাতি থাকিলো। কালিয়ে গৈছিলো।"

"গুচি আহিল কিয়?"

"অলপ কাম আছে। আৰু ৰে'বাৰ লগতনো কিমান কথা পাতিম?"

"মোক বেয়া পাইছে নিশ্চয়। কিন্তু আপুনি বেয়া পালে আপোনাৰ ওচৰত ক্ষমা খুজিব পাৰো, সেইটো সহজ। কিন্তু এওঁলোকৰ ওচৰত ক্ষমা খুজিবৰ উপায় নাই—"

"নাই, মই বেয়া পোৱা নাই। আপুনি এইবোৰ কামত ধৰিছে মই নেজানিছিলো। মই ভাল পাইছো দেখি। আপুনি এতিয়া ক'লৈ যাব?"

"মই ঘৰলৈ যাম। আপুনি জানো আকৌ মোৰ লগত আমাৰ ঘৰলৈ ঘূৰি যাব?"

"এতিয়া নেযাওঁ আৰু বেয়া নেপাব দেই। আন এদিনা সুবিধা কৰিব পাৰিলে যাম।"

"ভাল তেন্তে যাওক দেই। ময়ো যাওঁ। বাতি-টোপনি নাই, অলপ শুব লাগিব।" কৈ বীণাই খোজ ল'লে, কমলো চাইকেলত উঠিল। এনেতে ৰমাই পিছফালৰ পৰা মাত লগালে "অকণমান ৰ'বাচোন কমল—"

কমলে ঘূৰি চালে। ৰমাই আহি লগ ধৰিলেহি। চাইকেলৰ পৰা নামি কমলেও খোজ আৰম্ভ কৰিলে। ৰ'দজাক ভালকৈয়ে ওলাইছিল। কমলৰ অলপ টান লাগিছিল। কিন্তু ৰমাই ক'বই নোৱাৰে।

"কথা এষাৰ সোধো বেয়া নেপাবা দেই—" ৰমাই ক'লে।

"কি কথানো অ'?"

"বিয়াখন এই বছৰতে হ'বনেকি?"

"কাৰ বিয়া অ?" ৰহস্য অনুভৱ কৰিয়ে কমলে ক'লে।

"তোমাৰ বিয়া। ক'বই নোৱাৰানেকি?"

"ওহোঁ, মই দেখোন ক'বই নোৱাৰো।"

"সকলোচোন ঠিকেই হৈ আছে—"

"পিছে ক'ৰ ছোৱালী?"

"কিয়, আমাৰ বীণা বৰুৱা। ছোৱালীজনী কিন্তু সঁচাকৈয়ে বৰ ভাল। ইমান যে সাহিয়াল, আমাৰ মতা মানুহবোৰৰে সিমান সাহ নাই।"

"বীণা বৰুৱা? এই মেনেজাৰৰ জীয়েক বীণা? ধেৎ, নহয়—" কমলে হাঁহিলে।

"তোমাৰ ভাল নেলাগিলে বেলেগ কথা। পিছে ছোৱালীজনী ভাল। দেউতাৰাৰো আনিবৰ বৰ ইচ্ছা আছে, আৰু মেনেজাৰেও দিবৰ কাৰণে চেষ্টা কৰি আছে।"

"থ, থ, এইবোৰ তই মনে সজা কথা কৈছ। বীণাই জানো কলেজত পঢ়ি থকা নাই?"

"পঢ়ি থাকিলে বুলি আৰু বিয়া হ'ব নোৱাৰেনে? বিয়া হৈয়োচোন পঢ়িব পাৰে। নহ'লে পঢ়া এৰি দিব—"

"বাৰু বাৰু হ'ব। এইবোৰ কথা অন্যৰ আগত নকবি, মেনেজাৰে শুনিলে বেয়া পাব। বীণায়ো বৰ লাজ পাব।"

"বীণাই ক'ব পাৰে, তুমিহে—"

"কি? বীণাই ক'ব পাৰে?

"ওঁ পাৰেতো। বীণাইতো কোনো কথা নুলুকায়। সিদিনা মোৰ আগতে কৈছে বোলে—"

কমল নীৰৱ হ'ল। বীণাৰ লগত তাৰ বিয়া, অথচ আজিলৈকে সি তাৰ শুংসূত্ৰও গম নেপায়! অলপ পৰৰ পিছত কমলে ক'লে, "তই এইবোৰ কথা অন্যৰ আগত নুলিয়াবি, বুজিছ ৰমা। মিছাতে ছোৱালীজনীৰ এটা বদনাম হ'ব। এতিয়া মই কেতিয়াবা সিহঁতৰ ঘৰলৈ যাওঁ, সিও বন্ধ হ'ব।"

ৰমাই ক'লে, "মই কিন্তু সঁচাকৈয়ে কৈছো এনেকুৱা এজনী ছোৱালী সতকাই পোৱা টান। গুৰি গোষ্ঠীও ভাল, আ-অৱস্থাও ভাল, ছোৱালীজনীও পঢ়াই-শুনাই, ৰূপে-গুণে ভাল, মোৰ মনেৰে হ'লে তুমি 'না' বোলা ঠিক নহ'ব—"

"তইচোন বাৰু ঘটকালি কৰিব নেলাগে"— কমলে ক'লে আৰু হাঁহিলে।

নীৰৱে দুয়ো আগ বাঢ়িল। বহুত কথাই আহি কমলৰ মনটো আগুৰি ধৰিলেহি। পৰীক্ষা দি অহাৰ পিছত কমলৰ প্ৰধান চিন্তা আছিল এটা ভাল চাকৰি। বিয়াৰ কথা সি আজিলৈকে এবাৰো ভবা নাই। অথচ তাৰ দেউতাকে অন্য কথা পিছপেলাই তাৰ বিয়াৰ দিহা কৰিছে!

সি এবাৰ বীণাৰ মুখখন মনত পেলালে। বীণাৰ লগত তাৰ বিয়া! বীণায়ো জানে সেই কথা, অথচ সি আজিও ক'ব নোৱাৰে।

"মন্দিৰাই এতিয়া কি কৰিছে, ৰমা?"

"আছে ঘৰতে, কিনো কৰিব—"

"এবাৰ মই মাতিছো বুলি ক'ব পাৰিবিনে?"

"ওঁ, সেই ফালে যাওঁ যদি ক'ম বাৰু—" ৰমাৰ আগতো যেন কমলৰ লাজ লাগিল। বীণাৰ লগত কমলৰ বিয়া!

অলপ পৰৰ পিছত ৰমাই ক'লে— "বেয়া নেপাবা আকৌ, মই ধেমালি কৰা নাই। মই বোলো তুমিও জানা হ'বলা, কথাষাৰ সেই কাৰণেহে ক'লো।"

"নাই, নাই, মই বেয়া পোৱা নাই। ভালহে পাইছো।"

"তুমি তেনেহ'লে যোৱা দেই। মই এই পিনে যাম—"

"বাৰু যা। মন্দিৰাক মই মতা বুলি কবি দেই—"

"বাৰু"

কমল চাইকেলত উঠিল। ৰমাই এটা সৰু আলিয়েদি উত্তৰ ফালে খোজ ল'লে।

ৰাতি শুই শুই কমলে নানা চিন্তা কৰিলে। তাৰ এটা ধাৰণা আছিল যে বিয়া কৰাবৰ বয়স তাৰ এতিয়াও হোৱা নাই। সি এতিয়াও ছাত্ৰ হৈয়ে আছে। এটা সৰু ল'ৰা হৈয়ে আছে— অন্ততঃ বিয়া কৰাবৰ কাৰণে।

সি তাৰ সমনীয়া ল'ৰাবিলাকৰ কথা এবাৰ মনত পেলালে— সি দেখি আচৰিত হ'ল যে সকলোৱেই বিয়া কৰালে। কিন্তু বিয়া কৰাই সিহঁতৰ কি লাভ হৈছে? বিয়া কৰালে মানুহটো সংসাৰী হৈ যায়, অবিবাহিতৰ যি অবাধ মুক্তি আৰু স্বাচ্ছন্দ্য, বিবাহিতৰ জানো সেইয়া আছে? বিয়া মানে শিকলি, গতানুগতিক জীৱনযাত্ৰাৰ আমনিলগা ঘানি। নাই, কমল সেই ঘানিত কেতিয়াও নোসোমায়, সি ৰিচাৰ্চ কৰিব, নৃতত্ত্বৰ গৱেষণা কৰিব, মানুহৰ বিষয়ে নতুন তথ্য আৱিষ্কাৰ কৰিব। সি বিয়া কৰাব কিয়?

কিন্তু গৱেষণা কৰিয়েই বা কি লাভ হ'ব? এদিনতো সি বিয়া কৰাবই লাগিব! তেন্তে পলম কৰি কি লাভ? আৰু বিয়া কৰোৱাটোতো কোনো বেয়া কথা নহয়, পৃথিৱীৰ সকলো মানুহেইতো বিয়া কৰায়।

অপৰাৰ কথা তাৰ মনলৈ আহিল। "আপুনি জানো কাৰোবাৰ প্ৰেমত পৰিছে?"

বৰ লাজ লগা কথা! সি ইমানটো হ'ল, বিয়া কৰাবৰ উপযুক্ত হ'ল, কিন্তু কাৰো প্ৰেমততো সি আজিও নপৰিল। অন্য ডেকাবোৰতকৈ নিজকে তাৰ অলপ দুৰ্বল যেন লাগিল।

ৰে'বা— ৰে'বাক জানো ভাল পাব পাৰি? তাইযে বেমাৰী! তাই মিছা কোৱা নাছিল। বেমাৰী ছোৱালী এজনীক কোনেনো ভাল পাব পাৰে? তেন্তে আৰু কোন? মন্দিৰা? নাই, তাই যে ধূলি-বোকা ছোৱালী-- তাতে তাই কৈৱৰ্তৰ ছোৱালী।

এই তাৰ চিনাকি ছোৱালীবোৰ-- কোনো কি তাৰ প্ৰেমত পৰা নাই? সিয়ে বা কাৰোবাৰ প্ৰেমত পৰিছে?

ভালেমান ৰাতি কমলৰ টোপনি আহিল। টোপনিতো সি এটা অশান্তি অনুভৱ কৰিলে। এজনী ছোৱালীৰো মৰম নোপোৱাটো দুখ লগা কথা— এৰা, দুখ লগা কথা।

ৰাতিপুৱা দেউতাকে তাৰ লগত অলপ ঘৰুৱা কথাৰ আলোচনা কৰিলে। টকা-পইছা, মাটি-বাৰীৰ কথা। দেউতাকৰ কথাৰ পৰা কমলে অনুভৱ কৰিলে যে কমলে এতিয়া দুই-চাৰি পইছা উপাৰ্জনৰ চেষ্টা কৰা উচিত। অৱশ্যে বাপেকে এই কথা মুখ খুলি নক'লে, কিজানিবা কমলে বেয়া পায়।

কিন্তু কমলে এম. এ. পাছ কৰিলে anthropology ত। তাৰ কাৰণে সহজে কাম ওলোৱা অসুবিধা। অথচ অন্য যিকোনো কামো সি সহজে কৰিব নোৱাৰে। তাৰ মধ্যবিত্ত মনোবৃত্তি লৈ সি কল্পনা কৰিলে যে কিবা এটা ভাল ডাঙৰ কাম সি পাবই, আৰু কৰিবই।

নৃতত্ত্বৰ ৰিচাৰ্চ কৰিবৰ কাৰণে নগা পাহাৰলৈ যোৱাৰ ইচ্ছাৰ কথা সি দেউতাকক জনালে।

"চৰকাৰে জানো কিবা খৰচ-পাতি দিব?"

"লেখা-লেখি কৰিছো। হয়তো দিবও পাৰে। নহ'লে নিজৰ খৰচতে যাব লাগিব।"

কথাষাৰত বৰ তৃপ্তি নেপালেও দেউতাকে ক'লে, "কিমান দিন তাত থাকিবি?"

"বৰ বেছি নহয়, ছমাহমান থাকিব লাগিব কিজানি--" দেউতাকে আৰু একো নক'লে। অত বছৰ পঢ়াওঁতে টকা খৰচ নোহোৱাকৈ থকা নাই। হয়তো আৰু ছমাহ খৰচ দিব লাগিব। হওক-- তাৰ পিছত কিজানি তাৰ কিবা ডাঙৰ চাকৰিৰেই দিহা হৈ যায়।

দেউতাক কামলৈ ওলাই গ'ল। আকৌ কমল অকলশৰীয়া হ'ল। ছেগ বুজি আইজনীয়ে আহি সুধিলেহি, "মেনেজাৰৰ ঘৰলৈ কেলেই মাতিছিল অ' ককাইদেউ?"

"এনেয়ে মাতিছিল।"

"বীণাক লগ পালিনে?"

"ঘৰত লগ নেপালো। কালি আহিবৰ সময়ত বাটত লগ পাইছিলো--"

কথাষাৰত আইজনী অলপ আচৰিত হ'ল।

"ক'ৰ বাটত লগ পালি?"

"কিবা সভা কৰিছিল। বীণা বিপ্লৱী--"

"কি?"

"সেইবোৰ তই বুজি নেপাৱ--"

"কি? বিপ্লৱী? বিপ্লৱী বুজি নেপাম কিয়?"

"কি বাৰু ক'চোন--"

"সেই যে দুখীয়া মানুহৰ কাৰণে সংগ্ৰাম কৰিছে, সেই মানুহবোৰ নহয় জানো?"

"সংগ্ৰাম? এইবোৰ কথা তই ক'ত শিকিলি?"

"মই কিতাপ পঢ়িছো নহয়--"

"কি কিতাপ পঢ়িছ?"

"সেই বিপ্লৱী দলৰ কিতাপ, ইমান যে সঁচা কথাবোৰ লিখে, তই এতিয়াও কিয় কাম নাই পোৱা সেই কিতাপবোৰত লিখা আছে--"

"কি কিতাপনো অ' সেইবোৰ, চাকৰি নোপোৱাৰ কাৰণো লিখা থাকে? মোক দেখুৱাবিচোন বাৰু।"

"মোৰ হাতত এতিয়া নাই। আনি দিব পাৰিম।"

"কাৰ পৰা আনিবি?"

"মন্দিৰাৰ পৰা। মন্দিৰাও বিপ্লৱী।"

কমলে যেন বুজি নোপোৱা কিছুমান নতুন কথা শুনিছে। মন্দিৰা বিপ্লৱী। মন্দিৰা। তাৰ ৰমাৰ কথা মনত পৰিল। ৰমাৰ ভনীয়েক মন্দিৰা। আচৰিত হ'বলগীয়া

একো নাই।

কিন্তু আইজনী! আইজনীয়েও বিপ্লৱী কিতাপ পঢ়িছে। তলে তলে সকলো বিপ্লৱী হৈ উঠিছেনেকি? কিন্তু কিয়?

"বীণাই তোক বাৰু কি ক'লে ককাইদেউ?"

"কি ক'ব আৰু। বাটত লগ পালো। অলপ কথা পাতিলো। বিশেষ একো নাই কোৱা।"

"তই হ'বলা বীণাৰ কথা নেজান, ককাইদেউ?"

কমলে আইজনীৰ মুখলৈ চালে।

"বীণাহঁতৰ বাগানৰ বহুত বনুৱাও বিপ্লৱী দলত লগ লাগিছে। বীণাই সিহঁতৰ নেতা।"

"ওঁ।"

"ইপিনে বাপেক সেই বাগানৰে মেনেজাৰ। মেনেজাৰনো কি, চাহেব নাইকিয়াত তেঁৱে তাৰ সকলো।"

"পিছে কি হ'ল?"

"বনুৱাবোৰে বহুত কিবা-কিবি দাবী কৰিছে। বীণায়ে শিকাই দিছে। সেই কাৰণেহে—"

"কি?"

"দেউতাকে অন্য উপায় নেপাই বীণাক বিয়া দি দিব খুজিছে।"

আইজনীৰ আগতো কমলৰ নিজকে সৰু যেন লাগিল। আইজনীজনীয়েই ইমানবোৰ কথা জানে, অথচ কমলে একোকে নেজানে!

কমলে মেজৰ ওপৰত দ'মাই থোৱা anthropology-ৰ কিতাপবোৰৰ ওপৰত চকু ফুৰালে। তাত আছে মানুহৰ পুৰণি কাহিনী, আজিৰ কথা তাত নাই। কিতাপবোৰ কমলৰ বৰ পুৰণি যেন লাগিল।

কমলৰ আৰু বহুত কথা জানিবৰ আগ্ৰহ হ'ল, কিন্তু সি ইচ্ছা কৰিয়ে আইজনীক ক'লে, "বাৰু হ'ব যা, লোকৰ কথা লৈ আলোচনা কৰিব নেপায়।"

তাৰ কথাষাৰ শুনি আইজনীৰ ৰং লাগিল। আইজনীয়ে ভাবিলে বীণাৰ বিয়াৰ কথা উলিওৱাৰ কাৰণে সি শুনিব নোখোজা হৈছে। তাৰ মলিয়ন হোৱা কাপোৰ কেইটামান ধুবৰ কাৰণে লৈ আইজনী তাৰ পৰা ওলাই গ'ল।

সকলো বিপ্লৱী হৈ উঠিছে। আনকি মন্দিৰাও— কমলে ভাবিব ধৰিলে। কিন্তু বাহিৰত তাৰ কোনো চিন নাই। সাগৰৰ দৰে তাৰ ওপৰটো শান্ত, স্থিৰ। এই সৰু সৰু ছোৱালীবোৰ, সেই অশিক্ষিত, অৰ্দ্ধশিক্ষিত মানুহবোৰ— সিহঁতে বিপ্লৱ কৰিবলৈ ওলাইছে কিয়? কেনেকুৱা বিপ্লৱ সিহঁতে কৰিব? কাৰ বিৰুদ্ধে?

নাৰীত্বৰ বিকাশৰ কাৰণে জানো বিপ্লৱৰ প্ৰয়োজন? নাৰীয়ে যুগে যুগে শান্তি

দান কৰি আহিছে, অশান্ত পৃথিৱীত শান্তিৰ নিজৰা এই নাৰী, কিন্তু আজি নাৰী যুদ্ধক্ষেত্ৰত নামি পৰিছে কিয়? শান্তিৰ পৰিবৰ্তে আজি নাৰীয়ে সংগ্ৰামৰ পথত, বিঘিনিৰ পথত, অগ্নি আৰু মৃত্যুৰ পথত আগবাঢ়িছে কিয়? অন্য পথ জানো আৰু নাই?

কমলে অশান্তি অনুভৱ কৰিলে। যেন পৰিপাটি ঘৰ এখন কোনোবাই ছেদেলি-ভেদেলি কৰি দিবলৈ ওলাইছে।

ক'ৰবাত কিবা এটা নিশ্চয় ভুল হৈছে, যাৰ শুধৰণি সংস্কাৰত নাই, আছে সৰ্বব্যাপী বিপ্লৱত-- কমলে ভাবিলে! কিন্তু এই ভুল জ্ঞানী, পণ্ডিত, স্কলাৰ, বিশেষজ্ঞ, ৰাজনীতিজ্ঞসকলে ধৰিব পৰা নাই কিয়? এই ভুল আৱিষ্কাৰ কৰিছে এদল অশিক্ষিত, নিৰন্ন, অৰ্দ্ধহাৰী, বনুৱা, কৃষক, মধ্যবিত্তই। কমলৰ অলপ আচৰিত লাগিল।

কমলে বাতৰি কাকতখনত চকু ফুৰালে। পৃথিৱীৰ বিভিন্ন ঠাইত বিভিন্ন আকাৰত আৰম্ভ হৈছে এই একেই বিপ্লৱী সংগ্ৰাম। এই বাতৰিবোৰ কমলে নিতৌ পঢ়িছে, কিন্তু অতদিনে সেইবোৰ সি বাতৰি হিচাপেই পঢ়ি আহিছে, সেইবোৰ যে জীয়া মানুহৰ কথা, সেইবোৰো যে খাই বৈ মানুহৰ জীৱন-যাপন কৰিব ধৰা জীয়া মানুহৰ কথা, ভাবি চাবৰ অৱসৰেই কমলৰ নাছিল। বাতৰি কাকতৰ শাৰী শাৰী আখৰৰ মাজত যেন আজি কমলে দেখিলে পৃথিৱীৰ বিভিন্ন দেশৰ, বিভিন্ন জাতিৰ খাবলৈ নোপোৱা, গৰীব, লাখে লাখে মানুহৰ মিচিল-- শুদা খীণ গা, শুকান মুখ, ৰুক্ষ চুলি, পেটত ভোক, চকুত দীপ্ত বিপ্লৱী আশা-- দলে দলে মানুহবোৰ আগবাঢ়ি আহিছে সংগ্ৰামৰ কাৰণে। ইমান দুখীয়া মানুহ পৃথিৱীত আছেনে? --ভাবিয়ে কমলৰ ভয় লাগি গ'ল।

কমলে আকৌ বৰ মনোযোগেৰে বাতৰি কাকতখন পঢ়ি যাব ধৰিলে।

চাৰে চাৰি বজাত কমল গৈ মাধৱৰ ঘৰ পালেগৈ। গাঁৱৰ ঘৰত সোমাই থকাটো যেন কমলৰ একপ্ৰকাৰ শান্তি যেন লাগিছিল। কমলে যেন এই কেইদিন সকলোতে, চাৰিওফালে অনুভৱ কৰিছে এটা নিৰৱসৰ গতিৰ স্পষ্ট সঁহাৰি, পৃথিৱীৰ সকলো বস্তু, সকলো যেন বৰদৈচিলাৰ দৰে এটা অধীৰ উন্মত্ততা লৈ এটা বিৰাট উদ্দেশ্যৰ ফালে আগবাঢ়িছে। এটা ডিনামিজ্‌ম, এটা প্ৰচণ্ড গতিচাঞ্চল্যাই যেন মানুহবোৰৰ জীৱনবোৰ ভূঁইকঁপত কঁপা গছ-গছনিৰ দৰে কঁপাই তুলিছে। কিন্তু কিহৰ কাৰণে এই তীব্ৰ গতি-- কমলে যেন একো সঠিককৈ বুজিব পৰা নাই।

মাধৱৰ ঘৰৰ দুৱাৰমুখ পাই কমল অলপ নিৰুৎসাহ হ'ল। আগফালৰ দুৱাৰখন বন্ধ। কমল বাৰাণ্ডালৈ গ'ল, আৰু বাহিৰতে থকা চকীখনতে বহিল। কমলৰ গৰম লাগিছিল। কমল অহা বাছখনত মানুহৰ ভিৰ আছিল। বাছৰ যাত্ৰীবোৰৰ ভিতৰতো কমলে দেখিলে এটা ব্যক্ত অস্বস্তি, এটা অভিযোগ, এটা দিচ্‌কণ্টেণ্ট। বাছৰ সাধাৰণ যাত্ৰীবোৰেও অনুভৱ কৰিছে এটা পুঞ্জীভূত অন্যায়ৰ উৎপীড়ন। সিহঁতকো লাগে এটা

বিপ্লৱী পৰিবৰ্তন।

হাতত এটা টোপোলা লৈ উপমা আহি চোতাল পালেহি। কমল চকীখনৰ পৰা উঠি থিয় দিলে।

"আপুনি?" মাতটোত আনন্দ আৰু বিস্ময় সানি উপমাই ক'লে। উপমাৰ মাতৰ আনন্দৰ সুৰটো কমলে বুজিব পাৰিলে।

কমলে কিবা এটা ক'ব খুজিছিল। কিন্তু একো ক'বলৈ নৌপাওঁতেই উপমাই দুৱাৰখন বেগাবেগিকৈ খুলিলে আৰু ক'লে, "আপুনি বহুত পৰ থাকিলনেকি? বেয়া পাইছে নহয়নে? মোৰ আকৌ বজাৰ নকৰিলে নচলে নহয়। তেখেত নাই। মোক ক্ষমা কৰিব দেই–"

ইমানবোৰ কথা উপমাই একেলগে ক'লে যে কমলে একো উত্তৰ দিবৰ সময়কে নেপালে। মুহূৰ্ততে উপমা ভিতৰলৈ গ'ল, আৰু এলোটা পানী আনি কমলৰ আগত থ'লেহি।

"আপুনি হাতমুখ ধোৱক, মই চাহ এটোপা কৰো। পিয়াহ লাগিছে নহয়?"

"আপুনি অকাৰণত ব্যস্ত হৈছে। মোক আলহী বুলি নেভাবিবচোন। মই জানো ঘৰৰে মানুহ নহওঁ?" কৈ কৈ কমল পানীলোটা লৈ বাৰাণ্ডালৈ গ'ল।

"মাধৱৰ চিঠিপত্ৰ কিবা পাইছেনে?" চাহ খাবলৈ বহি কমলে সুধিলে।

'নাই পোৱা। আগে পিছে দেখোন দিয়ে, এইবাৰ জানো কিয় দিয়া নাই।" অভিযোগ কৰি নহয়, সাধাৰণভাৱেই উপমাই ক'লে।

"মই মাধৱক লগ পাইছিলো। সেই কাৰণেই চিঠি দিয়া নাই কিজানি।" হাঁহি কমলে ক'লে।

"অ' আপুনি লগ পাইছিল, কেতিয়া?"

"কেইবাদিনো হ'ল। মই চিলঙৰ পৰা আহোঁতেই–"

"চিঠিৰ সলনি তেনেহ'লে আপুনিয়েই আহিলে–!"

"এৰা–"

"ভালেই হ'ল। চিঠিখনততো লিখা কথাখিনিৰ বাহিৰে অন্য একো নেথাকে। আপোনাৰ পৰাতো বহুত আদায় কৰিব পৰা যাব।" কথাষাৰ কৈ উপমাই হাঁহিলে আৰু কমলৰ মুখলৈ চাল। উপমা সিবাৰ দেখাতকৈ বহুত ধুনীয়া হৈছে। অলপ শকতো হৈছে, ৰঙাও পৰিছে। চকুদুটাও বেচ উজ্জ্বল হৈছে। উপমাক দেখি কমলৰ ভাল লাগিল।

"এনেকৈ অকলে অকলে থাকি আপোনাৰ বেয়া নেলাগেনে?"

"খুব বেয়া লাগে। পিছে কি কৰিব?"

কথাষাৰৰ উত্তৰ দিবৰ উপায় কমলৰো নাছিল। অলপ জিৰণি ল'বৰ কাৰণে কমল বাৰাণ্ডালৈ ওলাই আহিল। "আগফালৰ বাৰাণ্ডালৈচোন যাব নেলাগে। ইয়াতে

পিছফালৰ বাৰাণ্ডাতে বহক। অলপ কথা-বতৰা পাতি থাকো। আপুনি আহিলত যে মোৰ ইমান ভাল লাগিছে।—"

কমলে অনুভৱ কৰিলে উপমাৰ কথাবোৰ সৰল, ক'তো সাজি কোৱা কৃত্ৰিমতা নাই। কমল পিছফালৰ বাৰাণ্ডাতে বহিল। পাচলিৰ খৰাহিটো আৰু চাকিটো লৈ উপমাও শান্তভাৱে কমলৰ ওচৰলৈ আহিল, আৰু ডুখৰী পিড়া এখন পাৰি কমলৰ চকীখনৰ ওচৰতে বহিল।

একমাত্ৰ উপমাইহে এই নতুন গতিপ্ৰবাহৰ কোনো সম্ভেদ নেপায়— কমলে ভাবিলে, আৰু উপমাৰ শান্ত উজ্জ্বল মুখখনৰ ফালে চালে। তললৈ মূৰকৈ পাচলি কুটিছে যদিও উপমাই অনুভৱ কৰিছিল যে কমলে তাইৰ মুখলৈ চাই আছে। উপমা অলপ ৰঙা পৰিল আৰু মুখখনত হেঁচি ৰাখিব নোৱাৰা এটা হাঁহি বিৰিঙি উঠিল। কমলে উপমাৰ মুখৰ এই তীব্ৰ উজ্জ্বলতা সহ্য কৰিব নোৱাৰিলে, কমলে চকু ঘূৰাই নিলে।

ধুমুহা আহিলে ডাঙৰ গছৰ আগতহে লাগে। সেই গছৰ আশ্ৰয়ত তলত থকা সৰু গছবোৰে তাৰ গমেই নেপায়, কমলে ভাবিলে। মাধৱ নিজে ধুমুহাৰ মাজত ঘূৰি উপমাক শান্তিত ৰাখিছে— কমলে ভাবিলে। উপমাৰ প্ৰতি মাধৱৰ মৰম আৰু যত্ন দেখি কমলৰ মাধৱলৈ শ্ৰদ্ধা উপজিল। নিজৰ সুখ আৰু শান্তিৰ কাৰণে চেষ্টা নকৰিলেও, মাধৱে উপমাক সুখত ৰাখিছে, এৰা, সুখত ৰাখিছে।

উপমাই দুই-চাৰিটা সাধাৰণ কথা পাতিলে। কমলৰ কাম ক'ত হৈছে, কিয় হোৱা নাই, কেতিয়া হ'ব-- এনে ধৰণৰ কথা, ক'লেও অন্য সকলোকে দিয়া উত্তৰ কেটাকে উপমাকো দিলে। তাৰ একপ্ৰকাৰ মুখস্থ হৈ গৈছে।

এবাৰ অলপ বৈ মাজতে উপমাই সুধিলে— "আপোনাৰ বিয়াখন কেতিয়ালৈ?"

"ক'ৰনো বিয়াখন পাতিছো এথোন—" হাঁহি কথাষাৰ পাতলাবৰ উদ্দেশ্যেই কমলে ক'লে।

"এৰা, মই ক'বলৈ হ'লে সোনকালে বিয়া নকৰোৱাই ভাল।"

"কিয়?" হাঁহিয়ে কমলে সুধিলে।

"মোৰ দেখা নাই, সোনকালে বিয়া হৈ কি হ'ল?"

"তেওঁতো আপুনি বিয়াৰ সোৱাদটো পালে—" কমলে কথাষাৰ পাতলভাৱেই কৈছিল যদিও, কথাষাৰে উপমাক বৰ নিষ্ঠুৰভাৱেই আঘাত দিলে। উপমাৰ মুখখন হঠাৎ বেছি ৰঙা পৰিল। অলপ অপ্ৰস্তুত হোৱাৰ দৰে হৈ উপমাই ক'লে "এৰা, আপোনালোকে বিয়াৰ সোৱাদ লোৱাৰ বাহিৰেনো আৰু কিটো বিচাৰে?"

কথাষাৰৰ তীব্ৰ সুৰটোত কমল হঠাৎ সজাগ হ'ল, ছেঃ কি কথাষাৰ হঠাৎ সি কৈ পেলালে।

"আপুনি বেয়া পালেনেকি? মই ধেমালিহে কৰিছো।"

"আমাৰ ছোৱালী মানুহবোৰৰ লগত আপোনালোকে যিহকে কৰে সকলোৱেইতো আপোনালোকৰ ধেমালি।" অলপ হাঁহাৰ নিচিনা কৰিয়ে কথাষাৰ ক'লে যদিও, কথাষাৰৰ তীব্ৰতা কমলে অনুভৱ নকৰি নেথাকিল।

কমলৰ বেয়া লাগিল। উপমাৰ নিচিনা সৰল ছোৱালী এজনীক এনেদৰে মনোকষ্ট দিয়া সঁচাকৈয়ে তাৰ উচিত নহ'ল। তাতে উপমা অকলে আছে।

বহু চেষ্টা কৰি কমলে অন্য কথা ক'বৰ চেষ্টা কৰিলে, কিন্তু সি আৰু অন্য একো প্ৰসঙ্গ বিচাৰি নেপালে। তাৰ নিজৰ ওচৰতে বৰ অপৰাধী যেন লাগিল।

উপমাই কথাষাৰ অনুভৱ কৰিলে। কিন্তু উপমায়ো একো নক'লে। নীৰবে উপমাই পাচলি কুটি যাব ধৰিলে। এই নিৰৱতা কমলৰ অলপ অস্বস্তিকৰ লাগিল। উপমাৰ নিচিনা এজনী ছোৱালী ইমান অভিমানী হ'লে নুশুৱায়— অকাৰণতে সি ভাবিবৰ চেষ্টা কৰিলে।

কমলে বাহিৰৰ আন্ধাৰৰ ফালে চায়ে থাকিল। উপমাই যে ওঁঠ কামুৰি হাঁহিছে কমলে ক'বই নোৱাৰে। কমলৰ সৰল মনটো দেখি উপমাৰ হাঁহি দমাই ৰখা এক প্ৰকাৰ কঠিন হৈ পৰিছিল। ওৰণিখন কামোৰ মাৰি ধৰি উপমাই খৰাহীটো লৈ একো নমতাকৈয়ে কমলৰ কাষৰ পৰা উঠি গ'ল।

কমলে কেৰাহিকৈ ঘূৰি চালে। উপমাজনী বৰ অভিমানী। কমলৰ অলপ বেয়া লাগিল। কমলে আশা কৰিছিল যে উপমাৰ লগত হাঁহি-ধেমালি কৰি অন্ততঃ যিকেটা দিন তাত থাকে কটাব। কিন্তু আজি আহি পাওঁতেই উপমাই সাধাৰণ চেলু এটাকে লৈ এনে কঠিন ব্যৱহাৰ আৰম্ভ কৰিলে কিয়? মনে মনে কমলে ঠিক কৰিলে যে কালিলৈ পুৱাতে সি গুচি যাব, ইয়াত সি থকাৰ কোনো প্ৰয়োজন নাই। ঘৰত তাৰ বহুত কাম আছে। এৰা, বহুত কাম আছে।

একেই গাম্ভীৰ্যেৰে হাতত এখন প্লেট লৈ উপমা ৰান্ধনী ঘৰৰ পৰা আহি তাৰ কাষত ৰলহি।

কাষতে সৰু টিপয়খন আছিল যদিও তাত প্লেটখন থোৱাৰ কোনো চেষ্টা নকৰি হাততে প্লেটখন লৈ থাকি উপমাই ক'লে, "খাওক।"

কমলে চালে— কেইচকলমান মৌ-ডিমৰু।

কমলে প্লেটখন ধৰিবৰ কাৰণে হাত মেলিলে।

"মোৰ হাতৰ পৰাই খাওকচোন—" গহীন হৈয়ে উপমাই ক'লে। এচকল মৌ-ডিমৰু হাতত লৈ বিষণ্ণ ভাবাৰে কমলে লাহে লাহে ক'লে, "অকৰাণতে আপোনাৰ মনত বেজাৰ দিলো, মোৰ কিন্তু সঁচাকৈয়ে আপোনাৰ মনত দুখ দিয়াৰ অকণো ইচ্ছা নাছিল—"

উপমাৰ তেতিয়া হাঁহিত উশাহ বন্ধ হোৱাৰ অৱস্থা। তথাপি গহীন হ'বৰ চেষ্টা

কৰি উপমাই ক'লে,– "আৰু খাওক"

মৌ-ডিমৰু খাই কমলৰ সিমান ভাল লগা নাছিল, তথাপি উপমাৰ কথা নেৰাখিলে কিজানিবা উপমাই আৰু বেয়া পায় সেই ভাবি সি আৰু এচকল ডিমৰু তুলি ল'লে।

উপমাই তাৰ মুখখনলৈ ভালকৈ চালে। প্ৰথম হেমন্তৰ কুঁৱলীৰ নিচিনা বেজাৰৰ আৱৰণে কমলৰ মুখখন বিষন্ন কৰি তুলিছে। দেখি উপমাৰ কমললৈ মৰম লাগিল।

উপমাই বুজিলে যে ডিমৰু খাই কমলে বৰ ভাল পোৱা নাই। সেই কাৰণে সেই চকলা শেষ কৰাৰ পিছত কমলে যেতিয়া অনিচ্ছাতো আৰু এচকলৰ কাৰণে হাত মেলিলে, তেতিয়া উপমাই প্লেটখন অলপ আঁতৰাই নিলে আৰু গহীন হৈ ক'লে, "আৰু নেলাগে খাব। সকলো আপুনিয়েই খায়নেকি? মৌলৈ জানো নথয়?"

কমলে হাতখন কোচাই আনিলে। কোনো উত্তৰ নিদিলে।

"যিটো বস্তু খাই ভাল নেলাগে সেই বস্তু খাব নেপায়", উপমাই ক'লে। আৰু কমলৰ কাষৰ পৰা আকৌ ৰান্ধনীশাললৈ সোমাই গ'ল।

কমলেঁ ইতিমধ্যে পাহৰিয়ে গ'ল কি কাৰণত তাৰ মনটো বেয়া লাগিছে। সি মাথোন অনুভব কৰিলে যে কিবা এটা কাৰণত তাৰ মনটো বৰ গধুৰ লাগিছে।

সি বহাৰ পৰা উঠিল। উপমাই ক'লে, "ইয়ালৈকে আহক, মই বৰ অকলে আছো।"

কমল উঠি আগফালৰ বাৰাণ্ডালৈ যাবগৈ খুজিছিল। উপমাৰ কথা শুনি বাধ্যত পৰি ৰান্ধনীশাললৈ সোমাই গ'ল। আৰু মুঢ়া এটাতে বহিল।

কথা ক'বৰ কাৰণে উপমাৰ মনটো বলীয়া হৈ উঠিছিল যদিও জোৰ কৰি উপমাই কথা নোকোৱাকৈ থাকিবৰ চেষ্টা কৰিলে। অন্য একো কথা ক'বলৈ বিচাৰি নেপাই কমলে ক'লে, "কালিলৈ পুৱা মই যামগৈ--"

ক্ষীণভাৱে হ'লেও কমলে উপমাৰ পৰা ইয়াৰ এটা প্ৰতিবাদ আশা কৰিছিল। কিন্তু নিৰ্বিকাৰভাৱে উপমাই ক'লে, "ভাল বাৰু।" কমল নিৰুৎসাহ হৈ পৰিল। তাৰ মন গ'ল যেন সি এতিয়াই গুচি যায়. উপমা সাধাৰণ ছোৱালী, তাৰ নিচিনা এটা শিক্ষিত ডেকাৰ আদৰ তাই নুবুজে-- বুজিব নোৱাৰে, কমলে ভাবিলে। এই কথাষাৰ ভাবি কমলে অলপ আনন্দ পালে। সি উপমাতকৈ বহুত ওপৰত। উপমা এজনী অৰ্ডিনেৰী তিৰোতা।

কমলে এবাৰ উপমাৰ জুইৰ পোহৰত ৰাঙলী হোৱা মুখখনলৈ চালে। মুখখনত এটা উজ্জ্বলতা আছে, এটা ব্ৰিলিয়েঞ্চ আছে। নহয়, উপমা কম শিক্ষিতা হ'লেও মূৰ্খ নহয়। এই কথাষাৰতো কমলৰ ভাল লাগিল।

উপমাৰ কমলক অলপ শান্তি দি আনন্দ লাগিল। ভাত খাবৰ সময়তো উপমাইহঁতৰ মাজত বৰ বেছি কথা-বতৰা নহ'ল। কিন্তু এই সুযোগতে উপমাই যিদৰে

যিমান মন যায় কমলক খুৱালে। কিবা প্ৰতিবাদ কৰিলেই কিজানিবা উপমাই আকৌ বেয়া পায়, এই ভয়তে কমলে বৰ বাধ্যৰ দৰে যিহকে কৰিবলৈ কয় তাকে কৰি যাব ধৰিলে। মনে মনে কমলে প্ৰতিজ্ঞা কৰিলে, সি আৰু কেতিয়াও ইয়ালৈ নাহে, কেতিয়াও নাহে।

তথাপি সিহঁতৰ মাজৰ নিস্তব্ধতাটো দুয়োৰে বৰ অসহ্য লাগিল। এই নিস্তব্ধতা ভাঙিবৰ কাৰণেই কমলে সুধিলে-- "মাধব কেতিয়াকৈ আহিব--?"

"ক'ব নোৱাৰো, কেইদিন মানতে পাবহি পাৰে।" আকৌ নিৰৱতা।

"আপোনালোকে ক'ৰ পৰা মাল খায়?" একেবাৰে অপ্ৰাসঙ্গিক কথা।

"জগতৰ দোকানৰ পৰা।"

কমলে আৰু সুধিবলৈ কথা বিচাৰি নেপালে।

ভাত খাই উঠি কমল আগ-ফালৰ বাৰাণ্ডালৈ ওলাই আহিল আৰু উপমা ভাত খাবলৈ বহিল। তেতিয়াও কথা-বতৰা নাই।

বাৰাণ্ডাৰ হেলনীয়া চকীখনতে বহি কমলে বাহিৰৰ ফালে চালে। বাহিৰত বৰ আন্ধাৰ। নিজৰ ওপৰতে কমলে এটা বিৰক্তি অনুভৱ কৰিলে। সি এইবোৰ কি কৰিছে! উদ্দেশ্যহীনভাৱে এনেদৰে ঘূৰি ঘূৰি তাৰ মূল্যবান সময়বোৰ অপব্যয় কৰা জানো তাৰ উচিত হৈছে? সি কিবা এটা কৰিব লাগিব। অন্ততঃ সম্মানজনকভাৱে জীৱিকা অৰ্জনৰ কিবা দিঃ, এটা সি কৰিব লাগিব। নকৰাটো তাৰ অন্যায়। এনেকৈ সৰু ল'ৰাই প্ৰদৰ্শনী চাবলৈ ৈে অ'ত ত'ত ঘূৰি ফুৰাৰ দৰে ঘূৰি ফুৰি সময় আৰু শক্তিৰ অপব্যয় কৰা অন্যায়, অন্যায়।

এই উপমা, সেই ৰে'বা, সেই অপৰা, আৰু সেই মন্দিৰা-- এই ছোৱালীবোৰৰ লগত তাৰ কি সম্পৰ্ক? কিয় সি সিহঁতৰ বিষয়ে ভাবিব? তাৰ কি দৰকাৰ? সি নেভাৱে। সি নৃতত্ত্বৰ এম. এ। সি শিক্ষিত ডেকা। এইবোৰ যা-তা কৰি ফুৰা তাৰ কাৰণে অশোভন!

উপমা-- কিটো আছে উপমাৰ? পণ্ডিতৰ জীয়েক উপমা। তাৰ হাঁহিয়েই উঠিব খুজিলে। মানুহে শুনিলে বাৰু কি ভাবিব! নাই, সি কালিলৈ পুৱাতে ঘৰলৈ গুচি যাব-- কালিলৈ পুৱাতে। তাৰ পিছত সি নৃতত্ত্বৰ ৰিচাৰ্চ কৰিবৰ কাৰণে গুচি যাব নগা পাহাৰলৈ।

এৰা, নগা পাহাৰেই ঠিক হ'ব। ধুনীয়া নীলা পাহাৰ, স্বাস্থ্যবান, শকত আৱত, বগা বগা নগা নাগিনীবোৰ, সিহঁতৰ অদ্ভুত প্ৰাচীন নীতি-নিয়মবোৰ। সিহঁতৰ মাজত সি থাকিব। বিধাতাৰ চকুৰে সি সিহঁতৰ কাৰ্য-কলাপবোৰ ষ্টাডি কৰিব আৰু থিছিছ লিখিব। তাৰ নতুন গৱেষণাই উদ্‌ঘাটন কৰিব নতুন অনাবিষ্কৃত সত্য। তাৰ বে'চ ভাল লাগিল।

আৰু তেতিয়া, তেতিয়া উপমাই তাৰ লগত এবাৰ কথা পাতিবলৈ গোৱাটোকো

সৌভাগ্য বুলি ভাবিব।

ইতিমধ্যে ভাত খাই উঠি উপমাই কমলৰ কাৰণে বিছনা-পাতি ঠিক কৰিলে, আৰু তামোলৰ বটাটো লৈ ওলাই আহিল। কমলে গম পালে, কিন্তু ঘূৰিও নেচালে আৰু নেমাতিলেও।

তাৰ কাষলৈ আহি উপমাই ক'লে, "তামোল খাওক--" একো নকৈ কমলে তামোল এখন লৈ মুখত ভৰালে।

"বৰ আন্ধাৰ হৈছে--" উপমাই ক'লে।

"হয়।" এইবাৰ কমল গম্ভীৰ।

বটাটো ভিতৰত থৈ আহি উপমাই ক'লে, "অলপ ফুৰি আহোঁগৈ আহক"

কমল অপ্ৰস্তুত হ'ল। সি ইতস্ততঃ কৰিলে।

"বেছি ৰাতি নকৰো। সোনকালেই ঘূৰি আহিম।"

"কোনফালে যাব?"

"কোনোবা এফালে যাম। ফুৰিবলৈ যাবলৈনো কি ঠাই ঠিক কৰিব লাগিছে?"

কমল বহাৰ পৰা উঠিল।

"টৰ্চটো আনো ৰ'ব--" উপমা ভিতৰলৈ গ'ল আৰু হাতত টৰ্চটো লৈ ওলাই আহিল।

চোতালখন পাৰহে দুয়ো আলিবাটত ভৰি দিলেহি। কমলৰ সিদিনাৰ অপৰাৰ কথা মনত পৰিল। ছোৱালীবোৰ ইমান এগ্ৰেছিভ! সি ভাবিলে।

একো কথা নোকোৱাকৈ দুয়ো যাব ধৰিলে। উপমাই কিবা এটা সুগন্ধি তেল লৈছিল। সেই তেলৰ গোন্ধটো কমলৰ নাকতে লাগিলহি। গোন্ধটো মৃদু, কিন্তু ভাল!

হাতৰ টৰ্চটো নজ্বলোৱাকৈয়ে পাতল আন্ধাৰৰ মাজে মাজে দুয়ো যাব ধৰিলে, আন্ধাৰখিনি বৰ নিবিড়, অতি প্ৰিয়জনৰ বাহুৰ আবেষ্টনৰ দৰেই মৰমী।

"আপুনি ৰাতি কম কথা কয় নহয়নে?" নহঁহাকৈয়ে উপমাই ক'লে।

সিফালৰ পৰা কোনোবা এজন আহিছিল। কমলে ক'লে, "বৰ বেছি ৰাতি হোৱা নাই-- নহয়নে?"

"নাই হোৱা। চকু মুদি দিলেতো দিনতে ৰাতি যেন লাগে। আমি মনে মনে থকাৰ কাৰণে বেছি ৰাতি হোৱা যেন লাগিছে।"

সিফালৰ পৰা অহা মানুহজন আহি সিহঁতৰ ওচৰ পালেহি।

"কোন? বাইদেউনেকি?" মানুহজন বৈ সুধিলে।

"ওঁ ময়ে। ক'ৰ পৰা আহিলি জগত?--"

"তালৈকে গৈছিলো। কেনি যোৱা?--"

"সেই ফাললৈকে।"

মানুহজন গুচি গ'ল।

কথাবাৰৰ অৰ্থ যেন কমলে বুজি নেপালে। উপমা তেনে ফুৰিবলৈ অহা নাই। তেন্তে ক'লৈ যায়?

কমলে সুধিলে– "সেইজন কোন মানুহ?"

"আমাৰ জগত দোকানী–"

আকৌ সন্দিগ্ধ নিৰৱতা।

দুয়ো আগবাঢ়িল। উপমাৰ নিচিনা সাধাৰণ ছোৱালী এজনীকো কমলৰ বৰ ৰহস্যময়ী যেন লাগিল। ৰাতিৰ আন্ধাৰৰ মাজত যেন সকলোবোৰ ৰহস্যাবৃত হৈ পৰিছে।

এটা সৰু পদূলিৰ মূৰত বৈ উপমাই ক'লে, "আহক–"

"ক'লৈ যায়?"

"আহকচোন বাৰু।"

নিৰুপায়ত পৰি কমলে উপমাৰ পিছে পিছে খোজ ল'লে। ঘৰটোৰ ভিতৰত মানুহ মুঠতে চাৰিটি। এজন বুঢ়া, বাকী তিনিজন ডেকা। কমলে এজনকো নিচিনে।

"অ' উপমা, আহা! আহক–" বুঢ়াজনে কমলক আগবঢ়াই নিলেহি।

মাটিতে পাৰি থোৱা কঠখনতে সকলো বহিল। ডেকাকেজনে কমলৰ মুখলৈ চালে।

"আপুনিয়ে কমল বৰুৱা, নহয়?"

"হয়।"

"আপোনাৰ কথা উপমাই আমাক বহুত কৈছে। আপুনি অহাত আমি ভাল পাইছো।"

কমলৰ কোনো উত্তৰ নাছিল। কমলে হাঁহিলে।

উপমাই যেন ইচ্ছা কৰিয়ে কমলৰ গাতে গা লগাই বেছি কাষ চাপি বহিল।

এনেতে এজন ডেকাই ক'লে, "আপুনি বাৰু কি ভাবে?" প্ৰশ্নটো শুনি কমলে ডেকাজনলৈ চকু তুলি চালে। সি যেন প্ৰশ্নটো একেবাৰে বুজিব নোৱাৰিলে।

"মই অৱশ্যে ঈশ্বৰক এতিয়াও বিশ্বাস কৰো। অৱশ্যে চিৰকাল স্বৰ্গবাসী এজন ধুনীয়া পুৰুষ হিচাপে নহয়, এটা ever-changing, চিৰ-পৰিবৰ্তনশীল গতিময় শক্তি হিচাপে। অৱশ্যে পাপ-পুণ্য বোলা কথাষাৰ মই বিশ্বাস নকৰো–" ডেকাজনে ক'লে, "আপুনি বাৰু ঈশ্বৰক বিশ্বাস কৰেনে?"

ইয়াৰ কি উত্তৰ দিব কমলে ভাবিবলৈকে টান পালে। কমলে অপ্ৰস্তুতভাৱে ক'লে, "ওঁ, কৰো কিজানি।"

"অৱশ্য নকৰি উপায় নাই। মধ্যবিত্তই যদি ঈশ্বৰক ৰক্ষা কৰি নেথাকে, তেন্তে ঈশ্বৰৰ থকাৰ ঠায়েই নোহোৱা হৈ আহিছে।"

ডেকাজনৰ কথা শেষ হ'বলৈ নিদি এইবাৰ গহীন মাতেৰে বুঢ়াজনে ক'লে,

"আমাৰ প্ৰশ্নটো ঈশ্বৰ বিশ্বাসৰ নহয়, প্ৰশ্নটো হৈছে ক্ষমাৰ। যি আমাক কোনোদিন ক্ষমা কৰা নাই, তাক আমি ক্ষমা কৰা উচিতনে?"

"মই ভালকৈ বুজা নাই—" কমলে ক'লে।

"মই দুৰ্বল, মোক আপুনি চিৰদিন অত্যাচাৰ, উৎপীড়ন কৰি আহিছে। মোৰ বিনিময়ত আপুনি চিৰদিন জীৱনৰ সকলো সুখ উপভোগ কৰি আহিছে। মোৰ প্ৰাপ্যৰ বিনিময়ত আপুনি চিৰদিন প্ৰবঞ্চনা, প্ৰতাৰণা আৰু আঘাত দি আহিছে। আজি যদি মই আপোনাক দুৰ্বল দেখো, আপোনাক ক্ষমা কৰা উচিত হ'বনে?" বুঢ়াই ক'লে।

"হয়তো উচিত নহ'ব—" আধানিশ্চিতভাৱে কমলে ক'লে। কাষতে বহি থকা উপমাই কমলৰ ভৰিত চিকুট মাৰি দিলে। যেন কিবা কথা এষাৰত তাই বৰ আনন্দ পালে।

"উচিত নহয়। পাপীক ক্ষমা কৰা মানে পাপক আৰু বেছি শক্তিশালী কৰা। পশুত্ব আমাৰ ধৰ্ম নহয়। প্ৰতিশোধ লোৱাৰ আনন্দতে প্ৰতিশোধ ল'বলৈ বিচৰা পশুধৰ্মৰ লক্ষণ। কিন্তু প্ৰতিশোধৰ যেতিয়া প্ৰয়োজন আহে, আঘাতৰ যেতিয়া সময় আহে, তেতিয়া, তেতিয়া, সেই প্ৰতিশোধ নোলোৱা, সেই আঘাত নিদিয়া পাপ, কাপুৰুষালি।" বুঢ়াৰ কথাখিনি শুনি কমল অলপ চিন্তান্বিত হ'ল।

এজন ডেকাই ক'লে, "দুৰ্বলে বলীক ক্ষমা কৰাৰ কোনো যুক্তিয়েই নাই।"

কমললৈ চাই বুঢ়াই ক'লে, "মোৰ কথা বোধকৰো আপুনি নেজানে, কমল বোপা। মই গাঁৱৰ খেতিয়ক মানুহ। ল'ৰাকালত অলপ পঢ়া-শুনা কৰিছিলো। তাৰ বলতে খেতি-বাতি কৰাৰ লগতে পাঠশালা স্কুল এটাত ল'ৰা পঢ়াইছিলো। মাহে পাঁচ টকাকৈ পাইছিলো।" বুঢ়া অলপ ৰ'ল তাৰ পিছত আকৌ কৈ যাব ধৰিলে—

"আমাৰ অন্য সৰ্বসাধাৰণ মানুহৰ দৰে ময়ো দেশখনক বৰ ভাল পাওঁ, দেশৰ মানুহবোৰক বৰ ভাল পাওঁ। ১৯২১ চনৰ আন্দোলনত জেল খালো ৮ মাহ। তাৰ পিছৰ বাৰ '৩০ চনত মোক নিনিলে, তেতিয়া আছিল মোৰ বৰ টান নৰিয়া। মোৰ ল'ৰা দুয়োটা নিলে। ডাঙৰটো জেলৰ পৰা আহিয়ে মৰিল। পুলিচে তাক বৰকৈ খুন্দিলে। সি কলিজা ভাগি মৰিল। সৰুটো আছিল। '৪২ চনত সি মৰিল পুলিচৰ গুলি খাই। মই অসন্তোষ নকৰিলো। দেশৰ কাৰণেই সিহঁত মৰিল। এনেই মৰাতকৈ বহুত ভাল।"

বুঢ়া অলপ ৰ'ল।

"তাৰ পিছত?" কমলে শুধিলে।

"অ' তাৰ পিছত?" বুঢ়াই ক'লে, "বৃটিছ গ'ল, আমাৰ দেশ স্বাধীন হ'ল। মোৰ আজীৱনৰ সপোন সাৰ্থক হ'ল। পিছে স্বাধীনতা নাহিল, আহিল অৰাজকতা। অত্যাচাৰ দিনক দিনে বাঢ়িছে। অন্যায়, অনীতি, অধৰম দিনে দিনে বাঢ়িছে। দেশত আকাল দুৰ্ভিক্ষ দিনে দিনে বেছি হৈছে। ৰাইজৰ হাত-মুখৰ স্বাধীনতা এটি এটিকৈ কাঢ়ি নিয়া

হৈছে। দেশখন ধনীবোৰৰ খেলাৰ বস্তু হৈ উঠিছে।"

অলপ ৰৈ বুঢ়াই আকৌ ক'লে, "বৰ বেজাৰ লাগে বোপা। এইবোৰৰ কাৰণেই জানো আমি স্বৰাজ বিচাৰিছিলো? ৰাইজৰ দুখ-দুৰ্গতি চৰম সীমা পাইছেগৈ। খাবলৈ নেপাই মানুহ কুকুৰ মেকুৰীৰ দৰে মৰিছে। ভেটিখোৱা-ভেটিলোৱা নিয়ম। টেকেলা-পিয়নৰ পৰা আৰম্ভ কৰি আমাৰ বিধায়ক সভ্য মন্ত্ৰী সকলোৱে ভেটি খাবলৈ ধৰিলে দেশখনত সুখ শান্তি, ন্যায় বিচাৰ ক'ৰ পৰা হয়? সিদিনা আমাৰ দুখীয়া ৰাইজ এখিনি গোটখাই এইবোৰকে কোৱামেলা কৰিছিলো। তাতে কোনোবা এটা চৰকাৰৰ ঘৰৰ গুপ্তচৰো আছিল। সি গৈ পুলিচত খবৰ দিলেগৈ। মোক ধৰি লৈ গ'ল। বিনা বিচাৰে তিনি মাহ জেলত সুমাই থ'লে। এৰা, মোৰ হাঁহি উঠিল। আমি স্বাধীন হৈছো হয়।" বুঢ়াই এটা হাঁহি মাৰিলে। হাঁহিত ব্যক্ত হৈ উঠিল পুঞ্জীভূত বিৰক্তি আৰু অসন্তুষ্টি।

গভীৰ শ্ৰদ্ধা আৰু বিস্ময়েৰে কমলে বুঢ়াৰ মুখলৈ চালে, বিপ্লৱী বুঢ়াৰ চকু দুটা জলমলাই উঠিছে। তীব্ৰ, উজ্জ্বল, প্ৰখৰ।

বুঢ়াই আকৌ ক'লে "পৃথিৱীখন এটাৰ নহয়, এদলৰ নহয়, ই সকলোৰে। কেৰোণে ধৰিছে। কেৰোণ গুচাব লাগিব। মাৰোঁতাৰ সংখ্যা কম। মৰোতাৰ সংখ্যা সিহঁততকৈ বহুত বেছি। মৰি মৰিয়ে, আঘাত লৈ লৈয়ে আমি এদিন জয়ী হৈ উঠিম। নুঠিম নে বাৰু?"

বুঢ়াৰ কথাত কমল অভিভূত হৈ পৰিছিল। কমলে একপ্ৰকাৰ চিয়ঁৰিয়ে ক'লে— "নিশ্চয় উঠিম।"

"ওঁ আমাক এই বিশ্বাস লাগে। এই আত্মপ্ৰত্যয় লাগে, সংগ্ৰামৰ আদৰ্শত অটল আস্থা লাগে। আপোনালোকো আহক। জীয়াই থকাৰতো বহুত ভাল-বেয়া পথ আছে। কিন্তু কেৱল জীয়াই থকাইতো আমাৰ শেষ কথা নহয়, আমি মানুহৰ দৰে জীয়াই থাকিব লাগিব।"

উত্তেজনাৰে কথাখিনি কৈ বুঢ়া শান্ত হ'ল। তাৰ পিছত অন্যান্য ডেকা কেজনেও প্ৰত্যেকৰে মত অভিমতৰ কথা ক'লে। প্ৰত্যেকজনেই এটা কথাত দৃঢ় প্ৰতীয়মান যে প্ৰচলিত ধনতান্ত্ৰিক সমাজ আৰু ৰাষ্ট্ৰ ব্যৱস্থাৰ শেষ কৰিবই লাগিব। আৰু তাৰ ঠাইত সৰ্বজনৰ সাম্যবাদী জীৱন ব্যৱস্থা প্ৰতিষ্ঠা কৰিব লাগিব।

"কোনে শাসন কৰিছে সেইটো প্ৰশ্ন নহয়, কি নীতিৰে শাসন কৰিছে সেইটোৱেই একমাত্ৰ কথা—" এজনে ক'লে।

ৰাতি বেছি হ'লত কমল আৰু উপমাই সকলোৰে পৰা বিদায় লৈ গুচি আহিল।

বাহিৰত আগতকৈও বেছি গভীৰ আন্ধাৰ। চৌদিশ নীৰৱ, কমলৰ গাৰ কাষতে উপমা।

"চুলিবোৰ যে চুটিকৈ কটা সেইজন কোন?" নিস্তব্ধতা ভঙ্গ কৰিবৰ কাৰণে কমলে সুধিলে।

"অ' তেওঁৰ নাম মাহতাব। তেওঁ কবিতা লিখে, আৰু খুব ভাল বক্তৃতা দিয়ে।"
আকৌ দীঘল নিৰৱতা।
"এইবোৰ আলোচনা সদায় হয়নেকি?"
"সদায় নহয়, যেতিয়া তিনি-চাৰিজন একেঠাইতে গোট খায়, তেতিয়াই হয়।"
অলপ পৰ মনে মনে থাকি কমলে যেন কথাষাৰ বুজিবৰ চেষ্টা কৰিলে।
"আপুনিও যে তালৈ যায়?"
"ওঁ নেযাম কিয়?"
"কেতিয়াৰ পৰা গৈছে?"
"বহুত দিনৰ পৰা। সদায় যাওঁ।"
কমলে আৰু একো নক'লে। দুয়ো মনে মনে আগ বাঢ়িল।
ঘৰ পাই অন্য কথা-বতৰা আৰু বিশেষ নেপাতি দুয়ো নিজৰ নিজৰ বিছনালৈ গ'ল। বাহিৰ ভিতৰ সকলোতে গভীৰ, অচঞ্চল নিৰৱতা, তথাপি কমলে অনুভৱ কৰিলে যেন তলে তলে গোটেই পৃথিৱীজুৰি এটা ভীষণ কোলাহলৰ জন্ম হৈছে। যুগ যুগৰ সঞ্চিত অন্যায়ৰ বিৰুদ্ধে যেন এটা নতুন বিপ্লৱ ব্যাপক আকাৰ ধৰি জাগ্ৰত হৈ উঠিছে। এই বিপ্লৱৰ কঁপনি যেন কমলে অনুভৱ কৰিলে আনকি তাৰ নিজৰ বুকৰ মাজতো। ব্যক্তি তাত বিশেষ কথা নহয়, নীতিয়েই প্ৰধান কথা। কোন মৰিছে সেইটো ডাঙৰ কথা নহয়, কিয় মৰিছে সেইটোৱেই প্ৰশ্ন। কোনে মাৰিছে সেইটো সাধাৰণ কথা। কেনেকৈ মাৰিছে তাৰে সমাধানৰ প্ৰয়োজন।
কথাবোৰ নতুনভাৱে ভাবি কমলৰ ভাল লাগিল।
সিটো কোঠাত লেমটো জ্বলি আছিল, তাত উপমা শুইছে। উপমা— এই নিষ্পেষিতা উপমা-- তায়ো বিপ্লৱী দলৰ লগৰী। কমলৰ ভাল লাগিল কথাষাৰ ভাবি।
কিবা-কিবি বহুত কথা ভাবি ভাবি কমলৰ চকু দুটা মুদ খাই আহিছিল, এনেতে উপমাই মাতিলে, "আপুনি টোপনি গ'লনেকি?"
প্ৰথমতে সি মাতটো তাৰ নিজৰে কল্পনা বুলি সন্দেহ কৰিলে, তাৰ পিছত দ্বিতীয়বাৰ যেতিয়া শুনিলে, সি ক'লে "নাই যোৱা।"
"এই পিনে আহকচোন--" উপমাৰ মাতটো দুৰ্বল। অলপ ইতস্ততঃ কৰি কমল উঠি গ'ল।
শোৱাৰ পৰা নুঠাকৈয়ে উপমাই ক'লে, "আহক, ইয়াতে, মোৰ বিছনাতে, মোৰ ওচৰতে বহক--"
বাধ্যৰ দৰে কমল বহিল।
"কি?" কমলে সুধিলে।
"মোৰ মূৰটো অলপ মোহাৰি দিব পাৰিবনে? বৰ কামুৰিছে।" কথাষাৰ কোৱাৰ লগে লগে উপমাই কমলৰ হাতখন নি কপালত হেঁচি ধৰিলে। কমলে লাহে লাহে

উপমাৰ কপালখন মোহাৰি দিব ধৰিলে।

মুদা চকু দুটিৰে উপমাই লাহে লাহে ক'লে "কাৰোবাৰ লগত কাজিয়া কৰিলে পিছত মোৰ বৰ মূৰ কামোৰে।"

"আজিনো আপুনি কাৰ লগত কাজিয়া কৰিলে?"

"কিয় আপোনাৰ লগত। আজি যে মোক কি পাগলামিয়ে পাইছিল। আপুনি আহি পোৱাৰ পৰা মোৰ আপোনাৰ লগত কাজিয়া কৰিবৰ এনে মন গৈছিল।"

"মোৰ লগতনো কেতিয়া কাজিয়া কৰিলে?"

"সেইযে খং উঠি আপুনি তেতিয়াই গুচি যাওঁগৈ বুলি ভাবিছিল।"

এইবাৰ কমলে হাঁহিলে। দুষ্ট উপমাজনীলৈ কমলৰ বৰ মৰম লাগিল। কিছুপৰৰ শান্ত নিৰৱতা। কমলে অনুভৱ কৰিলে যেন বৰ অসহায়ভাৱে উপমাই তাৰ ওচৰত কিবা এটা বিচাৰিছে।

লাহে লাহে উপমাই ক'লে– "চাওক, মোৰ বিয়া হৈছিল মোৰ ইচ্ছাৰ বিৰুদ্ধে। মোৰ সন্তানটোও হৈছিল মোৰ ইচ্ছাৰ বিৰুদ্ধে।"

কমলে উপমাৰ মুখখনৰ ওপৰত চকু দুটা থাপি চাই ৰ'ল। একো নক'লে।

আকৌ উপমাই কৈ গ'ল "তেতিয়া মোৰ বিচাৰ বা অনুভৱ কৰিবৰ সময় আৰু ক্ষমতা দুয়োটাই নাছিল, জীৱনটো কি তেতিয়া বুজিবই পৰা নাছিলো।"

"হয়–" সৰুকৈ কমলে ক'লে।

ওঁঠ দুটাত এটি মিচিকিৰ ৰেখা বিৰিঙাই উপমাই ক'লে– "এতিয়া কিন্তু বুজিব পাৰিছো জীৱনটোৱে কি বিচাৰে।"

উপমা ৰ'ল আৰু অৰ্থপূৰ্ণভাৱে কমলৰ চকুলৈ চালে। কমলৰ চকুত বিস্ময়াভিভূত জিজ্ঞাসু প্ৰশ্ন।

"মোৰ জীৱনটোৱে বহুত মৰম বিচাৰে। বহুত ভাল পোৱা বিচাৰে, বহুত কিবাকিবি বিচাৰে--" উপমাই গভীৰ মাতেৰে ক'লে।

"হয়–' কমলে ক'লে।

"কিন্তু গ্ৰহণ কৰাৰ অধিকাৰ মোৰ নাই–" বিষাদেৰে উপমাৰ মাতটো সেমেকা।

"কিয়নো নাই?"

"মোৰ যে এবাৰ বিয়া হৈ গ'ল। উঃ বৰ কামুৰিছে মূৰটো।" কথাষাৰ কৈ উপমাই কুঁচি-মুচি মূৰটো যেন তাইৰ বিছনাতে বহি থকা কমলৰ কোলাত সুমাই দিবৰ চেষ্টা কৰিলে।

উপমাৰ বেদনাবোৰক উটাই দিবৰ শক্তি কমলে বিচাৰি নেপালে। কমলে উপমাৰ মূৰটো কাষলৈ চপাই আনি চুলিবোৰত হাত ফুৰাব ধৰিলে। হঠাৎ কমলৰ চকুত পৰিল উপমাই আজি এজোৰ সৰু কাণফুল পিন্ধিছে। আগেতো উপমাৰ গাত কমলে অলঙ্কাৰ দেখা নাছিল। কমলৰ আৰু বেয়া লাগিল। নিজৰ ওপৰতে প্ৰতিশোধ লোৱাৰ কি

যে মৰ্মন্তুদ চেষ্টা।

· কিছুপৰৰ পিছত উপমাই ক'লে, "আপুনি মোক নাম কাঢ়ি নেমাতে কিয়?"

"কি বুলি?"

"উপমা বুলি।"

"মাতিম বাৰু—"

"ওঁ মাতিবচোন দেই। এতিয়াই বাৰু এবাৰ মাতক চোন। অ' বাৰু নেলাগে। যেতিয়া মোক মাতোতা কোনো নেথাকে, তেতিয়া মাতিব দেই—"

হাঁহি কমলে ক'লে, "বাৰু তেতিয়াই মাতিম।"

অলপ পৰ মনে মনে থাকি উপমাই ক'লে, "মই বৰ অবুজ, নহয়নে?"

"কিয়?"

"মাজ সাগৰত পৰি থাকিও মই আশা কৰো যেন কোনোবাই আহি মোক হাতত ধৰি তুলি নিবহি।" কথাষাৰ কৈ উপমাই খুক্‌খুকাই হাঁহিলে। আৰু সহজভাৱে মুৰটো কমলৰ কোলাত সুমাই দি কমলৰ মুখলৈ চালে। উপমাৰ চকুত কমলে দেখিলে অতৃপ্তিৰ জীৱন্ত তৃষা। উপমা যেন কোনোবা চাহাৰাৰ ক্লান্ত অধীৰ মৰুযাত্ৰী। দূৰণিৰ মৰীচিকাৰ আশাত সকলো এৰি আগ বাঢ়িছে। তেতিয়া বহুত ৰাতি।

পাঁচোটা সহজ ধুনীয়া মাহ পাৰ হৈ গ'ল। এই কেইদিনতে কমলে ভালেমান নতুন কথা শিকিলে, হয়তো কিতাপৰ পাতত নিবিচাৰি জীৱনৰ মাজত বিচৰাৰ কাৰণেই। মানুহে কি বিচাৰে? জন্মৰ পৰা মৃত্যু পৰ্যন্ত মানুহৰ এই অবিৰাম গতি কিহৰ কাৰণে? কি লাভ কৰিবৰ কাৰণে?

কমলে ইতিহাস পঢ়িছিল। ইতিহাসৰ সি ভাল ছাত্ৰ আছিল। ৰাজনীতিৰ লগতো সি সম্পৰ্ক নৰখা নহয়। কিন্তু আজি হঠাৎ এই সমস্যাটোৱেই কমলৰ সন্মুখত বৰ জটিল হৈ দেখা দিলে-- মানুহে জীৱনত কি বিচাৰে? কিহে মানুহৰ অতৃপ্ত মনত তৃপ্তি দিব পাৰে? অশান্ত মনক সান্ত্বনা দিব পাৰে? বুভুক্ষিত প্ৰাণক নিবৃত্তিৰ আনন্দ দিব পাৰে?

কি লাগে? মানুহক কি লাগে?

ভাত-কাপোৰ?

ধন-পইছা?

ঐশ্বৰ্য্য-বিভূতি?

খ্যাতি-গৌৰৱ-যশস্যা?

ত্যাগৰ আনন্দ?

শক্তিৰ গৌৰৱ?

বেদনাৰ সোৱাদ?

প্ৰেমৰ সুনিবিড় দুখ?

ভাবি কমলৰ ভাল লাগিল। জীৱনৰ প্ৰধান সমস্যাটো কি? মানুহৰ ঈশ্বৰ হোৱাটো নে, মানুহৰ মানুহ হোৱাটো? নিজৰ কাৰণে পৃথিৱীখন সামৰি লোৱাটো নে পৃথিৱীখনৰ কাৰণে নিজৰ সৰ্বস্ব এপদ-এপদকৈ বিসৰ্জন দিয়াটো?

কমলে কেইবাদিনো এই কথাবোৰ ভাবিলে। ভাবি আনন্দ পালে। জীৱনত এম. এ পাছ কৰাৰ পিছতো বহুত নুবুজা কথা থাকে। সেইবোৰ বুজিবলৈ চেষ্টা কৰাত আনন্দ আছে।

তাক এনেদৰে ভাবি-চিন্তি থকা দেখি কমলৰ দেউতাকে ভাবিলে যে কাম কাজৰ একো সুবিধা নোহোৱাৰ কাৰণেহে সি তেনেদৰে চিন্তিত হৈ পৰিছে। ইমান চিন্তা কৰিবলগীয়া একো নাই। তেওঁ যিকেইটা দিন জীয়াই আছে, কমলহঁতে লঘোন দিব লগাত নপৰে। আৰু কমলবো নিৰাশ হ'বৰ কি কাৰণ আছে? কত ল'ৰাই ভালকৈ পাছ কৰি আহিও দুই-তিনি বছৰ কাম নোপোৱাকৈ বহি থাকে। কমলৰনো পাছ কৰিবৰ কিমান দিন হৈছে? তেওঁ ভাবিলে যে, অকলশৰে এইদৰে ঘৰত সোমাই থাকিলে তাৰ বেয়া লগাটো স্বাভাৱিক। কিন্তু ইয়াৰ পৰা তাক ৰক্ষা কৰাৰ উপায়?

উপায়ৰ কাৰণে বৰ বেছি চিন্তা কৰিব লগা নাছিল। উপায় হৈছে কমলৰ বিয়া। যেতিয়ালৈকে বিয়া নকৰায় তেতিয়ালৈকে ল'ৰাবোৰৰ মনবোৰ স্থিৰ নহয় আৰু কোনো কাম আগ্ৰহেৰে কৰিব নোৱাৰে। পুৰুষৰ উদগনিৰ উৎস হৈছে নাৰী। আমাৰ সমাজত বিবাহিতা নাৰীৰ বাহিৰে অন্য নাৰীৰ উৎসাহ আৰু সাহচৰ্য্য বিচৰা নিৰাপদ নহয়। সেই কাৰণেই বিয়াৰ প্ৰয়োজন।

বীণা ছোৱালীজনী বেয়া নহয়। ৰংটো বৰ ধুনীয়া, কথাই-কামে ছোৱালীজনী বৰ চোকা। কমলৰ কাৰণে অকণো অনুপযুক্ত নহয়।

কিন্তু ক'লে জানো এতিয়াই বিয়া কৰিবলৈ মান্তি হ'ব? তেওঁ চিন্তাত পৰিল। কিজানিবা চাকৰি-বাকৰি নাই বুলি এতিয়াই বিয়া কৰিবলৈ সি মান্তি নহয়? অৱশ্যে কোনো দিন সি তেওঁৰ অবাধ্য হোৱা নাই। এতিয়াও অবাধ্য হোৱাৰ কোনো কাৰণ নাই। তথাপি কমল জনাবুজা ল'ৰা। তাৰোতো এটা নিজৰ মত-অভিমত থাকিব পাৰে।

ছোৱালীজনীৰ মত-অভিমতৰ বিষয়ে ভাবিবৰ কোনো প্ৰয়োজন নাই। হৃদয়া মেনেজাৰৰ কথাৰ লৰচৰ নহয়। আৰু কমলৰ নিচিনা ল'ৰা এটাক বীণাৰেই বা অপছন্দ হ'বৰ কি কাৰণ আছে? তথাপি এবাৰ দুয়োফালৰ পৰা সকলো কথা খোলাখুলিভাৱে জনা ভাল। ভৱিষ্যতলৈ কোনো ৰকমৰ সন্দেহ নেথাকে।

প্ৰথম কথা হ'ল কমলৰ মনটো বুজা। এদিন দেওবাৰে বৰুৱা গৈ ৰজনী পেহীৰ ঘৰ ওলালগৈ আৰু কমলৰ মনটো ভালকৈ বুজিবৰ কাৰণে চেষ্টা কৰিবলৈ ৰজনী পেহীক ক'লে।

"মোকেচোন মাতি পঠোৱা হ'লে হ'লহেঁতেন। তাৰ কাৰণেই ইমানখন আহিব লাগিছিলনে? কাইলৈকে মই সুধি ঠিক কৰি দিম। সিনো কেলেই অমত কৰিব? বীণাক কিবা সি দেখাই নাইনে, চিনিকে নেপায়?" আশ্বাসৰ সুৰত ৰজনী পেহীয়ে ক'লে।

"এৰা, হওঁতে একো নাই। পিছে আজি কালিৰ ল'ৰা, এবাৰ সুধি মেলি চোৱা ভাল। হাজাৰো হওক, বিয়াখন সিহে কৰাব।"

"বাৰু বাৰু, একো চিন্তা কৰিব নেলাগে। কালিলৈ কোনোবা এটা পৰত তাক আমাৰ ঘৰলৈ পঠিয়াই দিব।"

"বাৰু মই পঠিয়াম। পিছে তোমালোকে ছোৱালীজনী কেনে দেখা, পেহী?"

"আমাৰনো কি ক'বৰ আছে? বীণাৰ নিচিনা ছোৱালী এজনীনো আমাৰ এইখিনিত ক'ত আছে?"

অতপৰে মন্দিৰাই সকলো কথা ভিতৰৰ পৰা শুনি আছিল। কমলৰ বিয়া বীণাৰ লগত। তাই নজনা নহয়। বহুত আগতে জানে। তথাপি আজি কমলৰ বাপেকৰ মুখত এই কথাষাৰ শুনি মন্দিৰাই যেন বৰ ভাল নেপালে। এটা কাৰণ নোহোৱা অসন্তুষ্টিয়ে তাইৰ মনটো ভৰাই তুলিলে। কমলে বিয়া কৰোৱাটো যেন ভাল কথা নহয়। কিন্তু সি কিয় বিয়া নকৰাব তাৰো কোনো কাৰণ মন্দিৰাই ভাবি নেপায়।

কথাবোৰ ভিতৰৰ পৰা শুনি শুনি মন্দিৰাই কিবাকিবি ভাবিব ধৰিলে।

এনেতে বৰুৱাই ৰজনী পেহীক সুধিলে, "মন্দিৰা ঘৰত নাইনেকি?"

"আছে। অ' মন্দিৰা, মন্দিৰা—"

বেৰৰ সিপাৰৰ পৰা মন্দিৰাই মাত লগালে "কি?"

"আজিচোন মোক দেখি ভিতৰ সোমালি। কি কৰিছনো, চাওঁ", বৰুৱাই ক'লে।

মন্দিৰা ওলাই আহিল। মন্দিৰাৰ মুখখনত এটা ক্লান্তিৰ ৰেখা। যেন বৰ টান গাঁঠি এটা মন্দিৰাই মোকোলাব খুজিছিল। কিন্তু নোৱাৰিলে।

"তই কিবা ক'ব পাৰনে মন্দিৰা?"

"কিহৰ কথানো কৈছে?" একো নজনাৰ দৰে মন্দিৰাই সুধিলে।

"কমল ককাইদেৱেৰৰ বিয়া পাতিব লাগে নহয়।"

"হয়।"

"মেনেজাৰৰ জীয়েক বীণা ভাল হ'ব জানো।"

"ওঁ, কেলেইনো ভাল নহ'ব। বীণা যিহে ভাল ছোৱালী।"

"পিছে ককাইদেৱেৰাই বিয়া কৰাব জানো?"

"কিয়নো নকৰাব?" কথাষাৰ কৈ মন্দিৰাই যেন অলপ থতমত খায়ে বৈ গ'ল। বীণাক যে কমলে বিয়া কৰাবই তাৰবা এনে কি অপৰিহাৰ্য কাৰণ আছে?

"এৰা, তই বাৰু তাক সুধি-মেলি মনৰ কথাটো উলিয়াবিচোন। কাইলৈ সি আহিব।"

"ভাল বাৰু।" মন্দিৰাই আৰু একো নক'লে। কমলৰ মনৰ কথা। তাত জানো তাইৰ প্ৰৱেশৰ কিবা সুযোগ আছে? প্ৰয়োজনেইবা কি? বীণাৰ কাৰণে কমল। তাইৰ একো নহয়। কমলৰ জীৱনৰ মাজত তাইৰ কাৰণে অকণো ঠাই নাই। কথাষাৰ ভবাই তাইৰ কাৰণে অসম্ভব।

কিন্তু কিয়? কমলৰ জীৱনৰ মাজত নহ'লেও, তাৰ হৃদয়ৰ মাজত জানো মন্দিৰাই ঠাই পাব নোৱাৰে? কিয় নোৱাৰে?

আৰু একো নকৈ মন্দিৰা ভিতৰলৈ গুচি গ'ল। অকাৰণত তাইৰ মনটো গধুৰ হৈ পৰিল।

বৰুবা গ'লগৈ।

মই ধূলি-বোকা। জীৱনত মই একোৰে কাৰণে উপযুক্ত নহওঁ। গ্ৰহণৰ সুযোগ মোৰ নাই। কিন্তু সেইবুলি দানৰ অধিকাৰো মোৰ নাই কিয়? কিয়? দানৰ অধিকাৰ মোৰ নেথাকিব কিয়? মই জানো ইমানেই অপদাৰ্থ? অকাৰণ এটা অভিমানত মন্দিৰা উদ্বিগ্ন হৈ উঠিল। বৰ ডাঙৰকৈ কিবা এটা চিঞঁৰি ক'বৰ মন গ'ল তাইৰ। তাইৰ যেন বুকু ভাঙি কান্দোন ওলাই আহিব। চকু দুটা তাইৰ সেমেকি উঠিল।

বীণা, বীণা, বীণা। যাঃ বীণাইহে যেন পৃথিৱীত ছোৱালী আছে। কমলৰ ওপৰত তাইৰ অভিমান হ'ল। কালিলৈ কমল আহিলে তাই কেতিয়াও নোলায়। কেতিয়াও নেমাতে। মনৰ কথাটো উলিয়াব লাগে। ইঃ মন্দিৰাই জানিবা কমলৰ মনৰ কথাটো নেজানেহে!

কিন্তু— কমলৰ মনৰ কথা তাই জানো জানে? কিটোনো জানে? নাই, কমলৰ মনৰ কথা তাই একোকে নেজানে। তাইৰ নিজৰ ওপৰতে অভিমান হ'ল।

কালিলৈ কমল আহিব। তাই অকণো ভূমিকা নকৰে, তাই তাক পোনে পোনেই সুধিব। কিন্তু কি সুধিব? তাই কমলক কি সুধিব? সুধবলৈতো একো নাই। কমলৰ মনৰ কথা? কিন্তু কমলৰ মনৰ কথা মানে কি? ... কি? কলহ এটা লৈ মন্দিৰা পুখুৰীলৈ গ'ল।

মানুহৰ জীৱনত হয়তো বুজিব পৰাতকৈ বুজিব নোৱাৰা কথাৰ সংখ্যাই বেছি। সৃষ্টিৰ প্ৰতিটো বস্তু একোটা অস্পষ্ট অজ্ঞতাৰ আৱৰণেৰে আগুৰা। বিশ্লেষণ কৰিব পাৰিলেও, মীমাংসা কৰা সহজ নহয়। কমলৰ আনন্দ লাগিল।

কমলে নগা পাহাৰলৈ যোৱাৰ আয়োজন কৰিলে। বৰ বেছি বস্তু-বাহানিৰ প্ৰয়োজন নাই। আৱশ্যকীয় কাপোৰ-কানি, কিতাপ-পত্ৰ আৰু দুই-চাৰিটা ঔষধ। অহা সপ্তাহতে যোৱাৰ মনস্থ কৰিছে।

মানুহে নিজতকৈ আনৰ কাৰণেই বেছি ভাৱে নেকি? বিপ্লব-বিপ্লবৰ অৰ্থইবা

কি? নিজৰ ব্যক্তিগত সুখ-সম্ভোগ বিসর্জন দি এটা সার্বজনীন মঙ্গলৰ হকে, আনৰ কাৰণে নিজক উৎসর্গ কৰা— তাৰ নামেই জানো বিপ্লব নহয়? প্রতিদানতো বিপ্লবীয়ে নিজে একো নেপায়। হয়তো নিজৰ প্ৰাণটো পর্যন্ত হেৰুৱায়। তথাপি বিপ্লবীৰ ইমান আনন্দ কিয়?

আৰু ভালপোৱা, ... প্রেম— তাতোতো সেই একেই কথা। অন্য এজনৰ কাৰণে নিজক হেৰুৱাই পেলোৱা। কোনো যুক্তি নাই। কোনো নিয়ম নাই। অন্যৰ, অন্য এজনৰ কাৰণে নিজক শেষ কৰি দিয়া— তাৰ নামেই প্রেম।

কমলৰ আচৰিত লাগিল ভাবি।

প্রেমে কাপুৰুষক বীৰ কৰে। কুৰূপক ধুনীয়া কৰে। পৰিচয়হীনক সম্মানেৰে গৌৰৱান্বিত কৰে। আৰু দেশপ্রেমে? মানৱপ্রেমে? দেশপ্রেমে নিশকতীয়াক যোদ্ধা কৰে, বনুৱাক বিপ্লবী কৰে, পৰম স্বার্থপৰক মহাত্যাগী কৰে, ক্ষুদ্ৰক অজাতশত্রু নেতা কৰে। অসম্ভৱ, অসম্ভৱ। ভাবিলেও গর্ব হয়।

কমলৰ অসংলগ্ন কল্পনাৰ ৰেহা ছিঙি আইজনীয়ে মাত দিলে— "ককাইদেউ?"

"কি অ' আইজনী?"

"তোক আজি ৰজনী পেহীয়ে মাতিছে।"

"পেহী আমাৰ ঘৰলৈ আহিছিলনেকি?"

"নাই অহা, কালি দেউতা সেইফালে গৈছিল। যাওঁতে কৈ পঠিয়াইছিল।"

"ওঁ বাৰু।"

কমল অলপ পৰ মনে মনে থাকিল।

"আজিকালি মন্দিৰা আমাৰ ঘৰলৈ নাহেনেকি অ' আইজনী?"

"বহুত দিন নাই অহা।"

"কিবা বেমাৰ-আজাৰ হৈছেনেকি আকৌ?"

"নাই হোৱা, এনেয়েহে অহা নাই।"

কমলে আৰু একো নক'লে। এৰা, কেইবাদিনো সি ঘৰতে সোমাই আছে। আজি এবাৰ ওলাই যোৱা ভাল হ'ব। এই কেইদিন সি মন্দিৰাৰ কথা পাহৰি আছিল। একেবাৰেই পাহৰি আছিল।

এতিয়া দুপৰীয়া আৰু মানুহৰ ঘৰলৈ যাব নোৱাৰি। আবেলি, নহয় গধূলিহে ভাল হ'ব। এৰা গধূলিকৈ।

নতুন মানুহ আৰু প্রাচীন কামনা। পৰিচিত জীৱনত অপৰিচিত অনুভূতি। কি যে আচৰিত মানুহৰ এই জীৱনটো!

বীণায়ো বিপ্লব কৰে। মেনেজাৰৰ জীয়েক বীণা। কিহৰ আশাত, কিহৰ আনন্দত, কিহৰ বেজাৰত বীণাই বিপ্লব কৰিছে? নিজৰ জীৱনটোক খুব বেছি ভাল নেপালে জানো কোনোবাই আত্মহত্যা কৰিব পাৰে? কিন্তু বিপ্লৱ? নিজতকৈ অন্য কাৰোবাক

বহুত বেছি ভাল নেপালে বিপ্লৱ কৰিবঁ পাৰি জানো?

কিন্তু বীণাইনো কাক তেনেকৈ ভাল পায়? মানুহ বোলা সেই এবস্ট্ৰেক্ট সমষ্টিটোক?

আচৰিত! আচৰিত!

সন্ধিয়া পৰত কমল ৰজনী পেহীৰ ঘৰলৈ ওলাই গ'ল। এইবোৰ আকৌ কি? ঘৰটো পৰিপাটিকৈ সজোৱা, মজিয়াৰ সোঁ-মাজতে সৰু মেজখন ধুনীয়া এখন কাপোৰ দি ঢকা। লণ্ঠনটোৰ চিমনিটো বৰ পৰিষ্কাৰ। দেখিলেই বুজা যায় কোনোবাই বিশেষ মনোযোগেৰে আৰু বিশেষ কিবা কাৰণত এইবোৰ কৰিছে।

কমল অলপ থতমত খাই ৰৈ গ'ল। কিবা উৎসৱ পাতিছে কিজানি? কমল বৰ অসময়ত আহিলনেকি? কিন্তু এতিয়া কি কৰা যায়? অথচ কোঠাটোত কোনো নাই।

কমলে মাতিলে "মন্দিৰা, অ' মন্দিৰা—"

"কোন, ককাইদেউনেকি?" ভিতৰৰ পৰা দৌৰি মন্দিৰা ওলাই আহিল। মন্দিৰাৰ গাত সম্পূৰ্ণ এটা নতুন সাজ। পাটৰ এখন মেখেলা, এখন কমলা ৰঙৰ চাদৰ, চোলাটোৰ ৰংটো পাতল নীলা, আকাশ—বুলীয়া। মন্দিৰাই বেণী গুঁঠিছে। বেণীৰ আগত এপাহ ডাঙৰ বগা কিবা ফুল। কমলে মন্দিৰাক দেখি অলপ আচৰিতেই হ'ল। কাৰবাৰটো কি? মন্দিৰাৰ নিজৰ, মন্দিৰাহঁতৰ আজি এই পৰিৱৰ্তনটো হঠাৎ কিয় হ'ল? অৱশ্যে আগেও মন্দিৰা পৰিষ্কাৰ হৈয়ে থাকে! কিন্তু আজি যেন সকলোবোৰ নতুন হৈ পৰিছে।

"বহা, ককাইদেউ—" কমলৰ একেবাৰে মুখৰ ওচৰলৈ আহি মন্দিৰাই ক'লে।

কমল চকী এখনতে বহিল।

"পেহী নাইনেকি মন্দিৰা?"

"আছে। ৰান্ধনীশালত আছে।" কপালৰ আগৰ নামি অহা চুলি কেইদালমান আঁতৰাই মন্দিৰাই ক'লে।

কমলে দেখিলে মন্দিৰাই আঙঠিও এটা পিন্ধিছে। অথচ আগে মন্দিৰাৰ অলঙ্কাৰ পাতি আৰু বিলাসিতাৰ কাৰণে অকণো হেঁপাহ নাছিল। এই কেইদিনতে হঠাৎ এনে এটা পৰিৱৰ্তন হোৱাৰ কি কাৰণ থাকিব পাৰে?

কমল অলপ পৰ মনে মনে থকা দেখি মন্দিৰাই ক'লে, "অ' তুমি বৌতিকহে বিচাৰিছা। ৰ'বা, মই পঠিয়াই দিওঁগৈ।" "নেলাগে বাৰু বহচোন", কমলে ক'লে, "মই বহুত দিন আহিবই পৰা নাই। তহঁতৰ ভাল নহয়?"

"ভাল নহ'লে কেনেকৈ হ'ব? আমি আৰু কিবা ডাঙৰ মানুহ নে?"

"কিয়?" কথা পাতিবৰ মনেৰেই কমলে সুধিলে।

"আমি ধূলি-বোকা মানুহ। বেমাৰ পৰিলে আমাৰ কেনেকৈ চলিব? ডাক্তৰক পইচা দিম ক'ৰপৰা? ভাল নেথাকিলে আমাৰ ৰক্ষা আছেনে কিবা?"

কথাবাৰত কিবা ইঙ্গিত আছেনে নাই কমলে বুজিব নোৱাৰিলে। হাঁহি কমলে ক'লে, "তই দেখোন আজি বৰ সাজি-কাচি আছ, ক'ৰবালৈ গৈছিলিনেকি?"

"আমি কিবা কাপোৰ এটা পিন্ধিলেও সাজি-কাচি ক'ৰবালৈ যোৱা হয়। কলৈকো যোৱা নাই। তুমি আহিবা বুলিহে–"

"কিয়?" একপ্ৰকাৰ জোৰেৰেই কমলে সুধিলে।

"ওঁ, বৌতিয়ে ক'লে বোলে আজি তুমি আহিবা। তুমিতো আৰু আগৰ কমল ককাইদেউ হৈ থকা নাই।"

"কিয়?"

"ইঃ নাজানাহে জানিবা। ডাঙৰ মানুহৰ ছোৱালী বিয়া কৰাবা, ডাঙৰ মানুহৰ জোঁৱায়ো হ'বা–"

"ক'ৰ ডাঙৰ মানুহৰ ছোৱালী বিয়া কৰাম অ'? তোক কোনে ক'লে?"

"বাৰু বাৰু, আমাৰ আগত লুকুৱাব নেলাগে। আমি জোৰা ভাঙিবলৈ নেযাওঁ। আমাৰনো কি, আমি ধূলিবোকা মানুহ। আমাক জনালেও বিয়া হ'ব, নজনালেও বিয়া হ'ব, কোনোবাই কিবা আমালৈ বাট চাই থাকিবনে?".

"তইনো আজি কিবোৰ কৈছ মই বুজিবই পৰা নাই মন্দিৰা!"

"ওঁ নোৱাৰিবা, পাছতো বুজিবা। আমাৰ নিচিনা ছোৱালীৰ কথানো এতিয়া আৰু বুজিব পাৰিবনে? বীণা কলেজত পঢ়া ছোৱালী, তাতে ডাঙৰ মানুহৰ জীয়েক। এতিয়া আৰু বীণাৰ কথাহে বুজি পাবা।"

অলপ হাঁহি কমলে ক'লে। "অ' সেই কথা। পিছে বীণাৰ লগত মোৰ বিয়া বুলিনো তোক কোনে ক'লে?"

"ইঃ মই জানিবা নেজানোহে। আজি বাৰু বৌতিয়ে কেলৈই মাতি পঠাইছিল এতিয়া জানিবা নহয়–"

কমলে অলপ ৰহস্যবোধ কৰিলে। বীণাৰ লগত তাৰ বিয়া। আগেও এদিন হয়তো কথাষাৰ তাক কোনোবাই কৈছিল। কিন্তু তাৰ কাৰণে বিশেষ ভাবিবলগীয়া কি আছে। বিয়া যদি হ'ব লাগে হ'বই। কিন্তু মন্দিৰাৰ এইবোৰ কৰাৰ অৰ্থ কি? নাই, মন্দিৰাজনী এতিয়াও তেনেই সৰু ছোৱালী হৈয়ে আছে, একেবাৰে ল'ৰামতীয়া।

ৰজনী পেহী ভিতৰৰ পৰা ওলাই আহিল।

"বোপাই তই আহিলি। হেৰ' তামোল-চালি কিবা দিছনে মন্দিৰা?"

"দিলে খাব জানো?"

কথাষাৰত কমলে মুকলিভাৱে হাঁহিলে। ৰজনী পেহীয়ে একো নক'লে।

"ভালে আছা পেহী?"

"আছো বোপাই। কিনো ভাল-বেয়া বুলিবি? পিছে মোৰ নহয়–" পেহী অলপ ৰ'ল।

মন্দিৰাই কমলৰ চকুলৈ চাই মুৰ দুপিয়াই মুখ টিপি হাঁহিলে। যেন তাই ক'ব খুজিলে— "এতিয়া, এতিয়া তেওঁ ওলাই পৰিবহে—" কমলে মন্দিৰাৰ কাৰ্য দেখিও কৃত্ৰিম গাম্ভীৰ্যৰে পেহীৰ কথাত মনোযোগ দিলে।

"কিনো পেহী?"

"তই বোলে কহিমানে মোককচাং ক'ৰবালৈ যাবলৈ ওলাইছ?"

"এৰা, যাওঁ বুলি ভাবিছো।"

"কেতিয়া মানে যাব?"

"পাৰিলে অহা সপ্তাহতে যাম কিজানি।"

"তাত কিবা কামৰ দিহা হৈছেনেকি?"

"কাম নহয় পেহী, কিবা অলপ পঢ়া-শুনা কৰিবলৈহে যাওঁ।" পঢ়া-শুনাৰ কথা ৰজনী পেহীয়ে বিশেষ বুজি নেপায়। সেই প্ৰসঙ্গ শুনি তেওঁ মনে মনে থাকিল।

অলপ পৰ নিৰৱতাৰ পিছত পেহীয়ে সুধিলে— "তাতনো কিমান দিন থাকিব লাগিব?"

"বৰ ঠিক নাই, থাকিম কিজানি ছমাহমান—"

"পিছে—" ডিঙিটো অলপ ঠিক কৰিলৈ পেহীয়ে ক'লে, "হেৰ' তই চাহ এটোপাকে আনগৈ যা মন্দিৰা, কিনো কথাৰ ভাগ ল'বলৈ আহিলি— পিছে—।"

পেহী আকৌ ৰ'ল।

"কিনো পেহী?" কমলে তেওঁক সহজ কৰি দি সুধিলে।

"পিছে তোৰ ঘৰখন পাতিব লাগে নহয়", কথাষাৰ কৈয়ে পেহীয়ে তাৰ মুখলৈ চকু দাঙি চালে।

হাঁহি কমলে ক'লে— "ওঁ তোমালোকে যদি ভাবিছা তেনেহ'লে লাগেতো। পিছে বিয়া কৰাই খাম খুৱাম ক'ৰ পৰা?"

"এঃ আমি কিবা আৰু তোক আজিয়ে বিয়া কৰিবলৈ কৈছোনে? বিয়া লাগিলে পিছতো হ'ব। ঈশ্বৰে কিবা আৰু তোক কাম এটা নিদিবনে? পিছে তইবা কোন ফালে মন কৰিছ?"

মন্দিৰা তেতিয়াও থিয় দি আছিল। মন্দিৰাই তপৰাই ক'লে— "ইঃ বৌতিয়ে জানিবা নেজানহে।"

মাকে ঘূৰি চাই ক'লে, "যা এইজনী, কথাৰ মাজত চুপতি কৰিবলৈ নাহিবি। মইনো কিটো জানো? এৰা বোপাই তোৰ মনটো জানিব পাৰিলে আৰু—"

কমলে হাঁহিলে আৰু মন্দিৰাৰ ফালে চাই ক'লে, "তয়ে কচোন বাৰু মন্দিৰা, কাক বিয়া কৰালে ভাল হ'ব—"

অভিমানত মুখখন ওফন্দাই মন্দিৰাই ক'লে, "বাৰু এতিয়া সেইবোৰ নগৰীয়া কৰিব নেলাগে। নিজেই কৈ দিয়া—"

“মই জনা হ'লেচোন কেতিয়াবাই ক'লোহেঁতেন। নেজানো কাৰণেহে তোক ক'বলৈ কৈছিলো।”

“ইঃ নামটো মুখত আনিবলৈও মৰম লাগে। সেইযে মই এতিয়া কৈছিলো।”

এইবাৰ কমল সঁচাকৈয়ে ৰঙা পৰিল।

“দেউতাৰৰ পিছে মেনেজাৰৰ জীয়েকক ধৰিবৰ মন।”

“দেউতাৰ?” কমলে ইমান ভবা নাছিল। তাৰ দেউতাকেও যে তাৰ বিয়াৰ কথা ভাবিছে সি ক'বই নোৱাৰে।

“এৰা, কালি দেউতাৰ আহিছিল। তেওঁ তোৰ মতামত জানিব খুজিছে। বিয়া লাগিলে যেতিয়া পাত পাতিবি। মানুহ দুঘৰ কথা-বতৰা হৈ এদনীয়া হৈ থকা ভাল— নহয় জানো?” পেহীয়ে ক'লে।

কমল নীৰৱ হ'ল। বিয়াতো জীৱন-মৰণ প্ৰশ্ন এটা। বীণা, বীণাৰ লগত তাৰ জীৱনৰ কিমান সামঞ্জস্য আছে, কিমান মিল আছে? বীণাই আজি যি পথত ভৰি দিছে, সেই পথৰ আজিও সি পৰুৱা দৰ্শক হৈয়ে আছে। তাৰ জীৱনৰ আদৰ্শ জ্ঞান, আৰু বীণাৰ জীৱনৰ আদৰ্শ কৰ্ম। এই দুটিৰ মিলনৰ ফলাফল কিজানিবা কি হয়।

হঠাৎ তাৰ মনত পৰিল উপমাৰ কথা। উপমাৰ জীৱনটোত বৰ আকৰ্ষণীয় কিবা এটা বস্তু আছে। সি কমলৰ হিয়াখন বহুত দূৰৰ পৰা টানি নিয়ে। উপমাৰ অতীতটো, কিন্তু অতীতটোৱেইতো শেষ কথা নহয়।

আৰু অপৰা— অপৰাই নিজেই সুধিছিল সি তাইক বিয়া কৰাবনেকি? অপৰা সাহসী, অপৰা প্ৰাঞ্জল। অপৰাই নিজক খুব ভালকৈ বুজি পায়। অপৰাৰ জীৱনত হয়তো বহু ভাল-বেয়া অভিজ্ঞতাৰ দাগ আছে। কিন্তু অভিজ্ঞতাই যদি নেথাকে, তেন্তে এটা সৰলৰৈখিক জীৱনৰ কি তাৎপৰ্য থাকিব পাৰে?

ৰে'বা— মৰণ নিশ্চিত জানিও ৰে'বাই কিদৰে মৰমৰ জৰিডালত ধৰি জীয়াই থাকিবলৈ বিচাৰে! ৰে'বা মাৰ-যাব ধৰা সপ্তমীৰ জোন এফালিৰ দৰেই ধুনীয়া। অনুজ্জ্বল, অস্পষ্ট। কিন্তু বেদনাতুৰ। আকাশ আৰু পৃথিৱীখনক মিলনৰেখাত এই সপ্তমীৰ জোনৰ শান্ত পোহৰখিনিৰ নীৰৱ যাত্ৰা। জীৱন আৰু মৰণৰ সীমাৰেখাত বৈ ৰে'বাই পৃথিৱীখনক পোহৰাই যাব খোজে— ৰাঙলী প্ৰেমৰ পোহৰেৰে।

কমলে ৰজনী পেহীৰ অস্তিত্বৰ কথা একপ্ৰকাৰ পাহৰিয়ে গ'ল! ইতিমধ্যে মন্দিৰাই এপিয়লা চাহ আনি কমলৰ আগৰ সৰু মেজখনত থ'লেহি।

কমলে মন্দিৰাৰ মুখলৈ চালে। মন্দিৰাজনীওতো বৰ ভাল। মন্দিৰা সৰল, মন্দিৰা শান্ত, কিন্তু মন্দিৰা এপাহ ফুলৰ দৰেই কোমল। মন্দিৰাৰ অন্তৰখন এটা অবাধগতি পৰ্বতীয়া নিজৰা, চঞ্চল, অবাধ, প্ৰাণ-প্ৰচুৰ। তাই কোৱা ধূলিবোকা কথাবোৰ কমলৰ এনেয়ে ভাল লাগে।

“অকণমান বহচোন বোপাই, মই আহিছো।” কৈয়ে পেহী ভিতৰলৈ উঠি গ'ল।

কমলে বুজিলে তাক এইকণ ভাবি চাবৰ সময় দিছে।

কমলে হাতখনত ধৰি মন্দিৰাক গাৰ কাষলৈ টানি আনিলে। অকণো প্ৰতিবাদ নকৰি, আৰু একপ্ৰকাৰ প্ৰস্তুত থকাৰ দৰেই মন্দিৰা আহিল, আৰু তাৰ গাৰ কাষতে থিয় দিলে।

সৰু মাতেৰে মন্দিৰাক মৰম কৰাৰ সুৰত কমলে ক'লে "তইযে কৈছিলি সেই বীণাক বিয়া কৰালে ভাল হ'বনে বাৰু মন্দিৰা?"

"ওঁ হ'বতো ভাল। বীণা দেখিবলৈ বৰ ধুনীয়া।"

"পিছে তেতিয়া তই কান্দ যদি—"

"কান্দিলে কান্দিম। মোৰহে চকুপানী ওলাব। তোমাৰতো নোলায়। আমি ধূলিবোকা মানুহ, আমি কান্দিলোৱেই বা হাঁহিলোৱেই, মৰিলোৱেই বা জীলোৱেই সেইবোৰে কিবা আৰু তোমালোকক ছুবগৈনে?"

"পিছে, বীণাই জানো মোক ভাল পায়?" কথাষাৰ কৈ হাঁহি কমলে মন্দিৰাৰ মুখলৈ চালে।

"তোমা'লাকে কিবা আৰু ভাল পোৱা বিচৰানে? তোমালোকক টকা-শিকা এসোপাহে লাগে।"

কথাষাৰত এটা কটু, ইঙ্গিত আছিল। ধেমালিতে কথাষাৰ ক'লেও কথাষাৰে কমলৰ অনুভূতি ছুই গ'ল।

"মই ভালপোৱা নিবিচাৰো বুলিনো তোক কোনে ক'লে অ'?" হাঁহিয়েই কমলে সুধিলে।

মন্দিৰাৰ কিন্তু কথাৰ সুৰৰ বিশেষ পৰিৱৰ্তন নহ'ল। মন্দিৰাই ক'লে— "তোমালোক কিতাপ-পত্ৰ পঢ়া মানুহ। কিতাপত থকাৰ নিচিনা ভালপোৱাকে তোমালোকে বিচৰা, পিছে কিতাপত লিখাৰ নিচিনাকৈ কোনোৱে ভাল নেপায়।"

"তইনো কেনেকৈ জানিলি?"

"আমি আৰু লিখা-পঢ়া নেজানো বুলি ভাল পাবও নেজানিমনে? এৰা, কিনো জানিম? আমি ধূলি—"

"ওঁ তই ধূলি, বালি, জাবৰ, বোকা—"

কমলে মন্দিৰাক গাৰ বেছি কাষলৈ চপাই আনি বাওঁ বাহুটোৰ এটা চেপা দিলে।

"বাৰু যোৱা, এতিয়া বাহিৰা মৰম দেখুৱাব নেলাগে, এইবোৰ বীণাক কৰিবা—"

আকৌ বীণাৰ নামটো মন্দিৰাৰ মুখত শুনি কমল অলপ অসন্তুষ্ট হৈ পৰিল। সি মন্দিৰাক লাহে লাহে এৰি দিলে আৰু ক'লে, "এৰা মন্দিৰা, মই একো বুজিব পৰা নাই।"

"কিনো বুজিব লাগিছে? বিয়াখন সোনকালে কৰোৱা, তেতিয়া সকলো বুজিবা।"

কৈ মন্দিৰাই পিয়লাটো মেজৰ পৰা লৈ ভিতৰলৈ সোমাই গ'ল। কমলে দেউতাকক খুব ভাল পায়। ভক্তিও কৰে অন্তৰেৰে সৈতে। মাক মৰাৰ পিছত দেউতাকেই তাক মৰমৰ ভেউকাৰে আবৰি ৰাখি ইমানটো কৰিলে। নিজৰ আৰ্জনৰ সৰহখিনি তাৰ পঢ়া-মেলাতে খৰচ কৰিলে। আৰু সেই দেউতাকেই আজি তাৰ কাৰণে সংসাৰ পতাৰ আয়োজন কৰিছে। কমলৰ 'না' কৰিবলগীয়া, বা প্ৰতিবাদ কৰিবলগীয়া একো নাই। তাৰ বিয়া কৰাবৰ বয়সো নোহোৱা নহয়।

বীণাৰ লগত তাৰ বিয়া। কমলে কথাখিনি মুক্তভাৱে গ্ৰহণ কৰিবৰ চেষ্টা কৰিলে। কিন্তু কথাষাৰত যেন কিবা এটা আঁৰ আছে। অথচ সি নিজেই ভাবি উলিয়াব পৰা নাই, এই কিন্তুটো কি? সি অলপ অস্বস্তি অনুভৱ কৰিলে। তাৰ কাণমূৰবোৰ অলপ গৰম হোৱা যেন পালে সি।

বিয়া— এটা অতি সাধাৰণ কথা। পৃথিৱীৰ বহুত মানুহে বিয়া কৰায়। বিয়া কৰোৱা মানে প্ৰকৃতিৰ নিয়ম মানি চলা। কিন্তু সদায়, সকলো সময়তে যে মানুহে প্ৰকৃতিৰ নিয়ম ৰক্ষা কৰি চলিবই লাগিব তাৰ কি মানে আছে? বিয়াৰ গোটেই নীতিটোৱেইতো এটা ভুল নীতি হ'ব পাৰে?

পেহী সোমাই আহিল।

"এৰা, বোপাই, তই কথাষাৰ ভালকৈ ভাবি-চিন্তি চা। মেনেজাৰৰ জীয়েকলৈ যদি মন নাই, তেন্তে তই যাকে ভাল দেখ ক। মুখ বন্ধ কৰি থকা ভাল নহয়। পিছে—"

"কি পেহী?"

"মেনেজাৰে হ'লে তোলৈ বৰ আশা কৰিছে। কেইবা ঠাইৰ কেইবা ঘৰলৈকো ধৰিছে পিছে আজিলৈকে দিও বোলা নাই। এতিয়া মেনেজাৰৰ আশা ভঙ্গ কৰাটোও জানো ভাল কথা হ'ব?"

কমলে একো নেমাতিলে। পেহীও কিছুপৰ মনে মনে থাকিল। পেহীয়ে বুজিলে কমলে ঠিতাতে সন্মতি দিয়াটো বৰ ভাল কথা নহয়। ভাবিবলৈ একো নাথাকিলেও, বিয়াৰ নিচিনা কথা এটাত হুৰমূৰ এটা কথা দি দিয়া ঠিক নহয়।

"এতিয়াই, আজিয়ে বাৰু তই একো ক'ব নেলাগে। ভালকৈ ভাবি-চিন্তি চা। ইয়াৰ পৰা নহয় যদি, তই য'তে থাক তাৰে পৰা চিঠি লিখি জনাই দিবি। এৰা, এইবোৰ কথা শুনি পিটিকি চাব লাগে। আমাৰ মনেৰে হ'লে মেনেজাৰৰ হোৱালীজনী দেখাই-শুনাই, ৰূপে-গুণে জাকত জিলিকা। তহঁতৰ চকুৰে কেনেকুৱা দেখ কেনেকৈ জানিম?"

কথাষাৰ কৈ ৰজনী পেহীয়ে কমলৰ মুখলৈ চালে। কমলে চিন্তাৰ মাজতে অলপ হাঁহি বিৰিঙাই ক'লে, "বাৰু পেহী, সঁচাকৈয়ে যদি মই কিবা ক'ব লাগে, তেন্তে ভাবি-চিন্তি চাওঁ।" "এৰা, চা ভাবিচিন্তি। মন্দিৰা, অ' মন্দিৰা—"

"কি?"

"আহচোন, ককাইদেৱেৰৰ লগত অলপ কথা-বতৰা পাতহি। মই ৰান্ধনীশাললৈ যাওঁ।"

মন্দিৰা আহিল।

"কথা-বতৰা পাত বোপাই–" কৈ পেহী ভিতৰলৈ সোমাই গ'ল।

কমলৰ ওচৰলৈ আহি মন্দিৰাই সুধিলে, "যৌতিক পিছে কি ক'লা ককাইদেউ?"

"একো নক'লো।"

"কিয়?"

"ভাবি-চিন্তি চাওঁ। খপ্‌কৰেনো কেনেকৈ কিবা এটা কওঁ।"

"ইয়াতনো আৰু ভাবিবৰ কিটো আছে? বীণা কিবা বেয়া ছোৱালীনে?"

"এৰা–" কমল গহীন, কিবা এটা বিশেষ চিন্তাত কমল মৌন হৈ পৰে।

"কিয়?"

"কিয় ক'ব নোৱাৰো, কিন্তু মোৰ মনত লাগিছে মই এতিয়াই বিয়া কৰালে বৰ বেয়া কথা হ'ব–।"

"তুমি এনেয়ে ভয় খাইছা ককাইদেউ। সোনকালে বিয়াখন পাতা, আমাক নেমাতিলেও দূৰৰ পৰা চাই মেলিয়ে আনন্দ পাম।"

"ইমান সোনকালেনো কেলেই মিছাতে বিয়াখন পাতিব লাগিছে অ'?"

"সোনকালেই পাতা ককাইদেউ। পলম হৈ গ'লে কিজানি মই মৰিয়ে থাকো, তোমাৰ বিয়াখন আৰু চাবলৈ নেপাৰেই।"

"ধেৎ দুষ্টজনী। কি বেয়া কথাবোৰ কয়।" মন্দিৰাৰ হাতখনত ধৰি কমলে তাইক কাষলৈ টানি আনিলে। অলপ পৰ মনে মনে থকাৰ পিছত কমলে ক'লে", পিছে তোৰো বিয়াখন পাতিব লাগে নহয়?"

"ছিঃ সেইবোৰ কথা নক'বা–"

"কিয়? তোৰ আৰু বিয়া নেপাতিলেই হ'বনে?"

"মোকনো কোনে বিয়া কৰাব?"

প্ৰশ্নটোত কমল থত্‌মত্‌ খাই বৈ গ'ল। সঁচাকৈয়ে মন্দিৰাৰ কাৰণে এইটো এটা ভাবিবলগীয়া প্ৰশ্ন। তাইকনো কোনে বিয়া কৰাব? তাই দুখীয়া। তাই তথাকথিত নীহকুলৰ ছোৱালী, সমাজত তাইৰ ঠাই মন্দিৰা হিচাপে নহয়, এজনী গাভৰু হিচাপে নহয় তাইৰ পৰিচয় এজনী কৈৱৰ্ত গাভৰু হিচাপেহে।

কমলে মন্দিৰাৰ মুখলৈ চালে।

"কি চাইছা ককাইদেউ?"

"তই মোক বেয়া পাইছ মন্দিৰা?"

"তোমাক বেয়া পালে মোৰ কি লাভ হ'ব? তুমিতো নিজে একো কৰিব নোৱাৰা।

তোমালোকৰ সমাজখনৰে তুমিও এজনহে। সমাজৰ যি দুৰ্বলতা আছে, সেই দুৰ্বলতা তোমাৰো থকাটো স্বাভাৱিক কথা।”

“কিয়?” কিয় স্বাভাৱিক?”

“কাৰণ তোমাতকৈ সমাজৰ শক্তি বেছি। আজি সমাজৰ নিৰ্দেশ মতে তুমি চলিছা, তোমাৰ নিৰ্দেশতহে সমাজক চলাব পৰা নাই, চলাবৰ যত্নও কৰা নাই। কৰিছা জানো?”

মন্দিৰাৰ মুখত এই নতুন কথাবোৰ শুনি কমল অলপ আচৰিত হ'ল। এইবোৰ কথা এই সৰু ছোৱালীজনীয়ে শিকিলে ক'ৰপৰা?

“তই বৰ ভাল কথা কৈছ মন্দিৰা, এইবোৰ কথা ক'ত শিকিলি?”

“আৰু ক'ত শিকিম? জীৱনটোৰ ওচৰত।”

কমল স্তব্ধ হৈ গ'ল। মন্দিৰাই জীৱনৰ ওচৰত কথা শিকিবলৈ ইঙ্গিত পালে ক'ৰপৰা, নিৰ্দেশ পালে ক'ৰপৰা?

“তই যে সমাজৰ কথা ক'লি, ক'তা মই দেখোন সমাজব কথা একো ক'বই নোৱাৰো।” অলপ হাঁহি কমলে ক'লে।

“ওঁ ক'ব নোৱাৰিবাতো। তোমালোকেই যে সমাজ। আৰু ক'ব পাৰিলেইতো সমাজৰ বিৰুদ্ধে তুমি থিয় দিব লাগিব। ইমানবোৰ অন্যায়, ইমানবোৰ অত্যাচাৰ, ইমানবোৰ কলুষেৰে সমাজবোৰ ভৰি আছে, যে তুমি যেতিয়ালৈকে তাৰ পৰা বাহিৰ ওলাই নাহা, তেতিয়ালৈকে তাৰ স্বৰূপ গম ধৰিবই নোৱাৰা।”

কমলে মন্দিৰাৰ মুখলৈ চালে। মন্দিৰাৰ মুখখন ৰঙা পৰিছে। চকুকেইটা জলমলাই উঠিছে। কমলে বুজিলে মন্দিৰা উত্তেজিত হৈছে। তাইৰ উত্তেজনা কমাবৰ মনেৰে হাঁহি কমলে ক'লে, “সমাজে বাহিৰকৈ নিদিলে এতিয়া মইনো কেনেকৈ সমাজৰ পৰা বাহিৰ ওলাই আহোঁ?”

“সমাজৰ মোহ এৰিব নোৱাৰা কাৰণেই তেনেকৈ কৈছা। এবাৰ সমাজৰ পৰা ওলাই আহাচোন, সমাজে তোমাক ভয় দেখুৱাব, ফুচুলাব, লোভ দেখুৱাব, অৱশেষত তোমাক বলে নোৱাৰিলে, তোমাক ধ্বংস কৰিবলৈ থিয় দিব। তেতিয়াও যদি বলে নোৱাৰে তেতিয়া তোমাক সেৱা কৰিব।”

“তই যে এইবোৰ বক্তৃতা দিছ, তই পিছে কি কৰিছ?”

“মোৰ সমাজেই নাই। আৰু থাকিলেও মই সমাজ আছে বুলি নধৰো। চাবা, মোক সমাজে একো কৰিব নোৱাৰে।”

“মোৰোতো সমাজ নাই। মোকনো কি সমাজ মানি চলা দেখিছ?”

“চলা, চলা। সমাজৰ বাহিৰ হৈ তুমি এখোজো নোযোৱা। নহ'লে—” হঠাৎ মন্দিৰা ৰৈ গ'ল।

“নহ'লে, কি মন্দিৰা?”

"নহ'লে তুমি মেনজাৰৰ জীয়েক বীণাক বিয়া নকৰাই কোনোবা অন্য ছোৱালী, অন্য ছোৱালীক বিয়া কৰালাহেঁতেন।"

"ক'ৰনো অন্য ছোৱালী অ'?" হাঁহি কমলে ক'লে। মন্দিৰাই কথাবাৰ যিমানেই উত্তেজনাৰে বৈ:ছল সিমানেই কমলৰ ৰহস্যবোধ হৈছিল।

"মোৰ নিচি'না কোনোবা ধুলিবোকা ছোৱালী। যাৰ ধন-পইছা নাই, ৰূপ গুণো নাই, যাৰ উচ্চ সমাজত ওখ ঠাই নাই। যি মোৰ নিচিনা। যি ভাল পায়, ভাল পাব জানে, আৰু যি, আৰু যি বহুত আশা কৰে, কিন্তু একো নেপায়--"

কথাখিনি কওঁতে মন্দিৰাৰ মাতবোৰ কঁপিছিল। কমলে ক'ব নোৱাৰে যে মন্দিৰাই সি নেদেখাকৈ তাইৰ চকুপানীবোৰ মোহাৰি পেলাইছে।

কমল অলপ পৰ মনে-মনে থাকিল। তাৰ পিছত ক'লে--

"ৰাতি বহুত হ'ল। মই উঠো আৰু মন্দিৰা।"

মন্দিৰাই একো নেমাতিলে।

"পেহীদেউ ভিতৰত আছে। থাওক, মাত নলগাওঁ আৰু, তয়ে কবি।"

তেতিয়াও মন্দিৰাই একো নেমাতিলে।

কমল বহাৰ পৰা উঠিল, মন্দিৰাও তাৰ লগে লগে আহিল। কমল বাহিৰ ওলাই আহিল। মন্দিৰাও তাৰ পিছে পিছে আহিল।

চোতালৰ মূৰ পাই মন্দিৰা আগ বাঢ়ি গ'ল আৰু কমলৰ সন্মুখত বৈ ক'লে", তোমাক আজি বহুত টান কথা ক'লো। বেয়া নেপাবা দেই ককাইদেউ। তোমাক খুব ভাল পাওঁ, সেই কাৰণেই ক'লো।" কথা শেষ কৰি মন্দিৰাই কমলৰ ভৰি ছুই এঁটা সেৱা কৰিলে। কমলে.বাধা দিবলৈ সময়কে নেপালে।

কমলৰ বহুদিনৰ কল্পনাৰ মোককচাং। সি কল্পনা কৰাতকৈও ধুনীয়া। শাৰী শাৰী কেঁচা, সেউজীয়া, চিনাকি অচিনাকি গছ, গছে গছে সৰু সৰু ফুল-ফুলা নাম নজনা লতা, ৰঙা মাটি, ক'লা শিল, আৰু চিৰজীৱন্ত, চঞ্চলা নিজৰা। বতাহজাকৰ জন্ম হয় সেই লতা, পাত আৰু গছৰ বুকতে, আৰু তাৰেই কোনোবা এটা কোণত সি'মাৰ যায়। বগা বগা মেঘবোৰ আহি গা ছুই তললৈ নামি যায়। মেঘবোৰ ইমান মৰমী। সকলোবোৰ ইমান কেঁচা, ইমান জীৱন্ত!

কোনো এঠাইত বহি চাই পঠিয়ালে চকুত পৰে লুংলুঙীয়া হাবিতলীয়া ৰঙামাটিৰ সৰু ঠেক বাটবোৰ। গছপাতেৰে বাঁহৰ গাধৈৰে সজা জুপুৰি ঘৰবোৰ, বতাহত কঁপি থকা সেউজীয়া শস্যৰ পথাৰবোৰ, আপুনি গজা গছবোৰ, তাৰ মাজত ওপঙি ফুৰা ৰঙা ডাৱৰবোৰ, আৰু তাৰ সিপাৰৰ নীলা, গাঢ় নীলা আকাশখন! কাণত পৰে অবিৰাম বৈ থকা শান্ত বতাহজাকৰ কোমল আপোনভোলা শব্দটো-- জৰ্ জৰ্ জৰ্; পৰ্বতীয়া

সৰু সৰু নিজৰাবোৰৰ বাট বিচাৰি বাগৰি যোৱা সোঁতটোৰ শান্ত, চঞ্চল কুলু কুলু সুৰ! বনৰীয়া চৰাইবোৰৰ দীঘল সুৰীয়া গীতবোৰ।

কিমান যুগ, কিমান শতিকা যে এইদৰে থিয় দি আছে এই পাহাৰ! কল্পনা কৰিও কমলৰ আনন্দ লাগিল। প্ৰকৃতিৰ পৰিবৰ্তন হয়, কিন্তু ধ্বংস নহয়, হয়তো প্ৰকৃতিৰ বুকতে বাৰে বাৰে জীৱন্ত হৈ উঠিছে অনন্ত সুন্দৰৰ ৰূপ-মাধুৰী। ভৱিৰ তলৰ এই বুঢ়া ক'লা শিলটো— তাৰ ওপৰেদি যোৱা ক'ত বসন্তই তাৰ বুকতে ভাষা বিচাৰিলে, ক'ত শীত তাৰেই পিঠিত বহি ৰ'দ ল'লে। আজিও সি একেদৰে আছে। সুন্দৰ ......।

কমল আহি ৰিচাৰ্ডহঁতৰ ঘৰতে আছেহি। ৰিচাৰ্ডহঁত খৃষ্টান। মোকক্চাঙৰ আঢ্যৱন্ত নগা। গোটেই পৰিয়ালটোৱেই শিক্ষিত। ৰিচাৰ্ডে যেতিয়া কলেজত আই, এ পঢ়িছিল তেতিয়াই চিনাকি হৈছিল কমলৰ লগত। তাৰ পিছত ৰিচাৰ্ডে ডাক্তৰী পঢ়িবলৈ কলিকতালৈ গ'ল। সেই পুৰণি বন্ধুত্বৰ সূত্ৰকে ধৰি কমল আহি ৰিচাৰ্ডহঁতৰ আলহী হৈছেহি।

ৰিচাৰ্ডহঁতৰ ঘৰটো এটা ওখ পাহাৰৰ ওপৰত। ঘৰটোৰ নামনিয়েদি এটা নিজৰা বাগৰি গৈছে। তাৰ পানী খৰালিও নুশুকায়। নিজৰাটোৰ সিটো পাৰত ৰিচাৰ্ডহঁতৰ আৰু এটা ভাল ঘৰ আছে। ৰিচাৰ্ডহঁতৰ ঘৰ ভৈয়ামৰ আধুনিক ঘৰৰ দৰে সজা। দুৱাৰ খিৰিকি লগা, চূণ দিয়া, ধুনীয়া সৰু ঘৰ।

ৰিচাৰ্ডৰ ভাই-ককাই চাৰিটা, ভনীয়েক দুজনী। বৰ্তমান ৰিচাৰ্ডে ভৈয়ামৰ কোনোবা এটা হস্পিতালত কাম কৰে। দুটা ভায়েকে কলেজত পঢ়ে। ডাঙৰ ভনীয়েক লীনাই এইবাৰ মেট্ৰিক দিছে, সৰু ভনীয়েক মেৰীয়ে হাইস্কুলৰ তলৰ কোনোবা এটা শ্ৰেণীত পঢ়ে। পঢ়া-শুনাত ল'ৰা-ছোৱালীকেইটা বৰ চোকা।

ৰিচাৰ্ডহঁতৰ ডাঙৰ খেতিবাতি আছে। কাঠৰ কাৰবাৰ আছে। ৰিচাৰ্ডৰ বাপেকে কাঠৰ কাৰবাৰ কৰি যথেষ্ট টকা-শিকা কৰিছে। বুঢ়া প্ৰায় ঘৰৰ পৰা আঁতৰৰ কাঠৰ কাৰবাৰ কৰা ঠাইতে থাকে। বৰ্তমান নিগাজিভাৱে ঘৰত থাকে ৰিচাৰ্ডৰ মাক, লীনা, মেৰী, আৰু সৰু ভায়েক যোচেফ।

দুদিনতে কমল লীনাহঁতৰ অন্তৰঙ্গ বন্ধু হৈ পৰিল। নিজৰাৰ সিপাৰৰ ঘৰটোতে কমলৰ থকাৰ বন্দোবস্ত হ'ল। লীনাই ক'লে, "যিমান দিন থাকে আমাৰ ঘৰতে থাকক।" কমলে আপত্তি নকৰিলে।

আটোমটোকাৰী পৰিষ্কাৰ ধুনীয়া ঘৰটো। কাষতে নিজৰাটো। নিজৰাটো বেছি দ নহয়। ৰিচাৰ্ডহঁতৰ ঘৰ আৰু কমলৰ ঘৰ প্ৰায় সন্মুখা-সন্মুখী। দুটা ডাঙৰ শিলৰ ওপৰেদি দিয়া কাঠৰ সৰু দলংখন বগাই নিজৰাটো পাৰ হ'ব পাৰি। ৰিচাৰ্ডহঁতৰ ঘৰটো পাহাৰটোৰ ওপৰত। তাৰ পৰা তলৰ সকলো দেখি।

কমলৰ ঘৰটোৰ পিছফালে এখনি অকণমান সৰু ফুলনি। তাৰ সিপাৰে এটা বৰ ডাঙৰ শিল। শিলটোৰ সিপাৰে ঘন, সেউজীয়া হাবি।

ঠাই ডোখৰ কমলৰ বৰ ভাল লাগিল। চাৰিওফালে উদাৰ, মুক্ত, সজীৱ প্ৰকৃতি, বগা উজ্জ্বল ৰ'দ, চঞ্চল গন্ধবাহী বতাহ, অস্পষ্ট এটা সুৰৰ অবিৰাম গুণগুণনি।

ৰ'দ ওলায়, চৰায়ে মাতে। নিজৰাটোৱে কি কয়? মাটিবোৰ ৰঙা। শিলবোৰ ক'লা। জোনাকবোৰ গোন্ধেৰে ভৰা।

লীনা আহে। ধুনীয়া লীনা। হাঁহিটোত তাইৰ উন্মুক্ত প্ৰকৃতিৰ চঞ্চল সৌৰভ। উপচি পৰা স্বাস্থ্য, উচ্ছল যৌবন। তাইৰ প্ৰতিটো খোজত জীৱনৰ মাদকতা। লীনা নিৰ্ভীক, নিঃসঙ্কোচ, মুক্ত— আহিনৰ আকাশৰ দৰে, জোৱাৰ উঠা সাগৰৰ দৰে, ফাগুনৰ ৰ'দৰ দৰে, তাই উদাৰ, উচ্ছল, অবাধ।

অলপ অলপ জাৰ।

অথচ বগা ৰ'দো ওলায়, গৰমো হয়।

জিৰ্ জিৰ্ জিৰ্ জিৰ্— নিজৰাটো আৰু বতাহ দুয়োটাই মিলি গায়। জিৰিজিৰি জিৰিজিৰি ..

কমলৰ ভাল লাগে। ধুনীয়া প্ৰকৃতি, ধুনীয়া দেশ। পাতল বৰষুণ দিয়ে। ঘৰটোৰ ভিতৰত সোমাই, খিৰিকিখনৰ কাষত বহি কমলে বাহিৰৰ ফালে চাই থাকে। ঘৰৰ চালৰ পৰা বগা বৰষুণবোৰ জৰ্ জৰ্ কৰে নামি আহে। কমলৰ অকলশৰীয়া মুহূৰ্তবোৰ এটা শান্ত উত্তাপেৰে উষ্ণ হৈ উঠে।

নিজৰাৰ সিপাৰৰ পাহাৰৰ ওপৰৰ ঘৰটোৰ খিৰিকিখনৰ কাষত বহে লীনা। ঢক্ ঢক্ কৰে বগা তাইৰ মুখখন, শকত পুষ্ট তাইৰ বাহুদুটা, তাইৰ হাতকেখন। ক'লা চুলিবোৰ মেলা। লীনাই বৰষুণজাকলৈ চাই থাকে। মাজে মাজে কমললৈ চায়। কমলেও চায়। লীনাই দেখে কমলে তাইলৈকে চাই আছে। তাই হাঁহে। ধুনীয়াকৈ শান্তভাৱে হাঁহে। কমলৰ ওঁঠতো অজানিতে হাঁহি বিৰিঙি উঠে। দুয়োৰে মাজত বগা বৰষুণৰ পাতল আৱৰণখন। নিজৰাটোৱে সিহঁতৰ মনৰ ফুটাই নোকোৱা আনন্দবোৰ কঢ়িয়াই ক'ৰবাৰ ভৈয়ামলৈ লৈ যায়। সিহঁতে গম নেপায়।

বৰষুণৰ মাজেদি লীনাই কমলক হাত বাউল দি মাতে। এনেয়ে মাতে। জানে কমল আহিব নোৱাৰে। তথাপি মাতে। লীনাজনীলৈ কমলৰ বৰ মৰম লাগি যায়। তাইৰ চকু দুটি ইমান গাঢ়, ইমান ধুনীয়া, ইমান স্পষ্ট।

দুয়োৰে চকুত ধীৰে ধীৰে সন্ধিয়া নামি আহে।

মাজে মাজে মেৰী কমলৰ ঘৰলৈ আহে। তাই সৰু ছোৱালী। তাই নগা পাহাৰৰ সাধু কথা কয়। ইংৰাজী সুৰত নগা ভাষাৰ গান গায়, ফুলবোৰ ক'ৰবাৰ পৰা ছিঙি আনি কমলৰ মেজখন সজায় আৰু কমলৰ কিতাপ-পত্ৰবোৰ লিৰিকি-বিদাৰি ছবি বিচাৰে।

মেৰীজনীও বৰ স্বাস্থ্যৱতী। তাইৰ নাকটো অলপমান চুটি, কিন্তু সেইবাবে তাইক বেয়া নেদেখি। তাইৰ গাল দুখন গোলাপ ফুল যেন ৰঙা। তাইৰ চকু দুটিও বৰ ধুনীয়া।

"মেৰী!"

"কি?"

"মোৰ ভাত ৰান্ধি দিব পাৰিবা?"

"ওঁ পাৰিম।" মূৰ জোকাৰি মেৰীয়ে কয়।

কমলে মেৰীৰ ধুনীয়া মুখখনলৈ চায়, আৰু নিজে নিজে হাঁহে। ইহঁত বৰ সৰল।

কেতিয়াবা লীনাও আহে। লীনা অবাধ। বুকুৰ আধাখিনিলৈকে ওলাই থকা খুতল কাপোৰৰ ফ্ৰকটো পিন্ধি লীনা আহে। লীনাই লাজ নেপায়। লীনাৰ লোদোৰ-পোদোৰ শৰীৰটোৱে কমলক অভিভূত কৰে। লীনা আটিল, কিন্তু কোমল।

লীনা আহি তাৰ বিছনাখনতে বহেহি। আৰু তাৰ পিছত কমলৰ লগত নানা আলোচনা আৰম্ভ কৰে। লীনাই অসমীয়া একপ্ৰকাৰ শুদ্ধকৈয়ে ক'ব পাৰে। যি দুই এটা শব্দৰ উচ্চাৰণ ভুল হয়, সেইকেইটা শুনি কমলৰ আৰু ভাল লাগে। বৰ মিঠা লাগে মাতটো।

কমলে লীনাৰ লগত তাৰ ৰিচাৰ্চৰ বিষয়ে আলোচনা কৰে। কিমান দূৰলৈ গ'লে সেই আদিম নগাবিলাকক পোৱা যায়? লীনা কেতিয়াবা তালৈ গৈছেনে? সিহঁতৰ তালৈ যোৱা নিৰাপদ হয়নে নহয়? -- নানা আলোচনা।

বৰ আগ্ৰহেৰে লীনাই তাৰ প্ৰশ্নবোৰ শুনে আৰু যথা-যথ উত্তৰ দি যায়। গোটেই নগা পাহাৰটো যেন লীনাৰ নিজৰ। এই পাহাৰৰ কথা কৈ লীনাই গৰ্ব অনুভৱ কৰে। কত আচৰিত আচৰিত কথা জানে লীনাই। কত গৌৰৱপূৰ্ণ কাহিনী। কত সাধুকথা। কমলৰো শুনি ভাল লাগে। বিশেষকৈ যেতিয়া সেই কথাবোৰ ক'বৰ সময়ত আৱেগত লীনাৰ মুখখন ৰঙা পৰে, তেতিয়া কমলৰ আৰু ভাল লাগে।

লীনাই কয়, "আপোনাক মই লৈ যাম। আপোনাক মই সকলো দেখুৱাম। বতৰটো অলপমান ভাল হওক।"

কমলৰ লীনাক ভাল লাগি যায়।

বতৰ কেতিয়া ভাল হ'ব লীনাহঁতে জানে। খুব বেছি আৰু দহদিন বাট চাব লাগিব। তাৰ পিছত বৰষুণ নোহোৱা হ'ব। নতুন ধুনীয়া ৰ'দত গছ-গছনিবোৰ জিলিকি উঠিব। গছৰ তলৰ মানুহ যোৱা বাটবোৰ শুকাব, আৰু তেতিয়া সৌ লতাবোৰত বগা ফুল ধৰিব। ধুনীয়া, ডাঙৰ ডাঙৰ বগা ফুল। সেই ফুলবোৰ লীনাই বৰ ভাল পায়। বৰ মিঠা গোন্ধায় ফুলবোৰ।

নিজৰাটোৰ শিলবোৰ বগাই বগাই কেতিয়াবা লীনাই কমলক ভালেমান ওপৰলৈ লৈ যায়। তাত সিহঁতৰ খেতি আছে। কচু, জলকীয়া, আদাৰ খেতি। ওখ পাহাৰৰ টিংটোত উঠি লীনাই কমলক তলৰ অন্যান্য চাংবোৰ, অন্যান্য পাহাৰবোৰ দেখুৱায়।

ওখ গছ-গছনি নোহোৱা পাহাৰটোৰ লঠৰা টিংটোত লীনা আৰু কমল। সিহঁতৰ পিঠিফালে মুক্ত নীলা আকাশ, ভৰিৰ তলত পুৰণি পৃথিৱীখন। তাত আৰু কোনো

নাই— লীনা আৰু কমল।

কমলৰ মনটো এটা অব্যক্ত আনন্দত পূৰ্ণ হৈ উঠে। সিহঁত দুয়ো পশ্চিমৰ ফালে ঘূৰে। দূৰত, বহুত দূৰত, বেলিটো মাৰ যাব ধৰিছে। তাৰ ৰঙা পোহৰবোৰ পাহাৰটোৰ ওপৰত সিঁচৰতি হৈ পৰিছে। সেউজীয়া গছপাতত কেঁচা সোণৰ বোল। লীনাই হাঁহে। লীনাৰ মুখখনো বেলিৰ হেঙ্গুলীয়া ৰং লাগি ৰাঙলী হৈ উঠে।

কমল অভিভূত হৈ পৰে। ইমান প্ৰচুৰ, ইমান বিপুল সৌন্দৰ্য কমলে জীৱনত কোনোদিন দেখা নাই। উচ্ছল, উদ্বেল ৰূপৰ উৎসৱ— এই গোটেই উৎসৱৰ অতিথি কেৱল সি আৰু লীনা।

সি একো কথা ক'ব নোৱাৰে। তাৰ মনটো নোকোৱা কথা কিছুমানেৰে ভৰি পৰে। সি কোনোদিন ভাবিবও পৰা নাছিল যে পৃথিৱীখন ইমান ধুনীয়া।

আঁঠুৰ ওপৰলৈ ফ্ৰক পিন্ধা ধুনীয়া লীনাজনী! ক'লা কেঁকোৰা চুলিবোৰ মেলা, মুখখনত উপচি পৰা হাঁহি। লীনাৰ স্পষ্ট বুকুখনৰ মাজত কোনোবা সপোন দেশৰ ৰূপৰ মেলাৰ কোমল সৌৰভ।

বহুত পৰ নীৰৱে থকাৰ পিছত কঁপা কঁপা মাতেৰে কমলে মাতে "লীনা?"

"কি?"

"তোমালোকৰ দেশখন বৰ ধুনীয়া—"

"ওঁ!"

আকৌ কমল মনে মনে থাকে।

লাহে লাহে, কোনেও গম নোপোৱাকৈ হেঙ্গুলৰ মুখত কামছায়া সানি সন্ধিয়া নামি আহে।

সিহঁতো লাহে লাহে তললৈ নামি আহে।

কমলৰ আয়োজন এক প্ৰকাৰ ঠিক হৈছে। সি মোকক্‌চাঙৰ পৰা পূবফালে যিবোৰ আদিম নগা আছে, সিহঁতৰ জীৱন অধ্যয়ন কৰিবৰ কাৰণে তালৈ যাব। এইবাৰ লীনা নেযায়, কিন্তু কমলৰ লগত যাবৰ কাৰণে লীনাৰ দেউতাকেই দুটা মানুহ ঠিক কৰি দিছে। সিহঁতে দোভাষীৰ কাম কৰিব। লীনাহঁতৰ নিজৰ হাতী আছে। দুটা হাতীও লগত দিছে। সকলো আয়োজন এক প্ৰকাৰ ঠিক।

সেইদিনা আগবেলা গা ধুই উঠি কমল ৰ'দতে বহিছে, আৰু পাঁচ দিন আগৰ বাতৰি কাকতখনত চকু ফুৰাইছে। ইয়াত বাতৰি কাকত প্ৰায় পাঁচ-ছদিনৰ মূৰতহে আহি পায়হি। পুৰণি বাতৰিকে পঢ়াৰ বাহিৰে গত্যন্তৰ নাই।

হস্পিতালৰ চকিদাৰটোৱে আহি কমলক এখন চিঠি দিলেহি। হস্পিতাল কমল থকা ঠাইৰ পৰা এক মাইলতকৈও বেছি দূৰ। অহাৰ পৰা কেইবা দিনো কমলে সেইফালে ফুৰিবলৈ যোৱাৰ কথা ভাবিছে, কিন্তু নানা কাৰণত আজিলৈকে যোৱা হৈ উঠা নাই।

চিঠিখন সৰু, দিছে হেমেন বৰুৱাই। হেমেন বৰুৱা মেনেজাৰ হুদয়া বৰুৱাৰ ভায়েক। এই হস্পিতালবে ডাক্তৰ।

বিশেষ কথা একো নাই। তেওঁৰ ঘৰলৈ মাতি পঠাইছে, গ'লে সন্তোষ পাব।

বীণাৰ দদাইদেৰেক মোকক্‌চাঙত থকাৰ কথা কমলে জানে। কিন্তু মোকক্‌চাঙলৈ আহি আলহী খাই ফুৰা কমলৰ উদ্দেশ্য নাছিল। কোনোবা এদিন যাম এয়ে আছিল কমলৰ ইচ্ছা। হেমেন বৰুৱাই আগধৰি মতা দেখি কমলে আনন্দ পালে।

চকিদাৰটোক কমলে বিদায় দিলে।

মোক নিমন্ত্ৰণ কৰাত বৰুৱাৰ স্বাৰ্থ আছে, কমলে নিজকে ক'লে। কমলে কিন্তু ঠিক কৰিলে যে অন্ততঃ ভদ্ৰতাৰ খাতিৰতহে সি এবাৰ তালৈ যাব। তাতে চিনাকি মানুহৰ লগত চিনা-পৰিচয় হৈ থকাটো বেয়া নহয়। বীণাক বিয়া নকৰাও বুলিলে কোনোৱে তাৰ লগত বিয়া দিব নোৱাৰে, আৰু কৰাও বুলিলে—

সি আৰু নেভাবিলে, আকৌ বাতৰি কাকতখনত চকু ফুৰাই যাব ধৰিলে। কিন্তু তাৰ চকু দুটা আখৰবোৰৰ ওপৰেদি এনেয়ে বাগৰি যাব ধৰিলে। কি পঢ়িছে সি নিজেই ক'ব নোৱাৰিলে।

সেইদিনা দেওবাৰ। লীনা আৰু মেৰী গীৰ্জালৈ যাবলৈ ওলাইছে। দুয়ো আজি ধুনীয়া সাজ পিন্ধিছে। মূৰ তুলি কমলে সিহঁতলৈ চালে। লীনাই বৰ ধুনীয়াকৈ তালৈ চাই হাঁহিলে। লীনাজনী বৰ ধুনীয়া হৈছে দেখিবলৈ।

নাচি নাচি দুয়োজনী তাৰ আগেদিয়ে পাৰ হৈ গ'ল।

"কোন ফালে যোৱা মেৰী?" জানিও সি সুধিলে।

"গীৰ্জালৈ যাওঁ। আপুনিও যাবনে আহক--"

"অন্য এদিন যাম। আজি বাৰু তোমালোকেই যোৱা--"

"বাৰু, তেন্তে অন্য এদিন আহিব দেই, আমি যাওঁ—" কৈ কৈ মেৰী আৰু লীনা গ'লগৈ।

তিনিমান বজাত কমল ওলাল বৰুৱাৰ ঘৰলৈ। ৰ'দজাক ভালকৈ ওলাইছিল। আধাচিনাকি বাটটোৱেদি আহি কমলে অকলশৰৰ আনন্দ ভালকৈ উপভোগ কৰিলে।

মোৰ এই গোটেই কথাটোৱেই এটা বিলাসিতা হৈছেনেকি? হঠাৎ এই প্ৰশ্নটো কমলৰ মনলৈ অহাত কমলে অলপ অশান্তি বোধ কৰিলে।

এনথ্ৰপ'লজিত এম, এ পাছ কৰা— এটা বিলাসিতা?

নগা পাহাৰত আহি নৃতত্ত্বৰ বিচাৰ্চ কৰা— সিও এটা বিলাসিতা?

সকলোবোৰ এটা অকাৰণ বিলাসিতা! তাৰ কি লাভ হ'ব এই বিলাসিতা কৰি? মানুহৰ বিষয়ে জানিব— মানুহৰ বিষয়ে জ্ঞান— কিন্তু কি লাভ হ'ব তাৰ, কি লাভ হ'ব অন্যৰ?

অৰ্থহীন জ্ঞানৰ আভিজাত্য, ইনটেলেকচুৱেল এৰিষ্টক্ৰেচি, শক্তি, সময়, অৰ্থ

আৰু আদৰ্শৰ অপব্যয়— আৰু একো নহয়।

কমলে হাঁহিলে। অকলই হাঁহিলে।

ওখ চাপৰ বাটটো, সৰু সৰু ধুনীয়া ঘৰবোৰ, ৰ'দত নীলা হোৱা আকাশ, আৰু কৰ্মৰত নগাবোৰ। জীৱনৰ সমস্যালৈ সকলো ব্যস্ত। বাহিৰ জগতৰ ঘটন-অঘটন লৈ সিহঁতৰ একো ভাবিবলগীয়া নাই। সিহঁত নিজক লৈয়ে আপোনপাহৰা, জীয়াই থকা, জীৱন ধাৰণ কৰা, মৃত্যুৰ সৈতে সংগ্ৰাম কৰা, হিংস্ৰ বন্য পশু আৰু হিংস্ৰ বুভুক্ষাৰ পৰা আত্মৰক্ষা কৰা। সেয়ে সিহঁতৰ জীৱন। সৌ নিশ্চলভাৱে থিয় দি থকা শিলবোৰৰ দৰেই অখণ্ড, অবিচ্ছেদ্য সিহঁতৰ জীৱনৰ গতিধাৰা, সিহঁত অতি সাধাৰণ, সিহঁত কিছুমান জীয়াই থকা পোক, সিহঁত সংগ্ৰামী। তাৰ মাজত, এই জীৱন পথৰ নীৰৱ যাত্ৰীদলৰ মাজত কমলৰ নিজকে এটা উপৰুৱা জীৱ যেন লাগিল। মই এটা ডেন্দি, মই এটা ইনটেলেক্চুৱেল এনাক্ৰনিজম্, এটা অমিল, অসামঞ্জস্য।

সি আহি ডাক্তৰ বৰুৱাৰ ঘৰৰ ওচৰ পালেহি।

হেমেন ডাক্তৰক আগে কেতিয়াবা দেখিছিল যদিও তাৰ মনত নাই। বহুত কাল ডাক্তৰে অসমৰ নানা ঠাইত কাম কৰি আজি আঠ বছৰমান মোকক্চাঙতে একপ্ৰকাৰ থিতাপি হৈছে।

কমলক দেখি আগফালৰ বাৰাণ্ডাত বহি থকা মানুহজন আগবাঢ়ি আহিল। মুখৰ গঢ় আৰু চেহেৰা দেখিয়েই কমলে বুজিব পাৰিলে এৱেঁই ডাক্তৰ বৰুৱা। কমলে প্ৰণাম জনালে। বৰুৱাই কমলক আগবঢ়াই নি ভিতৰত বহুৱালেগৈ।

"তুমি ইয়ালৈ কেতিয়া আহিলা?" ডাক্তৰে সুধিলে।

"প্ৰায় দুসপ্তাহমানেই হ'ল।"

"দুসপ্তাহ হ'ল, তেওনো আমাৰ এইফালে আহিব নোপোৱানে? আমি ইয়াত থকাৰ কথা জানো নেজানা?"

"জানো, পিছে আহো আহো কৰি থাকোঁতেই অলপ দেৰী হৈ গ'ল।"

"মই কোৱা শুনিলো" ডাক্তৰে ক'লে, "তুমি ৰিচাৰ্চৰ কাৰণে আহিছা নহয়? কি কৰিছা পিছে?"

"মই কিছু আগবাঢ়ি যাবলৈ ঠিক কৰিছো। ইয়াৰ পৰা প্ৰায় পঞ্চাশ মাইলমান আঁতৰত বোলে কিছুমান একেবাৰে আগৰদিনীয়া নগা আছে। সেইবিলাকৰ বিষয়ে কিছু জানিবৰ মোৰ মন আছে।"

কথাষাৰ কৈ কমল অলপ সঙ্কুচিত হ'ল। বাটত আহোঁতে ভবা কথাষাৰ তাৰ মনত পৰিল। মই এটা ডেন্দি—

"ভাল কৰিছা। মই যেতিয়াই শুনিলো যে তুমি পাছ কৰাতে সন্তুষ্ট নেথাকি এনথ্ৰপ'লজি ৰিচাৰ্ছ কৰিবলৈ আগ বাঢ়িছা, মই বৰ ভাল পালো। আমাৰ অসমীয়া ল'ৰাবোৰ বৰ অলপতে ভাগৰি পৰে, বৰ অলপতে সন্তুষ্ট হয়, অলপ কিবা কৰিয়ে

বহুত কৰিলো বুলি ভাবে। তুমি যে সঁচাকৈয়ে ৰিচার্ড কৰিবলৈ আগ বাঢ়িছা বৰ ভাল কাম কৰিছা।"

ডাক্তৰ বৰুৱাৰ সৰলভাৱে কোৱা উৎসাহপূৰ্ণ কথাখিনি শুনি কমলৰ সঙ্কোচ আঁতৰি গ'ল। কমলে ক'লে, "হয়।"

কিন্তু কিহৰ উত্তৰত "হয়" ক'লে কমলে নিজেই ভাবি নেপালে।

"ককাইদেৱে তুমিযে ইয়ালৈকে আহিবা সেই বিষয়ে মোলৈ লিখিছিল। মই আশা কৰিছিলো যে তুমি আহি আমাৰ ঘৰতে উঠিবাহি--" কথাষাৰ কৈ ডাক্তৰে কমলৰ মুখলৈ চালে।

"এতিয়া পিছে ক'ত আছাহি? অসুবিধা হৈছেনেকি কিবা?"

"ৰিচার্ড ডাক্তৰৰ এটা ভাৰা ঘৰ আছে তাতে থাকিবলৈ লৈছো--" কমলে ক'লে।

"অ' মই দেখিছো। ৰিচার্ড ডাক্তৰহঁত ইয়াৰ ভিতৰতে এঘৰ ভাল মানুহ। ঘৰটোও ভাল, মই দেখিছো, সেই নিজৰাটোৰ ইপাৰৰ ঘৰটো নহয় জানো?"

বৰুৱানীৰ লগতো কমলৰ পৰিচয় হ'ল। বৰুৱানী মানুহগৰাকী অলপ-কথীয়া মানুহ, কিন্তু বেছ নম্র আৰু সহজ, তেওঁৰ কথা-বতৰাবোৰ কমলৰ ভাল লাগিল।

বৰুৱানীয়ে কমলৰ দেউতাক আৰু আইজনীহঁতৰ বাতৰি সুধিলে, আৰু ইয়াত সি কিমান দিন থাকিব সেই কথাও সুধিলে।

ডাক্তৰে বেছ উচ্ছ্বসিত ভাষাৰে ক'লে, "মই তোমাক ৰিচার্ডৰ কাৰণে বহুত মেটিৰিয়েলচ্ দিব পাৰিম বুজিছা। আৰু কি লাগে মোক ক'বা। মোৰ লিখিবৰ সময় নাই, অভ্যাসো নাই, নহ'লে নগাবিলাকৰ বিষয়ে মই যিম্যান কথা জানো, ময়ে এখন থিছিছ লিখিব পাৰিলোহেঁতেন।"

কথা পাতি থকাৰ ভিতৰতে ছোৱালী এজনীয়ে চাহ লৈ কোঠাটোলৈ সোমাই আহিল। কমলে ছোৱালীজনীৰ মুখলৈ চালে, ৰে'বা দেখোন।

"মোক চিনি পোৱা নাইনেকি?" অলপ পাতলকৈ হাঁহি ৰে'বাই সুধিলে।

"কিয় নেপাম? কিন্তু তুমি ইয়াত কেনেকৈ ওলালাহি ৰে'বা?" কমলে প্ৰায় বিস্ময়েৰে সোধাদিয়ে সুধিলে।

ডাক্তৰেই উত্তৰ দিলে, "তাইৰ আকৌ গাটো ভাল নাই। ইয়াত এটা চেঞ্জ হ'ব, ময়ো অলপ চেষ্টা যত্ন কৰিব পাৰিম, এই ভাবিয়ে লৈ আহিলো।"

ডাক্তৰ আৰু কমল চাহ খোৱাত লাগিল।

"এতিয়া গাটো অলপ ভাল পাইছানে ৰে'বা?"

"অলপ ভাল পাইছো কিজানি--" কুটিল এটা হাঁহি মাৰি ৰে'বাই ক'লে। ডাক্তৰে ৰে'বাৰ হাঁহিটো লক্ষ্য নকৰিলে। কমলে বুজিলে। তাইৰ হাঁহিটোৰ অৰ্থ হ'ল যে ভাল হৈছো, যদি ভাল হোৱা সম্ভৱ।

বিশেষ দুখ নকৰাকৈয়ে ডাক্তৰে ক'লে, "মোৰ আৰু অকল প্ৰবীণ হে। সি

কলিকতাত আছে। ডাক্তৰী পঢ়িছে। তাৰ পিছত তিনিটা ল'ৰা-ছোৱালী হৈছিল, আটাইকেউটা মৰিল। ঘৰটো বৰ নিজঞ্জাল লাগে। ৰে'বাই জানো কেনে পায়। পিছে তাইৰ কাৰণে নিৰ্জনতাহে ভাল। তুমি মাজে মাজে আহিবা। অলপ ধেমালি ধুমুলা কৰি থাকিলে ৰে'বাৰ মনটোত ফুৰ্তি লাগিব।"

"ভাল বাৰু—" আকৌ চুটিকৈ কমলে ক'লে।

"আপুনিনো কেনেকৈ আহিব? আপোনাৰ ৰিচাৰ্ছ কৰিব লাগে নহয়—" কথাষাৰত যে অভিমানৰ ইঙ্গিত আছিল কমলে বুজিলে।

হাঁহি কমলে ক'লে, "সদায় নাহো নহয়, কেতিয়াবা ৰিচাৰ্ছৰ পৰা চুটি পালেহে আহিম।"

ৰে'বাই মুখ টিপি হাঁহিলে।

সেইদিনা ৰাতি কমলে তাতে ভাত খালে। বৰুৱানীয়ে লৌকিকতা নকৰাকৈয়ে ক'লে, "নিজে খোৱা-মেলাত যদি অসুবিধা হয়, তেন্তে আমাৰ ইয়ালৈকে আহিবা।"

"অসুবিধা হ'লে নিশ্চয় আহিম"— কমলে ক'লে।

"আপোনাৰ ৰিচাৰ্ছত অসুবিধা নহ'বনে তেতিয়া?" সেই ৰুগীয়া মুখৰ মাৰাত্মক কুটিল হাঁহিটো মাৰি ৰে'বাই সুধিলে।

"অটাইতকৈ ডাঙৰ চাউল কঠা নহয়. জানো?" হাঁহি কমলে ক'লে।

বীণাক তাৰ লগত বিয়া দিয়াৰ ষড়যন্ত্ৰ এই সকলোবোৰ, কিন্তু বীণাতকৈ ৰে'বাজনীয়েই বেছি ভাল। বীণানো কেনেকুৱা জানিবৰ সুবিধাই হোৱা নাই তাৰ। ৰে'বাজনী বৰ মৰমিয়াল ছোৱালী, তাইৰ যদি বেমাৰ নহ'লহেঁতেন। কমলে তামোল খন চোবাই চোবাই ভাবে। বীণাৰ লগত তাৰ বিয়াৰ চেষ্টাৰ কথা এওঁলোকে নিশ্চয় জানে। হেমেন বৰুৱা বীণাৰ দদায়েক— নাজানিব কিয়? কমলৰ অলপ লাজ লাগিল। কিন্তু সি গহীন হৈ থাকিবৰ চেষ্টা কৰিলে। সিতো নিজে বীণাক বিয়া কৰাব খোজা নাই, তেওঁলোকে দিব খুজিলে তাৰ বাবে সি দায়ী নহয়।

"ৰিচাৰ্দ ডাক্তৰৰ ভনীয়েক কেইজনী আছেনে নাই?" বৰুৱানীয়ে সুধিলে। বৰুৱানীয়ে সিহঁতক চিনি পায়।

"আছে। ছোৱালীকেইজনী বৰ ভাল—"

"এৰা, সিহঁত গোটেই মানুহ ঘৰেই ভাল। আমাৰ ঘৰলৈ আহে মাজে মাজে।"

অলপ ৰাতি হোৱাত কমল যাবলৈ উঠিল। ডাক্তৰে লণ্ঠন এটা দি মানুহ এটা লগত দিলে। তিনিওৰে পৰা বিদায় লৈ কমল ওলাই গ'ল।

এইটো কি হ'ল? পুৰণিৰ পুনৰাবৃত্তি? কমলে ভাবি ভাবি খোজ দিলে।

প্ৰিয় বৰুৱা,

জানিব পাৰিলো যে নৃতত্ত্বৰ বিষয়ে বিশেষ কিবা গৱেষণা কৰিবৰ উদ্দেশ্যে

আপুনি গৈ নগা পাহাৰত আছেগৈ। খবৰটো পাই আনন্দ পালো। মানুহৰ বিষয়ে গৱেষণা কৰিবৰ এতিয়াও বহুত কথা আছে, সেই বিষয়ে আপুনি মনোযোগ দিয়া ভাল হৈছে।

কিন্তু, বেয়া নেপাব বন্ধুৱা, আপুনি যে আদিম অৱস্থাত, সভ্যতাৰ পৰা আঁতৰত লুকাই থকা নগাসকলৰ বিষয়ে বিচাৰ্ছ কৰিবৰ কাৰণে ঘৰবাৰী এৰি পাহাৰত উঠিছেগৈ, আপুনি বাৰু নিজৰ বিষয়েই কেতিয়াবা এক মুহূৰ্ত ভাবি চাইছেনে? আপুনি ভাবি চাইছেনে তথাকথিত সভ্য বোলাওতাবোৰৰ সভ্যতাটো কি? আমি কিমান দূৰ সভ্য, কিমান দূৰ শিক্ষিত, কিমান দূৰ আধুনিক? মোৰ বিশ্বাস আপুনি এইবোৰ কথা কোনো দিন নাই ভবা।

আপুনি পুথিৰ শিক্ষাৰে শিক্ষিত। জীৱনৰ ওচৰত শিক্ষা লাভ কৰিবৰ দুৰ্ভাগ্য আপোনাৰ এতিয়াও হোৱা নাই। কিন্তু তাৰ কাৰণে আপুনি বেছি পৰ অপেক্ষা কৰিব লগীয়া নহ'ব, আপুনি-আমি যে উৰলি পৰিব ধৰা এটা প্ৰাচীন সমাজ-ব্যৱস্থাৰ মূধত উঠি নাচোন আৰম্ভ কৰিছো, হয়তো আপুনি ক'বই নোৱাৰে। কিন্তু এই প্ৰাচীন ব্যৱস্থা খহি পৰিব, খহি পৰিব এই কথা অৱশ্যম্ভাৱী। তাৰ পিছত? তাৰ পিছত যি নতুন যুগৰ আৰম্ভ হ'ব, যি নতুন ব্যৱস্থাই আমাৰ জীৱনৰ, পৃথিৱীৰ জীৱনৰ গতিৰ ৰূপ দিব, তাক গ্ৰহণ কৰিবৰ কাৰণে, তাক আহ্বান জনাবৰ কাৰণে সাজু হ'বৰ হোৱা নাই জানো?

আপোনাৰ জ্ঞানৰ স্পৃহা আছে। বিশ্লেষণৰ শক্তি আৰু ধৈৰ্য আছে। আপুনি স্বাৰ্থপৰ হ'ব পাৰে, কিন্তু সেইটো অন্যায় হ'ব। আৰু বেছি দিন আপুনি স্বাৰ্থপৰ হৈয়ো থাকিব নোৱাৰিব। অৱশ্যে আজি প্ৰতিটো মানুহ সচেতন, কাৰণ প্ৰতিটো মানুহ ভুক্তভোগী। আজি নিজক বুজিবৰ কাৰণে কোনোৱে পণ্ডিতৰ, স্কলাৰৰ, নৃতত্ত্ব বিশেষজ্ঞৰ পুথিৰ পাত নেমেলে। জীৱনৰ বাস্তৱ সংঘাতে সকলোকে নিজৰ বিষয়ে সচেতন কৰি দিছে।

কিন্তু সচেতন হ'লেইতো নহয়, জাগ্ৰত হ'ব লাগিব। চেতনাৰ আনন্দক জাগ্ৰত কৰি তোলাই আমাৰ কাম। আমি যি বহুত ধন খৰচ কৰি শিক্ষা লাভ কৰিছো, যি আকৌ অলপ ধন লাভ কৰি জীৱিকা নিৰ্বাহ কৰিবৰ কাৰণে সেই শিক্ষা বিক্ৰী কৰিছো। ঠিক যেন বেশ্যাৰ লক্ষণ, নিজক সজাই পৰাই তোলে, নিজকে ধ্বংস কৰিবৰ কাৰণে। আমাৰ শিক্ষিতসকলক বেশ্যাৰ লগত তুলনা কৰাত আপুনি ক্ষুণ্ণ নহ'ব। ময়ো শিক্ষিতা। কিন্তু মই অন্য ৰকমে ভাবিব পৰা নাই।

মোৰ এই অনাহূত চিঠিখন পাই আপোনাৰ নিশ্চয় মোৰ ওপৰত খং উঠিব। সেইবাবে আপোনাক বেয়া পাবলগীয়া মোৰ একো নাই। কিয়নো বুৰ্জোৱা শ্ৰেণীৰ এজন হিচাবে, পুৰণি সমাজৰ এজন হিচাবে মোৰ পৰা এই চিঠি পাই আপোনাৰ মনত অসন্তুষ্টি ওপজা স্বাভাৱিক। কিন্তু আপোনালোকৰ শাস্ত্ৰয়েতো কয় সঁচা কথা

নোকোৰা পাপ।

পাহাৰৰ ওপৰৰ পৰা আপুনি আজিৰ যুগটোৰ বিষয়ে একো শিকিব নোৱাৰে বুলবা। অৱশ্যে পাৰিব পাৰে যদি আপুনি সিহঁতৰ জীৱনৰ গভীৰলৈ সোমাই চাব পাৰে। আশা কৰো আপুনি সেই চেষ্টা কৰিব। আৰু নগাপাহাৰৰ বিচাৰ্হ শেষ হ'লে আপুনি এবাৰ ইয়ালৈ আহিব দেই। আপোনাৰ লগত বহুত কথা আছে। আপুনি যদি বাট ভুল কৰিব খোজে, তেন্তে বাট দেখুৱাই দিয়াটো মই মোৰ কৰ্তব্য বুলি ভাবো। কোনোবা প্ৰফেট বা মহাপুৰুষ হিচাপে নহয়, আপোনাৰ দৰেই জীৱনত পথৰ সন্ধানী এজন হিচাপে।

যদি মোক ভুল বুজে আপোনাৰ দুৰ্ভাগ্য।

মাধৱ ফুকন কালি ঘৰলৈ গৈছে। ফুকনৰ লগত আপোনাৰ বিষয়ে বহু আলোচনা কৰিলো। ফুকনৰো এই মত যে আপোনাক বাট ভুল কৰিবলৈ এৰি দিয়া অন্যায় হ'ব।

আৰু এতিয়া নিলিখো। আপুনি কেনে আছে, কি কৰিছে জনাব। মোৰ সম্ভাষণ আৰু শুভইচ্ছা ল'ব। ইতি,

আপোনাৰ

অপৰা।

পুনঃ –

আজি ন দিন হ'ল বীণা আহি আমাৰ ঘৰতে আছেহি। বীণায়ো আপোনালৈ শুভইচ্ছা জনাইছে।

অপৰা।

কমলে একেবাৰে আশা কৰা নাছিল যে অপৰাৰ পৰা সি এখন চিঠি পাব, আৰু পালেও যে এনেকুৱা এখন চিঠি পাব, সি সপোনতো ভবা নাছিল। সি যিয়েই নকৰক, অপৰাই তাৰ খবৰ ৰখাৰ, তাক সমালোচনা কৰাৰ কি দৰকাৰ? সি নগা পাহাৰলৈ অহাৰ খবৰেইবা তাইক দিলে কোনে? বীণাই নিশ্চয়। কিন্তু বীণাৰেই বা কি প্ৰয়োজন আছিল এইবোৰ সদৰী কৰি ফুৰাৰ?

কমলে চিঠিখন আকৌ এবাৰ পঢ়িলে। অপৰাই কি ক'ব খুজিছে? অপৰাৰ গোটেই চিঠিখনৰ অৰ্থ কি? কমলে হাঁহিব নে খং কৰিব ঠিক কৰিব নোৱাৰিলে। নৃতত্ত্বৰ বিষয়ে গৱেষণা কৰাত এনে কি লাজ পাবলগীয়া আছে? সিতো কাকো অৱহেলা কৰা নাই। জনতা– এটা এবৃষ্ট্ৰেক্ট কথা। ৰাম শ্যাম যদু, মধু, কেৰিম, বদৰুত, খৃষ্টফাৰ, ডেভিদ, কলী, বগী, ৰহমানী, ফাগুনী– এই সকলোবোৰৰ সমষ্টিয়েই হ'ল জনতা। সচেতন হৈছে– ভাল কথা। আঘাত পালে সকলো সচেতন হয়। সিহঁতে আঘাত পাইছে, সিহঁত সচেতন হৈছে। সিহঁতক আকৌ জাগ্ৰত কৰিব লাগে কিয়?

জনতাক জাগ্ৰত কৰা– তাৰ মানে কি? তাৰ মানে কমলে উপলব্ধ ভাবেই

ভাবিলে— তাৰ মানে অপৰাই যি কৰিছে, তাৰ মানে মাধৱে যি কৰিছে, তাৰ মানে বীণাই — আঃ বীণাই। বীণাও তেনে বিপ্লবী।

কিন্তু কমলে কি বিপ্লৱ কৰিব? বিপ্লৱ কৰিবলৈ হ'লে পলিটিচিয়ান হ'ব লাগে, ৰাজনীতিত নামিব লাগে, কমলৰ নিচিনা পঢ়া-শুনাত লাগি থকা ল'ৰা এটাই জানো বিপ্লৱ কৰে?

অপৰাইঁতে তাক ভুল বুজিছে। নিশ্চয় ভুল বুজিছে। পৃথিবীৰ সকলো মানুহ যেনেকৈ কবি হ'ব নোৱাৰে, তেনেকৈ সকলো মানুহ পলিটিচিয়ান হ'ব নোৱাৰে, সকলো মানুহ বিপ্লবী হ'ব নোৱাৰে। বিপ্লবী হোৱা এক শ্ৰেণীৰ বেলেগ মানুহ আছে!

এক শ্ৰেণীৰ? কিন্তু মাধৱইঁতে যে মানুহৰ মাজৰ শ্ৰেণীৰ ব্যৱধান উঠাই পেলাব খুজিছে। তেন্তে কোনে, কোনটো শ্ৰেণীয়ে বিপ্লৱ কৰিব? জনতাই? জনতা মানে?

আকৌ কমলে ভাবিব ধৰিলে। জনতা মানে সেইবোৰ মানুহ— যিবোৰে যুগে যুগে অত্যাচাৰ উৎপীড়ন সহ্য কৰি যাব লাগিছে, যিবোৰ অজ্ঞ, যিবোৰ পুৰণি আন্ধাৰৰ মাজত আজিও পোত গৈ আছে, যিবোৰে নিজৰ শক্তিৰ বিষয়ে একো নেজানে ....??

কিন্তু এইটোতো আজিৰ কথা নহয়। কমলে মানুহৰ আদিম ইতিহাস জানে, মানুহৰ আদিম প্ৰবৃত্তি, প্ৰাচীন স্বভাৱৰ কথা কমলে জানে। একেদৰেই চলি আহিছে-- প্ৰস্তৰ যুগ, প্ৰাকপ্ৰস্তৰ যুগ, তাৰো আগৰ যুগ— তেতিয়াওতো বলী মানুহ দলে দুৰ্বল দলক দমাই ৰাখিছিল, দুৰ্বল দলক খটুৱাই নিজে সুখত আছিল, দুৰ্বল দলৰ আৰ্জোন নিজে কাঢ়ি খাইছিল, বলেৰে, চলেৰে, বুদ্ধিৰে। ইয়াৰ প্ৰতিবিধান হিচাপে দুৰ্বল দলে শক্তিবান দলৰ পূজা কৰিছিল। সিহঁতক সিহঁতৰ ৰজা পাতিছিল, দেৱতা পাতি পূজা দিছিল।

বহু হেজাৰ যুগৰ পুৰণি কথা। এই হেজাৰ হেজাৰ যুগৰ পুৰণি পদ্ধতিক একেদিনে ভাঙি গুৰি কৰি দিয়া সহজ জানো? আজি অপৰাইঁতৰ, মাধৱইঁতৰ ইমান শক্তি হৈছেনে?

হাঁহি হাঁহি লীনা আহিল। লীনাই দেখিলে কমলৰ মুখখন অলপ গহীন, অলপ চিন্তাক্লিষ্ট। লীনা অলপ অপ্ৰতিভ হ'ল।

"আহা লীনা—" গহীন মুখখনত হাঁহি বিৰিঙাই কমলে মাতিলে।

"আপুনি দেখোন ওলোৱাই নাই। আজি ফুৰবলৈ নেযায় নেকি?"

"যাম, তোমাৰ কাৰণেই বাট চাই আছিলো। এক মিনিট ৰহা, মই কাপোৰ পিন্ধো।"

ৰহাৰ পৰা উঠি কমল সিটো কোঠালৈ গ'ল।

ধুনীয়া আবেলিটো। আজি দুদিন বৰষুণ দিয়া নাই। বাট-পথবোৰ শুকাই ফৰকাল হৈছে। ৰাংঢালী লীনাৰ মুখত উজ্জ্বল হাঁহি।

লীনা আৰু কমল—দুয়ো ফুৰিবলৈ ওলাই গ'ল। আজিকালি কমলৰ সকলোবোৰ

চিনা চিনা লাগে। কমলৰ দিনবোৰ পুৰণি হয়, কিন্তু নগাপাহাৰৰ মোহ লাহে লাহে বাঢ়িছে যায়। কমলে অনুভৱ কৰে এটা মাদকতা ভৰা আদিম গন্ধ— গছ পাত সকলোতে। লীনাৰ চুলিখিনিতো।

সিহঁত ভালেমান দূৰ আঁতৰি যায়।

সৰু সৰু জুপুৰি ঘৰ, ঘৰৰ আগে পাছে শস্যৰ পথাৰ। কচু, জলকীয়া, আদা, আলু— আৰু কিবাকিবি খোৱা বস্তু। লহপহীয়া শস্যবোৰ দেখি কমলৰ ভাল লাগে। যেন একোখন ধুনীয়া ফুলনি।

সিহঁতে বহুত দূৰলৈকে দেখে, বহুত দূৰলৈকে চায়। নগাবোৰে মুক্ত পৃথিৱীৰ লগত অহর্নিশে সংগ্ৰাম কৰি যাব লাগিছে শস্য-উৎপাদনৰ কাৰণে। শুদা গা, বলিষ্ঠ মাংসপেশী, সবল বাহু। কৰ্মৰত মানুহবোৰ দেখি কমলৰ ভাল লাগে।

"তোমালোক বৰ সুখত আছা লীনা—" এনেয়ে কমলে কয়।

"আমি— আমি অকণো সুখত নাই। গোটেই বছৰটো খেতি কৰিব লাগে, তথাপি খাবলৈ নাটে। আমাৰ সৰহ ভাগ মানুহে বনৰীয়া কচু, আলু আৰু অন্যান্য গছৰ গুটি খায়ে জীয়াই থাকে, আপুনি কিজানি ক'বই নোৱাৰে।"

কমল মনে মনে থাকিল। তাৰ সন্মুখৰ সেউজীয়া পাহাৰটো যেন সি অলপ ধোঁৱা বৰণীয়া দেখিলে। শুধা গাৰ সউ মানুহবোৰ— সিহঁত মানুহ নহয়। এবিধ বনৰীয়া প্ৰাণী— অতি পুৰণি, অতি কৰ্কশ।

সিহঁত আৰু আগ বাঢ়িল।

এটা পৰিষ্কাৰ শিলৰ ওপৰতে দুয়ো বহিল। নামনিদিয়েনি এদল নাগিনী ছোৱালী হাঁহি-মাতি ঘৰলৈ উভতি আহিছে। সিহঁতবোৰ শকত আৱত। সিহঁতৰ অনাবৃত শৰীৰবোৰত উচ্ছল যৌবনৰ প্ৰচুৰ উন্মাদনা। কমলে সিহঁতলৈ চালে— সাতজনী গাভৰু। আটাইকেজনী সমান বয়সীয়া। সিহঁতৰ মুখবোৰ ৰঙা, বাহুবোৰ পুৰঠ, সিহঁতৰ বুকুবোৰ মাংসল! সিহঁতৰ খোপাত বনৰীয়া ফুলৰ থোপা।

"সিহঁত পথাৰৰ পৰা আহিছে" —লীনাই ক'লে।

"সিহঁতৰ বৰ সুখ"— আকৌ কমলে ক'লে।

"দূৰৰ পৰাহে সিহঁতক সুখী যেন দেখি। সিহঁতে ইমান যে টান কাম কৰিব লাগে আপুনি ভাবিবই নোৱাৰে। আমাৰ মানুহবোৰ বৰ দুখীয়া, জানে? থাকিবলৈ ঘৰ নাই, খাবলৈ ভাত নাই, ইমান জাৰতো পিন্ধিবলৈ কাপোৰ নাই। সেই ছোৱালী-কেজনী যে শুদা গাৰেই গৈছে, সিহঁতৰ কাপোৰ নাই কাৰণেহে, নহ'লে সিহঁতেও আজি কালি লাজ চৰম বুজি পায়—"

লীনাই যে এইবোৰ কথা ক'ব কমলে আশা কৰা নাছিল। লীনায়ো তেন্তে ইহঁতৰ কথা ভাবিছে? কমলৰ ৰহস্য বোধ হ'ল। হাঁহি কমলে ক'লে,, "তুমি তোমালোকৰ মানুহবোৰৰ কাৰণে বৰ ভাবা দেখিছো—"

"নেভাবিলে কেনেকৈ হ'ব? আমি অলপ লিখা পঢ়া শিকিছো, আমিয়ে যদি আমাৰ মানুহৰ অৱস্থা ভাল নকৰো তেন্তে অন্য কোনে কৰিব?"

পখিলা এজনীৰ দৰে ৰাংঢালী লীনাই কয়। এইজনী জানো লীনা? এইজনী যে সউ নামনিয়েদি যোৱা এজনী নগা ছোৱালী। হাঁহিব জানে, ফুল পাতেৰে নিজক সজাব জানে, আৰু নিজৰ মানুহৰ বিষয়েও ভাবিব জানে?

কমলহঁত ঘূৰি আহিল। অকাৰণতে আজি কমলৰ মনটো অলপ গধুৰ লাগিল।

কমলৰ বিমৰ্ষ মুখখন দেখি বাটতে এবাৰ লীনাই সুধিলে— "আজি আপুনি মোক বেয়া পাইছে নেকি?"

"নাই লীনা, তোমাক কিয় বেয়া পাম?" অলপ হাঁহি কমলে ক'লে।

"মই কথাবোৰ বুজি পালেও ভালকৈ বুজাই ক'ব নেজানো, ভুল হ'লে আপুনি বেয়া নেপাব দেই—"

বাটত চিনাকি হোৱা এই লীনা, তায়ো মানুহৰ মনৰ মাজত সাঁচ ৰাখি যাব পাৰে! তায়ো আশা কৰে যেন অন্যে তাইক বেয়া নেপাওক!

কমলৰ ভাল লাগিল।

শিল, শিল, শিল, ৰঙা মাটি, সেমেকা বোকা, গছপাত, ছাঁ, সৰু ঠেক এটা মানুহ যাব পৰা বাট, সন্ধিয়াৰ ক্ৰমে বাঢ়ি অহা আন্ধাৰ।

লীনা মুক্ত, তাই স্বাধীন। তাইৰ জীৱনটোৰ সীমাত আকাশ পৃথিৱী একো নাই-- আছে অফুৰন্ত, অজস্ৰ মৰম, মৰম আৰু হাঁহি। সেউজীয়া মোকক্‌চাঙৰ পুৰণি শিলবোৰৰ মাজত তাই এটা নতুন নিজৰা, এপাহ নতুন ফুল, এচেৰেঙা নতুন পোহৰ।

যাবৰ সময়ত কমলে আকৌ সুধিলে, "তুমি এই তোমালোকৰ মানুহবোৰৰ কথা সদায় ভাবানেকি লীনা?"

"আপুনি জানো আপোনালোকৰ মানুহবোৰৰ কথা সদায় নেভাবে?" হাঁহি কথাষাৰ কৈ শিলবোৰৰ ওপৰেদি জঁপিয়াই জঁপিয়াই লীনা গুচি গ'ল।

"ভাবো জানো?"— কমলে নিজকে সুধিলে।

"..... মই দেখিছো সকলো মানুহ একে। সভ্য, অৰ্দ্ধসভ্য অসভ্য সকলো মানুহ একে। সকলোৰে সন্মুখতে একেই সমস্যা, একেই প্ৰশ্ন, জীয়াই থকা! জীয়াই থকাই হ'ল সকলোৰে সমস্যা। কিন্তু এই সমস্যা ক'তো সহজ নহয়। বিভিন্ন ক্ষেত্ৰত বিভিন্ন ৰূপে, বিভিন্ন আকাৰে এই সমস্যা জটিল। প্ৰাক্ প্ৰস্তৰ যুগৰ আদিম মানুহে যি সমস্যাৰ লগত সংগ্ৰাম কৰিছিল, আজিৰ মানুহেও তাকেই কৰিব লাগিছে। একো পৰিবৰ্তন নাই। সকলো মানুহৰ ৰক্তত সেই আদিম কামনাৰ জ্বলন্ত শিখা, সকলোৰে জঠৰত বুভুক্ষাৰ চিৰন্তন দাবানল।

ভৈয়ামৰ বীণাক মই ভাল চকুৰে চাওঁ, লীনাকো সেই একেই চকুৰে চাবলৈ মোৰ অনুভূতিয়ে সঙ্কোচ বোধ নকৰে। নাগিনী ছোৱালী লীনাৰ বুকুৰ মাজতো আছে সেই প্ৰাচীন অনুভূতিৰ প্ৰবাহ। অকণো বেলেগ নহয়, বৰং বেছি স্বাভাৱিক, বেছি তীব্ৰ, বেছি উজ্জ্বল, কিন্তু—"

কমলে লিখি যায়। ইয়ালৈ অহাৰ পৰা ডায়েৰিৰ আকাৰত কমলে দৈনিক ঘটা ঘটনাবোৰৰ একোটা বিৱৰণ, দৈনিক অভিজ্ঞতাৰ একোটা ছিচাপ লিখি যায়। ই তাৰ থিছিছ নহয়, কিন্তু থিছিছৰ সামগ্ৰী সি এইদৰে সংগ্ৰহ কৰি গৈছে?

কমলে জানে নগা পাহাৰলৈ গৈ আজিৰ দিনত তাৰ ডায়েৰি লিখা এটা হাঁহি উঠা কথা। সেই কাৰণে সি তাৰ ভাব-অনুভূতিবোৰৰ কথাকে বেছিকৈ লিখে। এইদৰেই হয়তো সি নিজৰ ভিতৰলৈ বেছিকৈ চাবলৈ শিকিব, সি অন্তৰ্মুখী হ'ব।

কমলে পঢ়ি নেচায় কি লিখিছে। কাৰণ পঢ়ি চালেই তাৰ শুধৰাবৰ মন যাব, শুধৰালেই তাৰ সহজ অনুভূতি কৃত্ৰিম হৈ পৰিব। সেই কাৰণে যিদৰে তাৰ মনত অনুভূতি জাগে, সেই দৰেই সি লিখি যায়। তাৰ ইচ্ছা নহয়, যে নিজক সি প্ৰৱঞ্চনা কৰিব, নিজৰ আগতে এটা মিছা কথা ক'ব।

কিন্তু যিবোৰ কথা সি অনুভৱ কৰিছে, যিবোৰ সত্য সি আবিষ্কাৰ কৰিছে, সেইবোৰ অতি পুৰণি, অতি সাধাৰণ কথা। এইবোৰ জ্ঞান লাভ কৰিবৰ কাৰণে পৰ্বত পাহাৰ নবগালেও চলে। তাৰ নিজৰ ওচৰতে নিজক সৰু যেন লাগি যায়।

মানুহৰ আদিম সমস্যা জীয়াই থকা— একেবাৰে পুৰণি কথা। তেন্তে নতুন কথানো কি আছে? মানুহ জীয়াই থাকিবলৈ বিচাৰে, নিজৰ জীৱনৰ মাজত, নিজৰ জীৱন শেষ হ'লে, সন্তানৰ জীৱনৰ মাজেদি মানুহে জীয়াই থাকিবলৈ বিচাৰে। জীৱনৰ এই যে অন্তহীন অভিযান, এই যে বিৰামহীন পৰিক্ৰমা, তাৰ মাজত স্পষ্ট হৈ উঠিছে মাথোন এটা উদগ্ৰীৱ অভীপ্সা— মানুহক জীয়াই থাকিবলৈ লাগে, জীৱন্ত মানুহ হৈ, অমৰ স্মৃতি হৈ, কাব্য হৈ, আৰ্ট হৈ, স্তম্ভ হৈ, সাধুকথা হৈ। মানুহৰ জীয়াই থকাৰ এই অভিযান চিৰন্তন।

তেন্তে সমস্যাটো কি? সমস্যা সাধাৰণ। কেনেকৈ জীয়াই থকা যায়? কেনেকৈ? কি উপায়ে? এটা নহয়, দুটা নহয়, পৃথিৱীৰ কোটি কোটি মানুহ কেনেকৈ জীয়াই থাকিব? জীৱনৰ নিষ্ঠুৰ সংগ্ৰামত কেনেকৈ মানুহ মৰণক অতিক্ৰম কৰি তিষ্ঠি থাকিব? মানুহক মানুহ কৰি ৰখাৰ উপায় কি?

এইটোৱেই পৃথিৱীৰ প্ৰশ্ন?

অকলে অকলে নিৰ্জন ঘৰটোত বহি কমলে ভাবে, কল্পনা কৰে, লিখে। তাৰ ভাল লাগে। হয়তো সি যিবোৰ কথা ভাবিছে সেইবোৰ অতি সাধাৰণ ৰুডিমেণ্টৰী কথা। কিন্তু তথাপি যে সি ভাবিছে।

হঠাৎ তাৰ কল্পনাৰ মাজত সুৰৰ আবেশ ঢালি ওপৰৰ ঘৰটোৰ পৰা নামি আহে

গীতাৰৰ টুন্ টুন্ সুৰ। লীনাই গীতাৰ বজায়।

বাহিৰত ধুনীয়া জোনাক। গাধীৰৰ নিচিনা বগা জোনাক। জোনাকবোৰ নামি আহিছে মানুহৰ মৰম বিচাৰি। কেঁচা গছপাতবোৰৰ ওপৰত নিগৰি পৰে ৰূপালী পোহৰ। পৃথিবীখন বৰ ঠেক। সৰু পাহাৰটো, জোনাক, নিজৰাটো, নীলা আকাশখন, দূৰৰ অস্পষ্টতা, আৰু পাতল কুঁৱলী।

পৃথিবীখনত মানুহ নাই, আছে জোনাক আৰু সুৰ। জোনাকবোৰ সুৰেৰে ভৰি পৰে। পৃথিবীখন সুৰময় হয়। নিজৰাটোৰ পানীবোৰ বগা।

বহল খিৰিকিখনৰ কাষত বহি লীনাই আপোনমনে গীতাৰ বজাই যায়। লীনাৰ চকু দুটা জোনাক ভৰা আকাশখনৰ বুকত লীন যোৱা। জোনাকে লীনাৰ আঙুলিবোৰ কঁপাই যায়, সুৰবোৰ চকু-পানীৰ নিচিনা কোমল!

নিজৰাটোৰ পাৰৰ তাৰ সৰু ঘৰটোৰ ভিতৰৰ পৰা খিৰিকিখনেদি মূৰ তুলি কমলে চাই থাকে। জোনাকবোৰ লীনাৰ গাত সিঁচৰতি হৈ পৰিছে। লীনাৰ চুলিৰ ঢৌবোৰত ৰূপালী সুৰৰ ঢউ। সুৰবোৰে কথাৰ অপেক্ষা নকৰে। সিহঁতৰ নিজৰে এটা অৰ্থ আছে। কথা তাৰ আগত অৰ্থহীন হৈ পৰে।

লীনা নৰয়। সুৰৰ মাদকতাত আপোন পাহৰা হৈ লীনাই বজাই যায়, সুৰ সিঁচি যায়, ৰূপ ছটিয়াই যায়, সুৰবোৰ উৰি উৰি, ওপঙি ওপঙি আকাশ আৰু পৃথিবীৰ মিলন-সীমাত হেৰাই যায়।

কমলে অনুভৱ কৰে যেন সি এটা কবি। সি সপোন দেখিছে, সি কল্পনাৰ পাখিত উঠি কোনোবা ৰূপহীন, বোলহীন এখন দেশলৈ অকলশৰে উৰি গৈছে। আৰু পাখিত সুৰৰ কঁপনি সানি কোনোবা অপ্সৰীয়ে, কোনোবা সুৰৰ দেশৰ ৰূপকুমাৰীয়ে তাক হাত বাউলি দি ক'ৰবালৈ আঁতৰাই লৈ গৈছে।

লাহে লাহে সি বহাৰ পৰা উঠি আহে। সি তাৰ সৰু ঘৰটোৰ পৰা নিজেই নজনাকৈ বাহিৰ ওলাই আহে। সুৰৰ ছন্দতে খোজ মিলাই সি নিজৰাটো পাৰ হৈ যায়। শিলবোৰ বগাই বগাই সি লীনাৰ খিৰিকিখনৰ কাষ পায়গৈ।

তাক দেখি লীনাই শান্তভাৱে হাঁহে। লাহে লাহে তাই সুৰবোৰ কোমল কৰি আনে, তাৰ পিছত ৰৈ যায়, গীতাৰখন লীনাৰ কোলাতে পৰি থাকে। লীনাই একেথৰে তাৰ মুখলৈ চাই থাকে। কমলৰ ধুনীয়া, গঢ়িত মুখখন জোনাকত উদ্ভ্ৰান্ত দেখায়।

নিজৰাটো শান্ত, আকাশখন নীলা, পোহৰবোৰ সুৰেৰে ভৰা। লীনাই তাৰ ফালে হাতখন মেলি দিয়ে। সি অভিভূতৰ দৰে লীনাৰ হাতখন নিজৰ হাতৰ মাজত লয়।

খিৰিকিখন চাপৰ।

"তুমি বৰ সুখী লীনা—" লাহে লাহে কমলে কয়।

শান্তভাৱে লীনাই হাঁহে, একো নকয়। জোনাকত লীনাৰ চকু দুটা জিলিকে; উজ্জ্বল, গভীৰ চকুদুটা। চকু দুটাই বহুত কথা কয়, সাগৰৰ অতল বুকত সৃষ্টিৰ যি

গভীৰ ৰহস্য লুকাই আছে, সেই ৰহস্য ব্যক্ত হৈ উঠিছে লীনাৰ নীলা চকু দুটাৰ গভীৰতাত। জীৱনৰ সকলো সমস্যাতকৈ বেছি মধুৰ যৌৱনৰ এই মাদকতা, তাপৰ এই অনাবিলতা। নহ'লে পৃথিৱীখন শুকাই কঙ্কৰ হৈ গ'লহেঁতেন।

"বহুত ৰাতি হ'ল, আপুনি আজি নোশোৱে নেকি?" ধুনীয়াকৈ হাঁহি লীনাই সোধে।

লীনাৰ কোমল হাতখন কমলে তাৰ গালত হেঁচি ধৰে। লীনাই অকণো প্ৰতিবাদ নকৰে।

সময়বোৰ সিহঁতৰ ভৰিৰ তলেদি সৰকি যায়। জোনটো আৰু বেছি উজ্জ্বল হয়। সৰু, চাপৰ পাহাৰবোৰৰ মূৰত নীলা আৰু বগাৰ লুকা-ভুকি খেলা। কোনোৱে নবজোৱা এটা বাঁহীৰ সুৰ বতাহত ওপঙি আহে। শিলত খুন্দা খাই সুৰবোৰ ভাগে, পোহৰবোৰ কঁপে, মানুহৰ অন্তৰৰ আদিম অনুভূতিবোৰ থানবান হয়। পৃথিৱীৰ কোনোবা প্ৰান্তত নতুন ফুল ফুলে, কোনোবা দৃষ্টিৰ পাৰৰ সৰোবৰত পদুম ফুলবোৰ টোপনি যায়, ভেটবোৰ ফুলে। বহুত বগা, সুগন্ধি ভেট ফুল, বগা, ধুনীয়া ভেটফুল।

খিৰিকিৰ সিপাৰে লীনা। কমলৰ পৰা যেন বহুত দূৰত। কমলে লীনাৰ হাতখন লাহে লাহে এৰি দিলে।

"আপোনাক টোপনিত আমনি কৰিলোনেকি?" লীনাই শান্তভাৱে সুধিলে।

"ওঁ"—

"তেনেহ'লে মোক বেয়া নেপাব দেই। মোক মাফ কৰিব—" লীনাৰ কথাবোৰ শুনিলে মৰম লগা।

"তুমি সদায় বজাবাচোন দেই লীনা—" কমলে ক'লে। লীনাৰ মুখখনত নতুন কিছুমান তেজ বিৰিঙি উঠিল। তেন্তে কমলে বেয়া পোৱা নাই!

লাহে লাহে কমল খিৰিকিখনৰ কাষৰ পৰা, লীনাৰ কাষৰ পৰা আঁতৰি আহিল।

টুং টুং টুং আকৌ লীনাৰ আঙুলিৰ কোমল পৰশত গীতাৰখন সজাগ হৈ উঠিল।

শান্ত, গহীন ৰাতি। পৃথিৱীখন সৰু, তৰাবোৰ একোটা চৰাই। নিজৰাটো কাৰো কাৰণে নহয়। সি আপোনভোলা, সি বৰ চঞ্চল। লীনাৰ গীতাৰৰ সুৰবোৰ বুকত বান্ধি সি অকলশৰে তললৈ নামি গৈছে। কুল্ কুল্ কুল্— দূৰত শিলটোৰ লগত সি কথা পাতে।

কমলৰ ঘৰটোৰ ভিতৰত শ্ৰান্ত আন্ধাৰ! মেজৰ ওপৰৰ লণ্ঠনটো অকলশৰে জ্বলি আছে। তাৰ বিছনাখনত খিৰিকিখনেদি আহি এজাক জোনাক সিঁচৰি পৰিছে। বিছনাচাদৰখন ঢক্ ঢক্ কৰে বগা, জেঠী এটাই তাৰ নোকোৱা কিবা কথা এটা সমৰ্থন কৰে।

দূৰৰ পৃথিৱীখন নাই— হেৰাই গৈছে, শেষ হৈ গৈছে। গোটেই পৃথিৱীখনৰ টিঙত বহি এজনী গাভৰুৱে অন্তহীন সুৰৰ আয়োজন কৰিছে। আৰু কোনো নাই,

কোনো নাই।

কমলে লেমটো নুমাই দিলে। তাৰ ঘৰটোৰ ভিতৰত ডাঠ মিঠা আন্ধাৰ। আকৌ এবাৰ মূৰ দাঙি সি ওপৰৰ ঘৰটোলৈ চালে। কেঁকোৰা-কেঁকুৰি কিছুমান ক'লা চুলি, বগা এখন মুখ, এটা শুদা শকত বাহু।

সুৰবোৰ নমৰে। পৃথিৱীত সুৰ অনন্ত। পৃথিৱীখনে সুৰৰ আৱেশ বিচাৰে, সুৰৰ মোহত হেৰাই যাবলৈ বিচাৰে।

কমলৰ চকু দুটা মুদ খাই আহিল, কান দুখনত বাজি থাকিল চিনাকি শান্ত সুৰটো— কোমল, মিহি, মধুৰ।

পিছদিনা দেৱীকৈ সাৰ পালে কমলে। পিছৰাতি আকাশত মেঘ গোট খাইছিল। ৰাতি পুৱাবৰ সময়ত বৰষুণ দিছিল। টোপনি গৈ কমলৰ ভাল লাগিল।

চকু মেলি চাই কমলে দেখিলে তেতিয়াও এজাক পাতল বৰষুণ জুৰ জুৰ কৰে আহি আছে। কমলে চাদৰখন গাৰ ওপৰত ভালকৈ মেলি ল'লে। বিছনাখনৰ পৰা উঠি আহিবলৈ তাৰ এলাহ লাগিল। অকলশৰৰ নীৰৱ আনন্দত কমলে নিজক লুকাই ৰাখিবৰ চেষ্টা কৰিলে।

অন্তৰৰ ভিতৰত কমলে এটা সংঘৰ্ষৰ উমান পালে। দুটা বিপৰীতমুখী পথৰ দোমোজাত যেন সি থিয়দি আছে। কোনটো সত্য? কোনটো পথ নিৰ্ভুল?

আজি কিছুদিনৰ আগতে সি অনুভৱ কৰিছিল যেন তাক এটা প্ৰচণ্ড গতিত আগ বাঢ়ি যাবলৈ লাগে, ক'তো নোৰোৱাকৈ, কোনো বাধালৈ ভ্ৰূক্ষেপ নকৰি সি যেন ধুমুহাৰ দৰে আগুৱাই যাব। গতিৰ বেগেই হ'ব তাৰ জীৱনৰ কৃতকাৰ্যতাৰ মাপকাঠী। আনন্দ আছে এই গতিত। এই গতিয়ে দি যায় জীয়াই থকাৰ স্পষ্ট অনুভূতি। সি নৰয়, সি গৈ থাকিব। গতিয়েই জীৱন।

আৰু আজি— আজি কিয় সেই অনুভূতিৰ লগে লগে তাৰ মনত হয় যেন গতিৰ কোনো অৰ্থ নাই। গতি অসাৰ্থক। কি হ'ব ইমান বেগেৰে আগবাঢ়ি? কি হ'ব অচিন পথ অতিক্ৰম কৰি? তাতকৈ ভাল অলপ জিৰণি। লাহে লাহে গ'লেওতো জীৱনটো শেষ হৈ যাব? তেন্তে অকাৰণত জীৱনটো চুটি কৰি পেলোৱাত কি লাভ?

এই লীনা— এই লীনাৰ সাহচৰ্য্যত পোৱা গভীৰ আনন্দ, এই শান্ত প্ৰকৃতিৰ বুকৰ শান্ত সৌন্দৰ্য, এই সকলোবোৰ জানো অৰ্থহীন? মানুহৰ বিষয়ে গৱেষণা কৰা, জ্ঞানৰ সাধনা কৰা, পৃথিৱীক নতুন জ্ঞানৰ সম্ভাৰ যোগোৱা, তাৰ জানো কোনো সাৰ্থকতা নাই? অপৰাই তাক বুৰ্জোৱা বুলিছে। হয়তো সি বুৰ্জোৱা হয়। সি যি শিক্ষা লাভ কৰিছে সেই শিক্ষাই আভিজাত্য শিকায়, নিজক আনৰ পৰা আঁতৰত ৰাখিবলৈ শিকায়। কিন্তু সেই শিক্ষায়েইতো বৰ্তমানৰ সভ্যতাক গঢ় দিছে, ৰূপ দিছে, গতি

দিছে।

ৰূপ, সৌন্দৰ্য, আনন্দ— এইবোৰ অস্বীকাৰ কৰাৰ পৰা তাৰ কি লাভ হ'ব? সমাজৰেইবা কি লাভ হ'ব? আৰু এইবোৰক লগত লৈ জানো জীৱনৰ গতিপথত আগবাঢ়িব পাৰি? যি গতি-পথত খোজ দিছে অপৰা, মাধৱ, বীণাহঁতে?

কমলৰ মন গ'ল যেন সি বিছনাত শুই থকাতে কোনোবাই তাক এপিয়লা গৰম চাহ বাকি দিব। কিন্তু কোনে দিব? ছিঃ সি বৰ এলেহুৱা হৈ গৈছে।

কমল বিছনাৰ পৰা উঠিল। বহুত পৰ হ'ল। বৰষুণ হ'ল বুলি কোনো শুই থকা নাই।

নহয়, কৰ্তব্য পাহৰি যোৱা অন্যায়। যেয়ে যি কওক সি ৰিছাৰ্চ কৰিবই। তাৰ গোটেই জীৱনেটো সি ৰিছাৰ্চ কৰি নকটায়! এইকেইদিন, তিনিমাহ, ছমাহ— তাৰ পিছত সি গুচি যাব। আৰু জীৱনৰ পথ বাছি ল'ব। হয়তো চাকৰি কৰিব। হয়তো নহয়, কৰিবই। চাকৰি নকৰিলে সি চলিব কেনেকৈ? আৰু চাকৰি নকৰিয়েইবা কৰিব কি? কিন্তু চাকৰিয়েই জানো তাৰ জীৱনৰ শেষ পথ? সি জানো মুক্তি নিবিচাৰে? চাকৰি মানে জানো মুক্তি?

সি চাহৰ দিহা কৰাত লাগিল।

আজি ১১ তাৰিখ। ১৫ তাৰিখে সি ওলাই যাব। গভীৰ অটব্য হাবি, পুৰণি আদিম নগা। তাৰ মাজত সি থাকিব, সিহঁতৰ বিষয়ে গৱেষণা কৰিব, থিছিছ লিখিব।

কিন্তু বৰষুণ জাক যদি নেৰায়? এই বৰষুণত যোৱা অসম্ভৱ।

পিয়নটোৱে এখন চিঠি দি গ'ল। চিঠি পালে কমলৰ মনটো ভাল লাগে। হওক, সকলোৱে তাক পাহৰি যোৱা নাই।

মন্দিৰাৰ হাতৰ আখৰ। নাম ৰজনী পেহীৰ। পেহীয়ে লিখিব নেজানে, তেওঁৰ হৈ মন্দিৰাই লিখিছে। চিঠিখনৰ প্ৰধান কথা— কমলে কি ঠিক কৰিলে? মেনেজাৰেও তাৰ মত জানিবলৈ বিচাৰিছে। তাৰ দেউতাকেও অতি সোনকালে তাৰ পৰা কিবা এটা ভাল উত্তৰ পাবৰ কাৰণে বাট চাই আছে।

চিঠিখন পাই কমলৰ বৰ ভাল নেলাগিল। বিয়াটো ইমানেই অপৰিহাৰ্য, ইমানেই জৰুৰী কথা নে? সেয়ে যদি হয়, তেন্তে তাৰ প্ৰয়োজন সি নিজে অনুভৱ কৰা নাই কিয়? এতিয়াই বিয়াখন পাতি নেপেলালে সি ক'ৰবাত হেৰাই যাবনেকি? নাইবা বীণাই ক'ৰবাত হেৰাই যাব? বীণাৰ খবৰ জানো দেউতাকহঁতে ৰাখিছে? বীণাই যি কৰিছে সকলো তেওঁলোকে এজনী সৰু কলেজীয়া ছোৱালীৰ খেমালি বুলি ভাবিছে। তেওঁলোকে হয়তো নেজানে বীণাই কোন পথত খোজ দিছে।

উত্তৰ দিয়া অসম্ভৱ— কমলে ভাবিলে। বিয়াৰ নিচিনা সামান্য কথা এটা লৈ তাৰ সময়ৰ অপব্যয় কৰিবৰ অৱসৰ নাই। বিয়া কৰাবলৈ এতিয়াও তাৰ বহুত সময় আছে, বহুত সময়।

চাহ খাই উঠি সি ডাক্তৰৰ ঘৰলৈ ওলাই গ'ল। ৰঙামাটিৰ পিচল বাটটোত খোপনি পুতি পুতি খোজ দি তাৰ ভাল লাগিল। তাৰ পানী-কোটটোৰ পৰা এটা বেয়া গোন্ধ ওলাইছিল— ৰবৰুণজাকে গোন্ধটো ধুই নিব— সি ভাবিলে।

ডাক্তৰ হস্পিতাললৈ গ'ল। ঘৰত ডাক্তৰনী আৰু ৰে'বা আছে। ৰে'বাৰ আজি দুদিনৰ পৰা অসুখ অলপ বেছি হৈছে। দুখন বগ গাত জাপি বিছনাতে পৰি আছে।।

কমল ৰে'বাৰ বিছনাৰ কাষলৈ গ'ল।

ৰে'বাৰ মুখখন শেঁতা পৰি বগা হৈ গৈছে। চকু দুটা ভালেমান সোমাই গৈছে। দেখিলে মনত হয় যেন এজনী বহুতদিনীয়া পুৰণি ৰোগী।

কমলক দেখি শেঁতা ওঁঠ দুটাৰে ৰে'বাই পাতলকৈ হাঁহিলে।

"তোমাৰ আকৌ অসুখ কৰিছে ৰে'বা?" ৰে'বাৰ কপালত হাতখন দি চাই কমলে সুধিলে।

কমল ৰে'বাৰ বিছনাৰ আৰু কাষলৈ গ'ল।

"তাপ নাই। তাপ কমি যোৱাটোৱেই মোৰ বেমাৰ—" কমলে তাৰ হাতখন ৰে'বাৰ কপালৰ পৰা এৰুৱাই আনিলে।

"কেতিয়াৰ পৰা?"

"কেইবাদিনো হ'ল—"

চিঠিখন পোৱাৰ পৰা আজি কমলৰ মনটো ভাল নাই। ৰে'বাৰ অসুখ দেখি তাৰ আৰু বেয়া লাগিল।

মেজৰ ওপৰত থকা ঔষধৰ বটলটোত চকু পৰি কমলে সুধিলে— "ঔষধ খাইছা?"

"ঔষধে মোৰ বেমাৰ ভাল নকৰে।" পাতলকৈ এটা শুকান হাঁহি মাৰি ৰে'বাই ক'লে।

কমলে একো নেমাতিলে।

দুপৰীয়া কমলে ডাক্তৰৰ তাতে ভাত খালে। ডাক্তৰনীৰ ৰন্ধা বেছ ভাল।

ভাত খাই থাকোঁতে ডাক্তৰে ক'লে, "ৰে'বাৰ কাৰণে নিৰ্জনতাৰ দৰকাৰ। পিছে লগে লগে হাঁহি মাতি মনটোও প্ৰফুল্ল ৰাখিব লাগে। তুমিয়ে দুদিনমান থাকিব নোৱাৰানে আমাৰ ইয়াত? তোমাৰ লগত কথা বতৰা পাতি থাকিলে তাইৰ ভাল লাগিব পাৰে।"

এই কথাষাৰ ডাক্তৰে আগেও কৈছিল। কমলে ভাবিলে ডাক্তৰৰ কথা নৰখা বেয়া হ'ব। তেওঁ বেয়া পাব পাৰে, আৰু তাৰোতো বিশেষ একো হানি নহয়।

সি ক'লে, "ভাল বাৰু, মই দুদিনমান থাকিম। যদি মোৰ পৰা কিবা উপকাৰ হয়।"

"এৰা থাকা। এইখন তোমাৰ ঘৰ। তাতনো অকলে পৰি থাকিব লাগিছে কিয়?

ধি লাগে খুৰীদেৱেৰাক ক'বা।"

কমল মনে মনে থাকিল।

সি দেখিলে সি থাকিব বুলি জানি ৰে'বাই আনন্দ পাইছে, তাৰো অলপ ভাল লাগিল।

আবেলি ৰে'বাৰ অনুৰোধতে সি ৰে'বাক অলপ ফুৰাবৰ কাৰণে উলিয়াই নিলে।

"আপুনিও যাবনে খুৰীদেউ?" এনেয়ে ডাক্তৰনীক সুধিলে।

"আজি তোমালোকেই যোৱা, মই বাৰু আন এদিন যাম, আজি মোৰ অলপ কামো আছে।" উত্তৰটো পাই দুয়ো ভাল পালে।

বৰষুণ নাই। কিন্তু বাটবোৰ সেমেকি আছে। ৰে'বাৰ ভৰিত এজোৰ পাতল চেণ্ডেল। বতাহজাক সিহঁতৰ ভাল লাগিল।

"আপুনি বেয়া পাইছেনেকি?" শান্তভাৱে ৰে'বাই সুধিলে।

"কিয়, কিয় বেয়া পাম?"

"মোৰ নিচিনা এজনী বেমাৰী ছোৱালী লগত লৈ ফুৰিবলৈনো কোনে ভাল পায়—?"

"তুমি নিজৰ কথাকেই সদায় ভাবি থাকা, নহয় ৰে'বা?"

"অকল নিজৰ কথাকে নেভাবি আৰুনো কাৰ কথা ভাবিম? মোৰনো আৰু কোন আছে।" ৰে'বা আত্মস্থ।

"অ' তেনেহ'লে তুমি আন কাৰো কথা নেভাবা আৰু?" দুয়োৰে মাজৰ নিস্তব্ধতা ভাঙিবৰ কাৰণে কমলে ক'লে।

"ভাবো, আনৰ কথাও, কিন্তু যিবোৰৰ কথা ভাবো, সেইবোৰে মোৰ ফালে ঘূৰিও নেচায়—"

সম্মুখৰ শিলটোত উঠুৱাই দিবৰ কাৰণে ৰে'বা ঘূৰিল। কমলে হাতখন মেলি দিলে। কমলৰ কান্ধ আৰু হাতত ভিৰ দি ৰে'বা শিলটোত উঠিল।

ৰে'বাৰ পিছতে শিলটোত উঠি কমলে ক'লে, "তুমিনো কাৰ কথা ভাবা ৰে'বা?"

অলপ অধৈৰ্য হোৱাৰ দৰে ৰে'বাই ক'লে, "আপুনি বাৰু সঁচাকৈয়ে ভাবেনেকি যে মই বেমাৰ ভাল হ'বৰ কাৰণে ইয়ালৈ আহিছো—?"

"সেই কাৰণে যদি নাই অহা, তেন্তেনো? ..." বিমৰ্ষ, শান্ত মাতটোত অভিযোগ সানি ৰে'বাই ক'লে— "মোক কোনেও নুবুজে, আনকি আপুনিও নুবুজে। সকলোৰে মৰিবলৈ এৰি দিছে। মই যেন আৰু মৰণৰ বাহিৰে একোকে নিবিচাৰো, মই যেন মৰণৰ বাহিৰে আৰু একোৰে উপযুক্ত নহওঁ।"

ৰে'বাৰ মাতটোত অভিযোগৰ উত্তাপ থাকিলেও তাৰ সুৰটো দুখত সেমেকা।

হঠাৎ যেন কিবা সত্য এটাই কমলৰ অন্তৰত ভুমুকি মাৰিলে। তেন্তে কি তাৰেই কাৰণে? তাৰেই কাৰণে ৰে'বা ইয়ালৈ আহিছে।

"অলপ বহো আহা ৰে'বা, তোমাৰ ভাগৰ লাগিছে—" দুয়ো এটা-শিলৰ ওপৰতে বহিল।

লাহে লাহে কমলে ক'লে, "সঁচাকৈয়ে ৰে'বা তুমি—" "হয়, আপুনিও বুজিও বুজিবলৈ বিচৰা নাই। সেইটো স্বাভাৱিক, মই মৰিম। মোকনো কোনোবাই ভাল পাব পাৰেনে? মোকনো কোনোবাই মৰম কৰিব পাৰেনে?"

"কিয়নো ভাল নেপাব ৰে'বা? ময়ে দেখোন তোমাক খুব ভাল পাওঁ—"

ৰে'বাই চকু দুটা মুদি দিলে। ৰে'বাই জানে কমলে এইষাৰ কথা প্ৰাণেৰে কোৱা নাই, সান্ত্বনা দিবৰ কাৰণে মুখেৰে কৈছে। তথাপি কমলৰ মুখৰ পৰা এই কথাষাৰ শুনি ৰে'বাৰ আনন্দ লাগিল। 'খুব ভাল পোৱা' মানে ভাল পোৱা নহয়— ৰে'বাই নিজকে ক'লে।

হঠাৎ ৰে'বাই কৈ উঠিল, "নহয় নহয়, আপুনি মোক ভাল নেপায়, আপুনি ভাল পায় বীণাক, মোৰ বাইদেউক, মোক আপুনি ভাল নেপায়, মোক কোনোৱে ভাল নেপায়, কোনোৱে ভাল নেপায়—"

কমলে ৰে'বাৰ মুখলৈ চালে। ৰে'বাৰ শেঁতা পৰা মুখখন ৰঙা পৰিছে। কমল অপ্ৰতিভ হ'ল, এটা বেয়া প্ৰসঙ্গ উলিয়াই অকাৰণতে ৰে'বাক উত্তেজিত কৰা অন্যায়, হাজাৰ হওক ৰে'বা সৰু ছোৱালী। কিমান কথানো জানে? আৰু ভাল পোৱাৰেইবা বুজে কিটো?

ৰনৰীয়া চৰাইবোৰ দল বান্ধি বাহলৈ ঘূৰি আহে, বতাহজাক মাৰ যাব ধৰা বেলিৰ ৰ'দ জাকত ৰঙা হয়, পশ্চিমৰ আকাশখন তীব্ৰ হেঙ্গুল কিছুমানেৰে ভৰি পৰে। তাত যেন কাৰোবাৰ মৰণৰ আগলি জাননী।

লাহে লাহে সিহঁত ঘৰলৈ আহে।

ৰে'বাজনীক ভাল পোৱাত কোনো বাধা নাই, কিন্তু বাধা নেথাকিলেই জানো ভাল পাব পাৰি? বীণাক জানো সঁচাকৈয়ে মই ভাল পাওঁ? সঁচাকৈয়ে ভাল পাওঁনে?

খেৰৰ এটা সৰু জুপুৰি ঘৰ, ঘৰটোৰ বেৰত অকণ অকণ সৰু খিৰিকি, ভিতৰখন এক প্ৰকাৰ আন্ধাৰ। চালখন তেনেই চাপৰ, প্ৰায় মূৰত লাগো লাগো।

ঘৰটোৰ ভিতৰত তিনটা প্ৰাণী। কোনোবা এজন বিছনাত শুই আছে। বাকী দুজনী তিৰোতা মানুহ।

বিছনাত পৰি থকা মানুহজনৰ মুখখন একেবাৰে শুকান, গালত মঙহ অকণো নাই। হনু ওলাই পৰিছে। চকু দুটা একেবাৰে কোটৰত সোমাইছে। মানুহজনৰ মুখত এমুখ ডাড়ি, ডাড়িবোৰ মাজে মাজে দুই এডাল পকা, চুলিবোৰো তেওঁৰ দীঘল, চুলিবোৰ ওলমি আহি মানুহজনৰ কপালৰ ওপৰত পৰি আছেহি।

মানুহজন পলাতক ৰাজবন্দী আছৰফ।

আছৰফৰ জীৱনৰ সৰহখিনি কাল জেইলৰ ভিতৰতে গৈছে। দেশত হোৱা প্ৰতিটো বিপ্লৱী আন্দোলনতে আছৰফে যোগ দিয়ে, আৰু প্ৰায় সৰহ ভাগতে ধৰা পৰি জেল খায়।

আছৰফৰ বয়স ৩৫ বছৰ হৈছে। কিন্তু দেখিলে মনত লাগে যেন তাৰ বয়স পঞ্চাশৰো বেছি। হাত ভৰিবোৰ ক্ষীণ, গাত শক্তি নাই। মাত্ৰ আছৰফৰ চকু দুটা বৰ উজ্জ্বল।

আজি ছবছৰৰ আগতে জেইলৰ ভিতৰতে আছৰফৰ টি. বি আৰম্ভ হয়। মেলেৰিয়া জ্বৰ হৈছে বুলি জেইলৰ পৰা মুক্তি দিয়ে, তাৰ পিছত পৰীক্ষা কৰাই সি গম পালে যে তাৰ মেলেৰিয়া হোৱা নাই, হৈছে যক্ষ্মা।

মই জীয়াই থকা দৰকাৰ। মৰা আৰু পলাই যোৱা একে সমান কথা। বহুত কাম কৰিবলগীয়া আছে।

আছৰফে চিকিৎসা কৰালে। সামান্য চিকিৎসা, চেনাটৰিয়ামলৈ যাবলৈ তাৰ পইছা নাছিল। সাধাৰণ চিকিৎসাতে অলপ ভাল পালে। আকৌ কামত লাগিল, পাহৰি যাবৰ চেষ্টা কৰিলে যে তাৰ যক্ষ্মা হৈছে।

আকৌ যক্ষ্মাৰ আক্ৰমণ বেছি হ'ল। কিন্তু ইতিমধ্যে তাক ৰাজনৈতিক অপৰাধী ঘোষণা কৰিলে। য'তে পায় তাতে পৰা তাক ধৰি নিব। সি নিজক লুকুৱাই পেলালে।

এজন স্বাস্থ্যবান মানুহৰ কাৰণে য'তে ত'তে গৈ পলাই থকা বৰ কঠিন কাম নহয়, হয়তো ক'ৰবাত চাকৰ সোমাই নাইবা এখন পাণ-বিড়িৰ দোকান দি পুলিচৰ চকুত ধূলি মাৰি থাকিব পৰা যায়। কিন্তু যক্ষ্মাৰ দৰে এটা ৰোগ আৰু আছৰফৰ দৰে দাৰিদ্ৰ্য লৈ পলাই ফুৰা বৰ কঠিন কাম।

আদৰ্শৰ কাৰণে মানুহ মৰিব পাৰে, কিন্তু আদৰ্শক জীয়াই ৰাখিবৰ কাৰণে মানুহে পৃথিৱীৰ অন্য সকলো অৱহেলা কৰি জীয়াই থাকিবলৈ বিচাৰে। জীয়াই থাকিব লাগিব, আদৰ্শৰ সাৰ্থকতাৰ কাৰণে, ৰোগ লৈও কাম কৰি গৈ থাকিব লাগিব, ৰোগৰ চিকিৎসা কৰিব লাগিব, জীয়াই থাকিবৰ কাৰণে কিবা সংস্থানৰ দিহাও কৰিব লাগিব। কিন্তু মানুহৰ আগত তুমি নিজৰ চিনাকি দিব নোৱাৰা, ডাক্তৰক তুমি ক'ব নোৱাৰা তোমাৰ আচল নাম, তোমাৰ বন্ধুবোৰকো তুমি জনাব নোৱাৰা তুমি ক'ত আছা।

মানুহক ভাল পাব লাগিব। পৃথিৱীৰ সকলো নিয়ম, সকলো ধৰ্ম, সকলো অনুষ্ঠানতকৈ বেছি ভাল পাব লাগিব মানুহক, নহ'লে মানুহৰ কাৰণে ত্যাগ কৰাৰ সৌভাগ্য হ'ব ক'ৰ পৰা? মৃত্যুতকৈ সত্য ডাঙৰ। যি আদৰ্শক এবাৰ জীৱনৰ সত্য কৰি ল'লা, মৃত্যুৰ লগত যুঁজিও সেই সত্যক সাবটি ধৰি থাকিব লাগিব।

আছৰফেও লৈছিল। আছৰফেও সংগ্ৰাম কৰিছিল নিষ্পেষিত মানুহৰ উদ্ধাৰৰ কাৰণে। পৃথিৱীৰ এই অগণিত দুখীয়াবোৰৰ কাৰণে সি তাৰ সকলো শক্তি দি, সকলো

উদ্যম দি সংগ্ৰাম আৰম্ভ কৰিছিল।

দুখীয়া মানুহবোৰে তাক বুজিছিল, কিন্তু যি প্ৰাচীন, কঠিন ব্যৱস্থাৰ বিৰুদ্ধে সি বিপ্লবী সংগ্ৰাম আৰম্ভ কৰিছিল, সেই প্ৰাচীনৰ লগত তিষ্ঠা সহজ নাছিল। তথাপি সি তাৰ পথ নেৰিলে, সি সংগ্ৰামৰ পৰা পিছ নুহুহকিল। ফলত সি পালে সেই প্ৰাচীন ব্যৱস্থাৰ ৰক্ষকসকলৰ পৰা বুটৰ কামিহাড় ভঙা গোৰ, গালৰ হাড় ভঙা চৰ, কয়দখানাৰ মানুহক পশু কৰা অমানুষিক শাস্তি আৰু ৰাজৰোগ যক্ষ্মা।

কিন্তু সি নিৰস্ত্ৰ হোৱা নাই। সি নিৰাশ হোৱা নাই। আদৰ্শবাদী মৰে, কিন্তু আদৰ্শ নমৰে। সত্যৰ উপাসক মৰে, কিন্তু সত্য নমৰে। তাৰ আছে নিজৰ ওপৰত অপৰিসীম প্ৰত্যয়।

আজি সাতমাহ সি পলাই ফুৰিছে। সি ৰাজনৈতিক অপৰাধী। তাৰ ওপৰত আছে পৰোৱানা। য'তে, যি অৱস্থাতে পায় তাক ধৰি নিব। তাৰ পিছত যক্ষ্মাই খুলি খোৱা বুকুখনত সি পাব লোহা লগোৱা বুটৰ গোৰ, জেলৰ পকা মজিযাত উৰহ ওকণিৰ কামোৰ, আৰু মৃত্যুৰ চেঁচা পৰশ।

আছুৰফৰ বাপেক পুলিচ কনিষ্টবল আছিল। কনিষ্টবলৰ ল'ৰা সি হ'ল বিপ্লৱী। ৰাজনীতি সি বেছি নুবুজে। কিন্তু এষাৰ কথা সি বুজে যে পৃথিবীজুৰি দুৰ্বল দলৰ ওপৰত সবল দলে অন্যায় অত্যাচাৰ উৎপীড়ন কৰিছে। ধনিক শ্ৰেণীয়ে চিৰদিন গৰীবদলক ভৰিৰ তলত মোহাৰি মাৰিব লাগিছে। ইযাৰ প্ৰতিকাৰ কৰা, ইযাৰ প্ৰতিবিধান কৰা তাৰ কৰ্তব্য।

পৃথিৱীত আজি তাৰ কোনো নাই। তাৰ ভায়েক এটা আছিল, সি মৰিল। বাপেক-মাক কাহানিবাই মৰিল। তাৰ কোনো নাই। এই বহল পৃথিৱীখনত তাৰ কোনো নাই। তাৰ দুখ নাই। পৃথিৱীখন যে তাৰেই।

আজি পাঁচ দিন তাৰ কাষত বহি আছে বীণা আৰু অপৰা। অপৰা শান্ত। অপৰাই ভাবে আছুৰফ মৰাত দুখ কৰিবলগীয়া একো নাই। কিয়নো আজি আছুৰফ এটা নহয়। পৃথিৱীজুৰি, গাঁৱে-গলিয়ে আজি হেজাৰ হেজাৰ আছুৰফ জীয়াই আছে। সিহঁত নমৰে।

বীণাই কিন্তু সহ্য কৰিব নোৱাৰে। আছুৰফ মৰাৰ কথা বীণাই কল্পনাও কৰিব নোৱাৰে। যিকোনো উপায়ে আছুৰফক জীয়াই ৰাখিবই লাগিব— বীণাই ভাবে। বীণা বৰ ভাব-প্ৰবণ। আছুৰফৰ শুকান মুখখনৰ ফালে চাই বীণাৰ চকুযোৰ সেমেকি উঠে।

আছুৰফে বুজে। সান্ত্বনা দিয়াৰ সুৰত আছুৰফে দুৰ্বল মাতেৰে লাহে লাহে কয়, "বেজাৰ নকৰিবা বীণা। মোৰ লগত লাগি থাকি তোমালোকৰ বহুত কামত অযথা খটি হৈছে। মই নোহোৱা হ'লে, তোমালোক মুক্তভাৱে আকৌ কামত লাগিব পাৰিবা।"

"আপুনি মনে মনে থাকক", অপৰাই মানা কৰি কয়। শুকান ওঁঠ দুটাত এটা শেঁতা হাঁহিৰ ৰেখা বিৰিঙাই আছুৰফে কয়— "পৃথিৱীখন ইমান ভাল। কিন্তু মানুহে তাক ইমান বেয়া কৰি পেলাইছে। পৃথিৱীখনৰ যক্ষ্মা হৈছে বুজিছা অপৰা। ভাল

চিকিৎসাৰ দৰকাৰ। এই যন্ত্ৰাই পৃথিৱীৰ হাওঁফাওঁখন, পৃথিৱীৰ হৃদয়যন্ত্ৰটো কুটি কুটি খাই পেলাইছে। ভাল চিকিৎসা লাগে। নহ'লে মোৰ নিচিনাকৈ পৃথিৱীখনো মৰি থাকিব।"

আছৰফক কাহে ধৰে। অপৰাই তাৰ মূৰটো কোলাত তুলি লয়। বীণাই তাৰ ওঁঠ দুটাত লাগি থকা তেজবোৰ মচি দিয়ে।

অৱশভাৱে আছৰফ শুই পৰে।

আছৰফৰ চকুৰ পতাত মৰণৰ চেঁচা হাতৰ স্পষ্ট পৰশ। লাহে লাহে আকৌ আছৰফে কয়– "দেবেন্দ্ৰও মোৰ নিচিনাকৈয়ে টি, বি হৈ মৰিল। সি কিন্তু ইমান সোনকালে নমৰিলহেঁতেন। পিছে সেই শকত পুলিচটোৱে বুটেৰে গুৰিয়ালে, তাতে সি বৰ দুখ পালে। এৰা, তাৰ কলিজাখন ভাগি গ'ল।"

"আপুনি কথা নোকোৱাকৈ শুই থাকক–" তাৰ কপালৰ ওলমি অহা চুলিবোৰ ভাল কৰি দি বীণাই ক'লে।

"কথা নক'লেই, কথা ক'ব নোৱাৰা হৈ যাওঁ বুলি বৰ ভয় লাগে জানিছা বীণা–" আকৌ লাহে লাহে সি ক'লে। অপৰাই ক'লে, "তুমি একো নক'বা বীণা, তেওঁ মনে মনে থাকিব।"

"তোমালোকে দেখা নাই, কিন্তু মই দেখিছো, হাজাৰ হাজাৰ মানুহ, সিহঁতৰ মুখবোৰ ৰঙা, সিহঁতৰ হাত ভৰিবোৰ শকত-আৱত। সিহঁত আগবাঢ়ি আহিছে, পৃথিৱীৰ সকলো ঠাইৰ পৰা সিহঁত আগ বাঢ়ি আহিছে– হেজাৰ, হেজাৰ, লাখ, লাখ ডেকা-গাভৰু, ল'ৰা-বুঢ়া। সিহঁত নিৰ্ভীক, সিহঁতে অকণো ভয় কৰা নাই। সিহঁত এটিও মৰা নাই, সকলো উঠি আহিছে। কেলেই মৰিব? সিহঁততো নমৰে। সেইয়া শুনিছা সিহঁতৰ ভৰিৰ খোজৰ শব্দ! ইমান ধুনীয়া, ইমান ডাঙৰ মিচিল। সিহঁত ক'তো ৰোৱা নাই, আহি আছে, আহি আছে, আহি আছে। দেখিছা বীণা? অপৰা, সকলোবোৰ আমাৰ ফাললৈকে আহিছে। ওঁ, ওঁ, সিহঁতৰ কাৰণে ঠাই কৰি দিয়া অপৰা, বাট এৰি দিয়া, এৰি দিয়া, এৰি দিয়া--"

আছৰফে প্ৰলাপ বকে। যোৱা কেইদিন সি অনৰ্গল এইদৰে বকিছে। কথা কয়, কাহে, তেজ বঁতিয়ায়, তাৰ পিছত অলপ পৰ মনে মনে পৰি থাকে। তাৰ পিছত অলপ ভাল পাই আকৌ বকিবলৈ আৰম্ভ কৰে।

তাৰ জীৱনৰ ক্ষণবোৰ ক্ৰমে চুটি হৈ আহে। তাৰ বুকুৰ তেজৰ লগত ধূলিত মিলি যায় তাৰ জীৱন। তাৰ মৰমৰ পৃথিৱীখনক তাৰ বুকুৰ তেজেৰে সি ৰঙাই যাবলৈ বিচাৰে, বোলাই যাবলৈ বিচাৰে। পৃথিৱীৰ পৰা সি একো বিচৰা নাই, একো লৈ যাব নোখোজে। জীৱনে যি দিছিল, পৃথিৱীয়ে যি দিছিল, সকলো সি এৰি যাব পৃথিৱীৰ ধূলিৰ বুকতে। হয়তো লৈ যাব এটা অপূৰ্ণ স্মৃতি, এটা আধৰুৱা সপোন।

পুলিচ আৰু চি, আই, ডিৰ চকু আঁৰকৈ তাক অপৰা আৰু বীণাই পলুৱাই

লৈ খুৰাইছে আজি ছমাহ। অ'ৰ পৰা ত'লৈ, তাৰ পৰা অন্য এঠাইলৈ। মুক্তভাৱে থাকিবলৈ তাৰ অধিকাৰ নাই। তাৰ অপৰাধ? সি সত্যৰ প্ৰতিষ্ঠাৰ কাৰণে অন্যায়ৰ বিৰুদ্ধে সংগ্ৰাম কৰিব খোজে। তাৰ দোষ? সি অবিচাৰ অত্যাচাৰৰ পুৰণি পৃথিবীখন ভাঙি চুৰমাৰ কৰি তাৰ ঠাইত নতুন পৃথিৱী, সাম্যৰ পৃথিৱী স্থাপন কৰিব খোজে। তাৰ অন্যায়? প্ৰচলিত অন্যায়ৰ বিৰুদ্ধে সি ৰণধ্বনি কৰে, সি ধনতন্ত্ৰৰ গৰাহৰ পৰা নিষ্পেষিত মানুহক উদ্ধাৰ কৰাৰ মন্ত্ৰ দান কৰে। সি সাম্যবাদী।

তাক জীয়াই থাকিবলৈ দিয়া অনুচিত।

বীণাই তাৰ মুখলৈ চাই চকু পানী টোকে। অপৰাই তাক জীয়াই ৰখাৰ নতুন পথ বিচাৰে। আছৰফে জীৱনৰ ওপৰত শেষ বিদ্ৰোহ কৰি গুচি যাবলৈ সাজু হয়।

শ্ৰীনাথক লগত লৈ মাধৱ ঘৰটোৰ ভিতৰলৈ সোমাই আহিল।

"আছৰফদা—" মাধৱে মাতিলে।

"তই আহিলি মাধৱ?"

"ওঁ আহিলো। আজি অলপ ভাল পাইছানে?"

"ওঁ পাইছো। আজি বৰ ভাল লাগিছে। অথনি সিহঁত সকলোবোৰ মোৰ ওচৰলৈ আহিছিল। সিহঁতে যে মোক ইমান মৰম কৰে।"

মাধৱে বুজিলে আছৰফে প্ৰলাপ বকিছে, হয়তো আছৰফৰ অন্তিম ক্ষণ ওচৰ চাপি আহিছে।

তাৰ ফালে চাই মাধৱৰ দুটোপা ডাঙৰ চকুলো গালৰ ওপৰেদি বাগৰি আহিল। মানুহক কিমান ভাল পাইছিল আছৰফে। অথচ সেই মানুহৰে এদলৰ অত্যাচাৰত আজি সি অকালতে পৃথিৱী এৰি যাবলগীয়া হ'ল। কিন্তু তাৰ অকণো অভিযোগ নাই।

"আপোনালোক এতিয়া যাওক। আমি আছো—" মাধৱে অপৰাইঁতক ক'লে।

"মই থাকো। বাইদেউ আপুনিও যাওক অলপ শোৱকগৈ—" বীণাই ক'লে।

"বেতেৰে যেতিয়া মাৰে, তেতিয়া বেছি দুখ নেপাওঁ, বুটেৰেহে বেছি দুখ পাওঁ। হাড়বোৰ ভাগি গুৰি হৈ যায়। ইপিনে চাৰিদিন খোৱা নাই। এটা গোৰ পেটতে মাৰিলে, তেতিয়াহে পৰি গ'লো।"

আছৰফৰ কথা শুনি কোনোৱে চকু পানী ৰাখিব নোৱাৰিলে।

"তুমিও যোৱা। তুমি টোপনি খতি কৰি কৰি খীণাই গৈছা—" মাধৱে ক'লে।

মৰমেৰে মৰণক ভেটি ৰাখিব পাৰি— আজলী বীণাই ভাবে। হয়তো পাৰি, যদি মৰমৰ যি সময়ত দৰকাৰ সেই সময়তে মৰম পোৱা যায়। মৰণৰ আন্ধাৰত লুকাই যাবৰ কাৰণে সেই আন্ধাৰ দেশৰ দুৱাৰ-ডলিত থিয় দিয়া বিদায় পথৰ যাত্ৰীক মৰমৰ এধানি পোহৰ দি কি লাভ হ'ব?

বীণা অবুজ। ভক্তিত, শ্ৰদ্ধাত, মৰমত বীণাই আছৰফৰ কাৰণে কান্দে, পৃথিৱীৰ ওপৰত অভিমান কৰে। মানুহক যি ইমান বেছি ভাল পায়, তাৰ জানো সদায় এনেকুৱা

গাভিয়েই হ'ব লাগে?

অপৰা আৰু বীণা যোৱাৰ পিছত শ্ৰীনাথে মাধৱৰ লগত কিবা বিশেষ কথাৰ আলোচনা কৰিলে। শ্ৰীনাথ লিখক, মানুহৰ মূক অনুভূতিক সি ভাষা দিয়ে। কিন্তু সি অতি দুখীয়া, সাতোটা মানুহৰ পৰিয়াল এটা পুহিব লাগে। সি এটা মাইনৰ স্কুলৰ মাষ্টৰ। ৩৭ টকা দৰমহা পায়। কিন্তু তাৰ লিখাবোৰৰ কাৰণে একোকে নেপায়।

একো নেপায়। অতি বেছি যদি কেতিয়াবা কিবা পায় তেন্তে কোনোবা এজন অচিন পাঠকৰ এষাৰি শুকান প্ৰশংসা, কিন্তু তাৰে তাৰ পেট নভৰে। তথাপি সি লিখা নেৰে। লিখাৰ আনন্দত নহয়, লিখাটো এটা কৰ্তব্য বুলিয়েই সি লিখি যায়। দান দিবৰ সামৰ্থ্য থকা মানুহে যিদৰে দান দিয়াটো এটা কৰ্তব্য, তেনেকৈ লিখিব পৰা, সাহিত্য প্ৰতিভা থকা মানুহেও সাহিত্য সৃষ্টি কৰাটো এটা কৰ্তব্য এই ভাবিয়েই শ্ৰীনাথে লিখে।

কিন্তু তাৰ সকলো লিখা সি প্ৰকাশ কৰিব নোৱাৰে। কাৰণ নিৰ্ভীকভাৱে সঁচা কথাবোৰ লিখি দিয়ে আৰু এই সঁচা কথা জনসাধাৰণৰ মাজত প্ৰকাশ হয় বুলি তাৰ বহু লিখা বাজেয়াপ্ত হয়। এখন দেশক যেতিয়া মিছাই চানি থাকে, তেতিয়া সঁচা কথা কোৱা মানুহৰ প্ৰাণদণ্ড হোৱা একো আচৰিত নহয়। দেশৰ ভাগ্য যেতিয়া এদল কোটিপতিয়ে নিয়ন্ত্ৰণ কৰে, তেতিয়া গৰীবৰ কথা ক'বৰ অধিকাৰ এটা হাস্যাস্পদ কথা।

শ্ৰীনাথে তথাপি লিখি যায়। লিখে সেইবোৰৰ কাৰণে যিবোৰে তাৰ কথা, তাৰ ভাব, তাৰ আদৰ্শ বুজি পায়। কিন্তু শ্ৰীনাথ অতিকৈ দুখীয়া।

“শ্ৰীনাথ—” আছুৰফে মাতিলে, “তই এটা কাম কৰিবি—”

“বুজিছ শ্ৰীনাথ, মানুহহে মৰে, কথা নমৰে। সঁচা কথা কোনো কালে নমৰে। এষাৰ কথা আমাৰ মানুহবোৰক জনাই দিব পাৰিবানে?”

“ওঁ, কি কথা?”

“চা, মই ভাষা-সাহিত্য একো নেজানো, তথাপি কথা বহুত জানো। এষাৰ কথা মানুহবোৰক, আমাৰ মানুহবোৰক বুজাই দিব লাগে যে—” আছুৰফে অলপ সেপ ঢুকিলে, কাষতে বহি থকা মাধৱ আৰু শ্ৰীনাথৰ মুখলৈ চালে আৰু লাহে লাহে ক'লে, “সকলোকে বুজাই দিব লাগে যে এই পৃথিৱীখন আমাৰ, আমাৰ পৰা যি ইয়াক কাঢ়ি ল'বলৈ বিচাৰিব সি মূৰ্খ। সি যিমানেই বলী হওক, আমাৰ লগত যুঁজত সি নোৱাৰে। আমি সংখ্যাত ইমান বেছি, আমাৰ লগত সিহঁতে কেনেকৈ পাৰিব? মই এটা, মোক সিহঁতে মাৰিব খুজিছে, কিন্তু ক'তা, আজিও জানো মোক মাৰিব পাৰিলে? পথাৰ আমাৰ, আকাশ আমাৰ, সাগৰ আমাৰ, নদী আমাৰ, পৰ্বত আমাৰ, আমিয়েই পৃথিৱী। এই পৃথিৱীক হত্যা কৰি সিহঁত ক'ত থাকিব?”

আছুৰফ মনে মনে থাকিল। কথাখিনি কৈ তাৰ ভাগৰ লাগিল। তাৰ বুকুখনৰ

বিষ উঠিল, সি অলপ হেঁচি ধৰিলে।

বাহিৰত ভাল জোনাক। এজাক বতাহ মাৰিছিল। সৰু খিৰিকিখনেদি অলপমান বতাহ ভিতৰ সোমাই আহিছিল। এচেৰেঙা সৰু জোনাকো আহি ভিতৰ সোমাইছিলহি। সেইফালে চাই চাই আছ্‌ৰফে আকৌ ক'লে, "কিন্তু আমাৰ মানুহবোৰে এই কথাবাৰ নেজানে। সিহঁতে ভাবে পৃথিৱীখন ধনী দলৰহে। সিহঁতৰ অনুগ্ৰহতহে আমি তাৰ অকণমান ভাগ পাইছো। আমাৰ মানুহবোৰযে ইমান অঁকৰা। এৰা বুজিছ শ্ৰীনাথ, সিহঁতক এই কথাষাৰ ভালকৈ বুজাই দিবি। খুব ভালকৈ লিখিবি। যাতে সিহঁতে বুজে। সিহঁতে আকৌ ডাঙৰ ডাঙৰ কথাবোৰকে বুজে, এই সৰু কথাটো নুবুজে।

আছ্‌ৰফ মনে মনে থাকিল। চকুত শ্ৰদ্ধা লৈ শ্ৰীনাথে তাৰ শুকান মুখখনৰ ফালে চালে। এটি সৰু হুমুনিয়াহ কাঢ়ি আছ্‌ৰফে সৰুকৈ ক'লে, "মোৰ সময় নাই। নহ'লে ময়ে সকলোকে কৈ গ'লোহেঁতেন।"

আৰু বেছি কথা ক'লে কাহে ধৰিব, মাধৱে বুজে। মাধৱে কথা শেষ কৰিবৰ মনেৰে ক'লে, "আজি দুটা মানুহ এইফালে বৰ ঘূৰাপকা কৰিছে। মোৰ মনেৰে ৰাতিৰ ভিতৰতে আমি ইয়াৰ পৰা যোৱা ভাল হ'ব।"

"বীণাহঁতক তেনেহ'লে আগতে পঠিয়াই দিব লাগে--" শ্ৰীনাথে ক'লে।

"আকৌ ক'ৰবালৈ যাব লাগিবনেকি?" আছ্‌ৰফে সুধিলে।

"এৰা, লাগিব কিজানি--"

"চা শ্ৰীনাথ, গোটেই পৃথিৱীখনেই যাৰ, তাৰ কাৰণে ৰাতিটো শান্তিৰে পৰি থাকিবলৈ ঠাই অকণমান নাই। আৰু পলাই ফুৰিনো কি হ'ব অ' মাধৱ, দেচোন সিহঁতেনো নি কি কৰেগৈ চাওঁ।" আছ্‌ৰফে ক'লে।

"সিহঁতে নি মাৰি পেলাবগৈ--" মাধৱে ক'লে।

"জীয়াই ৰখাৰ উপায় যেতিয়া কৰিব নোৱাৰে, মাৰি পেলাবলৈ চেষ্টা কৰা স্বাভাবিক। পিছে পাৰিব জানো?" আছ্‌ৰফে হাঁহিবৰ চেষ্টা কৰিলে। কিন্তু হাঁহিৰ পৰিৱৰ্তে তাৰ কাহ আহিল। কাহে যেন তাৰ বুকুখন ভাঙি দিব, কাহৰ লগত ওলাই আহে ডোখৰ ডোখৰ তেজ, যেন তেজ নহয়, যুগ যুগৰ ৰক্তিম অভিযোগ! আছ্‌ৰফে বুকুখন হেঁচি ধৰে। নিৰুপায় হৈ মাধৱ আৰু শ্ৰীনাথে তাক সাবটি ধৰে। কিছুমান বগা জোনাক ভিতৰ সোমাই আহে।

বীণাৰ কলেজ খুলিবৰ হ'ল। কলেজৰ পঢ়া বাদ দি অ'ত ত'ত ঘূৰি ফুৰা দেখি বাপেকে বৰ ভাল নেপালেও বৰ বেয়াও নেপালে। মেনেজাৰে ভাবিলে আৰু কলেজলৈ নেযাও বুলিলেই ভাল হয়, তেতিয়া হ'লে সেই চেলুকে লৈ বীণাৰ বিয়াখন সোনকালে পাতি পেলাব পৰা যাব। তেওঁ বীণাৰ কাৰণে বিশেষ চিন্তান্বিত নহ'ল,

নিয়নো কমলৰ লগত বিয়া একপ্ৰকাৰ ঠিকেই হৈ আছে। বাপেক মান্তি হৈ আছে যেতিয়া কমলৰ কাৰণে বিশেষ ভয় নাই।

ৰেবাও বৰ্তমান দদায়েকৰ লগত মোককচাঙত। ঘৰটো প্ৰায় উদং। বৰুৱাই ৰান্ধনিটোৰ ওপৰতে সৰু ল'ৰা-ছোৱালী হালক চোৱা-মেলাৰ ভাৰ একপ্ৰকাৰ গতাই দিছে। ইপিনে আগে থকা বাগানৰ চাহাবজন নাহিল। তেওঁৰ ঠাইত অন্য এজন নতুন চাহাব আহিছে। বৰুৱাই এতিয়াও এওঁৰ মন বুজিব পৰা নাই। কথা বতৰা এওঁ বৰ কম কয়। বৰুৱাই আজি কালি প্ৰায় গোটেই দিনটো অফিচতে কটাই দিয়ে। বৰুৱাৰ এসময়ত নিজৰে ৰাজনীতি কৰিবৰ মন আছিল। সেই কাৰণে বীণাক সেই ক্ষেত্ৰত নমা দেখি তেওঁ মনে মনে আনন্দই পালে। কিন্তু বীণাই যে কি ৰাজনীতি কৰে তাৰ একো উৱাদিহ নেপায়হে তেওঁ অলপ বিব্ৰত হ'ল। পৃথিবীৰ কথা কিছু শিকিব লাগে, নহ'লে মানুহ বৰ অঁকৰা হৈ থাকে, আৰু ৰাজনীতি বিখ্যাত হোৱাৰ আটাইতকৈ সহজ উপায়। কোনোবা দিনা হঠাৎ বীণা বিখ্যাত হৈ পৰিব।

বৰুৱাৰ টোপনি অহা নাছিল। বীণাজনী অহা নাই কিয়? আজি আঠ দিন বীণা ঘৰলৈ অহা নাই। নাই, এনেকৈ ঘূৰি ফুৰিবলৈ এৰি দিয়া বেয়া হৈছে। একো নহ'লেও তাইৰ স্বাস্থ্য বেয়া হৈ যাব। তাইনো কিমান বুজৰ ছোৱালী!

ৰাতি ১১ মান বজাত বীণা ওলালহি। বৰুৱায়ে দুৱাৰ মেলি দিলে।

"ইমান ৰাতি ক'ৰ পৰা ওলালিহি বীণা?"

"এৰা দেউতা, বহুত ৰাতি হ'লনেকি?"

"এঘাৰ বাজি যাব পায়। এনেকৈ ঘূৰি ফুৰিলে তোৰ গা ভালে থাকিবনে?"

বীণাই বুজিলে দেউতাকৰ মনটো ভাল নাই, নহ'লে অন্য দিনা এনেকৈ নকয়।

"আপোনাৰ গাটো ভালে আছেনে দেউতা?"

"ওঁ ভালেই আছো। তই কিবা খালি জানো?"

"ভাত খাই আহিছো। মই এতিয়া শুমহে।"

"কলৈনো গৈছিলি?"

"মই এই, অলপ গৈছিলো দেউতা—" বৰুৱাই আৰু একো নক'লে। বীণা নিজৰ কোঠালৈ গ'ল। আৰু দুৱাৰখন বন্ধ কৰিলে।

বীণাৰ বিছনা-পত্ৰবোৰ বৰ খেলিমেলি হৈ পৰি আছে।

এৰা, মোৰ জীৱনটোৱেই খেলি-মেলি হৈ গৈছে।

কিন্তু এনেকুৱা এটা জীৱনকে যেন বীণাৰ আজি ভাল লগা হৈছে। অযত্নত আউলি-বাউলি চুলি এখিনিৰ দৰেই ভাল লগা এই জীৱনটো, হয়তো সেয়ে মুক্তিৰ আনন্দ, স্বাধীনতাৰ আস্বাদ।

মেজৰ ওপৰত বীণাই দেখিলে দুখন চিঠি।

বীণাৰ ভাগৰ লাগিছিল। বিছনাত দীঘল দি পৰি বীণাই চিঠি দুখন এখন-এখনকৈ

পঢ়িলে। এখন ৰে'বাই লিখিছে। বীণাৰ পৰা আজিলৈকে কোনো চিঠি-পত্ৰ নেপাই ৰে'বাই বেয়া পাইছে। দদাইদেৰেক আৰু খুৰীয়েকৰ ভাল। ৰে'বাই গাও অলপ ভাল পাইছে। তাৰ পাছত লিখিছে, "কমল বৰুৱা আজি কিছুদিনৰ পৰা ইয়াতে আছে। তেওঁ কিবা নৃতত্ত্বৰ গৱেষণা কৰিছে। কেইদিনমান মোৰ ওচৰতে আছিল। পিছে আজি কেইদিনমান হ'ল, ইয়াৰ পৰা ত্ৰিশ মাইলমান দূৰৰ এখন ঠাইলৈ গৈছে। তাত বোলে একেবাৰে পুৰণি নগা আছে। সেইবোৰৰ বিষয়ে গৱেষণা কৰিবৰ কাৰণে গৈছে। হাতী-ঘোঁৰা লৈ গৈছে। ৰাজকোঁৱৰ ঘূৰি আহিব। তুমি ভয় নেখাবা। বোধকৰো তুমিও তেওঁৰ চিঠি পাব পোৱা, তোমালৈ লিখিম বুলিছিল।

তুমি বোধকৰো কলেজলৈ আৰু নোযোৱা, নহয় জানো? তুমি কি ঠিক কৰিলা জনাবা। বিশেষ নাই। কি কৰিছা, ক'ত আছা পাৰিলে জনাবা। মোৰ খবৰটো পাইছাই।

ইতি,

—ৰে'বা।"

চিঠিখন কেইবাদিনৰো আগতে আহিল। ক'তা, কমলৰ চিঠিতো বীণাই পোৱা নাই। ৰে'বাৰ ইঙ্গিত বীণাই বুজি পালে। অকলেই বীণাই হাঁহিলে। ৰে'বালৈ বীণাৰ মৰম লাগিল। ৰে'বাই হয়তো ভাবিছে বীণাই দিনে ৰাতিয়ে কেৱল কমলৰ কথা আৰু তাইৰ নিজৰ বিয়াৰ কথাকে ভাবি আছে। বেচেৰী ৰে'বা!

বীণাই ইখন চিঠি খুলিলে। আখৰবোৰ অচিনাকি, বেচ কৌতূহলেৰে বীণাই চিঠিখন লাহে লাহে পঢ়িলে—।

"শ্ৰীমতী বীণা,

কেইটামান ব্যক্তিগত কথা লিখিবৰ কাৰণে মই চিঠি লিখিছো। আপুনি অকাৰণতে মৰীচিকাৰ পিছত ঘূৰিছে। মাধৱক আপুনি জানে— তেওঁ এজন নষ্ট-চৰিত্ৰ ডেকা। গোটেই জীৱন গুণ্ডামি, কৰি কৰিয়ে কটাইছে। এতিয়াও তেওঁ গিৰিয়েকৰ পৰা এৰুৱাই আনি ছোৱালী এজনী ঘৰতে ৰাখিছেহি। সমাজলৈ তেওঁ ঘূৰিয়ে নেচায়। এতিয়া আকৌ সেই ছোৱালীজনী কমলৰ হাতত গতাই দি তেওঁ আপোনাৰ পিছত ঘূৰিছে! তেওঁৰ পৰা আপোনাৰ অপকাৰৰ বাহিৰে উপকাৰ হোৱাৰ আশা নাই।

আপুনি জানে টি. বি সংক্ৰামক ব্যাধি। এনেস্থলত আপুনি আছৰফৰ দৰে এটা ৰোগীৰ লগত কিয় লাগি আছে? আমি বুজিব পৰা নাই, আছৰফৰ টি. বি এনেয়ে হোৱা নাই, তাৰ আগৰ কথা আপুনি নেজানে। সি আছিল যাৰে তাৰে লগত মাৰধৰ কৰি ফুৰা এটা গুণ্ডা।

আৰু যি অপৰাক আপুনি আপোনাৰ সহকৰ্মিণী হিচাপে লৈছে, সেই অপৰাৰ বিষয়ে অসমহে নেলাগে, অসমৰ বাহিৰেও বহুতেই জানে। তেওঁক কি আখ্যা দিয়া উচিত আমি নেজানো। আমাৰ ইয়াত কোনোৱে সমাজক এনেদৰে অপমান কৰা নাই। মাদ্ৰাজৰ কেপ্তেইন স্বামীৰ লগত কৰা তেওঁৰ কীৰ্ত্তিৰ কথা আপুনি নিশ্চয় জানে।

বৰ্তমান তেওঁ মাধৱক আপোনাৰ হাতত গতাই দি কমলক নিজৰ কথাৰ মতলবত আছে।

আৰু কমল— যাৰ লগত আপোনাৰ বিয়া হ'ব— এই কমলৰেই বা কি গুণ বখানিব? তেওঁ এহাতে মাধৱে ৰখা ছোৱালীজনীৰ লগত প্ৰেম কৰিছে, আনহাতে নগা পাহাৰত গৈ নাগিনী ছোৱালীৰ লগত আড্ডা মাৰিছে। তেওঁ যে কি থিছিছ লিখিছে ভগৱানেহে জানে। আপোনাক হাতত ৰাখি তেওঁ গোটেইখনতে মউ চুহি ফুৰিছে।"

বীণাই আৰু পঢ়িবৰ চেষ্টা কৰিলে। কিন্তু বীণাৰ মূৰটো ঘূৰোৱা যেন লাগিল। দুবাৰমান বীণাই চিঠিখন শেষলৈকে পঢ়িবৰ চেষ্টা কৰিলে, কিন্তু নোৱাৰিলে।

লণ্ঠনটোৱে নাচিছে। সিযে এটা ভূতৰ পোৱালি। তাৰ চকুবোৰ কেনেকৈ টৌ টৌ কৰে জিলিকিছে। বেৰবোৰে ঘূৰি ঘূৰি নাচিছে। অ' বেৰত সৌবোৰ ডাঙৰ ডাঙৰ আখৰেৰে কোনে কি লিখিছে, "আপুনি অকাৰণতে মৰীচিকাৰ পিছত ঘূৰিছে—" আখৰবোৰ সীহেৰে লিখা। এই বেৰখনতনো সীহেৰে কোনে আখৰবোৰ লিখিলে?

বীণাই লণ্ঠনটোৰ শলিতাডাল অলপ বঢ়াই দিলে। মেজৰ কিতাপবোৰ পোকে খালে কেনেকৈ? অ' নহয়, সেইবোৰ আখৰৰ শাৰী।

বীণাৰ বৰ গৰম লাগিল। চাদৰখন দলিয়াই পেলাবনেকি? কতা তথাপিতো ঠাণ্ডা লগা নাই, নাই, আজি বৰ গৰম! ব্লাউজটোও বীণাই খুলি পেলালে। ওঁ, শুদা বদীচটোৰে এতিয়া অলপ ঠাণ্ডা লাগিছে।

বীণা লেমটোৰ কাষলৈ আহিল। চিঠিখন আকৌ এবাৰ পঢ়িবৰ চেষ্টা কৰিলে। খিৰিকিখন দেখোন খোলাই আছে। এৰা, সেইকাৰণেহে বীণাৰ ইমান জাৰ লাগিছে। বীণাই খিৰিকিখন বন্ধ কৰি দিলে। আকৌ চাদৰখন ভালকৈ গাত মেৰিয়াই ল'লে। লণ্ঠনটোৱে ইমান নাচিছে।

..... চিনিলাম আপনাৰে
আঘোতে আঘাতে,
বেদনায় বেদনায়;
সত্য যে কঠিন,
কঠিনেৰে ভাল বাসিলাম—
সে কখনো কৰে না বঞ্চনা ...

ৰবি ঠাকুৰৰ মৰিবৰ সময়ত লিখা কবিতা। একেবাৰে মৰিবৰ আগে আগে লিখা। কোনোবা দিনা কিবা ভাল লাগি বীণাই বন্ধোৱাই থৈছিল। বেৰত ওলমি আছে— বীণাই পঢ়িলে। আখৰবোৰ কঁপিছে।

জোৰ কৰি বীণাই চিঠিখন পঢ়ি শেষ কৰিবৰ চেষ্টা কৰিলে।

"..... আপোনাৰ মনত বেজাৰ দিবৰ কাৰণে এই কথাবোৰ লিখা নাই। আপোনাক মই ভাল পাওঁ। সেই কাৰণে আপোনাৰ যাতে কোনো অনিষ্ট হ'বলৈ নেপায়, তাৰ

কাৰণে সাৱধান কৰি দিবৰ উদ্দেশ্যেই এই চিঠি লিখিলো। বেয়া নেপাব। ইতি,

আপোনাৰ

পৰিমল হাজৰিকা।

পৰিমল হাজৰিকাক বীণাই চিনি পায়। ভাল ল'ৰাজন। টাউনত ডাক্তৰী কৰে। পৰিমলে যদি বীণাক ভাল পায়, তাত বীণাৰ আপত্তি কৰিবলগীয়া একো নাই। কাৰোবাক ভাল পোৱা নোপোৱাটো তেওঁৰ ব্যক্তিগত কথা। কিন্তু এই কথাবোৰ জানো সকলো ঈৰ্ষাৰ পৰা ওলোৱা?

মাধৱ ইমান স্বাৰ্থপৰনে?

কমল ইমান সঙ্কীৰ্ণনে?

অপৰা ইমান নীচনে?

টি. বি ইমান মাৰাত্মকনে?

বীণাই দেখিলে মেজৰ ওপৰত কলেজৰ কিতাপ কেইখনমান সিঁচৰতি হৈ পৰি আছে। সিহঁতৰ প্ৰতি যেন বীণাৰ এটা অপৰিহাৰ্য কৰ্তব্য আছে। হয়তো সকলো নীচ, সকলো স্বাৰ্থপৰ। মাধৱ, কমল, অপৰা— সকলো!

কিন্তু আছুৰফ— মৰিবলৈ বাটচাই থকা আছুৰফ— তাৰ জানো কিবা স্বাৰ্থ আছে? কি স্বাৰ্থ তাৰ থাকিব পাৰে? সি জানে আৰু দুদিন পিছতে সি মৰি থাকিব, মৃত্যুৰ পৰা ৰক্ষা পাবৰ পথ আৰু তাৰ নাই। এই সময়ত জানো আছুৰফ স্বাৰ্থপৰ হ'ব পাৰে?

মৰণ-কাতৰ শুকান মুখখন, কোটৰত সোমোৱা নিৰস, তীব্ৰ চকুজুৰি, শুকান পাণ্ডুৰ ওঁঠদুটা আৰু অন্তৰ ভৰি থকা আশা, অভিলাষ, অভিযোগ, অভিমানবোৰ— মানুহৰ প্ৰতি গভীৰ মৰম— তাৰ মাজত জানো স্বাৰ্থ থাকিব পাৰে?

ছেঃ কিবোৰ যে ভাবিছো! চিঠিখন মেজৰ ওপৰলৈ দলিমাৰি থৈ, বীণাই লণ্ঠনটো নুমাই দিলে, আৰু বিছনাত দীঘল দি পৰিল। বীণাই সহজ হ'বৰ চেষ্টা কৰিলে। পৰিমল স্বাৰ্থপৰ। নহ'লে তেওঁৰ কি প্ৰয়োজন আছিল এই কথাবোৰৰ? কিন্তু যদি সঁচা হয়?? যদি সকলো কথা সঁচা?

ঘড়ীটোৱে ইমান ডাঙৰকৈ টক্ টক্ কৰিছে। একো নাই, একো নাই। টং টং টং। তিনি বাজিল।

লীনা শিল্পী মনৰ ছোৱালী। তাইৰ মনটোৰ ভিতৰত সোমাই আছে বহুত অব্যক্ত কবিতা। পাহাৰৰ মনোমোহা সৌন্দৰ্য আৰু তাইৰ আপুনি বিকশি উঠা উচ্ছল যৌৱনে তাইৰ অন্তৰখন সুৰময়, গীতময়, গন্ধময় কৰি তোলে। গোটেই প্ৰাণটোৰ ভিতৰত তাই অনুভৱ কৰে এটা কাৰণ নোহোৱা শান্ত বেদনা। কিবা এটা নাম নোহোৱা অপূৰ্ণতাৰ কোমল পৰশে তাইক উন্মনা কৰি যায়। পৃথিবীখনে যেন তাইক নোজোৰে।

ভাইন্‌ মনটো উৰি-ফুৰিব খোজে কোনোবা এটা অনাবিষ্কৃত নক্ষত্ৰৰ বুকত। তাই যেন সৰু এখন টুলুঙা নাও লৈ বহল এখন অচিনাকি সাগৰ পাৰ হৈ গুচি যাব কোনোবা এটা সৰু দ্বীপলৈ। তাত আছে মাথোন বগা জোনাক, বনবীয়া চৰাইৰ অবুজ গীত, উপকূলত বাট-বিচাৰি মৰা সাগৰৰ জোৱাৰৰ বগা ঢউ। আৰু একো নাই। আৰু থাকিব লীনা, আৰু তাইৰ গীতাৰখন আৰু এটা বগা পখিলা।

কল্পনা কৰি লীনাৰ ভাল লাগে। তাইৰ সৰু জীৱনটোৰ সৰু ভাববোৰেৰে তাইৰ নিজৰ কাৰণে এখন ডাঙৰ, মুকলি জগত ৰচনা কৰে। তাইৰ ভাল লাগে। তাই যেন নিজৰাটোৰ পাৰত কোনোবা অচিনাকি অতিথিৰ ভৰিৰ খোজৰ কোমল শব্দ শুনিবলৈ পায়। ক'ৰবাৰ অচিনা দেশৰ ৰজাৰ কোঁৱৰ যেন আহে তাইৰ কাষলৈ। বৰ ডাঙৰ কথা তাই ভাবিব নেজানে। তথাপি তাই অনুভৱ কৰে যেন বহুত ডাঙৰ কথাৰে তাইৰ মনটোৰ ভিতৰখন ভৰি আছে।

ঋতুৰ সলনি হয়। বীণাইঁতৰ পাহাৰটোৰ ৰং সলনি হয়। বৰষুণত গছবোৰ সজীৱ হয়, ৰ'দত গছবোৰ উজ্জ্বল হয়। আকাশখনত নিতৌ নতুন বোল লাগে। ফুলবোৰ ফুলি ফুলি সৰি যায়।

লীনাই গীত গায়, নাচে, মনে মনে থাকে। মনে মনে শিলটোৰ ওপৰত বহি থাকি তাইৰ বুকৰ ভিতৰত বাজি উঠা এটা গীতৰ অস্পষ্ট মৰ্মৰ-ধ্বনি কাণ দি শুনে। কোনে যেন তাইৰ বুকৰ ভিতৰত নাচি নাচি গীত গায়। নূপুৰবোৰ ৰুনু জুনু বাজে। ইমান ভাব-প্ৰৱণ তাই কিয় হ'ল, নিজেই বুজিব নোৱাৰে।

এটা চৰায়ে মাতে। বৰ সুৰদী তাৰ মাতটো। সদায় একে ঠাইৰ পৰা, একে সময়তে সি মাতে। তাৰ মাত কাণত পৰি লীনা শোৱাৰ পৰা উঠি আহে।

বাহিৰৰ পৃথিৱীখন শান্ত। মানুহবোৰ শুই আছে। বহুত দূৰৰ সউ ধোঁৱা-বৰণীয়া পাহাৰটোৰ সিপাৰৰ পূবৰ আকাশখন অলপ অলপ মাথোন বগা হৈছে। লীনা শিলবোৰ গচকি গচকি ঘৰৰ পৰা ওলাই যায়। বতাহজাক বৰ চেঁচা। সৰু বগা ফুলবোৰ ফুলিবলৈ আৰম্ভ কৰিছে। সিহঁতৰ বুকত কোমল গোন্ধ। গোটেই ৰাতি বৈ বৈ নিজৰাটোৰ অলপ ভাগৰ লাগিছে। সি লাহে লাহে শিলবোৰৰ ওপৰেদি তললৈ বাগৰি যায়। বৰ কোমল এটা কুলু কুলু শব্দ উঠে। চৰাইটোৱে গাই থাকে।

আৰু কাৰো শব্দ নাই।

শিলবোৰ চেঁচা। সিহঁত বৰ মিহি। লীৰ সিহঁতৰ ওপৰত ভৰি থৈ বৰ ভাল লাগে। শিলবোৰে যেন তাইৰ ভৰি দুখনক মৰমত আলফুলকৈ সাবটি ধৰিব খোজে। শিলবোৰ সকলো তাইৰ চিনাকি।

লাহে লাহে পূবৰ আকাশখন অলপ সুমথিৰা বৰণীয়া হয়। কোনোবাই যেন নেদেখা হাতেৰে তাত সেন্দূৰ কিছুমান ছটিয়াই যায়। লীনাই চাই থাকে। ডাবৰবোৰো সেন্দূৰীয়া হয়। তাৰ অকণমান ৰঙা আঁচ এটা আহি লীনাৰ মনটোতো লাগেহি।

এপাহ নীলা ফুল ফুলিছে, অকলশৰীয়া ধুনীয়া এপাহ নীলা ফুল। এই ফুল পাহলৈ লীনাৰ বৰ মৰম, ফুলপাহৰ গোন্ধটো বৰ কোমল। তাৰ এটা পাহিত অকণমান সৰু নিয়ৰ।

লীনাৰ চুলিবোৰ অযত্নত আউলি-বাউলি।

ৰাতি পুৱাবলৈ এতিয়াও ভালেমান পৰ আছে। দূৰত অন্যান্য নগা গাভৰুহঁতো উঠে। সিহঁতে কিবা চিয়ঁৰে। দূৰৰ পৰা সিহঁতৰ মাত আহি কাণত পৰেহি। লীনাৰ বৰ ভাল নেলাগে। সিহঁতে চিয়ঁৰে কিয়? গোটেই জগতখন ইমান শান্ত— তাৰ মাজত কোলাহলৰ সৃষ্টি কৰাৰ প্ৰয়োজন কি? লীনাই আৰু সিহঁতলৈ কাণ নিদিয়ে।

বতাহজাকে লীনাক কিবা কয়। লীনাৰ মনটো আনন্দেৰে উপচি পৰে। নিজেই নজনাকৈ লীনাই নাচিব ধৰে। নাচি নাচি পখিলা এজনীৰ দৰে শিলবোৰ বগাই যায় লীনাই। লীনাৰো যেন পাখি আছে।

তাৰ পিছত লীনা গৈ সৰু এটা শিলৰ ওপৰত বহে। অলপ আঁতৰত দেখে সেই অকলশৰীয়া নীলা ফুলপাহ। অলপ অলপ বতাহত নাচিছে। লীনাই এনেয়ে হাঁহে। হাঁহিবোৰ পাহাৰটোত ঠেকা খাই চাৰিওফালে সিঁচৰতি হৈ পৰে।

আকাশখন আৰু বগা হয়। ডাৱৰবোৰ ৰঙেৰে উপচি পৰে। গছৰ সেউজীয়া আগবোৰ জেতুকা-বুলীয়া হয়। নীলা ফুল পাহৰ ফালে চাই চাই লীনাই গীত গায়— নিজে ৰচা কথাত নিজে দিয়া সুৰৰ এটা গীত, হয়তো তাৰ অৰ্থ লীনাই নিজেও নেজানে।

"অ নীলা ফুল,
কোন আকাশৰ তৰা তই,
শিলৰ বুকুত নীলা হৈ,
পৰি আছ অকলশৰে,
হ'লৰ্কি বাটৰ ভুল?
অ' নীলা ফুল,
থাকচোঁ ফুলি তই—
যেতিয়ালৈকে এই পাহাৰত
জীয়াই থাকো মই।
—থাকচোঁ ফুলি তই।
কোনোবা দিনা অচিন দেশৰ
আহিব আলহী—
তাৰ আগতে নেযাবি দেই মৰহি,
সেই আলহীক কিটোনো দিম?
তেওঁযে ৰজাৰ ল'ৰা,—

মোৰ চোতালত তোৰেই হাতত
তেওঁ পৰিব ধৰা।
সেই কাৰণে থাক নীলা ফুল,
নপৰিবি দেই জঁয়।
মই যিদিনা মৰহি যাম,
সেইদিনা বেজাৰ লাগে,
সেইদিনা বাৰু তই পৰিবি জঁয়।

গান নহয়, কথা, কথা নহয় সুৰ, সুৰ নহয় নোকোৱা কথাৰ অমৃত গুঞ্জন।

ৰাতি পুৱাই আহে। মানুহবোৰ উঠিবলৈ আৰম্ভ কৰিছে। লীনাৰ মাক আৰু ভনীয়েকেও সাৰ পাব পায়। লীনা শিলটোৰ পৰা নামি আহে। লীনা ফুলপাহক অকণমান মৰম কৰে, তাৰ পিছত নিজৰাটোৰ পাৰলৈ দৌৰ দিয়ে।

নিজৰাটোৰ সেইডোখৰ চাৰিওফালে হাবিয়ে ঢকা। ওপৰত আকাশ মাত্ৰ দেখি। বাকী চাৰিওপিনে গছ-লতা আৰু শিলৰ আবেষ্টন। সেইটো লীনাৰ গাধোৱা ঘাট।

লীনা শিলটোৰ ওপৰতে থিয় দি ৰয়। অলপমান চাৰিওফালে চায়। তাৰ পিছত গাৰ কাপোৰবোৰ খুলি পেলায়। এটা এটাকৈ লীনাই সকলো কাপোৰ খুলি শিলটোৰ ওপৰত থয়। লীনাৰ সোণ বৰণীয়া সুঠাম দেহাটো ওলাই পৰে। নিজৰ গাটো লীনাই এবাৰ চায়। অনাবৃত শুদা দেহাটো লীনাৰ ভাল লাগে। সভ্যতাই আমাৰ স্বাভাৱিক সৌন্দৰ্য ঢাকি পেলাইছে— লীনাই অস্পষ্টভাৱে ভাবে।

লাহে লাহে লীনা নিজৰাটোলৈ নামি যায়। চেঁচা, পৰিষ্কাৰ পানীবোৰ। তাইৰ গোটেই গা-মন চেঁচা লাগে। তাই চুলিবোৰ মেলি দিয়ে। অলপ সাঁতোৰে। অলপপৰ পানীৰ ওপৰত অলসভাৱে ওপঙি থাকে। কজলা পানীবোৰ, আৰু বগা লীনা।

লীনা এজনী জলকুঁৱৰী।

শিলটোৰ সিপাৰৰ পৰা অহা সোঁতটোৰ সৰু সৰু ঢউবোৰে তাইৰ বুকুৰ মাজত সোমাই তাইক কুল-কুলাই যায়। লীনাই সিহঁতৰ লগত কাজিয়া কৰে। চাৰিওফালৰ হাবিখন গোন্ধায়।

লীনা উঠি আহে। কেনিবাদি গছৰ পাতৰ মাজেদি সৰকি আহি সৰু এফালি ৰঙা ৰ'দ লীনাৰ গাত পৰেহি। শিলটোৰ ওপৰতে লীনা থিয় দি ৰয়, আৰু শুকাবৰ কাৰণে চুলিবোৰ মেলি দিয়ে। গাৰ পানীবোৰ লাহে লাহে লীনাই মোহাৰি পেলায়।

কাপোৰকেইটা পিন্ধিবলৈ লীনাৰ এলাহ লাগে। একেবাৰে অপ্ৰয়োজনীয় এই কাপোৰবোৰ। লীনাৰ শুদা গাৰেই ঘৰলৈ দৌৰ দিবৰ মন যায়। যাঃ মৈত্ৰীজনীয়ে হাঁহি দিব। কিন্তু উলঙ্গ হৈ থাকি লীনাৰ সঙ্কোচ নেলাগে। এতিয়াও বহুত ছোৱালী এনেকৈয়ে থাকে।

লীনাই কাপোৰখিনি গাত মেৰিয়াই কিবা এটা গুণগুণাই ঘৰলৈ গুচি আহে।

মাকহঁত উঠিছে, এইদৰে ঘূৰি ফুৰাৰ কাৰণে মাকে লীনাক একো নকয়। গাভৰু কালত লীনাৰ মাকেও তেনেকৈ ঘূৰি ফুৰিছিল, তদুপৰি লীনাৰ ভাবপ্ৰৱণতাৰ কথা মাকহঁত সকলোৱে জানে, তাতে লীনা পঢ়া শুনা কৰা ছোৱালী। তাই একো বেয়া কাম নকৰে।

লীনাৰ মনটো বৰ উকণ্ঠা লাগে। কিবা এটাৰ অভাৱত যেন তাইৰ মনটোৰ ভিতৰখনত বহল খালি ঠাই পৰি আছে। কিহেৰে সেই শূন্য ঠাই পূৰাব তাই ভাবি নেপায়, তাই বুজিব নোৱাৰে। এটা মিঠা অভাব, এটা বৰ্ণনা নোহোৱা অপূৰ্ণতা।

সি জানো ভৈয়ামৰ মায়া? সি জানো পাহাৰৰ মোহ? সি জানো জীৱনৰ আকৰ্ষণ? কিজানিবা সি মৰমৰেই কোমল হাত-বাউলি?

লীনাৰ জীৱনত যেন অসম্ভৱ কিবা এটা ঘটিব, যেন এটা অভাবিতপূৰ্ব বিৰাট কিবা ঘটিব, আৰু সি লীনাক মহৎ কৰি তুলিব, বিখ্যাত কৰি তুলিব। কিন্তু কি লীনাই নেজানে।

২৮ দিন অটব্য নগাপাহাৰৰ মাজত থাকি সদলবলে কমল ঘূৰি আহিল। কমলৰ লগত যোৱা নগা ডেকা দুটাই কমলক আজিও সভ্যতাৰ পৰা আঁতৰি থকা আদিম নগাবোৰৰ জীৱন ধাৰণৰ ৰূপ দেখুৱাই দিলে, বুজাই দিলে। কমলৰ অনুসন্ধিৎসাপূৰ্ণ মনটো ৰোমাঞ্চিত হৈ উঠিল। কমলে দেখিলে দলে দলে প্ৰায়-উলঙ্গ মানুহ। বাহিৰৰ পৃথিৱীখনৰ লগত কোনো সম্পৰ্ক নৰখাকৈয়ে সিহঁত জীয়াই আছে। সেই মানুহৰ ভৰি নপৰা অটব্য শিল আৰু হাবিৰ আন্ধাৰৰ মাজতে সিহঁত উপজিছে আৰু মৰিছে। তাতে সিহঁতৰ বিয়া হৈছে, তাতে সিহঁতৰ বংশবৃদ্ধি হৈছে। তাতে সিহঁতৰ প্ৰাচীন দেৱতাক সিহঁতে পূজা দিছে।

কিন্তু সিহঁতৰ ইমান কষ্ট! সিহঁতৰ খাবলৈ নোজোৰে। অলপীয়া ধানৰ খেতি— তাৰে সিহঁতৰ তিনি চাৰি মাহ খাবলৈ আটে। কচু, শিমলুৰ মূল, বনৰীয়া গছৰ গুটি খাই সিহঁতে জীৱন ধাৰণ কৰে। এটা বনৰীয়া জন্তু মাৰিবৰ কাৰণে দুদিন তিনিদিন একো নোখোৱা নেমেলাকৈ হাবিয়ে হাবিয়ে ঘূৰি ফুৰে। সভ্য মানুহে এই অৱস্থা অতিক্ৰম কৰি আহিবৰ হয়তো আঠ-দহ হেজাৰ বছৰ হ'ল। কিন্তু ইহঁত আজিও সেই আদিম অৱস্থাতে আছে। সভ্যতাৰ পোহৰ সিহঁতে দেখা নাই। বিচৰাও নাই?

কমলৰ আৰু কিছুদিন তাত থাকিবৰ মন গৈছিল। কিন্তু অলপ জ্বৰ জ্বৰ লগাৰ কাৰণে বেছি অসুখ হ'ব বুলি ভয় কৰি কমল ঘূৰি আহিল। আৰু আগুৱাই গ'লে বৰ্মাৰ সীমা পাবগৈ। তালৈ যাবৰ কাৰণে সি সাজু নাছিল।

নৃতত্ত্বৰ গৱেষণা কৰি থিছিছ লিখিম বুলি যি আশা লৈ কমল নগা পাহাৰলৈ গৈছিল, কমলে যেন সেইকথা অলপ পাহৰি থাকিব খুজিছিল। ইহঁত জানো মানুহ?

এইদল যে সেই আদিম যুগৰ বন্য প্ৰাণী। সিহঁতে মাথোন জীৱনৰ আদিম দাবীবোৰ মানি যায়, আৰু কালেকো ভ্ৰূক্ষেপ নকৰে। সিহঁতৰ বিষয়ে গৱেষণা কৰিবলৈ বহুত থাকিলেও কমলৰ যেন বৰ নিষ্ঠুৰ যেন লাগিল। আজিৰ এই সভ্যতাৰ দিনত মানুহক সেইটো ৰূপত আৱিষ্কাৰ কৰা মানে আজিৰ সভ্যতাৰ অপমান কৰা।

তাত থকা কেইদিন কমলে মাথোন সেই বন্য মানুহবোৰৰ মাজত ঘূৰি ফুৰিলে। সিহঁতৰ কথা সি নুবুজে, তাৰ কথাও সিহঁতে বুজি নেপায়। তথাপি সিহঁতে তাক বেছি সন্দেহ নকৰিলে। সিহঁত হিংস্ৰ, কিন্তু মানুহক মৰম কৰিবও সিহঁতে জানে।

কমলৰ মন গ'ল যেন কিবা এটা উপায়ে সকলো হাবি বন-কাটি পেলাব, আৰু সিহঁতক মুকলিকৈ উলিয়াই আনিব, যেন সিহঁতক বাহিৰৰ মুকলি পৃথিৱীখনৰ বায়ু-পোহৰেৰে নতুন জীৱনৰ মাজলৈ আনি সিহঁতক যুগ যুগৰ আন্ধাৰৰ কবলৰ পৰা মুক্ত কৰিব।

কিন্তু কি লাভ হ'ব? সিহঁতে সভ্যতা শিকিব, কুটিলতা কপটতা শিকিব, আৰু ভাতৰ কাৰণে আমৰণ সংগ্ৰাম কৰিব। নাই, এনেকৈয়ে ভাল। নিজৰ আপোন পৃথিৱীখনৰ ভিতৰত সিহঁত সুখতে আছে। গছৰ ডালেপাতে ওলমি থকা জোক, মহ-দাহ, ভৰিৰ তলত বিষাক্ত সাপ, গাৰ কাষত হিংস্ৰ বাঘ ভালুক। এই পৃথিৱীখনৰ মাজতে সিহঁত আছে,— থাকক।

পাহাৰৰ মাজৰ প্ৰাচীন বায়ু, ইতিহাসক উপহাস কৰা পুৰণি জীৱনধাৰা— আৰু জীয়াই থকাৰ জীৱন্ত সংগ্ৰাম। —কমলে তাৰ ডায়েৰিত লিখি গ'ল। বহুত কথা কমলে লিখিলে। খোৱা-শোৱাত অলপ অনিয়মীয়া হোৱাৰ কাৰণে, আৰু নিজৰা এটাৰ বৰফ যেন চেঁচা পানীত গা ধোৱাৰ কাৰণে কমলৰ অসুখ আৰম্ভ হ'ল। জ্বৰ আৰু কাহ। অৱশ্যে ডেকা মানুহৰ কাৰণে বৰ বেছি নহয়।

এই অসুখৰ কাৰণেই কমল তাৰ প্ৰগ্ৰেমতকৈ অলপ সোনকালেই তাৰ ঘৰলৈ ঘূৰি আহিল। গাটো আকৌ অলপ ভাল পালেই সি পুনৰ যাব। বহুত ষ্টাডি কৰিব লগা আছে, বহুত বুজিব লগা আছে। গৱেষণা কৰিবৰ ক্ষেত্ৰ আছে।

লীনা আহিল। হঠাৎ এনেদৰে সোনকালে উলটি অহাৰ কাৰণে লীনা বৰ আচৰিত নহ'লেও কাৰণ জানিবৰ কাৰণেই লীনা তাৰ ওচৰলৈ দৌৰি আহিল।

"আপুনি দেখোন আহিম বোলাতকৈ আগতে গুচি আহিল?" তাৰ বিছনাখন ঠিক কৰি দি লীনাই সুধিলে।

"সোনকালে গুচি আহিলত বেয়া পাইছানেকি?" অলপ হাঁহি কমলে লীনাৰ মুখলৈ চালে।

"মোক ভাল পোৱাবৰ কাৰণে জানো আপুনি আঁতৰি গৈছিল?" সহজভাৱে লীনাই ক'লে।

"মোৰ গাটো ভাল নাই, লীনা।"

"কি হৈছে?"

"জ্বৰ আৰু কাহ—"

"খুব অনিয়মীয়া হৈ চলিলে কিজানি—"

"এৰা, হ'ব পায়।"

"মই লগত থকা হ'লে কিন্তু আপুনি অনিয়মীয়া হ'ব নোৱাৰিলেহেঁতেন।"

"তুমি আকৌ মোৰ লগত নগ'লা নহয়—"

"আপুনি লৈ নগ'লে মই কেনেকৈ যাম—"

কমলে আৰু তৰ্ক নকৰিলে।

"মোৰ বুকুখন অলপ বিষাইছে। এটা সেক দিব পাৰিবানে লীনা?" বিছনাখনত দীঘল দি পৰি কমলে লীনাৰ মুখলৈ চালে।

"আমাৰ ঘৰত ঔষধ আছে। ককাইদেৱে সকলো ৰকমৰ ঔষধ থৈ গৈছে নহয়। মই বাৰু এতিয়াই আনি দিম। এণ্টি ফ্লজিষ্টিনৰ সেক ল'বনে?"

"নিউমোনিয়া হ'লেহে তাৰ সেক লয়—"

"পাহাৰৰ জ্বৰ-কাহ বৰ বেয়া। বাৰু, আপুনি এতিয়া চাহকে খাওক, মই কৰি দিওঁ। তাৰ পিছত মই সেক দিম।" লীনা গৈ ষ্টভটো জ্বলালে, আৰু কেট্‌লিটো তাত তুলি দিলে।

"লীনা—"

"কি কৈছে?"

"ডাক্তৰ বৰুৱাক খবৰ এটা দিয়াব পাৰিবানে?"

"খবৰ দিয়ালে আপোনাক হস্পিতাললৈ লৈ যাব।"

"এৰা, ডাক্তৰৰ ওচৰত থকাই ভাল। ডাক্তৰো মোৰ চিনাকি মানুহ।"

"বাৰু তেন্তে মই খবৰ দিয়াম। মই কিবা ডাক্তৰনে? মইনো আপোনাক কি সহায় কৰিব পাৰিম?"

লীনাৰ মাতত অভিমানৰ সুৰ।

"হস্পিতাললৈ গ'লে তুমি বেয়া পাবানেকি লীনা?"

"কিয় বেয়া পাম? য'তে আপুনি ভাল হয়, তালৈকে যাওক। আপুনি ভৈয়ামৰ মানুহ, আমাৰ হাতত আপুনি কি ভাল হ'ব?"

লীনাই এপিয়লা গৰম চাহ কৰি কমলক দিলে। চাহ পিয়লা কমলে খালে।

কমলৰ গাৰ ওপৰত ৰাগখন ভালকৈ মেলি দি লীনাই ক'লে, "আপুনি পাঁচ মিনিট ৰ'ব। মই ঘৰৰ পৰা আপোনাক সেক দিবৰ কাৰণে ঔষধ এটা লৈ আহোঁ।"

লীনা ওলাই গ'ল। কমলে একো নক'লে।

বাহিৰলৈ কমলে চাই দেখিলে গধূলি হৈ আহিছে।

বাহিৰৰ পৃথিৱীখনৰ মুখলৈ ক্ৰমে কামবৰণীয়া আন্ধাৰ নামি আহিছে।

গাত জ্বৰ থকা কাৰণে কমলৰ জাৰ লাগিছিল, মনটোও বৰ দুৰ্বল লাগিছিল। তাৰ অলপ বিৰক্তিও লাগিল, সিদিনাৰ সেই চিঠিখনৰ কথা তাৰ মনত পৰিল। এই সকলোবোৰ তাৰ বিলাসিতাহে হৈছেনেকি? এৰা, হয়তো বিলাসিতাহে হৈছে। সি জীবিকা অৰ্জনৰ কাৰণে কিবা এটা কৰা উচিত, জীবিকাৰ কাৰণে নহ'লেও অন্ততঃ নিজক ব্যস্ত ৰাখিবৰ কাৰণে কিবা এটা কৰা উচিত। নহয়, গা ভাল পালেই সি ইয়াৰ পৰা যাবগৈ।

লগত মেৰীক লৈ লীনা সোমাই আহিল। মেৰীৰ হাতত এখন চিঠি।

চিঠিখন আগবঢ়াই দি মেৰীয়ে ক'লে, "আপোনাৰ চিঠি আহিছিল, থৈ দিছিলো।"

কমলে মেৰীৰ হাতৰ পৰা চিঠিখন লৈ খুলি পঢ়িলে। আগৰখনৰ দৰেই, ৰজনী পেহীৰ চিঠি, মন্দিৰাই লিখিছে। কমলে কিয় এতিয়াও তাৰ মতামত জনোৱা নাই সুধিছে।

চিঠিখন কমলে গাৰুৰ তলত সুমাই থ'লে।

লেমটো জ্বলাই লীনাই মেজৰ ওপৰত থ'লে।

"আপোনাৰ কি হৈছে?" মেৰীৰ মিঠা মাতটো শুনি কমলে মেৰীলৈ ঘূৰি চালে।

কমলে হাতখনত ধৰি মেৰীক টানি নিজৰ কাষতে বহুৱালে, এনে শকত আৰু লোদোৰ-পোদোৰ ছোৱালীজনী, দেখিলেই মৰম লাগে।

"মোৰ কি হৈছে বাৰু তুমিয়ে কোৱাচোন—" হাঁহিবৰ চেষ্টা কৰি কমলে ক'লে।

অলপ পৰ বহি থাকি মেৰী গুচি গ'ল— মাকে তাইক বিচাৰিব।

লীনাই কমলৰ কাৰণে কিবা কিবি ঔষধ আনিছিল। সেইবোৰৰ দিহা কৰাত লাগিল।

চকু দুটা মুদি কমল পৰি থাকিল। কমলৰ মূৰটোত গৰম উঠিছে, অলপ ঘূৰাইছেও।

ৰজনী পেহীৰ প্ৰশ্নটো তাৰ জীৱনৰ প্ৰশ্ন। সি বিয়া কৰাবনে নকৰায়? কৰাব যদি বীণাকেই কৰাবনে নকৰায়? বীণাকেই বিয়া কৰায় যদি, কেতিয়াকৈ কৰাব? বিয়া নকৰালেই নহয়নে? কিয় সি বিয়া কৰাবই লাগে? লাগেই যদি এনেকুৱা অনিশ্চিত অৱস্থাত সি বিয়া কৰোৱা উচিত নে?

খেলি-মেলি নানা প্ৰশ্ন, ভাবিলে কমলৰ ভাগৰ লাগে। কোনোবাই যেন এই সকলো প্ৰশ্নৰ উত্তৰবোৰ তাৰ হৈ দি দিব।

সি চকু মেলি চালে। বাহিৰত আন্ধাৰ ঘন হৈছে। তাৰ কাষতে লীনা বহি আছে— ধুনীয়া, সৰল, লীনাজনী। সি লীনাৰ মুখলৈ চাই থাকিল। লীনা তাৰ একো নহয়। তাৰ কাৰণে লীনা বাটত লগ পোৱা এটা মধুৰ স্মৃতি, এটা পাহৰিব নোৱাৰা মৰমী সোঁৱৰণ। লীনা বৰ মৰমিয়াল।

কমলে লীনাৰ হাতখন ধৰি থাকি ভাল পালে। মৰম উপচি পৰা কোমল হাতখন,

অজানিত মাতৃত্বৰ পবিত্ৰ চেনেহ মিহলি হাতখন। কমলৰ বৰ আপোন যেন লাগিল।

লীনাৰ হাতৰ পৰশ লাগিয়ে যেন কমলৰ জ্বৰ আৰু কাহ বহুত শাম কাটিছে।

"লীনা–"

"কি কৈছে?"

"তোমাৰ কষ্ট হৈছে নেকি?"

"মই নেথাকিলে ৰাতি আপুনি অকলে শুব পাৰিবনে?"

"তুমি– তুমি ক'ত থাকিবা লীনা?"

"কিয় ইয়াতে, আপোনাৰ ওচৰতে।"

"তোমাৰ অসুবিধা নহ'ব জানো?"

"ৰাতি যদি আপোনাৰ জ্বৰ বেছিকৈ উঠে আপোনাৰ অসুবিধা নহ'ব জানো?"

একো নেমাতি কমলে লীনাৰ মুখলৈ চালে।

কিছু পৰৰ মূৰত একো নোকোৱাকৈ লীনা সিহঁতৰ ঘৰলৈ গ'ল। চকু মুদি কমল পৰি থাকিল। ভৰিৰ তলুৱাত আৰু চকুৰ কাষত কমলে এটা উত্তাপ অনুভৱ কৰিলে। লীনাই ভূড়া দিয়াৰ কথা কমলে ক'বই নোৱাৰে। উত্তাপটো কমলৰ বৰ কোমল লাগিল। যেন সি লীনাৰ কোমল হাত দুখনৰ উত্তাপ, যেন সি লীনাৰ কোমল বুকুখনৰ মিঠা উত্তাপ।

লৰচৰ কৰিবলৈকো কমলৰ বেয়া লাগিল।

ঘৰটো নিস্তব্ধ। কাষৰ নিজৰাটো অবিৰাম বৈ গৈছে– তাৰ মিঠা শব্দটোও কমলৰ কাণত বৰ মধুৰ লাগিল।

ঘৰত ভাত-পানী খাই সৰু বিছনাখন লৈ লীনা সোমালহি। সিটো কোঠাত এখন সৰু বেতৰ চাৰপায় আছিল। অতি সন্তৰ্পণে লীনাই সেইখন কমলৰ বিছনাৰ কাষলৈ আনিলে। তাতে লীনাই তাইৰ বিছনাখন মেলি ল'লে।

লেমটো অলপ কমাই দি লীনা কমলৰ ওচৰলৈ আহিল আৰু তাৰ বুকৰ কাষতে বহি কপালত হাতখন দি কমলৰ জ্বৰ চালে। কমলে সাৰ পালে। চকু মেলি চাই বৰ গভীৰ আত্মীয়তাৰে কমলে সুধিলে–" লীনা, তুমি কিয় মোক ইমান মৰম কৰিছা?"

পাতলকৈ হাঁহি লীনাই ক'লে "আপুনি যে মোৰ অতিথি।"

কমলে লীনাৰ হাতখন গালত হেঁচি ধৰি চকু দুটা আকৌ মুদি দিলে।

"মৰমৰ মন্দিৰা,

পেহীৰ দুয়োখন চিঠি পাইছো। মই মোককচুঙৰ পৰা অলপ আগুৱাই গৈ আঁতৰি থকা কাৰণে সোনকালে উত্তৰ দিব নোৱাৰিলো। পেহীক বেয়া পাবলৈ হাক দিবা। মোৰ গা অলপ অসুখ। গা ভাল পালেই মই ঘৰলৈ যাম। তেতিয়াই সকলো

কথা কম। পেহীক ক'বা।

আইজনীহঁতৰ চিঠি পোৱা নাই। আশা কৰোঁ সিহঁত ভালে আছে। তুমি কেনে আছা আৰু কি কৰিছা?

অ', তোৰ বীণা নবৌৱেৰৰ খবৰ-বাতৰি কি?

—কমল"

গাটো অলপ ভাল পাই কমলে চিঠিখন লিখিলে। আৰু কেইবাখনো চিঠি কমলৰ লিখিবলগীয়া আছে, কিন্তু তাৰ এলাহ লাগিল। বেচেৰী লীনাজনীৰ গোটেই ৰাতি কৰা শুশ্ৰূষাৰ ফলতে কমলে এতিয়া অলপ ভাল পাইছে। কিন্তু তাৰ দুৰ্বলতা আঁতৰা নাই।

অতিথিৰ কাৰণেই জানো কোনোবাই ইমানখিনি কৰিব পাৰে?

ন' মান বজাত কমলৰ আকৌ অলপ জ্বৰ উঠা যেন লাগিল। ৰ'দ লৈ কমল বাহিৰত বহি আছিল, সি ভিতৰলৈ আহি বিছনাত পৰিলহি। লীনাই তাক ৰাতিপুৱা চাহ খুৱায়ে গ'ল, আৰু অহা নাই। হয়তো বিশেষ কামত কেনিবাদি যাব পায়।

চিঠিখন ডাকত দিব লাগে, কমলে আকৌ এবাৰ চিঠিখন পঢ়িলে। কিবা কথা দিয়া হোৱা নাইতো?

ঘৰলৈ গৈ সি ৰজনী পেহীক সকলো ক'বগৈ।

কিন্তু সকলো মানে কি?

যে সি বিয়া কৰাবলৈ প্ৰস্তুত।

যে সি বীণাকেই বিয়া কৰাব।

যে সি এতিয়াই বিয়া কৰাব।

যে সি—

লীনা আহিল, লীনাৰ হাতত এথোপা বগা আৰু নীলা ফুল। ফুলবোৰ আনি লীনাই সৰু মেজখনৰ ওপৰতে থ'লে।

"তুমি ফুল আনিলা লীনা—?"

"মই ডাক্তৰলৈ খবৰ পঠাইছো। তেওঁ অলপতে আহিব।" কমলৰ কথাৰ উত্তৰ নিদি লীনাই ক'লে।

"মই দেখোন ভালেই হৈছো, ডাক্তৰনো কেলেই—?" হাঁহি কমলে ক'লে।

"কিমান ভাল হৈছে চাবলৈ—" লীনাই চুটিকৈ ক'লে আৰু বিছনা-পত্ৰবোৰ ভাল কৰাত লাগিল।

লীনাই কোঠাটোৰ জাবৰ মলি পৰিষ্কাৰ কৰি কোঠাটো ধুনীয়া কৰিলে। খিৰিকিত লাগি থকা মকৰাৰ জালবোৰ গুচালে আৰু কমলৰ বাকচ পত্ৰ·ভালকৈ থ'লে। কমলৰ বিছনাখনৰ কাষতে লীনাই শুবৰ কাৰণে বিছনা কৰি লৈছিল, এবাৰ বিছনাখনৰ কাষলৈ আহি লীনাই বিছনাখন তুলি থ'ব খুজিলে, পিছ মুহূৰ্ততে কিবা এটা ভাবি আকৌ

তাৰ পৰা আঁতৰি আহিল। বিছনাখন নুতুলিলে।

ৰ'দ ওলাইছে। সোৱাদ, কোমল ৰ'দ।

লীনা নিজৰাটোলৈ গ'ল, আৰু ময়লা লগা হাত ভৰিবোৰ ধুলে। আজি দুদিনমান নিজৰাটোৰ লগত কথা-বতৰা পাতিবৰ সময়কে পোৱা নাই লীনাই।

অলপ পৰ শিলটোৰ ওপৰতে বৈ লীনাই কিবা এটা ভাবিলে, তাৰ পিছত উঠি গুচি আহিল।

জ্বৰ লাগি কমলে বাগখন গাত জাপি লৈছে। তাৰ মুখখন ৰঙা পৰিছে। লীনা আহিল, তাৰ কাষতে বিছনাখনতে বহিল আৰু কপালত হাত দি চালে তাপ কিমান আছে।

অক্লান্তভাবে পৰিচৰ্যা কৰা লীনাজনীলৈ কমলৰ মৰম লাগিল। চকুত মৰম লৈ কমলে তাইৰ মুখলৈ একেথৰে চালে। আৰু কোনো নাই।

এনেতে দুৱাৰমুখত কাৰোবাৰ মাত শুনা গ'ল। কমল আৰু লীনা দুয়ো চালে। ডাক্তৰহঁত আহিছে। ডাক্তৰনী আৰু ৰে'বা।

লীনা বহাৰ পৰা উঠিল, আৰু ডাক্তৰহঁতক অভিবাদন জনালে। হঠাৎ কমলৰ বিছনাত লীনাক বহি থকা দেখি যেন তিনিও অলপ অপ্ৰতিভ হ'ল। কিন্তু মুহূৰ্ততে সেই ভাব পৰিহাৰ কৰি তিনিও হাঁহিমুখে ভিতৰ সোমাই আহিল।

কমলো বিছনাতে বহিল। কোঠাটোত চকী মুঠেই দুখন আছিল। কমলে নিৰুপায়ত পৰি ৰে'বাক ক'লে, 'তুমি ইয়াতে বহা ৰে'বা—" ৰে'বা তাৰ বিছনাতে বহিলহি।

"সিখন বিছনাত কোন শোৱে?" চকীখনত বহাৰ লগে লগে ডাক্তৰে সুধিলে।

"মই শোওঁ। সেইখন মোৰ বিছনা—" লীনাই ক'লে। কথাষাৰত যেন কোনো সন্তুষ্ট হ'ব নোৱাৰিলে। তথাপি মনৰ ভাব লুকুৱাই ডাক্তৰে ক'লে, "তুমি বেমাৰ পৰি ইয়াত পৰি আছা। আমাৰ ঘৰলৈকেচোন যাবগৈ পাৰিলাহেঁতেন। অকলে অকলে ইয়াত—"

"আগতে ভাবিছিলো সামান্য অসুখ। সেই কাৰণে আৰু যাবলৈ নহ'ল।" কমলে ক'লে।

"ইয়াত লীনাই চাইছে নহয়, তাতনো কোনে চাব—?" ৰে'বাই ক'লে আৰু কমলৰ মুখলৈ চাই হাঁহিলে।

"তুমি এতিয়া গা কেনে পাইছা ৰে'বা?" কমলে সুধিলে।

"ভাল যে পাইছো, সেই খবৰটোকে দি যাবৰ কাৰণেহে আহিলো—" কথাষাৰত কমলে অলপ লাজ পালে।

ডাক্তৰে কমলক সাধাৰণ ভাবে চালে। বিশেষ একো ভয়ৰ কথা নহয়। ইনফ্লুয়েঞ্জা হৈছে, ভাল হ'ব।"

"তোমাক আমাৰ তালৈকে লৈ যাবলৈ আহিলোঁ, যোৱানে নোযোৱা?" ডাক্তৰনীয়ে সুধিলে।

"যাব পাৰিম জানো?"

"অৱশ্যে পৰাৰ আশা নাই—" ৰে'বাই ক'লে।

"কিয়?"

"গ'লে জানো সউ তেওঁ বেয়া নেপাব—" লীনালৈ দেখুৱাই ৰে'বাই ক'লে।

"মই একো বেয়া নেপাওঁ। কিন্তু ইমান দূৰ গ'লে কিজানি অসুখ বেছি হয়—" লীনাই ক'লে।

লীনাৰ কথা শুনি আটাইকেউজনে লীনাৰ মুখলৈ চালে। লীনা নির্ভীক, নিঃসঙ্কোচ, সৰল।

"সেই কথাও সঁচা। প্ৰথমেই আমাৰ তালৈ যাব লাগিছিল।"

লীনাই সকলোকে তামোল দিলে।

দুপৰ হৈ আহিল। যাবও লাগিব ভালেমান দূৰ। ডাক্তৰে ক'লে, "বাৰু এতিয়া ইয়াতে থাকা। ভাল হ'লেই কিন্তু আমাৰ তালৈ যাবগৈ লাগিব। আৰু ইয়ালৈ আহিব নোৱাৰা।"

কমলে ক'লে "ভাল বাৰু।"—

ৰে'বাই লীনাৰ মুখলৈ চালে। ৰে'বাৰ মুখত যেন এটা কুটিল হাঁহি।

লীনাই একো নেমাতিলে। হয়তো লীনাই ৰে'বাৰ ইঙ্গিত বুজিব নোৱাৰিলে। বুজিবৰ চেষ্টাও হয়তো নকৰিলে।

"মই বাৰু চকিদাৰৰ হাততে ঔষধ পঠিয়াই দিম। তুমি কিন্তু গাত বেছি ঠাণ্ডা নলগাবা", ডাক্তৰে ক'লে।

"ভাল বাৰু—" আকৌ কমলে চুটিকৈ ক'লে।

তিনিও যাবলৈ উঠিল।

ডাক্তৰনীয়ে সুধিলে, "কিবা বস্তুৰ দৰকাৰ হ'লে আমালৈ খবৰ দিবা জানো?"

"জৰুৰ দিম। পিছে কিনো দৰকাৰ হ'ব মই ক'বই নোৱাৰো।"

"লীনা আছে নহয়, লীনাই বিচাৰ কৰি দিব, আমিনো ভাবিব লাগিছে কিয় খুড়ীদেউ?" ৰে'বাই ক'লে।

কমলে মাথোন হাঁহিলে।

অলপ পৰৰ পিছত তিনিও গ'লগৈ।

তেওঁলোক যোৱাৰ পিছত লীনা কমলৰ কাষলৈ আহিল আৰু ক'লে, "মই আপোনাৰ ওচৰত থকাৰ কাৰণে তেওঁলোকে বেয়া পাইছেনেকি?"

"বেয়া পালেও, তুমি মোক যিমান মৰম কৰিছা, সিমান মৰম তেওঁলোকে কেতিয়াও কৰিব নোৱাৰে", কমলে ক'লে।

লীনাৰ মুখত ফুটি উঠিল এটা তৃপ্তিৰ ৰেখা। লীনাই ক'লে, "আপুনি বহি থাকিলে ঠাণ্ডা লাগিব, শুই থাকক।"

কমল আকৌ শুলে। লীনাই ক'লে, "মই আপোনালোকৰ নীতি-নিয়ম নেজানো, কিবা বেয়া পালে ক'ব দেই, মোৰ মনত হ'লে লাগিছে, তেওঁলোকে কিজানি মোক বেয়া পাইছে।"

"তুমি তেনেকৈ এনেয়ে ভাবিছা লীনা। ৰে'বা সৰু ছোৱালী, কথাবোৰ তেনেকৈয়ে কয়—" কমলে ক'লে।

"ৰে'বাই আপোনাক ভাল পায় নহয়?" লীনাই সুধিলে। প্ৰশ্নটো শুনি কমল যেন চক্ খাই উঠিল। লীনায়ো ভাল পোৱাৰ কথা বুজি পায়।

"তোমাক কোনে ক'লে লীনা?"

"কোনেও কোৱা নাই, মই নিজেই বুজি পাইছো।"

"মইনো কেনেকৈ জানিম? মই হ'লে নিজেই ক'ব নোৱাৰো।" হাঁহি কমলে ক'লে।

'ওঁ আপুনি নেজানিব পাৰে, কিন্তু ৰে'বাই আপোনাক ভাল পায় কাৰণে মোক বেয়া পাইছে।" লীনাৰ কথাত অভিমান নাই, সহজভাবেই লীনাই কয়—" ৰে'বাৰ নিচিনাকৈ আপুনিও যদি মোক বেয়া পাইছে, তেন্তে আপুনি তেওঁলোকৰ ঘৰলৈকে যাওকগৈ—"

"মোক তেনেহ'লে খেদাই দিছা লীনা—"

"আপোনাক খেদাই দিবলৈ, মই জানো আপোনাক ৰাখিছিলো।"

"তেনেহ'লে মই থকাত তুমি বেয়া পাইছা?"

"মই ভাল পাইছো, পিছে অন্যে বেয়া পাইছে নহয়?"

"অন্যৰ কথা মই নেভাবো। তুমি বেয়া নেপালেই হয়?" হাঁহি কমলে ক'লে। কিন্তু সি দেখিলে যেন কিবা এটা কথাত লীনা আগৰ দৰে মুক্ত হ'ব পৰা নাই। এটা অভিযোগ যেন লীনাৰ চকু দুটাত স্পষ্ট হৈ উঠিছে। এই অভিযোগৰ পৰিণতি হয়তো ভয়াবহ কিবা এটা হ'ব পাৰে, হয়তো একো নহ'বও পাৰে।

লীনাৰ ভাবান্তৰ ঘটাবৰ কাৰণে কমলে ক'লে, "লীনা এখন দৰকাৰী চিঠি লেখা আছে। ডাক ঘৰত দিওৱাৰ কিবা দিহা কৰিব পাৰিবানে?"

"ওঁ দিয়ক—"

কমলে লিখি থোৱা চিঠিখন লীনাৰ হাতত দিলে।

লীনাৰ মুখখন হঠাৎ বিমৰ্ষ হৈ পৰিছে। চকু দুটাত এটা অশ্ৰুহীন অভিমান। বাহিৰত ৰ'দ, নিজৰাটোৰ পানীবোৰ তিৰ্বিৰাই উঠিছে। বতাহজাক বলি আছে-- জিৰ্ জিৰ্ জিৰ্।

"তুমি মোক বেয়া পাইছানেকি লীনা? ধৰা, তুমি ইচ্ছা নকৰাকৈয়ে যদি

কোনোবাই তোমাক ভাল পায়, তুমি তাক কি কৰিব পাৰা?"

একো নেমাতি লীনা লাই গ'ল।

...... দেশৰ দিশে দিশে দাৰিদ্ৰৰ ভয়াবহ আক্ৰমণ। প্ৰতিটো মানুহ কষ্ট, প্ৰতিটো মানুহ অসন্তুষ্ট। মুষ্টিমেয় ধনীদলৰ সুখৰ প্ৰয়োজনত সিহঁতে সকলো জলাঞ্জলি দিব লগা হৈছে। অপমান, আঘাত, অসন্তুষ্টি, অভিযোগ মিলি প্ৰাণে প্ৰাণে জগাই তুলিছে জীৱনৰ প্ৰতি নিষ্ঠুৰ বিতৃষ্ণা, ভগবানৰ ওপৰত গভীৰ অবিশ্বাস, ভাগ্যৰ প্ৰতি ঘৃণা কটাক্ষ। ভাগ্যক মানুহে বিশ্বাস নকৰা হৈছে। মানুহে বিশ্বাস কৰে শোষকদলৰ শোষণক। সাধাৰণ মানুহেও বুজি উঠিছে ভাগ্যৰ লিখন বুলি কথা এটা নাই, সি এটা ভুৱা, সি শোষকদলৰ নিজক লুকাই ৰাখিবৰ এটা অস্ত্ৰ। পৃথিৱীজুৰি যি অন্যায়ৰ বিহ বিয়পি পৰিছে, যাৰ ফলত সাধাৰণ মানুহৰ জীৱন বিষাক্ত হৈ উঠিছে, তাৰ মূলতে আছে শক্তিবান দলৰ শোষণ-স্পৃহা, আৰু দুৰ্বল দলৰ অপ্ৰতিহত আনুগত্য।

ভুল হৈছে, পৰ্বত-প্ৰমাণ ডাঙৰ ভুল হৈছে, যুগ-যুগৰ মাজেদি সৰকি আহি এই ভুল মোহনীয়, লোভনীয় হৈ পৰিছে। এই ভুলে ৰূপ লৈছে ধৰ্মৰ, ৰূপ লৈছে নৈতিকতাৰ, ৰূপ লৈছে সংস্কৃতিৰ, সংহিতাৰ, সভ্যতাৰ। এই ভুলক ভিত্তি কৰি গঢ়ি উঠিছে মনোৰঞ্জনকাৰী নৈতিকতা, এথিক্স ঃ দুখীয়াক পুতৌ কৰিবা, পৰৰ দ্ৰব্যলৈ মন নেমেলিবা, পৃথিৱীৰ বস্তুবোৰলৈ মায়া মোহ নকৰিবা, জীৱন ক্ষণস্থায়ী ... আৰু কত কি?

এই ভ্ৰান্ত এথিক্সৰ মায়াত পৰি এদলে আজীৱন নিজক শোষকৰ বলি কৰি যাব লাগিছে, আনদলে তাতে আশ্ৰয় লৈ যুগে যুগে অজ্ঞ দলক শোষণ কৰি যাব লাগিছে। এই অজ্ঞ দলে অধিকাৰ নিবিচাৰে, বিচাৰে ধনী দলৰ পুতৌ, সিহঁতৰ পৰা যিদলে নিতৌ চুৰি-ডকাইতি কৰি নিবই লাগিছে, সিহঁতক সিহঁতে ক্ষমা কৰে, বাধা নিদিয়ে, আমৰণ কুকুৰ-মেকুৰীৰ দৰে জীয়াই থাকিও সিহঁতে জীৱনটোক অস্বীকাৰ কৰে, জীৱনটো মায়া। শোষকদলৰ সম্পত্তি ৰক্ষা কৰিবৰ কাৰণে, সিহঁতৰ বিশ্ৰামৰ কাৰণে, এই অজ্ঞ দলে গোটেই ৰাতি টোপনি খতি কৰি পাহাৰা দিয়ে। অদ্ভুত ভুল! বিস্ময়কৰ শোষকদলৰ ফন্দী! ...

মুখ খুলি কোৱা নাছিল, এই কথাবোৰ মাধৱে নিজে নিজেই ভাবিছিল। ভাবিবলৈ মাধৱে সময় অতি কমেই পায়। সি ঘূৰি ফুৰিব লাগে! আজি সি অলপ সময় পাই এই কথাবোৰ ভাবিব ধৰিলে। যুগ যুগৰ সঞ্চিত ইমান প্ৰকাণ্ড এটা ভুল, একে দিনাই, অতি অলপ আয়াসতে ভাল হ'বনে? বিৱৰ্তন আৰু বিপ্লৱ— কোনটো উজু পথ? আজি পৃথিৱী যি যুগান্তৰকাৰী বিপ্লৱৰ সন্মুখীন হৈছে সি জানো বিৱৰ্তনৰেই ফল নহয়?

বিপ্লৱ আহিছে। বিৱৰ্তনৰ ৰূপ স্পষ্ট হৈ উঠিছে জনতাৰ আত্মচেতনাৰ মাজেদি। বিৱৰ্তনৰ পৰিণতি এই বিপ্লৱ। তেন্তে তাক ৰুধিব কিহে? পৃথিৱীত অস্বাভাৱিক বুলি কোনো কথা নাই— সকলো স্বাভাৱিক। বিৱৰ্তন স্বাভাৱিক, বিপ্লৱ স্বাভাৱিক, জনতাৰ জাগৰণ স্বাভাৱিক, ধনিকৰ বাধাদানো স্বাভাৱিক। আৰু স্বাভাৱিক কথা যে সংখ্যাত যি সৰহ, তাৰ গতিক কেৱে ৰুদ্ধ কৰিব নোৱাৰে। তেন্তে বিপ্লৱী জনতাৰ এই মৰণ-পণ গতি জানো ধনীদলৰ আঘাতৰ ভয়ত ৰুদ্ধ হৈ যাব? অসম্ভৱ! অসম্ভৱ!

জয়পুৰ বাগিচাৰ বনুৱাবোৰ —সিহঁতেও জীয়াই থকাৰ দাবী উত্থাপন কৰিছে। বনুৱাৰ জীৱন পশুৰ জীৱন। সিহঁত পশুৰ দৰে ওপজে, পশুৰ দৰে থাকে, পশুৰ দৰে মৰে। কিন্তু যুগৰ বায়ুৱে সিহঁতকো স্পৰ্শ কৰিছে। সিহঁতেও মানুহ হ'বলৈ বিচাৰিছে।

সিহঁতক নতুন চেতনা দিয়াৰ মূলতে বীণা আৰু মাধৱ। বীণাৰ দেউতাক জয়পুৰ বাগিচাৰ মেনেজাৰ।

মেনেজাৰৰ জীয়েক বীণা।

বীণাই সকলো বুজি পায়। বীণাৰ দেউতাকৰ সহায়ত বাগিচাৰ মালিকে বনুৱাবোৰ শুহি শুহি খাব লাগিছে। তাৰ পৰা মেনেজাৰৰ নিজৰ লাভ বিশেষ একো হোৱা নাই, চাকৰিটো কৰি থকাৰ সুবিধা পাইছে, এয়ে লাভ। সকলো লাভ যায় বাগিচাৰ গৰাকী চাহাবৰ ভাগলৈ। অথচ বনুৱাবোৰে বিশ্বাস কৰে যে সিহঁতক শোষণ কৰাৰ মূলতে মেনেজাৰেই। কথাটো একেবাৰে অমূলকো নহয়। পাপীৰ পাপৰ অস্ত্ৰ হোৱা মানেও পাপ কৰা, চোৰক চুৰ কৰাত সহায় কৰা আৰু চুৰ কৰা একেই কথা। বীণাৰ দেউতাক সেই অপৰাধত অপৰাধী।

দুখীয়াৰ যিদৰে জাতি, ধৰ্ম, বৰ্ণ, সমাজ নাই, শোষক শ্ৰেণীৰো সেইদৰে কোনো জাতি, ধৰ্ম, দেশ, সমাজ নাই। য'তেই সি শোষণৰ সুবিধা পায়, তালৈকে সি যায়, তাতেই সি শোষণ কৰে, তাৰ ঘৰ বিলাতৰতেই হওক বা এমেৰিকাতেই হওক। শোষকৰ কোনো নাম নাই, তাৰ নাম শোষক। ...

আজি ২১ দিনৰ মূৰত মাধৱ ঘৰলৈ ঘূৰি আহিছে। উপমা ভালে আছে। উপমাৰ ওপৰত মাধৱৰ বিশ্বাস আছে, সেই কাৰণে মাধৱে উপমাক এৰি যাবলৈ ভয় নকৰে। উপমায়ো এই কথা জানে।

বহুত দিনৰ মূৰত ঘৰলৈ, নিজগ্ৰাল, অকলশৰীয়া ঘৰটোলৈ ঘূৰি আহি মাধৱৰ ভাল লাগিছে। সি আজি কামৰ পৰা হাত এৰুৱাই অকণমান ভবা-মেলা কৰিবৰ সুযোগ পাইছে। বহুত দিন এই সুবিধা সি পোৱা নাই।

উপমাৰ মনটোতো বৰ আনন্দ। অকলশৰে থাকি থাকি তাইৰো আমনি লাগিছিল। দিনটো তাই ঘৰৰ ভিতৰত সোমাই থাকে, কাগজ কপি কৰি দিয়ে, আৰু ৰাতি সেইবোৰ আলোচনাত যোগ দিয়েগৈ। কিন্তু কোনো কামতে নিজৰ দায়িত্ব নাই।

মাধৱে কোনো চিঠি নিদিয়ে। সেইবাবে উপমাই বেয়া নেপায়। জানে মাধৱে অতি কম মানুহলৈহে চিঠি দিয়ে। আজি মাধৱক ঘৰত পাই উপমাই ভাল পাইছে। বহুত কথা ক'ব লগা আছে উপমাৰ। বহুত ভাল ভাল কথা। ইতিমধ্যে উপমাই জানো কমবোৰ কথা শিকিছে।

"কমল বৰুৱা মোকক্‌চাঙত আছে নহয়?" উপমাই সুধিলে।

"ওঁ চিঠি-পত্ৰ কিবা দিছেনেকি?"

"নাই দিয়া, গৈছে বুলি শুনিছিলো। তাতনো তেওঁ কি কৰিছেগৈ?"

"ৰিচাৰ্চ কৰিছে।"

মাধৱে অন্য কিবা কথা এটা ভাবি আছিল, উপমাৰ কথাৰ চুটি উত্তৰ দিলে।

"বীণাৰ লগত তেওঁৰ বিয়া হ'বনেকি বাৰু?" অলপ পৰৰ নিস্তব্ধতাৰ পিছত উপমাই সুধিলে।

"হ'ব কিজানি।"

"বীণাজানো আপোনালোকৰ লগত নাই?" উপমাই সুধিলে।

মাধৱ উপমাৰ ফালে ঘূৰিল আৰু তাইৰ মুখলৈ চাই ক'লে, "আমাৰ লগত মানে?"

"মানে আৰু কি— আপোনালোকৰ লগত। মই সকলো ক'ব পাৰো। মোৰ পৰা লুকুৱালে কি হ'ব?"

"ক'তা? কৰ কিটো লুকুৱাইছো?" অলপ হাঁহি মাধৱে ক'লে।

হাঁহিৰে তাৰ হাঁহিৰ উত্তৰ দি উপমাই জোৰকৈয়ে ক'লে "কিন্তু চাব, আপোনালোকতকৈ আমি সোনকালে আগবাঢ়িম।"

কৌতূহলেৰে মাধৱে উপমাৰ মুখলৈ চালে। উপমাই লাহে লাহে কৈ গ'ল, "আপোনালোক শিক্ষিত, আপোনালোকে কথাও বেছি বুজে, বুদ্ধিও আপোনালোকৰ সৰহ, কিন্তু আপোনালোক আমাৰ নিচিনা নহয়, আপোনালোকৰ স্বাৰ্থ আমাতকৈ কম, আমাৰ স্বাৰ্থ আপোনালোকতকৈ বেছি, কাৰণ আপোনালোকে কৰিছে লোকৰ কাৰণে আৰু আমি কৰিছো নিজৰ কাৰণে।"

"তোমালোকেনো কি কৰিছা?"

"আপোনালোকে যি কৰিছে, আমিও তাকে কৰিছো।"

"বে'চতো। পিছে তোমালোকনো কোন?"

"আমি— মোৰ নিচিনাবোৰেই আমি। আমি আটাইবোৰ একে। আটাইবোৰ দুখীয়া, দুৰ্ভগীয়া, নাম নোহোৱা। আমি পঢ়া-শুনাও নেজানো, ডাঙৰ ডাঙৰ কথাও নেজানো। পিছে আমিহে আচল ভুক্তভোগী।"

মাধৱে উপমাৰ কথাত বে'চ কৌতূহল বোধ কৰিলে। সঁচাকৈয়ে নতুন কথা শিকিছে উপমাই।

"ওঁ তাৰ পিছত?" মাধৱে সুধিলে।

"অপৰা জজৰ জীয়েক, বীণা মেনেজাৰৰ জীয়েক, আপুনিও মৌজাদাৰৰ ঘৰৰ ল'ৰা। আপোনালোকে দুখীয়া মানুহবোৰৰ উদ্ধাৰৰ কাৰণে কিবা কৰিলেও দুখীয়াবোৰে বৰ ভালকৈ আপোনালোকক বিশ্বাস নকৰিব, কাৰণ আপোনালোক নিজেই ধনী। কিন্তু যেতিয়া আমাৰ নিচিনা দুখীয়াবোৰে কিবা এটা কৰো, তেতিয়া সকলো আমাৰ লগ লাগিব। পিছে কি কৰিব লাগে সেইটো আমি নেজানো। সেইটো আমি আপোনালোকৰ পৰা শিকো, কাৰণ আপোনালোকে জানে। কিন্তু আচল বিপ্লৱ আপোনালোকে কৰিব নোৱাৰে। বিপ্লৱ আৰম্ভ হ'ব আমাৰ মাজত— দুখীয়াবোৰৰ মাজত। কিয়নো আমি এই সংগ্ৰামৰ পথত কেতিয়াও নিৰুৎসাহ নহওঁ।"

মাধৱে আনন্দ পালে। হাঁহি আৰু তৃপ্তিৰে আনন্দৰ এটা উল্লাসত "ওঁ" উচ্চাৰণ কৰি মাধৱে ক'লে, "এইবোৰ পিছে বক্তৃতা দিছানে, সঁচাকৈয়ে বুজিবাজি কৈছা?"

"বক্তৃতা আমি নিদিওঁ, আপোনালোকেহে দিয়ে। আমি কেৱল সংগ্ৰাম কৰো, সংগ্ৰাম কৰাই আমাৰ জীৱন।" উপমাৰ মাতত আত্মপ্ৰত্যয়ৰ তেজস্বিতা।

"আমাক তেনেহ'লে তোমালোকে বিশ্বাস নকৰা?"

"মই হয়তো আপোনাক বিশ্বাস কৰো। কিন্তু সকলো দুখীয়াই যে আপোনালোকৰ দৰে সকলো মানুহক বিশ্বাস কৰিব পাৰে, সেই কথা মই নেভাবো।"

উপমাৰ কথা শুনি মাধৱ মনে মনে থাকিল। উপমাই সঁচা কথাকে কৈছে। যি নিজে ৰোগত ভোগে সিহে আৰোগ্য হ'বৰ কাৰণে ঔষধ বিচাৰে, আৰু যিমান তিতাই হওক, ঔষধ খায়। অন্য নিৰোগীবোৰৰ নিচুকনিত সান্ত্বনা পালেও আৰোগ্যতো নহয়। যাক হুলে বিন্ধিছে, সিহে বুজে বিষ কিমান আৰু কাঁইট গুচাবৰ কাৰণে চেষ্টাও কৰে সিহে।

আমাক তেন্তে ইহঁতে বিশ্বাস নকৰে, তেন্তে অবিশ্বাসৰ ভিত্তিত বিপ্লৱ গঢ়ি উঠিব জানো? যাৰ কাৰণে এই সংগ্ৰাম, সিহঁতেই যদি নিঃসন্দেহে ইয়াক গ্ৰহণ কৰিব নোৱাৰে, তেন্তে বিপ্লৱ জয়ী হ'ব জানো?

সঁচা উপমাই ঠিকেই কৈছে। আমাক কেনেকৈ বিশ্বাস কৰিব সিহঁতে? হয়তো আমাক বিৰাল-তপস্বী বুলি ভাবিছে। অপৰাৰ দেউতাকে বহুত দেশকৰ্মীক, বহুত ৰাজনৈতিক সংগ্ৰামকামী ডেকাক জেললৈ পঠাইছে, বীণাৰ দেউতাকে এখন বাগিচাৰ শশ বনুৱাক শোষণ কৰাত মালিকক সহায় কৰিছে। আৰু মই— মই মৌজাদাৰৰ ঘৰৰ ল'ৰা। খাজানা দিব নোৱাৰা দুখীয়া ৰায়তৰ মাটি নিলাম দি, ক্ৰোক দি, মিৰান লৈ, জৰিমনা লৈ হাৰাশাস্তি কৰিছো।

আমাক কেনেকৈ বিশ্বাস কৰিব? কেনেকৈ কৰিব? আৰু যদি বিশ্বাস নকৰে, তেন্তে? ...

"আপুনি বাৰু কি ভাবিছে?" উপমাই সুধিলে।

"এৰা উপমা। তুমি কিজানি ঠিকেই কৈছা। কিন্তু আমাক বিশ্বাস নকৰিলে জানো চলিব?"

"নচলে।, সেই কাৰণেই আমি আপোনালোকৰ লগ লাগিছো। যাতে আপোনালোকে আমাক বিপথে নিব নোৱাৰে, আমাক ঠগিব খুজিলে যাতে আমাৰ হাতত আপোনালোক ধৰা পৰি যায়।"

"তথাপি উপমা, তোমালোকে আমাক বিশ্বাস কৰিব লাগিব, নহ'লে সকলো ব্যৰ্থ হ'ব।"

"সেইবাবে আপোনালোকে অকণো চিন্তা কৰিব নেলাগে। যেতিয়ালৈকে আপোনালোকে আমাক ঠগিবলৈ নিবিচাৰে, তেতিয়ালৈকে আমাৰ সহযোগিতা আপোনালোকে সদায় পাব। কিন্তু যেতিয়াই আপোনালোকে আমাক এৰিবলৈ চেষ্টা কৰিব, তেতিয়াই আমি আপোনালোকক এৰি অকলে সংগ্ৰাম আৰম্ভ কৰিম।"

এটা আশাত মাধৱৰ মুখখন উজ্জ্বল হৈ উঠিল। উপমাৰ নিচিনা এজনী সাধাৰণ ছোৱালীও অসাধাৰণ হোৱাৰ পথত আগবাঢ়িছে কিহৰ বলত?...

"সেইটোকে আমিও বিচাৰিছো, বুজিছা উপমা, ইন্‌টেলেক্‌চুৱেল মধ্যবিত্ত শ্ৰেণীটোৱে যি বিপ্লৱ আৰম্ভ কৰিছে, সেই বিপ্লৱ যাতে সৰ্বসাধাৰণে নিজৰ কৰি লয়, আমি নেথাকিলেও, আমি আঁতৰি গ'লেও যাতে বিপ্লৱ চলি থাকে, সেইটোকে আমি বিচাৰো।"

"সেই কাৰণে আপোনালোকে অকণো চিন্তা কৰিব নেলাগে। যদি আপোনালোকৰ স্বাৰ্থ নাই, তেন্তে আপোনালোকেও বিপ্লৱৰ পৰা নিজক এৰুৱাই আনিব নোৱাৰে। আৰু আমাৰ স্বাৰ্থ ব্যক্তিগত নহয়। সি সকলোৰে স্বাৰ্থ।

খেতিৰ সময়ত বৰষুণ দিলে যেনেকৈ সকলো খেতিয়কে সমানে ভাল পায়, তেনেকৈ বিপ্লৱৰ ফলাফলৰ ওপৰত যি বিশ্বাস কৰে, সি তাত নিঃস্বাৰ্থ আনন্দকেই পায়।"

মাধৱ মনে মনে থাকিল। সঁচা, উপমাই বহুত কথা শিকিছে। উপমাৰ জীৱনত দুখৰ অভিজ্ঞতা বহুখিনি। হয়তো তাৰেই জীৱন্ত প্ৰতিক্ৰিয়া।

কিছুপৰৰ মূৰত উপমা মাধৱৰ একেবাৰে কাষলৈ আহিল, আৰু সৰু সৰুকৈ ক'লে, "এটা কথা ক'ব পাৰে?"

"কি?" মাধৱেও সৰুকৈয়ে ক'লে।

"চি, আই, ডি, ইন্সপেক্টৰ চৌধুৰীৰ পুতেক দেৱব্ৰতো আমাৰ লগত আছে।"

"কি?" বিস্ময়েৰে মাধৱে ক'লে।

"দেৱব্ৰত।"

"তেন্তে জেল পাবলৈ আৰু তোমালোকৰ বেছি দিন নাই।"

"কিয়?"

"তোমালোকক ধৰাই দিব পাৰিলে যে বাপেকৰ একেবাৰেই প্ৰমোচন হৈ যাব। সিমানটোও তোমালোকে বুজা নাইনে?"

"কিন্তু সেয়ে হোৱা হ'লে দেখোন কেতিয়াবাই ধৰাই দিব পাৰিলেহেঁতেন। পিছে তেওঁযে আমাৰ লগতে কাম কৰি ফুৰিছে।"

"এৰা–" অমীমাংসিতভাৱে মাধৱে ক'লে।

"কি?"

".মোৰ মনেৰে সি বাপেকৰ হৈ কোনোবা ডাঙৰ 'অপৰাধীক' ধৰিবলৈ তোমালোকৰ লগ লাগিছে। তাক বাদ দিয়া ভাল আছিল।"

"যি আমাক বিচাৰি আহে তাক আমি ফিৰাই নপথাও। দেৱব্ৰত এটা, আমি হেজাৰ হেজাৰ। আমাৰ কি অপকাৰ কৰিব?"

"আমি ভবা দৰেই সকলো কথা হ'লে পৃথিৱীখন এনেখকুৱা নহ'লহেঁতেন।"

দুয়ো মনে মনে থাকিল।

গধূলি দুয়ো বহি ভাত খাইছিল। বহুত দিন মাধৱে ঘৰত ভাত খোৱা নাই। উপমাৰ ৰন্ধাখিনি মাধৱৰ বেচ ভাল লাগিল।

অন্য কথাৰ মাজতে মাধৱে সুধিলে, "এটা কথা মই লক্ষ্য কৰিছো উপমা, এই যে বিপ্লৱ আৰু সংগ্ৰামৰ মাজেদি নতুন সমাজ প্ৰতিষ্ঠাৰ আদৰ্শ, সেই আদৰ্শক পুৰুষ সকলতকৈ আমাৰ তিৰোতাসকলেই বেছি আগ্ৰহ আৰু আস্থাৰে গ্ৰহণ কৰিছে। কিয় বাৰু ক'ব পাৰানে?"

"কাৰণ আমাৰ পুৰুষসকলতকৈ তিৰোতাবোৰ বেছি নিৰ্যাতিতা, কেৱল টকা-পইচাৰ অভাৱেই নহয়, সমাজৰ সকলো অবিচাৰৰ মাৰ পৰিছে তিৰোতাৰ ওপৰতে, সেয়ে বিপ্লৱত আগশাৰী ল'বলৈ ওলাই আহিছে তিৰোতাবোৰ।"

মাধৱে নীৰৱে উপমাৰ কথাত সমৰ্থন জনালে।

ভাত খাই উঠি মাধৱে ক'লে, "মোৰ টোপনি লাগিছে। মই সোনকালে শুই থাকিম দেই।"

"মই বিছনা পাৰি থৈছো", উপমাই ক'লে।

বিছনাত পৰি মাধৱে টোপনি যাবৰ চেষ্টা কৰিলে। নানা চিন্তাই মাধৱৰ মনটো জুমুৰি দি ধৰিলেহি।

উপমা সোমাই আহি মাধৱৰ বিছনাতে বহিল, আৰু তাৰ চুলিবোৰ হাতেৰে ঠিক কৰি দি দি ক'লে, "আজি কালি মোক সকলোৱে মৰম কৰে–"

"মোক কিন্তু কোনোৱেই নকৰে-" মাধৱে ক'লে।

"মিছাকৈ নক'ব। আপোনাক কোনে মৰম কৰে মই জানো, নহ'লে মোক এৰিথৈ আপুনি ইমানদূৰে আঁতৰি নেথাকে"। হাঁহি মাধৱে উপমাৰ নাকটোত ধৰি এটা টান দিলে।

জুই বিয়পি পৰিছে। ক্ষুদ্ৰ অগ্নিস্ফুলিঙ্গ প্ৰান্ত প্ৰান্তে প্ৰকাণ্ড বহ্নিযজ্ঞৰ উত্তাপ লৈ সিঁচৰি পৰিছে। এই জুইত অকল পোহৰেই নহয়, তাপো আছে, আৰু এই তাপে বহুত দিন চেঁচুকত পৰি থকা আন্ধাৰ ঘৰ-বাৰীবোৰো উত্তপ্ত কৰি তুলিছে।

এই জুইৰ এটা ফিৰিঙতি পৰিল জয়পুৰ বাগিচাত। বাগিচাখন ডাঙৰ। বনুৱা আছে প্ৰায় আঠশ। পুৰণি বাগিচা। আমাৰ দেশী মানুহৰ বাগিচাতকৈ চাহাবৰ বিধি ব্যৱস্থা বহুত ভাল। তাৰ চাহপাতো ভাল বুলি এটা খ্যাতি আছে।

বিৰাট এটা কলঘৰ। কলঘৰৰ চাৰিওফালে অলপ আঁতৰতে লাইনবোৰ। চাপৰ চাপৰ আন্ধাৰ কিছুমান ঘৰ। ঘৰবোৰৰ জীৱনৰ অতীত, বৰ্তমান আৰু ভৱিষ্যৎ লিখা হয়। সিহঁতৰ দৈন্য, সিহঁতৰ অভাৱ, সিহঁতৰ দাৰিদ্ৰ বছৰে বছৰে বাঢ়ি যায়, আৰু সেইবোৰ শেষ নৌ-হওঁতেই সিহঁতৰ জীৱনৰ দিনবোৰ শেষ হৈ যায়।

কিন্তু দাৰিদ্ৰৰ নিষ্পেষণত হীনহোৱা সিহঁতৰ জীৱনৰ মাজলৈ নতুন দিনৰ কিৰণ অহাৰ উপক্ৰম হৈছে। হয়তো এই উত্তাপৰ উন্মেষতে সিহঁত আত্ম-সচেতন হৈ উঠিছে।

সিহঁতৰ প্ৰাণলৈ এই উত্তাপৰ, এই পোহৰৰ উজ্জ্বল শিখা আনিছে বীণাই, মেনেজাৰৰ জীয়েক বীণা। বাপেকে এতিয়াও ক'ব নোৱাৰে। কিন্তু নতুনকৈ অহা চাহাবজনে অলপ অলপ কথাষাৰ গম পাইছে। বনুৱা চৰ্দাৰ জীৱনক দি তেওঁ গুপুতে দিনৰ বাতৰি দিনে ল'ব লাগিছে। প্ৰভুভক্ত জীৱনেও য'ৰপৰা যেনেকৈ পাৰে, বাতৰি আনি চাহাবক যোগায়হি। চাহাব অলপ সন্ত্ৰস্ত। কিন্তু বাহিৰে শান্ত।

বনুৱাবোৰৰ মানত বীণা এগৰাকী দেৱী। বীণাৰ ওপৰত সিহঁতৰ অবিচলিত 'বিশ্বাস আৰু গভীৰ, অচঞ্চল আস্থা। সহজভাৱে বীণাই সিহঁতক ধন-তন্ত্ৰৰ শোষণ ক্ৰিয়াৰ স্বৰূপটো বুজাই দিয়ে। সিহঁতে বীণাৰ কথা দৈৱবাণী শুনাৰ দৰে শুনে।

গোপাল আৰু চামৰীৰ ল'ৰা-ছোৱালী নাই। চল্লিশৰ দেওনা পাৰ হৈছে। মাজে মাজে দুয়োটাই লাওপানী খাই কাজিয়া কৰে। গোপালে কেতিয়াবা অন্যৰ লগতো মাৰপিট কৰে। সি অলপ গোঁৱাৰ ধৰণৰ। কেতিয়াবা কাৰো কথা নুশুনে, কেতিয়াবা আকৌ একেবাৰে বাধ্য।

গোপালৰ ঘৰ দীঘলীয়া এটা লাইনৰ এমূৰে। তাৰ সিফালে বাগিচা নাই, আছে ধাননি পথাৰ। এই ধাননিও বাগিচাৰে অন্তৰ্গত। বনুৱাবোৰেই তাত ধান ৰোৱে।

গোপালে আগে কলঘৰত কাম কৰিছিল। তাতে অলপ মিস্ত্ৰী কাম শিকিছিল। তাৰ পিছত সি বাগানৰ এখন লৰীৰ হেণ্ডীমেন আছিল। আজিকালি নিজেই লৰী চলায়। লৰী চলাই তাৰ নিজক অন্য বনুৱাবোৰতকৈ ডাঙৰ যেন লাগে। তেতিয়া সি গহীন হৈ পৰে।

বৰ্তমান আছৰফ এই গোপালৰ ঘৰতে আছে। কলঘৰত কাম কৰা বুলি তাৰ যিকণ প্ৰতিপত্তি আছিল, তাৰে বলত সি ক'ৰবাৰ কেইচটামান পৰিথকা টিংপাত আনি তাৰ লাইনৰ ঘৰটোৰ গাতে লগাই চাপৰ চালি এখন দি লৈছি। বীণাই যেতিয়া তাক

ক'লে যে আছৰফক ক'ৰবাৰ এডোখৰ নিৰাপদ ঠাইত ৰাখিব লগা হৈছে, গোপালে একে আষাৰেই ক'লে, "মোৰ ঘৰত লই আহ বীণা মাই। মোৰ ঘৰত অইন কোনোবা ছালা আহিবতো, চাফা কৰি দিম। লৈ আহ, আজিয়ে লৈ আহ। আমি বাহিৰৰ ঘৰত থাকিম, সি ভিতৰত থাকিব।"

কোৱাৰ লগে লগে গোপালে তাৰ লাম-লাকটুখিনি ভিতৰৰ পৰা বাহিৰৰ চালিখনৰ তললৈ উলিয়াই আনিলে। চামৰীক ক'লে, "ঘৰৰ ভিতৰটো ভালকৈ ঝাড়ু দে। ৰহ্ ভিতৰটো বৰ আন্ধাৰ, অলপ ইটা খহাই দিওঁ। ছালা চাহাবে ঘৰ বনায়, বতাহো আহিব নোৱাৰে।"

কথাৰ লগে লগে সি এডাল জোণ্ডা লোহা লৈ দক্ষিণ ফালৰ পূৰণি ইটাৰ বেৰখনত খোঁচ ধৰিলে। পূৰণি ইটা জৰজৰ্ কৰে এৰাই গ'ল। এটা বহল বিদ্ধা ওলাল বেৰখনত। এজাক বগা পোহৰ হঠাৎ বহুত দিনৰ পৰা আন্ধাৰহৈ থকা মজিয়াখনত পৰিলহি।

"হোঃ ঠিক আছে। বীণা মাই চাহিচোন ঠিক হৈছেনে?" বীণা তাৰ ঘৰটোৰ ভিতৰলৈ সোমাই আহিল। ঘৰটোৰ ভিতৰত বহুকালৰ ধোঁৱা আলান্ধুভৰা; বেৰ-মজিয়া সকলো ক'লা।

"অলপ নতুন মাটি দি বেৰবোৰ মচি দিব পাৰিবিনে চমৰী?" বীণাই সুধিলে।

"পাৰিম বীণা মাই।"

পিছদিনা মাজৰাতি অপৰা, বীণা, মাধৱহঁতে আছৰফক তালৈ লৈ আহিল। এতিয়া বীণাৰ পৰা আছৰফ বেছি দূৰত নাই। বাগিচাখনৰ দুটা মূৰত দুয়ো থাকে। আনে নেজানে, জানে মাথোন সিহঁতকেইটাই।

চমৰী আৰু গোপাল চালিখনৰ তলত শোৱে।

ৰাতি পলাই পলাই বীণা আছৰফৰ ওচৰলৈ যায়। তাৰ স্বাস্থ্যৰ উন্নতি হোৱাৰ আশা নাই। কিন্তু বিনা-শুশ্ৰূষাত মৰিবলৈ এৰি দিবলৈ বীণাৰ বেয়া লাগে। বেচেৰা যে এই বহল পৃথিৱীত একেবাৰে অকলশৰীয়া। মুক্তভাৱে জীয়াই থকাৰ অধিকাৰ তাৰ নাই-- কাৰণ সি সঁচা কথা কয়। সঁচা কথা ক'বলই বিচাৰে। সেইটো অপৰাধ।

কলঘৰৰ পৰা আহি, নাইবা লৰীখন গেৰেজত থৈ আহি গোপাল ঘৰটোৰ ভিতৰলৈ সোমাই যায়। ওচৰলৈ গৈ সি চায়, টোপনি গৈ আছেনেকি? আছৰফৰ টোপনি থাকিলে সি তাৰ খহটা, ময়লা লগা হাতখন হাফপেণ্টটোত এবাৰ মোহাৰি আছৰফৰ কপালত দিয়ে, চায়-- তাৰ কিমান জ্বৰ আছে। আৰু একো নোকোৱাকৈ মনে মনে বাহিৰলৈ ওলাই আহে।

সি সিহঁতৰ চালিখনৰ তললৈ যায়, আৰু চমৰী কামৰ পৰা নহাৰ কাৰণে বিৰক্ত হৈ বহি পৰে। সদায়নো কিয় তাই তাতকৈ দেৰিকৈ আহে? ঘৰত এটা বেমাৰী মানুহ পৰি আছে তাই নেজানেনেকি?

কাচিৎ কেতিয়াবা যদি চমৰী তাতকৈ সোনকালে আহে, সি সোধে, "কেনেকুৱা আছে?"

"ভাল আছে—" চমৰীয়ে কয়, সি আশ্বস্ত হয়।

যিদিনা সি আহি আছৰফক সাৰ পাই থকা পায়হি, সেইদিনা সি ওচৰলৈ গৈ মাতে, "আছৰফ ভাই।"

"আহিলি গোপাল ভাই?"

"হু আহিলো। ছালা ইমান কাম কৰিব লাগে— তই আজি কেনেকুৱা পাইছ?"

"ভালেই আছো। আছৰফে কয়।

সি আৰু চমৰী দুয়োটাই দৰমহা পোৱাৰ দিনা আছৰফৰ কাৰণে হাটত ওলোৱা কল, নাৰিকল, গোমধান, চ'ডাপানী— যি পায় লৈ আহে। দুয়ো বেলেগ বেলেগকৈ আনে যেন কোনে কিমান ভাল বস্তু আছুৰফলৈ আনিব পাৰে তাৰে প্ৰতিযোগিতা সিঁহতৰ মাজত।

আছৰফে সিহঁতক একো নকয়। সিহঁতৰ কাৰণে মৰমত তাৰ চকুৰ কোনেদি দুটোপা তপত পানী বাগৰি আহে।

চমৰীয়ে কয়, "কি যে গেলা বজাৰ, একো এটা ভাল বস্তু পাবলৈ নাই। খাচোন, এই কলটো। এইটো কিজানি মিঠা হ'ব পায়। বৰতমানি কল।"

আছৰফে তাইৰ পৰা কলটো হাত পাতি লয় আৰু বৰ ইচ্ছা নথকা সত্ত্বেও কলটো খায়। চমৰীয়ে বৰ ৰং পায়। তাই অন্যান্য বস্তুবোৰো তাৰ বিছনাখনৰ কাষলৈ চপাই দিয়ে।

চমৰী ওলাই যোৱাৰ পিছত আছৰফে বেৰৰ সেই বহল বিন্ধাটোৰেদি বাহিৰৰ ফালে চায়। এখন বৰ্ণহীন আকাশ তাৰ চকুত পৰে। আকাশখনৰ বুকত যেন মৰণৰ ৰহস্য ভৰা ধূসৰতা দিগন্তপ্ৰসাৰি বিয়পি পৰিছে। সি চাই থাকে। সি থকা পৃথিৱীখন তাৰ অচিনাকি যেন লাগে। দূৰত সি শুনে কোনোবা এটা পথিক পখীৰ এটি গীত। কোনে যেন কান্দে!

অপৰা কিছুদিনৰ কাৰণে অন্য এঠাইলৈ আঁতৰি যাব লগা হৈছে। মাধৱৰো অলপ আঁতৰি থকাৰ প্ৰয়োজন। আছৰফ বীণা আৰু মুকুন্দ মাষ্টৰৰ হাতত। মুকুন্দ মাষ্টৰৰ ঘৰো দূৰত— দিনে পোহৰে আহিব নোৱাৰে।

দিনে একোবাৰকৈ বীণা আহি আছৰফৰ খবৰ কৰি যায়, ঔষধ শেষ হ'লে দি থৈ যায়হি। এতিয়া গোপাল আৰু চমৰীৰ ওপৰত কিছু নিৰ্ভৰ কৰিব পৰা হৈছে।

এদিন আবেলি মেনেজাৰক লগত লৈ চাহাব বাগান চাবলৈ আহিল। আহি আহি কুলি লাইনৰ মূৰ পালেহি। হঠাৎ গোপালৰ ঘৰটোত চকু পৰাত বেৰখনৰ ভগাডোখৰ চকুত পৰিল।

গোপালে চালাম দি ওচৰতে থিয়দি আছিল। চাহাবে মেনেজাৰৰ হতুৱাই

সোধালে সেইডোখৰ কেনেকৈ ভাগিল।

কিজানি কি ভাবি গোপালে ক'লে, "ময়ে ভাঙিলো।"

"কেনেকৈ ভাঙিলি?"

"চাবল মাৰি।"

"কি?" বিস্ময়েৰে মেনেজাৰে সুধিলে।

"ভিতৰটোত বৰ আন্ধাৰ হৈ থাকে, সেইকাৰণে ভাঙি দিলো।"

তাৰ কথা শুনি মেনেজাৰ অবাক হ'ল। ই কয় কি? ওৰ্থ চাহাব তাৰ বেৰখনৰ কাষ চাপি গ'ল আৰু খিৰ্কীটোৰেদি ভিতৰলৈ চালে। দেখিলে আছুৰফ শুই আছে।

"সেইটো ভিতৰত কোন?"

চাহাবৰ প্ৰশ্নটো শুনি মেনেজাৰেও ভিতৰলৈ চালে, আৰু চাহাবৰ ইংৰাজী প্ৰশ্নটো অসমীয়া কৰি গোপালক সুধিলে "ভিতৰত সেইটো কোন?"

কথাষাৰ শুনি গোপালে অলপ থতমত খালে। সি অলপ আঁতৰতে থিয় দি থকা চমৰীৰ মুখলৈ চালে, বিশেষ ব্যস্ত নোহোৱাকৈ চমৰীয়ে ক'লে, "সি মোৰ ভাই আছে।"

"তোৰ ভাই?"

"ই মোৰ ভাই। সি ফাল্টু, জ্বৰ হৈছে।" চমৰীয়ে ক'লে।

"তাক হস্পিতাললৈ পঠিয়াই নিদিয় কেলেই?"

"নাই, অলপ জ্বৰ হৈছে, ভাল হ'ব। তাতে সি ফাল্টু।"

মেনেজাৰে আৰু একো নক'লে।

দুয়ো গুচি গ'ল।

অলপ পৰৰ মূৰত আছুৰফে মাতিলে, "গোপাল ভাই—"

গোপাল ভিতৰলৈ সোমাই গ'ল। চমৰীও গ'ল।

"কোন আহিছিল গোপাল ভাই?"

'সেই বৰুৱা মেনেজাৰ আৰু বৰ চাহেব।"

চমৰী তাৰ কাষলৈ আহিল আৰু নম্ৰ মাতেৰে ক'লে,—

"আচৰপ্ ভাই, তই বেয়া পাইছনেকি? বৰ চাহেবৰ আগত তোক মোৰ ভাই বুলি ক'লো। নহ'লে কি বিশ্বাস!"

করুণ এটা হাঁহি মাৰি আছুৰফে ক'লে, "মই কি তোৰ ভাই নহওঁনেকি? চমৰী বহিন।"

চমৰীয়ে ক'লে, "মইতো ভায়েই ভাবো। কিজানি তই বেয়া পাইছ, সেই বুলিহে কৈছো।"

"মই খুব ভাল পাইছো বহিন।" আছুৰফে ক'লে।

গোপাল আৰু চমৰী দুয়োটাই বৰ ৰং পালে। ...

যি দিনা ৰাতি বীণা আহিব নোৱাৰে, সেইদিনা যদি গা ভাল থাকে, আছৰফে গোপাল আৰু চমৰীক লাহে লাহে কয় ,, "তহঁতক বহুত ঠগিছে বুজিছ গোপাল ভাই। অকল তহঁতকে নহয়, তহঁতৰ নিচিনা, আমাৰ নিচিনা লাখ লাখক ঠগিছে। তহঁতে বুজিব নোৱাৰ।"

"নাই আচৰপ ভাই, মই চব বুজিছো, আৰু ঠগিবতো ঠিক কৰি দিম—" গোপালে ক'লে।

"কাক ঠিক কৰি দিবি?"

"বৰ চাহেবক?"

"কোন বৰ চাহেবক?"

"আমাৰ বাগানৰ বৰ চাহেবক।"

'পিছে অন্য বৰ চাহেবতো বহুত আছে—"

"ওঁ আছেতো। বহুত আছে।"

"সিহঁতক পিছে কোনে ঠিক কৰিব?"

"আৰু আমাৰ নিচিনা বহুত আছে নহয়, সিহঁতে।"

"পিছে সিহঁতক যে ঠগিছে, সেই কথা সিহঁতে বুজিয়েই নেপায়।"

"নাই, আচ্ৰপ ভাই, আজি কালি চবে বুজি পায়।"

"বুজি পালেতো বৰ ভাল কথা। পিছে এটা কথা জান?"

"কি?"

."যি আমাক ঠগিছে, সিহঁত সকলো একমত। আমিহে গাইগুটীয়া।"

"আমিও একমত হ'ম। তেতিয়া সিহঁতে কি কৰিব?"

"ওঁ একমত হোৱাটোৱেই প্ৰধান কথা। সকলো দুখীয়া যদি একমত হয়, তেন্তে সকলো ধনী লগ লাগিও আৰু একো কৰিব নোৱাৰে। আমি সিহঁতকৈ বহুত বেছি।"

গোপালে আৰু একো নকয়। চমৰীয়ে আছৰফক কথা ক'বলৈ হাক দিয়ে। বেছি কথা কোৱা তাৰ কাৰণে বেয়া। গোপালে মনে মনে কিবা এটা সংকল্প কৰে। হয়তো সাংঘাতিক কিবা এটা।

দূৰ দূৰে কুলিবোৰে মদ খাই কাজিয়া কৰাৰ শব্দ আহি সিহঁতৰ কাণত পৰেহি। গোপালৰ সিহঁতৰ ওপৰত খং উঠে। একে ধমকিয়ে যেন সিহঁত সকলোকে সি বন্ধ কৰি দিব।

আছৰফৰ ভাগৰ লাগে। তাৰ বুকুখন বিষায়। তাৰ শেঁতা পৰা মুখখনত ক্লান্তি বিয়পি পৰে।

চমৰীয়ে বুজি পায়। তাই তাৰ কপালত হাত দি চায়— তাৰ কিমান তাপ আছে। তাৰ পিছত তাই লাহে লাহে কয়— "তই ঘুমাই থাক আছৰপ্ ভাই।"

"তয়ো শোগৈ যা বহিন। ৰাতি বহুত হ'ব পায়।"

"ওঁ ময়ো শুম। তই ঘুমা।"

আছুৰফে চকু দুটা মুদি টোপনি যাবৰ চেষ্টা কৰে। কৰুণা-কোমল চকু দুটাৰে তাৰ মুখলৈ চাই চমৰী বহি থাকে।

ৰাতি গভীৰ হয়।

গাঁৱৰে কৈৱৰ্তৰ ল'ৰা জয়কান্তৰ লগত ৰজনী পেহীয়ে মন্দিৰাৰ বিয়া দিয়াৰ চেষ্টা কৰিছে। জয়কান্ত যদিও দুখীয়া তথাপি ল'ৰাটো আৰু মানুহঘৰ বেয়া নহয়। গাঁৱৰ ল'ৰা যদিও, জয়কান্ত নগৰ চহৰৰ লগত একেবাৰে অপৰিচিত নহয়। সি পাঠশালা পাছ কৰিছিল। ইংৰাজীহে নেজানে। পিছে ইংৰাজী নহ'লে কিবা আৰু মানুহেই নহয়নে? অৱশ্যে ৰজনী পেহীয়েও এই কথা জানে যে মন্দিৰাৰ উপযুক্ত দৰা সেই ডোখৰত নাই। তাই দেখাত যিদৰে ধুনীয়া, কথাই কামেও আন ছোৱালীতকৈ আগবঢ়া। ভয় কাক বোলে তাই নেজানে। কিবা কোনোবা জনমৰ পাপৰ ফলতহে তাই কৈৱৰ্তৰ ঘৰত জন্মিল— মাকে ভাবে। তাই ইংৰাজীও কেইবা শ্ৰেণীও পঢ়িছিল, আনকি ইংৰাজী বাতৰি কাকতো ফৰ্‌ফৰাই পঢ়িব পাৰে।

কিন্তু ৰূপ গুণ থাকিলেই নহয়, ভাগ্যও লাগে। কৈৱৰ্তৰ ছোৱালী— অন্যে তাইক কোনে বিয়া কৰাব?

মন্দিৰা কিন্তু স্পষ্ট— যাকে তাকে তাই কেতিয়াও বিয়া নকৰায়। লাগিলে গোটেই জীৱন আবিয়ৈ হৈয়ে থাকিব, তেওঁ তাইৰ মন নোখোৱা কোনোবা এটাক বিয়া নকৰায়।

"তোৰ মনখোৱা ৰজাৰ কোঁৱৰটো কোন দিনা আহি ওলাবহি, এতিয়া তালৈ বাটচাই থাকিলেই হ'বনে? মোৰ জীউটো আজি হাড়ৰ মাজত সোমাই আছে, আছো। চকু দুটা মুদিলে তোক কোনে চাব?" ৰজনী পেহীয়ে কয়।

"নাহে যদি নেলাগে আহিব। বিয়া নহ'লে মই মৰি নেযাওঁ। সংসাৰখন আছে, থাকিম। কৈৱৰ্ত হৈ উপজিলো বুলি, কৈৱৰ্ত হৈয়ে মৰিমনেকি? তই মৰ যদি মৰ, মই তেনেকৈ নমৰো, কিবা এটা কৰিহে মৰিম।"

"কিটো কৰিবি? সাত পুৰুষ আমাৰ তেনেকৈয়ে গ'ল। এতিয়া তই কি নতুন এটা কৰিবি?" ৰজনী পেহীয়ে কয়।

"একো কৰিব নোৱাৰিলেও অন্যৰ নিচিনাকৈ যাকে তাকে বিয়া কৰাই বুঢ়ী হ'বলৈ নেযাওঁ। ইঃ যেন সংসাৰত বিয়া হোৱাৰ বাহিৰে আৰু কামেই নাই।" উচাট মাৰি মন্দিৰা মাকৰ ওচৰৰ পৰা গুচি যায়।

মাকেও মন্দিৰাৰ মনটো বুজে। মাকেও ভাবে যদি ক'ৰবাৰ ভাল বংশৰ ভাল ল'ৰা এটালৈ মন্দিৰাক বিয়া দিব পৰা হ'লহেঁতেন! কিন্তু কোনে বিয়া কৰাব?

মন্দিৰাৰ কমলৰ কথা মনত পৰে। কমলে তাইক মৰম কৰে। কিন্তু সি জানো তাইক

খিয়। কৰাব? কিয় কৰাব? কমলৰ বিয়া হ'ব বীণাৰ লগত। বীণাৰ লগত— কাৰণ বীণা কৈবৰ্তৰ ছোৱালী নহয়। বীণা ধনী মেনেজাৰৰ জীয়েক। ওঁ মেনেজাৰ ধনী, বীণা ধনী। ধনী নহ'লে কমলক পাবৰ যোগ্যতা কাৰো নাই। কিন্তু তাই যদি ধনী হ'লহেঁতেন, বীণাৰ নিচিনা হ'লহেঁতেন, তেতিয়াও জানো কমলে তাইক বিয়া কৰালেহেঁতেন? নকৰায়। কাৰণ তাই নীহ কুলৰ ছোৱালী। কিন্তু দুখীয়া হোৱা আৰু কৈবৰ্ত হোৱা এই দুটাৰ এটাৰ কাৰণেও তাই নিজে দায়ী নহয়।

কোন দায়ী তেন্তে?

সমাজ! এৰা, ধনী আৰু উচ্চ সমাজ!

তেন্তে সেই সমাজ তাইৰ শত্ৰু, তাইৰ বংশৰ শত্ৰু, তাইৰ সম্প্ৰদায়ৰ শত্ৰু।

ময়ো সেই সমাজৰ শত্ৰু, যি সমাজৰ অবিচাৰৰ ফলত আজি মই নীহ, আজি মই দুখীয়া— মন্দিৰাই নিজকে কয়।

বীণাৰ ওপৰত অকাৰণতে মন্দিৰাৰ খং উঠে। কমলৰ ওপৰতো অভিমান হয়। নৃতত্ত্ব, সমাজতত্ত্ব পঢ়িলে কি হ'ব? আজিলৈকে মানুহ কি তাকে বুজিব নোৱাৰিলে। মন্দিৰাই অভিযোগ কৰে।

কমলৰ ওপৰত মন্দিৰাৰ খং আৰু এটা কাৰণত— সি নিজে আজিলৈকে এখনো চিঠি তাইলৈ, ঠিক তাইলৈ দিয়া নাই। যি দুখন নে এখন চিঠি দিছে, সেই কেখন তাৰ নিজৰ স্বাৰ্থত। তাই কমলৰ ওপৰত এটা আচৰিত অভিযোগ আনে— মোক তেওঁ ভাল নেপাব কিয়? মই জানো বীণাতকৈ দেখিবলৈ বেয়া? টকা নাই কাৰণে পঢ়িব নোৱাৰিলো। কিন্তু মই বীণাতকৈ বেয়া নহয়, কেতিয়াও বেয়া নহয়। সেইদিনা অকলে পাই চুমা খালে। চুমা খাবলৈ যদি বেয়া নহয়, বিয়া কৰাবলৈ, ভাল পাবলৈ কিয় বেয়া? মোক তেওঁ ভাল পাবই লাগিব। পাবই লাগিব— নহ'লে—"

কিন্তু কমলে যদি তাইক ভাল নেপায় তেন্তে তাই কি কৰিব ভাবি নেপায়। অকাৰণতে তাইৰ নিজৰ ওপৰতে খং উঠি যায়। তাই চুলিবোৰ মেলি টানিব ধৰে।

জয়কান্তৰ ঘৰৰ মানুহ ৰজনী পেহীৰ ঘৰলৈ অহা-যোৱা কৰে। মন্দিৰাই সিহঁতক চিনি পায়, সিহঁত কিয় আহিছে বুজে। সিহঁত আহিলেই তাই পিছ দুৱাৰেদি ঘৰৰ পৰা ওলাই যায়। সিহঁতবোৰৰ ওপৰতো তাইৰ খং উঠে। তাইৰ যদি মন যায় তাই জয়কান্তক নিজেই বিয়া কৰাব। ইহঁতবোৰ মিছাতে আহে কিয়?

ৰজনী পেহীয়ে কিন্তু আথবেথ কৰি জয়কান্তৰ ঘৰৰ মানুহৰ আলপৈচান ধৰে। মিতিৰৰ ঘৰৰ মানুহক ভালকৈ সোধপোছ কৰা দৰকাৰ।

সিহঁতক ছোৱালী সোনকালেই লাগে। ল'ৰাটোৰো বয়স প্ৰায় কুৰি পাৰ হওঁ হওঁ। আন আন ল'ৰাই ১৮ বছৰতে বিয়া কৰায়।

পেহীয়ে আজিলৈকে মন্দিৰাক মান্তি কৰাব পৰা নাই। সেই কাৰণে নিশ্চয়কৈ কথা দিব পৰা নাই। মন্দিৰাহে যি আধাপাগলী ছোৱালী, কি বুলি কি কৰি পেলায়

ঠিক নাই। সেই কাৰণে ৰজনী পেহীয়ে মুখৰ কথাৰেই মিতিৰৰ ঘৰৰ মানুহক ঘূৰাই পঠায়।

ৰজনী পেহীয়ে জানে মন্দিৰাই কমলৰ কথা খুব শুনে। কমল মোকক্‌চাঙৰ পৰা ঘূৰি আহক। তাৰ হতুৱাই পেহীয়ে মন্দিৰাক মান্তি কৰাব। কমল সোনকালে ঘূৰি আহিলেই হয়। আজিকালি যে মিতিৰৰ ঘৰৰ মানুহ দেখিলেও পেহীৰ ভয় লাগে।

কেতিয়াবা মন্দিৰা গৈ আইজনীৰ ওচৰ ওলায়গৈ। তাইক পাই আইজনীয়ে বৰ ৰং পায়। মন্দিৰাজনী বৰ ৰাংঢালী ছোৱালী।

"ক'ৰ পৰা আহিলি মন্দিৰা?"

"ঘৰৰ পৰা, আৰু ক'ৰ পৰা আহিম? শহুৰৰ ঘৰ হোৱাই নাই এথোন—"

"অলপতে বোলে হ'ব?"

"ওঁ হ'বতো। মই তোৰ নিচিনা হৈ ঘৰতে থুপৰি হৈ থাকিমনেকি?"

দুয়োজনীয়ে হাঁহে।

"মই বামুণৰ ল'ৰা এটাৰ লগত বিয়া হ'ম, ক'ব পাৰ আইজনী?" অলপ গহীন হৈ তাই কয়।

"ক'ৰ বামুণৰ ল'ৰা অ'?"

"য'ৰেত'ৰে, কেলেইনো?"

"বামুণৰ ল'ৰা হ'লেই হ'বলা খুব ভাল হয়?"

"ভাল হওক বা নহওক, বামুণ হ'লেই হ'ল।" কৈ মন্দিৰাই হাঁহে। আইজনীয়ে হাঁহিত যোগ দিয়ে।

"তই পিছে আজিকালি কি কৰিছ?" আইজনীয়ে সোধে।

"কমল ককাইদেউ কেতিয়া আহিব অ'?"

"জানো চিঠিপত্ৰ পোৱাই নাই। কিছুদিনৰ আগতে এখন দিছিল, তাত জ্বৰ বুলি লিখিছিল। ভাল হ'লেনে নাই জানো! তোলৈ চিঠি দিছেনেকি?"

"ক'ৰ আমালৈ চিঠি দিব? আমি জোৰৰ নে ফেৰৰ?" আইজনীয়ে তাইৰ কথা শুনি হাঁহে। মন্দিৰাজনী বৰ অভিমানী!

"শুন আইজনী—" অলপ সৰুকৈ মন্দিৰাই কয়।

"কি?"

"জয়কান্তক চিনি পাব?"

"জানো, কেলেই?"

"বৌটিয়ে তাৰ লগত মোক বিয়া দিব খুজিছে।"

"বেচ ভাল হৈছে—"

"ধেমালি নকৰিবি বুজিছ।"

"কিনো ধেমালি কৰিলো। বিয়া হ'ব— কিনো বেয়া হ'ব?"

"মই তাক বিয়া নকৰাওঁ।"

"কিয়?"

"মই বামুণৰ ল'ৰা বিয়া কৰাম—"

আইজনীয়ে তাইৰ মুখলৈ চালে।

"ক'ৰ বামুণৰ ল'ৰাকনো বিয়া কৰাবি?"

"যদি বামুণৰ ল'ৰা নোলায়, তেন্তে আমাতকৈও নীহকুলীয়া কাৰোবাক বিয়া কৰাম।"

"জানো তই কি কৈছ, কি ভাবিছ!" আইজনীয়ে ক'লে।

"মই তাকেই ভাবিছো। মই যদি কৈৱৰ্তৰ ল'ৰা এটাৰ কাৰণে ভাল, তেন্তে বামুণৰ ল'ৰাৰ কাৰণেও ভাল, আৰু যদি কৈৱৰ্তৰ ল'ৰাৰ কাৰণে ভাল, তেন্তে মেতৰৰ ল'ৰা এটাৰ কাৰণেও ভাল।"

"পিছে তাৰ পৰা কি লাভ হ'ব?"

"যিবোৰ জাতত ওখ সিহঁত খঁহি আহি মোৰ সমান হ'ব, আৰু যিবোৰ জাতত মোতকৈ নীহ, সিহঁত উঠি আহি মোৰে একে হ'ব।"

"তোৰ সমান হ'লেই হ'বলা সকলো মানুহ ভাল হৈ যাব?"

"ওঁ। মোৰ সমানেই হওক বা যাৰেই সমান হওক, সমান হোৱাটোৱেই প্ৰধান কথা।"

"আজি কালিনো বামুণ শূদিৰৰ কি কথাটো আছে। টকাই-পইচাই, পঢ়াই-শুনাই ভাল হ'লেই হয়—" বৰ বিজ্ঞ এজনীয়ে কোৱাদৰে আইজনীয়ে ক'লে।

"তইহে কৈছ, অন্যে জানো মানিব? কৈৱৰ্তৰ ল'ৰাই এম, এ, পাছ কৰিলেও, বামুণৰ ছোৱালী কেতিয়াও বিয়া নিদিয়ে। ক খ পঢ়িব নজনা বামুণলৈহে দিব। আচল কথা হৈছে জাত—"

"এৰা পাই, এইবোৰ নিয়ম জানো কেতিয়াকৈ যাব।" অলপ বিষণ্ণভাৱে আইজনীয়ে ক'লে।

"এইবোৰ এনেই নেযায়। দেশখনত কেৱল দুখীয়া নোহোৱা কৰিলেই নহয়, মানুহ মানুহৰ মাজত এইবোৰ যে জাত, বৰ্ণ, ওখ চাপৰ আছে, সকলোবোৰ যাব লাগিব, তেতিয়াহে যদি পৃথিৱীখন ভাল হয়।"

—আইজনীয়ে মন্দিৰাৰ কথা সমৰ্থন কৰে ঃ

"এৰা, মন্দিৰা, মোৰো এইবোৰ বৰ বেয়া লাগে। মানুহৰনো কিহৰ জাত-বিজাত আছে? সকলো একে মানুহ। বগা-ক'লা থাকিব পাৰে, ৰোগী-নিৰোগী থাকিব পাৰে, চোকা-হোৱা থাকিব পাৰে, সেইবোৰ থাকিবই, পিছে এই জাত বোলা কথাযাৰৰ একো অৰ্থ নাই।"

"একো অৰ্থ নাই। এদলে আন এদলক ঠগি খোৱাৰ ফন্দী। পিছে আৰু নিটিকে,

তই চাবি, এইবোৰ সকলো যাব। বাৰু ধৰচোন, মই যদি ক'ৰবাত দূৰৰ চহৰ এখনলৈ যাওঁ, আৰু তাত বামুণৰ ছোৱালী বুলি চিনাকি দিওঁ, মোক জানো কোনোবাই ধৰা পেলাব পাৰিব? কৈবৰ্ত বুলি জানো মোৰ গাত ক'ৰবাত লিখা আছে?"

আৰু বহুত দীঘল দীঘল কথা কয় মন্দিৰাই। আইজনীৰ ভাল লাগে। মন্দিৰাই এইবোৰ বিপ্লৱী কথা কৈছে— আইজনীয়ে ভাবে, কিন্তু নীহ কুলৰ মানুহ উচ্চ হোৱাটোৱেই জানো বিপ্লৱ? হয়তো হয়। জাতৰ উচ্চতাৰ আঁৰত লুকাই সুবিধাবাদী দলে আনবোৰক ঠগি খাই থকাৰ ওৰ হয়তো এনেকৈয়ে পৰিব। হয়তো তাৰ পৰাই জন্ম হ'ব উচ্চ- নীচ নথকা এখন নতুন সমাজ। দুখীয়া নাই, নীহ নাই, সৰু নাই-- ধুনীয়া সমাজ।

"পিছে মন্দিৰা, তই জানিবা বামুণৰ ল'ৰাকে বিয়া কৰালি, পিছে তাৰ পৰাই জানো দেশখনৰ সকলো মানুহৰ লাভ হ'ব?" আইজনীয়ে এনেয়ে সোধে।

"নিশ্চয় হ'ব। আজি মই কৰিছো, কালিলৈ মোকে দেখি অন্যে কৰিব। তাহানি যে আমাৰ ইয়াত আছিল আছ্ৰফ তোৰ মনত আছেনে? সেই আছ্ৰফে এবাৰ কৈছিল বোলে যেতিয়া সকলো তলত পৰি থকা মানুহে মূৰ তুলি উঠিব, তেতিয়া লোকৰ কান্ধৰ ওপৰত উঠি খাই থকাবোৰ খঁহি পৰিব। কিন্তু তলৰবোৰ উঠিব লাগিব নিজে।"

আইজনীয়ে একো নোকোৱাকৈ শুনি যায়, আৰু আছ্ৰফৰ কথা মনত পেলাবৰ চেষ্টা কৰে। আছ্ৰফক এসময়ত সিহঁতে বলিয়া বুলি ভাবিছিল। সেই আছ্ৰফৰ কথা যে মন্দিৰাই মনত ৰাখিছে— আচৰিত!

সিহঁতৰ আলোচনাৰ মাজতে আহি আইজনীৰ দেউতাক সোমালহি। তেওঁ আজি-কালি অলপ চিন্তান্বিত হৈ পৰিছে। বাগিচাত দিনে দিনে গণ্ডগোল বাঢ়ি যাব ধৰিছে। অতদিন মনে মনে থকা কুলিবোৰে নতুন নতুন দাবী উত্থাপন কৰিব ধৰিছে। বাগিচাৰ আগৰ শান্তি নোহোৱা হৈছে। যি কুলিয়ে এসময়ত দিনে দহ পইচা হাজিৰাতো কাম কৰিছিল, আজি-কালি সিহঁতে দহ অনাতো কাম নকৰা হৈছে।

ইপিনে চাহ বাগিচাৰ কেৰাণী মহৰীৰ যি সংঘ স্থাপিত হৈছে, তাৰ তেওঁ সহকাৰী সভাপতি। বৰ চাহাবৰ তেওঁৰ ওপৰত কাৰা চকু। আজি-কালি মহৰী কেৰেণীয়েও আগৰ দৰে চাহাবৰ অনুগ্ৰহলৈ বাটচাই নেথাকি সংগ্ৰাম কৰি দাবী আদায় কৰি লয়। বৰুৱা পুৰণি ধৰণৰ মানুহ, এইবোৰ নতুন নিয়ম তেওঁৰ বৰ মনঃপূত হোৱা নাই। বাগিচাৰ মালিক অসন্তুষ্ট হ'লে তেওঁৰ অপকাৰো কৰিব পাৰে! কিন্তু সংঘৰ পৰা এটা লাভ হৈছে যে বিনা দোষত খেদাও বুলিয়ে কামৰ পৰা খেদাব নোৱাৰে। তথাপি বৰুৱাই বেছি চিয়ঁৰ-বাখৰ ভাল নেপায়।

"মোমাইদেউ আহিল?" মন্দিৰাই সুধিলে।

"ওঁ আহিলো। পেহীৰ ভালনে?" ৰজনী পেহীক সকলোৱেই পেহী বোলে।

"ওঁ ভাল।"

"কমলে তইঁতলৈ কিবা চিঠি দিছেনে?"

"এই কেইদিন নাই দিয়া। আগে দিয়া দুখন দেখুৱাইছিলো নহয়।"

"ওঁ, তাৰ বোলে জ্বৰ হৈছিল। জানো কি কৰিছেগৈ তাত। গুচি অহাই ভাল আছিল।"

"আহিনো কি কৰিব। কাম-কাজৰ একো দিহা হোৱাই নাই নহয়।"

"এৰা"—বৰুৱাই আৰু একো নকয়।

"কমল ককাইদেউৰ বিয়া সোনকালেই পাতিবনেকি মোমাইদেউ?" অলপ ভয়ে ভয়ে মন্দিৰাই সোধে।

"পাতিবতো লাগিছিল। পিছে জানো বিয়াই হয়গৈনে কি হয়গৈ। সিও চুপচাপ, ইপিনে মেনেজাৰৰ জীয়েকেও কলেজ-তলেজ বাদ দি ক'ৰবাৰ কুলী লাইনত ঘূৰি ফুৰাত লাগিছে। কিনো ছোৱালী হ'ল জানো বীণাজনী। বৰ চাহেবে গম পালে একেদিনাই মেনেজাৰক বিদায় দিব। ইপিনে মেনেজাৰৰ কাণ-সাৰেই নাই।" বিৰক্তি আৰু অভিযোগৰ সুৰত বৰুৱাই ক'লে।

"আমি সকলো ক'ব পাৰো"— মন্দিৰাই ক'লে।

"আৰু নবহো আইজনী। বৌটিয়ে ডবিয়াব। ইপিনে গধূলি হৈ আহিল। মই যাওঁ। বৌটি আহিলে মোৰ কথাবোৰ কবি দেই।" কৈ মন্দিৰা ঘৰলৈ গুচি আহিল।

ঘিট্‌ঘিটিয়া আন্ধাৰ ৰাতি। চোৰে চৰ মাৰিলেও নেদেখি। আকাশজুৰি ক'লা মেঘ। গোটেই পৃথিৱীখন কদাকাৰ দৈত্য এটাৰ গৰ্ভত অজানিতে সোমাই পৰিছে।

দূৰণিৰ ক'ৰবাত ঢোল আৰু অন্যান্য বাদ্য বাজিছিল। তাৰ শব্দ আহি আন্ধাৰৰ বুকু ভেদ কৰি দূৰ-দূৰলৈ বিয়পি পৰিছিল। সেই শব্দবোৰে ৰাতিৰ ৰূপটো আৰু গভীৰ, আৰু ভয়াবহ কৰি তুলিছিল। আৰু ক'তো কোনো শা-শব্দ নাই। পৃথিৱীত আৰু কোনো নাই।

সেই আন্ধাৰৰ বুকু ফালি চাৰিখন ভৰি সন্তৰ্পণে আগ বাঢ়িছে। টৰ্চ লাইটৰ ক্ষীণ, সৰু পোহৰটোত আন্ধাৰ বাটটো কোনোমতেহে দেখি। বাটটো ঠেক, কোনোমতে এজন মানুহ যাব পাৰে। বাটটোৰ দুয়োকাষে ওলমি থকা গছ লতা।

দূৰণিৰ ঢোলৰ শব্দবোৰ বেছি স্পষ্ট হয়।

"আৰু কিমান দূৰ আছে?"— এটা কণ্ঠ।

"অলপ দূৰ, একমাইলতকৈ কম",— আনটো কণ্ঠ। ওচৰা-উচৰিকৈ ভৰিকেখন আগবাঢ়ে।

দূৰত দেখা যায় অনুজ্জ্বল পোহৰ— গছৰ আগবোৰত পোহৰ পৰিছে।

"সউৱা যে জুই দেখিছে, সেইয়াই—"

"ৰাতিৰ জুই—"

"তথাপি বেছি দূৰ নাই। বেগাই যাওঁ আহক।"—আনন্দৰ আহ্বান! হিয়াত বাজে— বেগাই যাওঁ আহক; বেগাই যাওঁ, বেগাই যাওঁ।

হাবিৰ মাজৰ এডোখৰ মুকলি সমান ঠাই। মাজতে একুৰা জুই। কাষে কাষে সৰু সৰু জোঁৰ। ঠাইডোখৰ পোহৰ হৈছে। কাষৰ সেউজীয়া গছ-গছনিবোৰৰ বৰণবোৰ ক'লা হৈছে। আকাশত মেঘ।

প্ৰায় ডেৰকুৰি ডেকা-গাভৰু। সিহঁতৰ গাত বিচিত্ৰ সাজ। ডেকাবোৰৰ মূৰত চৰাই পাখিৰ মুকুট, ডিঙিত মানুহ আৰু জন্তুৰ হাড়ৰ মালা, হাতত নোমাল যাঠি, কঁকালত ছআঙুল বহল নগামাকো। আঁঠুৰ তলত ধুনীয়া বেত আৰু লতাৰ বান্ধনি। বগা, আটিল, স্বাস্থ্যবান শৰীৰ। ক'তো দুৰ্বলতাৰ চিন নাই। সিহঁতৰ বাহুত, কৰঙণত, কলাফুলত আৰু মাংসল বুকত স্পষ্ট পৌৰুষৰ শক্তি পৰিস্ফুট। মুখত সিহঁতৰ বন্য আনন্দৰ স্ফূৰ্তি হাঁহি।

আৰু গাভৰুবোৰ। সিহঁতৰ গাত বিচিত্ৰ অলঙ্কাৰ, বিচিত্ৰ বহুৰঙৰ আভৰণ। খোপাত সিহঁতৰ বনৰীয়া ফুলৰ থোপা, কাণত শকত জাংফাই, অথবা জন্তুৰ হাড়ৰ কেৰু, ডিঙিত পোৱাল, লাটুমণি, নীলা ৰঙা শিলৰ মণি।

সিহঁত স্বাস্থ্যৱতী। নিৰাভৰণ দেহাত পাৰ-ওপচা সৌন্দৰ্য। কঁকালৰ বাৰেবুলীয়া আভৰণ ভেদি সিহঁতৰ গাৰ নিঃসঙ্কোচ ৰূপৰাশি ব্যক্ত হৈ উঠিছে। জুইৰ পোহৰত সিহঁতৰ সোণবৰণীয়া গাবোৰ ৰাঙলী হৈ উঠিছে।

সিহঁতৰ নিজৰ জুইৰ পোহৰত সিহঁতৰ ৰূপৰ বিকাশ হয়। সিহঁতৰ নিজৰ আন্ধাৰে সিহঁতক ঢাকি ৰাখে।

সিহঁতে নাচিব। এই ডেকা-গাভৰু দলে নাচিব। নাচি নাচি আজিৰ ৰাতিটো শেষ কৰি দিব।

দৰ্শক বেছি নাই। বুঢ়া নগামেৰ নাই অহা। আচুতীয়া দুই চাৰিটা আহিছে। সৰু ল'ৰা-ছোৱালী একুৰিমান বৃত্তটোৰ বাহিৰত থিয় দি আছে।

জুইৰ কাষ চাপি অহাত টৰ্চটো নুমাল। লীনা আৰু কমল আহি একাষত থিয় দিলেহি। এজনী চিনাকি গাভৰু লীনাক দেখি জুমটোৰ পৰা আগবাঢ়ি আহিল।

"তইঁত আহিলি লীনা?"

"ওঁ আহিলো। চিম্ভ' ক'তা, নাই অহানেকি?"

"আহিছে-- সৌজনী।"

আৰু দুই চাৰিটা ডেকা আগবাঢ়ি আহি লীনাহঁতক সোধপোছ কৰিলেহি। লীনাক প্ৰায়বিলাকেই চিনি পায়। ডাক্তৰৰ ভনীয়েক লীনা। কমলৰ কথা কোনোৱে নুসুধিলে।

এনেতে হঠাৎ কমলৰ চকুত পৰিল, সিফালে, বৃত্তটোৰ সিটো পাৰত ডাক্তৰ বৰুৱা, ডাক্তৰনী আৰু ৰে'বা। কমল অলপ অপ্ৰস্তুত হ'ল। লীনাই কথাষাৰ লক্ষ্য

কৰিছিল। তাৰ বাহুটোত ধৰি জোকাৰি দি লীনাই ক'লে "অ', সউৱা ৰে'বাও আহিছে।"

কমলে দেখিলে ৰে'বাই একেথৰে তাৰ ফাললৈকে চাই আছে। দেখা পায়ো মাত নলগালে বেয়া কথা হ'ব ভাবি কমলে ক'লে, "লীনা ডাক্তৰ-ডাক্তৰনীক মাত এষাৰ লগাই আহো ব'লা। সউৱা তাতে আছে।"

"আপুনিয়ে যাওক, মই ইয়াতে আছো।" লীনাই ক'লে। কমল ৰে'বাইঁতৰ ওচৰলৈ আগবাঢ়ি গ'ল।

"অ' কমলো আহিছা?"

"হয়।"

"আহা বহাহি। এৰা, এই নাচ চাবলগীয়া। মই সুবিধা পালেই চাওঁ। তুমি দেখিবা নহয়, বৰ ধুনীয়া বস্তু। নগা নাচ আমাৰ নাচৰ লগত নিমিলে।"

"হয়, মই ইয়াৰ বিষয়ে শুনিছো। বহুত দিনৰ পৰা চাম চাম বুলি আশা কৰি আছিলো।"

"বহা, বহা, তোমাৰ গাটো এতিয়া ভাল নহয়? বহুত দিন আমাৰ সেইফালে যোৱাই নাই।"

"ইয়াত লীনা থাকে নহয়, আমাৰ ঘৰলৈ কি যাব—?" হাঁহি ৰে'বাই ক'লে।

কমলে সিপাৰে থকা লীনাৰ ফালে চালে। লীনাই একেথৰে কমলহঁতৰ ফালে চাই আছে। লীনাৰ চকুত এটা তীব্ৰ চাৱনি।

"এই কেইদিন অলপ ব্যস্ত থাকিব লগা হৈছে—" কমলে ক'লে "অলপতে যামগৈ বুলি ভাবিছো। গতিকে—"

"অ' যাবাগৈনেকি?" কথা শেষ কৰিবলৈ নিদি ডাক্তৰে ক'লে, "আমাৰ ঘৰত দেখোন এদিনো থাকিবলৈকে নহ'ল। শুনিছা, কমল বোলে যায়গৈ।"

ডাক্তৰনীয়ে ক'লে, "তেনেহ'লে এই কেইদিন আমাৰ তাতে থাকিবাগৈ। তুমি বাহ ল'লা দূৰত। এই কেইদিন আমিও আহিব পৰা নাই।"

ঢোলবোৰ বেছি শব্দ কৰি বাজি উঠিল। মাজৰ জুইকুৰা বেছি উজ্জ্বল হৈ উঠিল। দৰ্শকবোৰ অলপ অস্থিৰ উদ্বিগ্ন হৈ উঠিল। ৰে'বাই ক'লে, "বহক।"

"লীনা সউখিনিতে থিয় দি আছে। মাতি আনো ৰ'বা।" অগত্যা নিৰুপায় হৈ কমলে ক'লে।

"লীনা নহ'লে আপুনি অকলে থাকিবই নোৱাৰে হ'বলা।"

"নহয়, লীনা মোৰ লগত আহিছিল নহয়।"

"লীনা আপোনাৰ লগত আহিছিল নে আপুনি লীনাৰ লগত আহিছিল?"

কমলে আৰু উত্তৰ নিদিলে। লাহেকৈ সেইখিনিৰ পৰা গুচি আহিল।

কমল আহি লীনাৰ কাষ পালেহি।

"লীনা"—

"কি?"

"সেইখিনিলৈকে যাওঁ আহা, তেওঁলোকে মাতিছে।"

"মোক নাই মতা। আপুনিয়েই যাওক।"

লীনাৰ মাতত অভিমান। কমল অলপ বিমোৰত পৰিল। এই ছোৱালীজনী ইমান অবুজ কিয়?

কিন্তু কমলে কিবা এটা কৰিবলৈ পোৱাৰ আগতে নাচ আৰম্ভ হ'ল।

"নাচ আৰম্ভ হ'ল"— হৰ্ষত মাতটো কঁপাই লীনাই ক'লে। কমল স্তব্ধ হৈ ৰৈ গ'ল। তাৰ চকুৰ আগত স্পষ্ট হৈ উঠিল সবল পাহাৰী নাচৰ বলিষ্ঠ ছন্দ।

"আমি বহোঁ আহক" লীনাই ক'লে, আৰু লগত অনা কাপোৰখন মাটিতে পাৰি হাতত ধৰি কমলক তাতে বহুৱাই দিলে। লীনা নিজেও কমলৰ গাৰ কাষতে বহিল। ৰ'বাই দেখিছেনেকি কমলে চাবৰ চেষ্টা কৰিলে। কিন্তু তাৰ চকুৰ আগত তেতিয়া থিয় দিছে এদল নৃত্যৰত ডেকা-গাভৰু। সিহঁতৰ ওপৰত চকু ৰাখি কমল বহি ৰ'ল।

শকত শকত ঢোলৰ শব্দ। তাত সঙ্গীতৰ কোমলতা নাই, আছে যুদ্ধক্ষেত্ৰৰ উন্মত্ত অভিযানৰ আহ্বান।

প্ৰথমতে শকত আৰু ডাঙৰ পাখীৰ মুকুট পিন্ধা সুঠাম এটা ডেকা হাতত এডাল দীঘল নানা বৰণীয়া নোম লগোৱা যাঠি লৈ গহীন খোজেৰে প্ৰবেশ কৰিলে। এটা এটাকৈ খোজ দি সি আগবাঢ়ি আহিল। এটা খোজ দিয়ে আৰু তাৰ হাতৰ যাঠি ডাল দাঙি মাটিত এটা খোঁচ মাৰে। তাৰ খোজবোৰ দেখিলে মনত লাগে যেন সি ক্ৰমে ওখৰ পৰা চাপৰলৈ এখোজ এখোজ কৰি নামি আহিছে। যেন সি এটা ওখ পাহাৰৰ টিঙৰ পৰা ভৈয়ামৰ নামনিলৈ নামি আহিছে।

কেইখোজমান আহি মাটিত যাঠিডাল পুতি সি ৰ'ল আৰু চাৰিওপিনে এবাৰ চাই তাৰ বাহুকেইটা লীলায়িতভাৱে পোনালে। তাৰ অলপ পৰৰ পিছতে ঠিক তাৰ দৰেই খোজ দি আগবাঢ়ি আহিল-সাতোটা ডেকা আৰু সিহঁতৰ পিছত সাতজনী গাভৰু। গাভৰুহঁতৰ হাতত চুটি চুটি ধুনীয়া যাঠি। মুখবোৰ হাঁহিৰে ওপচা। সিহঁতৰ পিঠিত একোটা ধুনীয়া সৰু বেতৰ হোৰা। হোৰাত কেইডালমান দীঘল কেঁচা ঘাঁহ আৰু দুচিৰামান ধান। সিহঁতৰ চুলিবোৰ দুডালকৈ গোঁঠা সোমাজেদি সেওঁতা ফলা। চুলিত ৰঙা নীলা থোপা থোপে ফুল।

সিহঁত আহি প্ৰথমৰ ডেকাটোৰ পিছতে থিয় দিলেহি, সাতোটা ডেকা আৰু সাতজনী গাভৰু।

হঠাৎ প্ৰথমৰ ডেকাটোৱে এটা আনন্দৰ দীঘলীয়া উকি মাৰিলে, তাৰ লগত তাকে কেন্দ্ৰ কৰি বাকী সকলোবোৰে নাচিব ধৰিলে। বলিষ্ঠ, সবল, নিৰ্ভীক নাচ। পৃথিৱীত সিহঁতৰ বাহিৰে আৰু কোনো নাই।

"ভাল লাগিছেনে?" লীনাই চকু নুঘুৰোৱাকৈয়ে সুধিলে।

"বেচ ভাল"– কমলে ক'লে।

"সেইটো প্ৰথম নাচ। সেই যে প্ৰথমতে মানুহজন নামি আহিল তেওঁ আমাৰ আদি পুৰুষ। তেওঁ আগে পৰ্বতৰ টিঙৰ ওপৰত আছিল, তাৰ পৰা তললৈ নামি আহিল।"

"ওঁ" চকুৰে নাচৰ ফালে চাই থাকি কমলে ক'লে। তেতিয়া তাৰ চকুৰ আগত চলিছে অন্য এটা দৃশ্য।

ডেকা নাচনিবোৰে তেতিয়া যাঠিৰ সহায়ত মাটিৰ বুকত খানিছে শাৰী শাৰী গাঁত। আৰু গাভৰুবোৰে হোৰাৰ পৰা মুঠি মুঠিকৈ শস্য লৈ সেই গাঁতবোৰত ধুনীয়াকৈ সিঁচি যাব ধৰিছে।

ক'তো ছন্দৰ অভাব নাই, লয়ৰ পতন নাই। মাটিৰ বুকত ডেকাৰ যাঠিৰ খোঁচ পৰে, লগে লগে পিঠিৰ হোৰাত পৰে গাভৰুহঁতৰ হাত। ডেকাই মাটিৰ পৰা যাঠি ডাল এৰুৱাই দাঙি ধৰে, গাভৰুহঁতে গাঁতে গাঁতে ছটিয়াই যায় মুঠি মুঠি শস্য। গাভৰুহঁতৰ খোজ আৰু শস্য সিঁচাৰ ছন্দত যেন নতুন ধাননিৰ ওপৰত উঠা বতাহৰ ঢউ।

"আদিপুৰুষে স্বৰ্গৰ পৰা গুটি আনিছিল। লগত অহা প্ৰজাবোৰে সেই গুটি মাটিত গাঁত কৰি সিঁচি দিছে" লীনাই ক'লে।

কমল অভিভূত, কমলৰ মুখত কথা নাই। চকু নপচৰাকৈ কমলে মাথোন চাইছে।

পুৰুষবোৰৰ কাম শেষ হ'ল 'আদি পুৰুষ' গৈ যাঠিডাল মাটিত খোঁচ মাৰি একাষত থিয় হ'ল আৰু গৰ্বোন্নত দৃষ্টিৰে চাৰিওফালে চালে। ডেকাকেটাই নাচি নাচি যাঠিবোৰ একাষৰীয়াকৈ থ'লে আৰু হাতেপতি ধেনুকাঁড় তুলি ল'লে। পাখি-লগোৱা দীঘল কাঁড় আৰু নালত নোম লগোৱা ধেনু।

"মতা মানুহবোৰে এতিয়া চিকাৰ কৰিবলৈ যাব।" লীনাই ক'লে। তাৰ পিছত ডেকাকেটা আঁতৰি গ'ল, সিহঁত অদৃশ্য হ'ল। আৰম্ভ হ'ল গাভৰুহঁতৰ নাচ।

–পথাৰত নদন-বদন শস্য হৈছে। আকাশৰ পৰা মেঘে বৰষুণ দিছে– অজস্ৰ। সেই বৰষুণত তিতি তিতি গাভৰুহঁতে শস্যবোৰৰ মাজে মাজে পোক মাৰি ফুৰিছে। খেদি গৈছে পখিলাৰ পিছে পিছে, ফৰিঙৰ পিছে পিছে, উৰি ফুৰা পোকৰ পিছে পিছে।

মনোমোহা নাচ, মনোমোহা প্ৰকাশভঙ্গী, মনোমোহা গাভৰুহঁতৰ চকু মুখৰ অভিব্যক্তি।

গাভৰুহঁতে এটা গান গায়। তাৰ অৰ্থটো লীনাই কমলক বুজাই দিয়ে। ফৰিং খেদি খেদি, পখিলা খেদি খেদি সিহঁতে গান গায় যায় ঃ

"অ' সেউজীয়া পাখিৰ আলহী,
এতিয়া আমাৰ শস্য নেখাবি।
আৰু অলপ বাট চা,

আৰু অলপ দিনৰ পিছত—
আকাশত যেতিয়া মেঘ নোহোৱা হ'ব,
যেতিয়া বন পাতবোৰ বগা কুঁৱলীয়ে ঢাকি পেলাব,
তেতিয়া আমাৰ শস্যৰ গুটিবোৰ সোণবৰণীয়া হৈ পৰিব।
তেতিয়া আমি নতুন শস্যৰ ভোজ পাতিম,
তেতিয়া তহঁতকো নিমন্ত্ৰণ কৰিম।
এতিয়া আমাৰ শস্য নেখাবি দেই, সেউজীয়া পাখিৰ আলহী।" নাচে আৰু গায়, গায় আৰু নাচে।

দপ্‌দপীয়া জুইকুৰাৰ সোণবৰণীয়া পোহৰত সিহঁতৰ পুৰঠ সোণবৰণীয়া শৰীৰৰ স্ফীত স্নায়ুবোৰ জিলিকে। সিহঁতৰ চুলিৰ ফুলৰ থোপাবোৰো নাচোনত কঁপে। শস্য খোৱা পোক খেদি খেদি গাভৰুহঁত আঁতৰি যায়। আৰম্ভ হয় ডেকাহঁতৰ চিকাৰ নাচ। চমৎকাৰ, বীৰত্বপূৰ্ণ এই নাচ।

দূৰণিত, হাবিৰ মাজত বনহৰিণিৰ ভৰিখোজ। সিহঁতৰ চকুত পৰে, হাবি ফালি ফালি, শস্যপথাৰ গচকি গচকি সিহঁত আগবাঢ়ি গৈ থাকে। দূৰত বনৰীয়া হৰিণা। গছৰ আঁৰত লুকাই সিহঁতে কাঁড় মাৰে। হৰিণা বাগৰি পৰে। উন্মুক্ত উল্লাসত, উচ্ছল আনন্দত, ধেনুকাঁড় দলিয়াই পেলাই সিহঁতে ঘূৰি ঘূৰি নাচে।

তাৰ পিছত সিহঁত দৌৰি যায়— হৰিণা, গাহৰি যি যি মাৰিছে সকলোবোৰ পিঠিত বোজা বান্ধি লৈ আহে। এটা শিলত বহি অলপ জিৰায, নিজৰাটোৰ পৰা আঁজলিৰে পানী খায়, গছপাত ভাঙি বিচে আৰু মনৰ আনন্দত আগবাঢি আহি ঘৰৰ আগত ৰয়হি।

"চিকাৰ লৈ সিহঁত ঘৰ পালেহি"— লীনাই কয়।

'বৰ ধুনীয়া নাচ লীনা।"

"ওঁ বৰ ধুনীয়া।"

চিকাৰী ডেকাহঁত একাষৰীয়া হয, আকৌ ওলায় গাভৰুহঁত। এইবাৰ সিহঁতৰ হাতত কাঁচি, পিঠিত হোৰা। সিহঁতে শস্য দাবলৈ যায়। কিৰিলি পাৰি, নাচি হাঁহি সিহঁতে মাহনি পথাৰলৈ যায়। দূৰে দূৰে উকিয়ায়।

পথাৰত টৌ খেলি থকা পকা শস্য। সিহঁতে নাচি নাচি দায়, মুঠি বান্ধে, আৰু হোৰাত ভৰাই নাচি নাচি ঘূৰি আহে। চোতালত ধানে শস্যই দ'ম বান্ধে।

ডেকাহঁত ওলাই আহে। মহাভোজৰ আয়োজন, ডেকাহঁতে আনিছে চিকাৰৰ পশু-গাহৰি, চৰাই; গাভৰুহঁতে আনিছে নতুন শস্য, নতুন আহাৰ।

'আদি পুৰুষ' আগ বাঢ়ি আহে। ঢোলবোৰ বেছিকৈ বাজিব ধৰে।

নতুন ছন্দৰ নাচত ভোজ ঘৰ মুখৰিত হয়। ডেকা-গাভৰুহঁতে হাতত ধৰা-ধৰিকৈ নাচে। নাচৰ যেন আৰু শেষ নাই! ...

কমলৰ সপোন দেখা যেন লাগে।

জীৱনৰ ইমান সহজ ছন্দময় অভিব্যক্তি সি আগে কোনো দিন দেখা নাই। সহজ জীৱন্ত কল্পনা, সহজ জীৱন্ত নৃত্যভঙ্গিমা। সেই আনন্দমত্ত ডেকা-গাভৰুহঁতক কমলৰ এটা নেদেখা গ্ৰহৰ প্ৰাণী যেন লাগে। সিহঁতে যেন জীয়াই থকাৰ অভিনয় কৰিছে।

লীনাই মাজে মাজে কমলৰ মুখলৈ চুৰকৈ চায় আৰু মুখ টিপি সৰুকৈ হাঁহে। তাইৰ ভাল লাগে কমলক অভিভূত হোৱা দেখি।

প্ৰায় এঘণ্টাৰ মূৰত প্ৰথম নাচটো শেষ হ'ল। সকলোৱে কিৰিলি পাৰি চিয়ঁৰি উঠিল। সৰু ল'ৰা-ছোৱালীবোৰে হাত চাপৰি মাৰি কিৰিলিয়াব ধৰিলে। নিজেই নজনাকৈ কমলেও হাত চাপৰি মাৰি চিয়ঁৰি উঠিল।

নাচ কৰা ডেকাকেইটা একাষে বহি বিড়ি খোৱাত লাগে। এজনী গাভৰু আহি লীনাৰ আগত ৰয় আৰু সোধে, "কেনেকুৱা দেখিলি লীনা?"

"ভাল হৈছে" বিশেষ উষ্মা প্ৰকাশ নকৰি লীনাই ক'লে।

"খুব ভাল হৈছে" উচ্ছ্বসিতভাৱে কমলে ক'লে। গাভৰুজনীয়ে এমোকোৰা হাঁহিৰে মুখখন পোহৰ কৰি লাহে লাহে আঁতৰি গ'ল।

আৰু এটা নাচ আৰম্ভ হ'ল। ইয়াত মাত্ৰ ডেকা-গাভৰু এহাল। একেখন গাঁৱৰে ডেকা-গাভৰু। দুয়ো একে লগে ডাঙৰ হোৱা। দুয়ো দুয়োকে ভাল পায়। সিহঁতে লগ লাগি খেলে, লগ লাগি নৈত গা ধোৱে, লগ লাগি গছৰ ফল পাৰি খায়, লগ লাগি গান গায়, দুয়ো একে লগে চৰায়ে গান গোৱা কাণ পাতি শুনে, নিজৰা বৈ যোৱা কাণ-পাতি শুনে; ডেকাই বনৰীয়া ফুল আনি গাভৰুৰ খোপাত গুজি দিয়ে।

গাভৰুৰ বাপেকে তাইক তালৈ নিদিও বুলিলে।

দুয়োৰো ফটা-ফটি হ'ল। দুয়ো চকুলো টুকি দুয়োৰে পৰা আঁতৰি গ'ল।

সি ক'ৰবালৈ গুচি গ'ল— কোনোবা নাম নজনা এখন চাওলৈ। তাই নিজৰাটোক সঙ্গী কৰি অকলৈ থাকিল। সদায় তাই নিজৰাৰ পাৰত বহি ভাবে, সি আহিব। ইতিমধ্যে তাইৰ বাপেক মৰিল, তাই নিঠৰুৱা হ'ল। এতিয়া তাইক হকাবাধা কৰোঁতা কোনো নাই।

এদিন সি আহিল। কিন্তু সি ক'ৰবাৰ ছোৱালী বিয়া কৰি লগত্ লৈ আহিল, তাই দেখিলে। তাই একো নক'লে। তাই তাইৰ জীউমণি ধাৰ তাৰ ঘৈণীয়েকৰ হাতলৈ দলি মাৰি দিলে আৰু বহি থকা শিলটোৰ পৰা তললৈ জাঁপ মাৰি দিলে। তাই এটা নিজৰা হৈ গ'ল। তাই বৈ যাব লাগিছে। অকলে অকলে পাহাৰৰ পৰা পাহাৰ বগাই তাই কোনোবা অচিন দেশলৈ গুচি গৈছে। আজি তাই এটা নিজৰা।

কমলে একান্ত মনে নাচটো চাইছিল। নাচটোৰ করুণ ছন্দবোৰ যেন তাৰ বুকুৰ মাজেদি সৰকি গ'ল। এই সৰল নগাহঁতৰ নিজৰাক লৈ কেনে ধুনীয়া, প্ৰাণস্পৰ্শী কল্পনা,

আৰু দেহাৰ অঙ্গিভঙ্গীৰ মাজেদি তাৰ কি জীৱন্ত প্ৰকাশ।

নাচ শেষ হ'ল। কিন্তু এইবাৰ কোনেও হাত্ত চাপৰি নেমাৰিলে। সকলোকে এটা অকাৰণ বিবাদে আবৰি ধৰিছে। নিজৰালৈ ৰূপান্তৰিত হোৱা সেই বিৰহী গাভৰুজনী যেন অনুকম্পা বিচাৰি সকলোৰে মনৰ মাজলৈ সোমাই গৈছে।

কিন্তু সি এটা নাচহে। আকৌ ঢোলবোৰ বাজি উঠিল। নতুন এটা নাচ আৰম্ভ হ'ল। এইটো নাচ হ'ল মানুহৰ মূৰ কটা নাচ। যৌৱনৰ প্ৰচণ্ড বৰ্বৰতা, মানুহৰ আদিম প্ৰবৃত্তি সকলো জীৱন্ত হৈ উঠিল। আগৰ নাচটোৰ কথা খন্তেকৰ কাৰণে পাহৰি গ'ল সকলোৱে।

মূৰ কটাৰ বীভৎস আনন্দ নাচৰ ছন্দত বিৰিঙি উঠিল। ৰাতি নুপুৱাই পৰ্যন্ত নাচৰ ওৰ নপৰে। ..

লীনাই ক'লে, "আজিলৈ আৰু যাওঁগৈ ব'লক। ৰাতি বহুত হ'ল।" যোৱাৰ কথা কমলে পাহৰিয়ে আছিল। কমলে ক'লে, "অ' যাব লাগিব। ৰাতি, ৰাতি"--

কমল বহাৰ পৰা উঠিল। সি ডাক্তৰহঁত বহা ঠাইলৈ চালে। "ৰে'বাহঁত নাই, অথনিয়ে গ'ল"– লীনাই ক'লে। কমলে অলপ লাজ পালে।

"অ' তেওঁলোক গ'লনেকি? আমিও যাওঁ তেন্তে ব'লা।"

কাৰোপৰা বিদায় নোলোৱাকৈ দুয়ো খোজ ল'লে– নাচ, জুইৰ পোহৰ, আৰু সেই আনন্দত আত্মহাৰা ডেকা গাভৰুহঁতক পিছত এৰি।

আকাশভৰা ক'লা ডাৱৰ, গোটেই পৃথিৱী ছানি আনিছে। বৰষুণ আনো আনো। সৰু, ঠেক, লুংলুঙীয়া বাটটোৰ দুয়োকাষে ঘন, ডাঠ, হাবি; কেনিও কতো একো নেদেখি। পিছত ঢোলৰ ক্ৰমে ক্ষীণ হৈ অহা শব্দ। কমলৰ হাতৰ টৰ্চটোৰ সৰু অকণমান পোহৰ, এজাক অকলশৰীয়া বতাহ-- পাহাৰটোৰ মাজত ঘূৰি ফুৰিছে; তাৰ টোপনি নাই।

বাটটোৰ মাজ মাজে একোটা শকত শিল, মাজে মাজে ৰঙা মাটি, বৰষুণ দিয়াৰ সম্ভাৱনাত মাটিৰ পৰা এটা গন্ধ উঠিছে।

"মাটিবোৰ যেতিয়া এনেকুৱা গোন্ধায় তেতিয়া বৰষুণ দিয়ে"– লীনাই ক'লে।

"আৰু কিমান দূৰ আছে লীনা? কিমান আহিলো মই একো ধৰিব পৰা নাই"– কমলে ক'লে।

গভীৰ ডাঠ হাবি, শেষ ৰাতিৰ আন্ধাৰ। সেই নাচনীহঁতৰ বাহিৰে পৃথিৱীত কোনোৱে সাৰ পাই থকা নাই।

দুটোপা এটোপা বৰষুণ পৰিবলৈ আৰম্ভ কৰিলে। আগে আগে লীনা, পিছত কমল। লীনাৰ খোজবোৰ যেন ক্ৰমে শিথিল হৈ আহিছে।

"অলপ খৰকৈ যাওঁ বলা লীনা। বৰষুণ বেছি হ'লে বৰ অসুবিধা হ'ব।"

কিন্তু লীনাই যেন তাৰ কথাষাৰ নুশুনিলে। তাই খোজ আৰু ধীৰে ধীৰেহে

দিন ধৰিলে। নিৰুপায়ত পৰি কমলো লাহে লাহে লীনাৰ পিছে পিছে যাব ধৰিলে। তাৰ চকুত মাথোন পৰিব ধৰিলে পাতল ফ্ৰকটোৰ তলেদি বিৰিঙি থকা লীনাৰ বগা কোমল গাটো আৰু চুটি ফ্ৰকটোৰ লগত ওলাই থকা গঢ়িত কলাফুল দুটা।

তাইৰ খোজবোৰ বৰ ধুনীয়া।

হঠাৎ যেন কমলৰ কাণ মূৰবোৰ গৰম হৈ উঠিল। সি এটা অৰ্থহীন উত্তেজনাত চঞ্চল হৈ উঠিল, তাৰ চাৰিওফালৰ হাবিবোৰত যেন দপ্ দপ্ কৰে জুই জ্বলি উঠিছে। আৰু চাৰিওফাল পোহৰ হৈ পৰিছে।

সন্মুখতে এটা বহল শিল আছিল। লীনা ভৰি মেলি শিলটোত উঠিল। কমলেও উঠিবৰ চেষ্টা কৰিলে, কিন্তু তাৰ ভৰিত শক্তি যেন নোহোৱা হৈ গৈছে। লীনা কমলৰ ফালে ঘূৰিল আৰু হাত দুখন মেলিদি ক'লে, "আহক।"

লীনাৰ মেলি দিয়া হাত দুখনত ধৰি কমল শিলটোৰ ওপৰলৈ আহিল, আৰু হাত দুখন এৰি নিদিয়াকৈয়ে লীনাক সাবটি ধৰি বুকুৰ কাষলৈ চপাই আনিলে। লীনাই কোনো প্ৰতিবাদ নকৰি অতি সৰু মাতেৰে ক'লে, "ইয়াত নহয়, এইটো বাট। সউখিনিতে এটা টঙীঘৰ আছে"—

চাৰিওফালে নিৰন্ধ্ৰ আন্ধাৰ। ক্ৰমে আকাশৰ বুকুৰ পৰা মেঘবোৰ খহি পৰিবলৈ আৰম্ভ কৰিছে। বতাহজাকত সৃষ্টিৰ আদিম স্পৃহাৰ মাদকতা সনা গোন্ধ।

তেতিয়া শেষ ৰাতি।

ৰাতি টোপনি খতি কৰি ৰে'বাৰ হঠাৎ অসুখ বেছি হ'ল। ডাক্তৰ অলপ চিন্তান্বিত হৈ পৰিল। বাতৰিটো পাই কমলে ভাবিলে সি এবাৰ গৈ দেখা কৰি অহা উচিত। সিদিনা নাচ চাবলৈ যাওঁতে ৰেবাহঁতে নিশ্চয় তাক বেয়া পাইছে। লীনাজনীৰ কাৰণেই সি বৰ অভদ্ৰৰ দৰে হৈ পৰিছিল। এজনী নগা ছোৱালীৰ লগত তেনেদৰে ঘূৰি ফুৰা দেখি তেওঁলোকে চাগৈ তাৰ বিষয়ে বৰ বেয়া ধাৰণা এটা কৰি লৈছে। সেইদিনা নাচ চাই অহাৰ পৰা লীনাও তাৰ ঘৰলৈ অহা নাই। দুয়ো দুয়োৰে ওচৰত যেন অপৰাধী। সেইটো যৌৱনৰ অপৰাধ— কমলে নিজকে ক'বৰ চেষ্টা কৰিলে।

"লীনা ঘৰত নাইনেকি মেৰী?" মেৰী আহিলত কমলে সুধিলে।

"আছে। ইয়ালৈ জানো অহা নাই?"

নাই অহা বুলিলে জানোচা মেৰীয়ে অন্য কিবা ভাবে, সেই কাৰণে কমলে ক'লে, "আহিছে, নাহিব কিয়? আজিহে অহা নাই।"

"বাৰু মই পঠিয়াই দিমগৈ", মেৰীয়ে ক'লে আৰু তাই অনা ফুলখিনি কমলৰ মেজত থৈ তাই গ'লগৈ।

লীনা কিন্তু তেতিয়াও নাহিল।

আবেলি কমল ডাক্তৰৰ ঘৰলৈ ওলাই গ'ল। ৰে'বাৰ অসুখ। ৰে'বাৰ মুখখন দেখি কমলে এক প্ৰকাৰ ভয়েই খালে। ৰে'বা বহুত খীণাইছে। চকু দুটা সোমাই গৈছে, চকুৰ তলত ক'লা পৰিছে। মুখখন নিস্তেজ আৰু বিবৰ্ণ। ওঁঠকেইটা বগা। শেঁতা পৰা।

ৰে'বাৰ বিছনাৰ কাষৰ চকীখনতে বহি কমলে মাতিলে "ৰে'বা"–

ৰে'বাই দুৰ্বল চকু দুটা তাৰ ফালে ঘূৰাই তাৰ মুখলৈ চাই ক'লে "আপুনি আহিছে?"

"ওঁ। তোমাৰ আকৌ কেতিয়াৰ পৰা অসুখ হ'ল?"

"সিদিনা ৰাতি যে দেখিছিল, তাৰ পিছৰ পৰা।"

"এৰা, তুমি যাব নেলাগিছিল। এনেয়ে ৰাতি, তাতে ইমান দূৰ। তোমাৰ কষ্ট হ'ল চাগে।"

"আপোনালোক যাব বুলি জানিয়ে গৈছিলো। মোক আকৌ নিওতা কোনো নাই নহয়। বহুত কোৱাত দদাইদেৱে লৈ গ'ল। পিছে নোযোৱা হ'লেই ভাল আছিল।"

"এতিয়া অলপ ভাল পাইছা নহয?"

করুণ ওঁঠ দুটাৰে ৰে'বাই এটা শুকান হাঁহি মাৰি ক'লে, "মই যিদিনা ভাল পাম সেইদিনা মোৰ কাষত আপুনি নেথাকে, থাকিব মৰণ। নমৰিলে জানো মই ভাল হ'ম?"

"তেনেকৈ নক'বা ৰে'বা। নিয়মীয়া হৈ চলিলে তুমি জৰুৰ ভাল হ'বা।"

"ভাল হৈ কি কৰিম?"

কমলে একো নেমাতিলে।

এনেতে ডাক্তৰ সোমালহি।

"অ' কমল আহিলা? এৰা, ৰে'বাজনীৰ আকৌ অসুখ কৰিছে। ঘৰৰ পৰা কিবা খবৰ-বাতৰি পাইছানে?"

"আজি কেইদিনমান একো নাই পোৱা।"

"আৰু কিমান দিন থাকিবা ইয়াত?"

"যামগৈ অলপতে। মোৰ কাম কিছু দূৰ হ'ল। আৰু বেছি থাকিবলৈ টান হৈছে আৰু বহুত দিন হ'ল?"

"অ' যাবাগৈনেকি? এৰা, কাম যদি ইয়াত হৈছে তেন্তে যোৱাগৈ বেয়া নহয়। তুমি থিছিছ লিখিছা নহয়?"

"হয়" কমলে ক'লে। তাৰ মাতটোত আছিল এটা লুকাব খোজা সঙ্কোচ। সি জানো থিছিছ লিখিছে!

চাহ খাই থাকোঁতে ডাক্তৰ বৰুৱাই ক'লে, "আজি ককাইদেউৰ পৰা এখন চিঠি পালো।"

"অ' হয়নেকি? ভাল নহয় তাত সকলোৰে?"

"এৰা, কিনো ভাল বুলিবা? বাগিচাত বোলে গণ্ডগোল আৰম্ভ হৈছে। তাৰ বনুবাবোৰে কিবা কিছুমান দাবী কৰি ধৰ্মঘট কৰিছে নে, কি কৰিছে।"

"হয়নেকি?"

"এৰা, পিছে—"

কমলে মূৰ দাঙি বৰুৱালৈ চালে।

"নতুন নতুন কথা হ'ব ধৰিছে। কাকনো কি ক'বা? সেই ধৰ্মঘটৰ কাৰণে বোলে বীণাক ধৰিছে।"

"ধৰিছে মানে?"

"এৰেষ্ট এতিয়াও কৰা নাই। কিন্তু তাৰ মূলতে বীণাই আছে বুলি বাগানৰ চাহাবে পুলিচক জনাইছে। সঁচাই নে মিছাই মই একো বুজা নাই। সঁচা হ'বলৈ হ'লেতো বিপদেই। ককাইদেউক যে কামত ৰাখিব তাৰো সন্দেহ। কিনো কৰিছে জানো বীণাজনীয়ে।"

কমলে একো নেমাতিলে। বীণাৰ নেতৃত্বত বাগিচাৰ বনুৱাই জীয়াই থকাৰ আন্দোলন আৰম্ভ কৰিছে। সেই বীণা--যাৰ লগত তাৰ বিয়া হ'ব। আৰু সি—সি এটা পলাতক, জীৱনৰ সমৰ-ক্ষেত্ৰত পৰা আঁতৰি থাকি এবষ্ট্ৰেক্ট জ্ঞান-সাধনাৰ বিলাসিতা কৰিছে।

সোধো নোসোধোকৈ কমলে সুধিলে, "বীণানো এতিয়া ক'ত আছে?"

"বীণাৰতো থকাৰ কোনো ঠিকনাই নাই, সেই বিষয়ে ককাইদেৱে একো লিখা নাই। বিশ্বাস, ঘৰত নাই। কলেজতো খুলিব পায়। কিন্তু কলেজলৈ যে গৈছে সন্দেহ।"

"এৰা, পঢ়া শেষ কৰিও ৰাজনীতিত নামিব পাৰিলেহেঁতেন।" কমলে ক'লে।

"তাই বুজি ভাবি নেচালেনো কি কৰিবা। তাতে ককাইদেৱে সিহঁতক ইমান মৰম কৰে যে সিহঁতে যিহকে নকৰক, তাকে ভাল বুলি ভাবে। যদি কেনেবাকৈ বাগিচাৰ চাকৰিটো যাবলৈ হয়, তেন্তে কি কৰি যে এই বয়সত খাব ভাবিলেও ভয় লাগে।" ডাক্তৰে ক'লে আৰু কমলক ৰে'বাৰ ওচৰত বহিবলৈ কৈ বাহিৰলৈ ওলাই গ'ল।

তেতিয়া সন্ধিয়া লাগি আহিছে।

ৰে'বাই তাৰ মুখলৈ চালে। ডাক্তৰনীও আহি লণ্ঠনটো মেজতে থৈ সিহঁতৰ ওচৰতে বহিলহি।

"শুনিলে বাইদেউৰ কথা?" ৰে'বাই ক'লে।

"এৰা"—

"এতিয়া পিছে?"

"এৰা ৰেবা, মই তাকেই ভাবিছো। বীণাই হয়তো ভৱিষ্যতৰ কথা অকণো ভবাই নাই—"

"ভৱিষ্যৎ যাৰ নাই, সিহঁতৰ কাৰণে সংগ্ৰাম কৰাই বাইদেউৰ কাম। গতিকে নিজৰ ভৱিষ্যতৰ কথানো কি ভাবিব?" ৰে'বাৰ কথাষাৰ শুনি কমলে তীব্ৰ দৃষ্টিৰে ৰে'বাৰ মুখলৈ চালে।

ডাক্তৰনীয়ে ক'লে, "কমল বাপা, তোমাৰ আগত লুকুৱাই একো লাভ নাই। তুমি ঘৰৰ ল'ৰা, বীণানো কিমান দিনৰ ছোৱালী। তুমি তাইৰ সকলো জানাই। অন্যৰ লগত পৰি বীণাই সেইবোৰ কৰিছে। তাইনো বুজে কিমান? পিছে— এৰা, পিছে আমাৰ ইচ্ছা তোমালোকৰ বিয়াখন সোনকালে পাতি পেলোৱা। তেতিয়া হ'লে তোমাৰ এটা থিতাপি লাগিল, তায়ো এই পাগলামিবোৰ এৰি দিব। নহ'লে দেখিছা নহয়, আজিকালি যিহে দিন কাল। ক'ৰ পৰা কি হ'বলৈ আছে কোনে জানে?"

কমলৰ মুখখন অলপ ৰঙা পৰিল। কমলে একো নেমাতিলে, হয়তো সি ভাবিয়ে নেপালে কি উত্তৰ দিব।

সি মনে মনে থকা দেখি ডাক্তৰনীয়েই আকৌ ক'লে— "তুমি যদি মন কৰা, এই মাহঁৰ ভিতৰতে আমি বিয়াখন পাতি পেলাব খুজিছো। ঘৰত তোমাৰ দেউতাৰৰ লগত সকলো আলোচনা কৰিহে বীণাৰ দেউতাকে চিঠি লিখিছে। তোমালৈকো বোলে চিঠি লিখিছিল। সোনকাল হয় মানে সকলোৰে কাৰণে ভাল।"

ৰে'বাই এটা দুষ্ট হাঁহিৰে কমলৰ মুখলৈ চালে।

"চিঠি মই পাইছিলো খুৰীদেউ—" লাহে লাহে কমলে ক'লে, "কিন্তু—"

"কি? কি ভাবিছা?"

অলপ পৰ মনে মনে থাকি কমলে ক'লে, "কিন্তু বীণাই যি পথ লৈছে, তাৰ পৰা ঘূৰাই আনিবৰ চেষ্টা নকৰাই ভাল নহ'ব জানো? বীণাৰ ইচ্ছাৰ বিৰুদ্ধে তেওঁৰ আদৰ্শৰ পৰা তেওঁক এৰুৱাই আনিবৰ চেষ্টা কৰা অন্যায় হ'ব কিজানি।"

"বাৰু বীণাৰ ফালৰ পৰা কথাষাৰ তুমি ভাবিব নেলাগে। তাৰ কাৰণে আমি আছো। তোমাৰ মতটো হ'লেই হয়।" পাতলকৈ হাঁহি ডাক্তৰনীয়ে ক'লে।

"কিন্তু এজনৰ মত লৈ বিয়া পতা যায় জানো? মোৰ হয়তো বিয়া কৰাবলৈ আপত্তি নাই, কিন্তু বীণাৰ কাৰণে বৰ্তমানত বিয়া একেবাৰে অপ্ৰয়োজনীয়ও হ'ব পাৰে।"

"বাৰু বীণাৰ যি হওক, তোমাৰ আপত্তি নাইতো?" কথাষাৰ কৈয়ে ডাক্তৰনীয়ে ক'লে "ৰে'বা, কথা পাতচোন, মই ভাতত লাগোগৈ। অ' তুমি আজি ইয়াতে ভাত খাবা দেই।"

তাৰ উত্তৰৰ অপেক্ষা নকৰি ডাক্তৰনী কোঠাটোৰ পৰা ওলাই গ'ল।

অতপৰে ৰে'বাই মনে মনে কথাষাৰ শুনি আছিল। খুৰীয়েক যোৱা দেখি ৰে'বাই লাহেকৈ ক'লে, "লীনাৰ পিছে কি কৰিব?"

"লীনাৰ? লীনাৰ কি?"

"লীনাক নিজৰা হ'বলৈ এৰি যাবনেকি? এৰা, বাইদেউ হ'ল ধুমুহা, লীনা ৰামধেনু।"

"আৰু তুমি?"

"মই? মই মৰি সূঁতি—" কৈ ৰে'বাই করুণ এটা হাঁহি মাৰিলে।

"তুমি বৰ দুষ্ট ৰে'বা—"

"মিঠা কথা কৈ অনুকম্পা কৰিবৰ চেষ্টা কৰিছে কিয়? মই জানো মই এটা মৰিসূঁতি, এদিন শুকাই যাম— মই বৈ যোৱা বাটত বনৰীয়া গছ গজি মোৰ চিন চিৰকালৰ কাৰণে ঢাকি দিব। এদিন যে মোৰ পাৰত বৈ কোনোবাই একাঁজলি পানী খাইছিল সেই কথাও সকলোৱে পাহৰি যাব।"

"বাৰু বাৰু হৈছে। ইমানবোৰ কবিতা গাব নেলাগে।" ৰে'বাৰ কপালৰ আগৰ চুলিখিনিত হাত ফুৰাই ফুৰাই কমলে ক'লে।

"কবিতা গোৱা নাই, সঁচা কথা কৈছো। কেতিয়াবা ভাবো মৰিসূঁতি নহৈ, মই যদি পুৱতিৰ এটা সৰু তৰা হ'লোহেঁতেন, তেতিয়া হ'লে লুকাই যোৱাৰ আগতে পৃথিৱীখনত অকণমান পোহৰ দি যাব পাৰিলোহেঁতেন। কিন্তু মই তাকো হ'ব নোৱাৰিলো। মই হ'লো মৰি যোৱা এটা মৰিসূঁতি।"

কমলে ক'বলৈ কথা বিচাৰি নেপালে। ৰে'বাৰ কাৰণে তাৰ বেয়া লাগিল। এনেকুৱা ধুনীয়া মনৰ ছোৱালী এজনীৰনো বেমাৰ হ'ল কিয়?

ৰে'বাৰ কাষত মনে মনে বহি থাকি সি ডাক্তৰনীক কি ক'লে এবাৰ মনত পেলাবৰ চেষ্টা কৰিলে। এৰা, সি বৰ স্পষ্ট কথাকে ক'লে। বীণাৰ মত জনা দৰকাৰ! বীণা নিশ্চয় এতিয়া বিয়া কৰাবলৈ মান্তি নহয়।

কিন্তু যদি মান্তি হয়? তেতিয়া সি কি কৰিব? সি যে বিয়াৰ কাৰণে একেবাৰে অপ্ৰস্তুত! হয়তো বীণাকেই সি বিচাৰে। কিন্তু বিয়াৰ বাহিৰে বীণাক লাভ কৰাৰ অন্য পথ জানো নাই?

এটা অন্য পথ, বিয়া নহয়। যি পথেদি গ'লে যি বীণাক তাৰ লগত পাব— পত্নী হিচাপে নহ'লেও, সঙ্গী হিচাপে। কি সেই পথ? বীণাৰ জীৱনৰ আদৰ্শ নিজৰ কৰি লোৱা? —অসম্ভৱ। সি ৰাজনীতিৰ মানুহ নহয়। তাৰ জীৱনৰ বিকাশৰ ক্ষেত্ৰ জ্ঞান-সাধনা, সংগ্ৰাম নহয়। তেন্তে সি কি কৰিব?

নহয়, বীণাক সি বাদ দিব লাগিব! কিন্তু তাৰ দেউতাক? বীণাৰ দেউতাক— তেওঁলোকে জানো মানিব?

সি পোহৰ বিচাৰিলে। সি কিবা এটা চাকৰি কৰিব আৰু তাক পঢ়াবৰ কাৰণে দেউতাকে হৃদয়া বন্ধকাৰ পৰা লোৱা ধাৰৰ টকাখিনি ঘূৰাই দিব। কিন্তু সেইটো জানো ভাল কথা হ'ব?

ৰে'বাই যেন তাৰ নোকোৱা কথাবোৰ কাণ দি শুনি আছিল। তাক মনে মনে

থকা দেখি তাই ক'লে— 'বৰকৈ ভাবিব নালাগে। বাইদেৱে এতিয়া কেতিয়াও বিয়া নকৰায়।"

"নাই, নাই, মই সেইবোৰ একো ভবা নাই ৰে'বা—" কমলে ক'লে।

"লীনাৰ কথা ভাবিছে নেকি? তেওঁৰ কথাও ভাবিব নেলাগে। আপুনি এৰি গুচি গ'লে ছোৱালী হিচাপে লীনাই বেজাৰ পাব, কিন্তু লীনা হিচাপে, তেওঁ একেই থাকিব।"

কিবা পাক লগা ৰে'বাৰ কথাবোৰ।

সি আধুনিক ডেকা। জ্ঞান-সাধনা তাৰ আদৰ্শ। সি ছোৱালীৰ কথা নাভাবে। আনকি বীণাৰ কথাও সি নেভাবে।

কিন্তু অতদিনে সি ছোৱালীৰ কথা ভবাৰ বাহিৰেনো অন্য কি কৰিছে? তেন্তে সি বৰ সাধাৰণ ধৰণৰ হৈ পৰিছেনেকি?

এজনী এজনীকৈ ছোৱালীবোৰ তাৰ চকুৰ আগত ভাহি উঠিল ঃ মন্দিৰা, অপৰা, উপমা, বীণা আৰু এই ৰে'বা! ক'তা? ইয়াৰ মাজত জ্ঞান-সাধনা ক'তা? .. বেয়া কথা— লাজ লগা কথা— অন্যায়।

তাৰ চিন্তাত বাধা দি ডাক্তৰনীয়ে তাক ভাত খাবলৈ মাতিলেহি। একো নোকোৱাকৈ সি উঠি পিছে পিছে গ'ল।

অকলৈ বহি কমলে লিখি আছিল— "আবিষ্কাৰ কৰিবলগীয়া নতুন বস্তু পৃথিৱীত একো নাই। সকলো সহজ, সকলো আৱহকালৰ নীতিৰ অধীন। সহজ আৰু অকৃত্ৰিম অৱস্থাত মানুহ এতিয়াও পশু হৈয়ে আছে। মানুহৰ আদিম অনুভূতিত পশু জীৱনৰ নিঃসঙ্কোচ গন্ধ অধিকৃত হৈ আছে। ব্যক্তিৰ জীৱনত যিটো কথা একেবাৰেই নতুন, মানৱতাৰ ইতিহাসত সি অতিকৈ পুৰণি। প্ৰকৃতিৰ প্ৰয়োজনে সংস্কাৰ নেমানে, সভ্যতা নেমানে, শিক্ষাৰ কৃত্ৰিম আৱৰণ নেমানে। সি অন্ধ, তাৰ সন্মুখত জাতি-বিজাতি, উচ্চ-নীচ, চিনাকি অচিনাকি ব্যৱধান নগণ্য। জীৱনে পূৰ্ণতা বিচাৰে, আত্ম-বিস্তাৰ বিচাৰে, জীৱনী শক্তিৰ বিকেন্দ্ৰীকৰণ বিচাৰে। কিন্তু এই পূৰ্ণতাৰ পথ আত্ম-ক্ষয়ৰ মাজেদি। নিজক ধ্বংস কৰি কৰি মানুহে সৃষ্টিক ৰূপায়িত কৰে, জীৱন প্ৰৱাহ চলন্ত কৰে। ইয়াৰ মূলতে আছে অনন্ত গতিৰ উন্মাদনা। এই গতিয়ে অপেক্ষা নকৰে, বিচাৰ নকৰে, ঘূৰি নেচায়। গতিৰ পৰিণতি গতি-- গতিৰ সমাপ্তি মহাগতিত।

মাথোন দুটা আদিম প্ৰবৃত্তি— পেটৰ ভোক আৰু দেহাৰ ক্ষুধা। দুয়োটা অন্ধ, দুয়োটা দুৰ্বাৰ! সিহঁতে বিচাৰ নেমানে, সঙ্কোচ নেমানে, সংহিতাৰ সকীয়নি নেমানে। মানুহৰ জীৱনৰ গতিচক্ৰৰ নিয়ন্তা এই দুই প্ৰবৃত্তিৰ সন্মুখত মানুহৰ সমাজৰ বাহিৰৰ ব্যৱধান খহি পৰে। পশুৰ দৰে মানুহে ক্ষুধা নিবৃত্তিত আত্মনিয়োগ কৰে। আকালত

মানুহে মানুহৰ মঙহো খায়। কামনাৰ তাড়নাত মানুহে জীৱনৰ সকলো বিসৰ্জন দিও আগ বাঢ়ি যায়। তাৰ কাৰণেই হয় ট্ৰজান ৱাৰ, মহাভাৰত— ৰামায়ণৰ যুদ্ধ, অষ্টম এড্‌বাৰ্ডৰ ৰাজ্য ত্যাগ। কিন্তু সকলো মানুহৰ জীৱনত এই দুয়ো প্ৰবৃত্তিৰ প্ৰকাশ একে, বিকাশ একে, স্বভাৱ একে। মানুহৰ সভ্যতা অতি পাতল আৱৰণ, সি ইহঁতক ঢাকি ৰাখিব নোৱাৰে।" ...

লীনা সোমাই আহিল। আজি কেইবাদিনো লীনা কমলৰ ওচৰলৈ অহা নাই।

কমলে মূৰ তুলি চালে। লীনাজনী বৰ ধুনীয়া হৈছে। তাইৰ গাল দুখনত তেজ ফুটো ফুটো। চকু দুটাও যেন আগতকৈ গাঢ় ক'লা হৈছে।

তেতিয়া সি লিখিছিল ঃ "এজনী নাৰীৰ কাৰণে পুৰুষে এখন ৰাজ্যকো বিসৰ্জন দিব পাৰে, অথচ সেই নাৰীকো এৰি যায়, আনৰ হাতত সমৰ্পণ কৰে, এমুঠি ভাতৰ কাৰণে।"

কমলে লিখা বন্ধ কৰিলে।

"আহা লীনা। তুমি যে কেইবাদিনো মোৰ ইয়ালৈ অহাই নাই।"

একো নকৈ লীনা আহি চকীখনতে বহিল।

"আপুনি লিখিছে?"

"এই অলপ।"

"কিহৰ কথা লিখিছে? এনথ্ৰপলজি?"

"ঠিক এনথ্ৰপলজি নহয়। অভিজ্ঞতা।"

"অ' তাৰ মানে বায়'লজি?"

"ওঁ ধৰা বায়'লজিয়েই। ইয়ালৈ আহি যি অভিজ্ঞতা লাভ কৰিছো।"

"মোৰ কথা লিখিছেনে?"

"ঠিক তুমি হিচাপে নহয়, এটা সত্য হিচাপে, তোমাৰ কথাও লিখিছো।"

"কিন্তু আপুনি মোৰ বিষয়ে যি লিখিছে সি সত্য নহয়।"

"তাৰমানে?" কমলে হাঁহিবৰ চেষ্টা কৰিলে।

"এৰা, সত্য নহয়। ৰাতিৰ জনহীন আন্ধাৰত যিটো ক্ষণিকৰ সত্য, পোহৰৰ সামাজিক জীৱনত সি এটা সপোন, এটা অসম্ভৱ স্মৃতি— আৰু একো নহয়।"

"তুমি কিয় তেনেকৈ কৈছা লীনা?" অলপ ক্ষুণ্ণ হোৱাৰ সুৰত কমলে ক'লে।

"এই কেইদিন মই তাকেই ভাবি পালো। ৰাতি কোনো নেথাকোতে আপুনি মোক বুকত ল'ব পাৰে, আপুনি আপুনি হিচাপে আৰু মই লীনা হিচাপে নহয়; এহাল ডেকা-গাভৰু হিচাপে। তেতিয়া হয়তো আমাৰ মাজত আদিম মানৱ নাইবা আদিম পশুৰ সম্পৰ্কৰ বাহিৰে অন্য সম্পৰ্ক নাই। তেতিয়া আমি অকৃত্ৰিম মানুহ। কিন্তু সেইজনী লীনাকে আপুনি সামাজিকভাৱে সেই একেটা উদ্দেশ্যেই গ্ৰহণ কৰিব নোৱাৰে। পাৰিব জানো?"

লীনাৰ কথা শুনি কমল স্তম্ভিত হৈ গ'ল। এই সৰু লীনাজনীয়ে এইবোৰ কথাও ভাবিব পাৰিছেনে?

"কিন্তু আমি যদি পোহৰৰ সমাজখনৰ অস্তিত্ব স্বীকাৰ নকৰো?"

"আপুনি আৰু মই স্বীকাৰ নকৰিলেই সমাজৰ অস্তিত্ব নোহোৱা নহয়। সমাজ আমাতকৈ বহুত ডাঙৰ।"

"তেন্তে কি কৰিবা?" কমলে যেন উত্তৰটো জানিবৰ কাৰণেই সুধিলে।

"যদি মানুহৰ মানুহ বোলা চিনাকিটোৱেই সত্য, তেন্তে সেই সত্যক প্ৰতিষ্ঠা কৰিবৰ কাৰণে–" লীনা অলপ ৰ'ল। কমলে সুধিলে "কি? সংগ্ৰাম?"

"এৰা, সংগ্ৰাম, অৰ্থাৎ ৰিভলিউচন।"

"ইয়াৰ কাৰণেই ৰিভলিউচন কৰিব লাগেনে?" কমলে কথাষাৰ পাতলাই দিবৰ চেষ্টা কৰিলে।

"অন্য পথ জানো আছে? ধৰ্মই মানুহবোৰক ভাগ ভাগ কৰিলে। সমাজে মানুহক ভাগ ভাগ কৰিলে, সভ্যতাই মানুহক বিভিন্ন শ্ৰেণীভুক্ত কৰিলে। এই সকলোবোৰ সকলো মানুহৰ এক হোৱাৰ পথত বাধা।"

"তুমি বাৰু কি বিচৰা লীনা?"

"মই নহয়, মোৰ নিচিনা তলত পৰি থকা, মানুহ হৈয়ো মানুহ নোহোৱা সকলোৱেই একেটা বস্তুকে বিচাৰে-- এখন নতুন পৃথিৱী, য'ত সকলো সমান, সকলো মানুহ।"

"তুমি বৰ চঞ্চল হৈ পৰিছা দেখিছো। অ' আজি আবেলিকৈ ফুৰিবলৈ যাবা?" প্ৰসঙ্গটো অন্য ফালে নিবৰ কাৰণে কমলে ক'লে।

"যাব পাৰো। ৰে'বাৰ কেনেকুৱা এতিয়া?"

"ভাল হৈছে অলপ। অ' সিদিনা যে নাচ চাবলৈ যাওঁতে ৰে'বাই মোক তোমাৰ লগত দেখিলে, তাৰ পৰা ৰে'বাৰ মোৰ ওপৰত বৰ খং?

"হোৱা স্বাভাৱিক।"

"কিয়?"

"সেইটো তিৰোতাৰ স্বভাৱ।"

"তেন্তে এই স্বভাৱ লৈনো তোমালোকে কি নতুন পৃথিৱী সাজিবা?"

"তেতিয়াও অৱশ্যে মানুহৰ দুখ-বেজাৰ, ঈৰ্ষা-আনন্দ থাকিব। কিন্তু আজি যি কাৰণত ৰে'বাই আপোনাক বা মোক বেয়া পাইছে, তেতিয়া আৰু সেই কাৰণত বেয়া নেপায়।"

"তাৰ মানে?"

"তাৰমানে আজি ৰে'বাৰ অভিযোগ আপুনি এজনী নগা ছোৱালীক মৰম কৰাৰ কাৰণে। আপোনালোকৰ সমাজৰ এজনী ছোৱালীক তেনেদৰে মৰম কৰা হ'লে ৰে'বাই

সিমান বেয়া নেপায়।"

"সিদিনাৰ নাচবোৰ কিন্তু বৰ ভাল লাগিল মোৰ। বে'চ ধুনীয়া কল্পনা, আৰু ধুনীয়া নাচ।"

"ওঁ, সেইবোৰ নাচ আৰ্ট চৰ্চাৰ কাৰণে ৰচনা কৰা নহয় নহয়, সেইবোৰ জীৱনৰ সহজ প্ৰকাশ, সেই কাৰণেই ধুনীয়া।" এনেকুৱা কঠিন ভাৱাত কথা কোৱা দেখি কমলে লীনাৰ মুখলৈ চালে।

"সেই চিকাৰ কৰিবলৈ যোৱা নাচটো বৰ ধুনীয়া নহয়নে লীনা?" কমলে বুজিলে কিবা এটা অকাৰণ অভিযোগত আজি লীনা অলপ উত্তপ্ত হৈ আছে? গতিকে পাতলীয়া কথা কৈ কমলে লীনাক সহজভাৱে ল'বৰ চেষ্টা কৰিলে।

"হয়, সেইটো নাচ মোৰো ভাল লাগে। সৰুৰে পৰা ভাল লাগে। নাচটোত এটা ৰিভলিউচনাৰী ছন্দ আছে, নহয়নে?"

"ৰিভলিউচনাৰী ছন্দ? মানে?"

"সেইযে শক্তিবান হাতেৰে বলিষ্ঠ জন্তুবোৰ বধ কৰাৰ আনন্দটো। ৰিভলিউচনাৰী নহয় জানো? সেই নাচটো দেখিলে মোৰ মনত লাগে, যদি সেই যাঠি-কাঁড় নিৰ্বাক জন্তুলৈ নেমাৰি, আমাক ঠগি, শুহি, গচকি খাই থকা মানুহবোৰলৈ মাৰিব পাৰিলোহেঁতেন! তেতিয়াহে সি প্ৰকৃত নাচ হ'লহেঁতেন।"

"তুমি অবাক কৰিছা লীনা। এইবোৰ তুমি কি কথা ভাবিছা?"

"কিয় ক'ব নোৱাৰো আজি কিছু দিনৰ পৰা মই কথাবোৰ এই দৰেই ভাবিছো। আমাৰ মানুহবোৰৰ দুখ-কষ্ট, সিহঁতৰ পশুৰ দৰে জীৱন-যাপন দেখিলেই মোৰ প্ৰাণটো চঞ্চল হৈ উঠে। সিপিনে মানুহ আকাশত উৰি ফুৰিছে, আৰু আমি কাপোৰ পিন্ধিবলৈকো শিকা নাই। তাৰ মানেই জানো মানৱ-সভ্যতা? নগৰ-চহৰৰ কেইটামান মানুহ সভ্য হ'লেই মানৱ সমাজে সভ্যতা অৰ্জন কৰিছে বুলি কোৱা বৰ হাঁহি উঠা কথা।"

হাঁহি কমলে ক'লে, "তুমিও তেন্তে ৰিভলিউচন কৰিব খোজা?"

"আপুনি হাঁহিছে! আপুনি ভাবিছে ৰিভলিউচন অকল আপোনালোকেহে কৰিব পাৰে। আমি চিৰদিন এনেকৈয়ে থাকিম! কিন্তু চাব— আমি যিমান সহজ, সিমান কঠিন। এবাৰ যদি কিবা এটাত ধৰো, তাত আৰু হোহকা-পিচলা নকৰো।"

কমলে লীনাৰ মুখলৈ চালে। লীনাৰ মুখখন গোলাপ ফুল যেন ৰঙা হৈ উঠিছে। নাকৰ আগত এটোপা ঘাম বিৰিঙি উঠিছে। লীনাৰ চকু দুটা উজ্জ্বল হৈ উঠিছে। লীনাক শান্ত কৰিবৰ উদ্দেশ্যে কমলে ক'লে, "মই যামগৈ নহয় লীনা"—

"মই জানো।"

"মই গুচি গ'লে তোমাৰ ভাল লাগিব, নহয়?"

"ওঁ লাগিব।"

"মাৰ কিন্তু বেয়া লাগিব।"

"হয়।"

লীনাৰ কথা শুনি কমল মনে মনে থাকিল। অলপ পৰৰ নিস্তব্ধতাৰ পিছত লীনাই সুধিলে, "ৰে'বাৰ বায়েক বীণাক আপুনি চিনি পায়?"

"ওঁ— কিয়?"

"তেওঁক ময়ো চিনি পাওঁ। এবাৰ ইয়ালৈ আহিছিল।"

"অ' হয়নেকি?"

"তেওঁ মোলৈ তেওঁলোকৰ কাগজ-পত্ৰ আৰু কিতাপ সদায় পঠিয়ায়।"

কমলৰ গাটো যেন হঠাৎ ভৰিৰ ফালৰ পৰা চেঁচা হৈ আহিল। তেন্তে কি লীনাও বীণাৰ আদৰ্শৰ ভক্ত?

"অ' হয়নেকি?"

"ওঁ। কাগজবোৰত বহুত সঁচা কথা লিখে। সেইবোৰ পঢ়ি পঢ়ি মই বুজিব পাৰিছো আমি কিয় এতিয়াও এনেকুৱা হৈ আছো।"

কমলে একো নেমাতিলে। যি কথাবাৰ ভৈয়ামৰ বীণাৰ কাৰণে সত্য, সেই কথাবাৰ এই নগাপাহাৰৰ লীনাৰ কাৰণেও সত্য হ'ব পাৰে কেনেকৈ? একেই আস্থা আৰু বিশ্বাসেৰে যিবাৰ কথা বিভিন্ন মানুহে গ্ৰহণ কৰিব পাৰে, সি জানো সত্য নহৈ পাৰে? যি নতুন যুগৰ, যি নতুন সভ্যতাৰ সপোনত আজি বিভিন্ন ঠাইত জনসাধাৰণ নতুন দৃঢ়তাৰে আগ বাঢ়িছে, সিয়ে জানো একান্ত, সিয়ে জানো আবিসম্বাদী?

নিস্তব্ধতা ভঙ্গ কৰি লীনাই ক'লে, "পৃথিৱীৰ অন্য ঠাইত কি হৈছে আমাৰ মানুহে তাৰ একো গম নেপায়। কিন্তু পৃথিৱীৰ অন্যান্য মানুহৰ যিবোৰ সমস্যা সেইবোৰেই আমাৰো সমস্যা। মই বুজিব পাৰিছো, আৰু মই আমাৰ মানুহবোৰকো বুজাই কৈছো।"

'ওঁ! তাৰ পিছত?"

"আমাৰ মানুহবোৰ সজাগ হৈ থাকিব। ভৈয়ামৰ মানুহে যদি কেতিয়াবা ৰিভলিউচন কৰে, আমিও তাত যোগ দিম।"

"ভৈয়ামৰ মানুহেনো কিয় ৰিভলিউচন কৰিব?"

"আৱশ্যকমতে খাবলৈ, পিন্ধিবলৈ, থাকিবলৈ নেপালে ৰিভলিউচন নকৰিব কিয়?"

এইবাৰ কমল নীৰৱ হৈ গ'ল। বিপ্লৱ নে আত্মহত্যা? যুগ যুগৰ সঞ্চিত শিলাময় নীতিৰ বিৰুদ্ধে কিছুমান অনাহাৰী, অৰ্দ্ধাহাৰী, অশিক্ষিত মানুহে সংগ্ৰাম কৰি জয়ী হ'ব পাৰিব জানো? মানুহৰ ইতিহাস দাৰিদ্ৰ্য, অনাটন, অভাৱৰ বিৰুদ্ধে যুঁজাৰ ইতিহাস। অতদিনে মানুহে দাৰিদ্ৰ্যৰ, অবিচাৰৰ বিৰুদ্ধে যুঁজি আহিছে— ব্যক্তিগতভাৱে— জয়ী হ'ব পৰা নাই। কিন্তু নতুন সভ্যতাৰ সপোন দেখা এই সৰ্বহাৰা দলে যুঁজ আৰম্ভ কৰিছে মুঠি বান্ধি, সকলো একেলগ হৈ— পৃথিৱীৰ সকলো একেলগ হৈ। তেন্তে

সংগ্ৰামৰ ফলাফল? ইহঁত জয়ী হ'ব জানো?

ভালেমান পৰৰ মূৰত কমলে এনেয়ে ক'লে, "তুমি তেন্তে ৰিভলিউচনাৰী কাগজ পত্ৰ খুব পঢ়িছা লীনা?"

"খুব পঢ়া নাই! ক'ত পাবনো? মুকলিকৈ পঢ়িবলৈ নিদিয়ে নহয়। চুৰকৈহে পঢ়িছো। বীণাই যি পঠিয়ায় তাৰ বাহিৰেনো ইয়াত সেইবোৰ কিতাপ ক'ত পাব।"

"আমাৰ তালৈ ব'লা। তাত বহুত কিতাপ পাবা।" "মই যি পঢ়িছো তাৰ পৰা বুজিছো কিতাপ পঢ়ি শিকিবলগীয়া একো নাই। নিজৰ বিষয়ে অলপ ভাবি চালেই আমি সকলো বুজিব পাৰিম। আনকি কিতাপত নথকা বহুত কথাও আমাৰ জীৱনৰ মাজত আমি দেখিবলৈ পাম।"

"তেন্তে মোৰ লগত নোযোৱা?"

"এৰা, আপোনাৰ লগত কিজানি যোৱা নহ'ব। আপুনিতো আমাৰ লগৰ নহয়।"

"কিয়?"

"মই বুজিছো নহয় কিয়। আপুনিও বুজিছে। বাৰু মই যাওঁ।" তাৰ উত্তৰলৈ অপেক্ষা নকৰি লীনা গুচি গ'ল। কমলে একেথৰে লীনা যোৱাৰ ফালে চাই ৰ'ল।

এই সহজ সৰল লীনাজনী। তায়ো বিপ্লৱৰ কথা ভাবে, তায়ো ৰিভলিউচনৰ কথা ভাবে!

সকলোৱেই দেখোন সেই একেটা পথতে আগ বাঢ়িছে! তেন্তে সিয়েই মাথোন অকলশৰীয়া নেকি? লীনায়ো যদি ক'ব পাৰে, 'আপোনাৰ লগত কিজানি যোৱা নহ'ব- - তেন্তে তাৰ লগত যাওঁতা আছে কোন?

সি কোন পথ ল'ব? তাৰ নিজৰ পথত দেখোন কোনো নাই— সি অকল- একেবাৰেই অকল। বাকী সকলোৱে অন্য পথ বাছি লৈছে। বিপদ-সঙ্কুল, অনিশ্চিত, দুৰ্গম পথ— ৰিভলিউচনৰ পথ।

কমলে অলপ অস্বস্তি বোধ কৰিলে। বাতৰি কাকতত নিতৌ প্ৰকাশ হোৱা বাতৰিবোৰ যেন কেৱল বাতৰি নহয়, সেইবোৰ জীয়া মানুহৰ জীয়া কথা। সেয়ে যদি হয়, তেন্তে সি জানো নিজক আঁতৰাই ৰাখিব পাৰিব? দেশে দেশে আৰম্ভ হৈছে ধনতন্ত্ৰৰ বিৰুদ্ধে, অত্যাচাৰ, উৎপীড়ন, শোষণৰ বিৰুদ্ধে নিৰ্ভীক, নিৰঙ্কুশ বিপ্লৱ। মুষ্টিমেয় এদল সুবিধাবাদীৰ বিৰুদ্ধে সজাগ হৈ উঠিছে হেজাৰ হেজাৰ নিষ্পেষিত জন ।। ধৰ্মৰ ভণ্ডামি, সমাজৰ ভুৱা, জাতি বৰ্ণৰ কৃত্ৰিম সংহিত্যৰ বিৰুদ্ধে হাতত তৰোৱাল লৈ থিয় দিছে মানৱতাৰ পৰা বঞ্চিত মুক জনসাধাৰণ। নতুন সভ্যতা, নতুন সমাজ, নতুন ধৰ্মৰ স্পষ্ট অন্বেষণত মানুহ বিপ্লৱগামী হৈ উঠিছে। নিৰ্বিবোধ, দুৰ্বাৰ দুৰ্দম।

কমলে কি কৰিব? কি কৰিব? পলাব? ক'ত? পুথিৰ আঁৰত? জ্ঞানৰ আঁৰত? প্ৰেমৰ আঁৰত? সত্যৰ আঁৰত? ... কি কৰিব?

আন্ধাৰ ৰাতি, কিন্‌কিনীয়া বৰষুণ, অলপ অলপ জাৰ পৰিছে। হাতত কিছুমান কাগজ লৈ শ্ৰীনাথে খোজ দিছে মাজৰ গাঁৱৰ ফালে। ছুমাইল যাব লাগিব। তাৰ হাতৰ কাগজবোৰ বৰ গোপনীয় নহয়, কিন্তু জৰুৰী। জয়পুৰ বাগানৰ বনুৱাবোৰে ধৰ্মঘটৰ সিদ্ধান্ত লৈছে। ধৰ্মঘট আৰম্ভ কৰাৰ তাৰিখো একপ্ৰকাৰ ঠিক কৰি পেলাইছে।

জয়পুৰৰ বনুৱাবোৰৰ কোনো বিশেষ সংগঠন নাই। ধৰ্মঘট আৰম্ভ কৰিলে সিহঁতৰ খোৱাৰ অসুবিধা হ'ব। সাঁচতীয়া পইচা বা সাঁচতীয়া ধান একেবাৰেই সিহঁতৰ নাই। মাজৰ গাঁৱৰ মানুহৰ ধান আছে। সিহঁতৰ পৰা ধান আনি বনুৱাবোৰক নিদিলে ধৰ্মঘটকাৰীহঁত জয়ী হোৱা টান। গতিকে তাৰ ৰাইজক বুজাই বঢ়াই কিছু ধান সংগ্ৰহ কৰাৰ প্ৰয়োজন।

সকলো নিজ নিজ কামত ব্যস্ত। এই কাম কৰিবৰ কাৰণে শ্ৰীনাথৰ বাহিৰে আৰু কোনো নাই। আজি প্ৰায় দহ-বাৰ দিন মাধৱ আৰু অপৰাৰ কোনো দেখা দেখি নাই। সিহঁত ক'ত আছে, কি কৰিছে কোনোৱে নেজানে।

ৰাতি প্ৰায় এঘাৰ বজাত শ্ৰীনাথ গৈ মাজৰ গাঁও পালেগৈ। শ্ৰীনাথ পোনাই গৈছিল হেমকান্তৰ ঘৰলৈ। হেমকান্ত গাঁৱৰ পোষ্ট মাষ্টৰ। আজি প্ৰায় চৈধ্য বছৰ ধৰি গাঁৱৰ শাখা পোষ্ট অফিচটোত কাম কৰিছে। কুৰি টকা দৰমহা পায়। ল'ৰা-ছোৱালী ছটা। ডাঙৰ ছোৱালীজনী দিবৰ হ'ল, কিন্তু দৰা পোৱা নাই।

হেমকান্ত তেতিয়া শুলে। চাৰিউফালে নিমাত নিতাল। গাঁৱৰ অন্যান্য মানুহবোৰো শুই নিঃপালি দিলে। লাহে লাগে গৈ দুৱাৰ মুখত ৰৈ শ্ৰীনাথে সৰুকৈ মাতিলে "হেম দাদা, অ' হেমদাদা।" দুবাৰমান মতাৰ পিছত টোপনিৰ পৰা সাৰ পাই হেমকান্তই শোৱাৰ পৰাই মাত দিলে, "কোন?"

"শ্ৰীনাথ। দুৱাৰ মেলা চোন।"

শ্ৰীনাথৰ নাম শুনি হেমকান্ত ঢহ্‌মহাই উঠি আহিল আৰু দুৱাৰখন মেলি দিলেহি।

"বৰ টোপনিয়ে ধৰিছিল পায়। আহ, ভিতৰ সোমাই আহ।" শ্ৰীনাথ ভিতৰ সোমাই আহিল। হেমকান্তই দুৱাৰখন বন্ধ কৰি দিলে।

"অলপ বৰষুণ দিয়া নাইনে?"

"অলপ অলপ দিছে। পিছে মোৰ ৰ'বৰ সময় নাই। আকৌ ঘূৰি যাব লাগিব।"

"ইমান ৰাতিনো আৰু কি ঘূৰি যাবি? পুৱা সোনকালে ঘূৰি গ'লে নহ'ব জানো?"

"কালিলৈ মোৰ স্কুল খোলা আছে। ৰাতি পুৱা গ'লে পলম হ'ব। আৰু

কোনোবাই মই ইয়ালৈ অহা কথাটো গম পালেও বৰ ভাল নহ'ব।" কথাবাৰ কৈ শ্ৰীনাথে চোলাৰ ভিতৰ ফালে থকা কাগজ মুঠা উলিয়ালে আৰু সেইখিনি হেমকান্তলৈ আগবঢ়াই দি ক'লে, "এইখিনি বিলাই দিব লাগে।"

"কিহৰ?"

"তাতে সকলো লেখা আছে।"

"আৰু?"

"মই আকৌ পৰহিলৈ আহিম। ধান যি পাৰা গোটাবা।"

"ধৰ্মঘট তেনেহ'লে হ'ব?"

"আৰু অন্য পথ নাই। চাহেবে দাবী স্বীকাৰ কৰা নাই।"

"বাৰু তেন্তে।"

"দিদাৰত কমাৰ আছে নহয়।"

"ওঁ কিয়?"

"তাকো কিছু কাগজ দিবা। তাৰ তালৈকো মানুহ আহে নহয়।"

"বাৰু, তাৰ দিহা মই কৰিম।"

"তেনেহ'লে মই আৰু দেৰি নকৰো, যাওঁ। ৰাতি পুওৱাৰ আগতে পাবগৈ লাগে।"

"অলপ বহ। চাহ পানী এটাপাকে খাই যা। জাৰো হৈছে।"

"তেনেহ'লে সোনকাল কৰা।" দুয়ো ভিতৰলৈ সোমাই আহিল। হেমকান্তই কাকো নজগালে। নিজেই জুইকুৰা জ্বলালে আৰু সৰু টেকেলিটো জুইৰ ওপৰত তুলি দিলে।

সিহঁত দুয়ো সৰু সৰুকৈ কথা পাতিব ধৰিলে। গাঁৱত নানা কাণ্ড ঘটিছে। ফন্নুৰ মিস্ত্ৰীৰ ডাঙৰ ল'ৰাটো সন্নিপাত হৈ মৰিল। বেচেৰা বৰ দুখীয়া আছিল। কফিনৰ কাপোৰ কিনিবলৈকো পইচা নাছিল। ইপিনে কাপোৰৰ দামো বৰ বেছি। গজে দুটকাৰ কমে লং ক্লথ পোৱা নেযায়। কাপোৰো লাগে বাৰ নে তেৰ গজ। সি লাজ মান কাতি কৰি দুই-তিনি ঠাইত বিচাৰিলে, কিন্তু সিমানখিনি টকা গাঁৱৰ কাৰ হাততনো জমা হৈ আছে? উপায় নেপায় সি জপাই-পেৰাই যি চাদৰ চেলেং আছিল তাৰেই কোনোমতে পুতেকৰ শটো ঢাকি পুতি থলেগৈ। দুখ লগা কথা, এৰা, বৰ দুখ লগা কথা। মৰাৰ সৎকাৰ কৰিবৰ শক্তিও গাঁৱৰ মানুহৰ নোহোৱা হ'ল।

দেবেন দোকানীয়ে হ'লে বহুত টকা কৰিছে। যুদ্ধৰ দিনৰ পৰা কনট্ৰলৰ দোকান চলাইছে। চেনি, কেৰাচিন, দাইল, নিমখ সকলোতে লাভ মাৰে। এতিয়া বোলে পকাঘৰ তোলে।

মুহিধৰ আৰু সৰু ল'ৰাৰ মোকৰ্দমা লাগিছে। সৰু ল'ৰাৰ মাজু ছোৱালীজনীক ফুচুলাই নি ৰবীন মহৰীক দিছিলগৈ। বৰ ডাঙৰ মোকৰ্দমা হৈছে। মুহিধৰৰ কি শাস্তি

হয় ঠিক নাই।

সিপৰীয়া গাঁৱত গোসাঁই-ঈশ্বৰ বাহৰ কৰি আছেহিঁ, আজি পাঁচ দিন। গাঁৱৰ ৰাইজে খোৱাৰ লগৰে ধান-চাউল বেচি কৰ-পচা দিছে।

আৰু নানা কথা। শ্ৰীনাথে বেছি কথা নক'লে। মাথোন শুনি গ'ল।

চাহ হ'ল। হেমকান্তই চাহ বাকিলে। বাটি এটাত অকণমান গুৰ আছিল, তাকে আগবঢ়াই দিলে। গাখীৰ নোহোৱা ৰঙা চাহটোপাত শোহা এটা মাৰি শ্ৰীনাথে ক'লে, "আমাৰ গাঁৱৰ মানুহে পঢ়েনে" "কিয় নপঢ়িব!" মহাভাৰত পঢ়াদি পঢ়ে! পঢ়ি শেষ হ'লে ঢ়াৰি পাটিৰ তলত লুকাই থয়।"

"তেনেহ'লে এইখিনি কাগজো বিলাই দিবা। মই আৰু পলম নকৰো, যাওঁ।"

শ্ৰীনাথ উঠিল।

লগতে হেমকান্তও উঠিল।

"পিছে সঁচাকৈয়ে বাৰু শ্ৰীনাথ, এইবোৰ যে কৰিছোহঁক আমাৰ কিবা লাভ হোৱাৰ আশা আছে জানো?" হেমকান্তই সুধিলে।

"এতিয়ানো আৰু সেই কথা সুধিবৰ সময় আছেনে? লাভ জানিবা নহ'লেই হানি জানো কিবা হৈছে?"

হেমকান্তই ক'লে, "এৰা।"

কিন্‌কিনীয়া বৰষুণ জাক তেতিয়াও এৰা নাই। বাহিৰত ঘোপমৰা আন্ধাৰ। বাহিৰৰ ফালে চাই হেমকান্তই ক'লে "বৰ আন্ধাৰ দোখোন। তইনো এই আন্ধাৰ ৰাতিখন কি যাবি! অলপ পৰ চকুৰ পোৰণিকে মাৰ নিয়া। দোকমোকাতে উঠি যাবি।"

"নেলাগে, সময় পাওঁ যদি ঘৰতে শুমগৈ। মই যাওঁ—"

"বাৰু যা তেনেহ'লে।"

আন্ধাৰৰ মাজত শ্ৰীনাথ অদৃশ্য হৈ গ'ল।

অলপ পৰ সেই আন্ধাৰৰ ফালে চাই থাকি হেমকান্তই সৰু এটা হুমুনিয়াহ কাঢ়ি দুৱাৰখন বন্ধ কৰিলে। ইতিমধ্যে হেমকান্তৰ ঘৈণীয়েক ৰেৱতীয়ে সাৰ পাইছিল। বিছনাৰ পৰাই ৰেৱতীয়ে সুধিলে, "এই ৰাতি দুপৰখন কোননো আহিছিল?"

"শ্ৰীনাথ মাষ্টৰ।"

"গ'ল হ'বলা?"

"ওঁ।"

আকৌ নিস্তব্ধতা। চাকিটো আগত লৈ হেমকান্তই শ্ৰীনাথে দি যোৱা কাগজবোৰ পঢ়াত লাগিল। ৰেৱতীৰ চকু আকৌ মুদ খালে।

ইতিমধ্যে এদিন হৃদয়া বৰুৱাক চাহাবে নিজৰ বঙলালৈ মাতি পঠিয়ালে। চাহাবৰ

ভাভ আৰু এজন অচিনাকি মানুহ আছিল। বৰুৱাই তেওঁক চিনি নেপায়।

বৰুৱা গৈ পালত অন্য বাহিৰা কথাৰ অৱতাৰণা নকৰি চাহাবে ক'লে, "বৰুৱা, আপুনি বুজিবই পাৰিছে ঘটনাই কোন ফালে ঢাল লৈছে। সিহঁতে যিমানবোৰ দাবী কৰিছে, সিমানবোৰ মানি ল'বলৈ হ'লে আমাৰ বাগিচা আমাৰ কাৰণে নহৈ সিহঁতৰ কাৰণেহে পতা হ'ব।"

"হয়"— বৰুৱাই ক'লে।

"আগেয়ে কুলিবোৰ এনেকুৱা নাছিল। বাহিৰৰ মানুহে শিকাই শিকাই ইহঁতক বেয়া কৰিলে।"

"কোন বাহিৰা মানুহেনো শিকাব? কাকোতো আহিবলৈ দিয়াই নেযায়।"

"যায়। আৰু তাকে কবৰ কাৰণেহে আপোনাক মাতি আনিলো। এখেত চি, আই, ডিৰ মানুহ। আপুনি কিজানি চিনি নাই পোৱা। জয়কান্ত মহৰী নামে আজি দুমাহ আমাৰ বাগানত কাম কৰিছে এখেতেই।"

কথাষাৰ শুনি বৰুৱা অলপ বিস্মিত হ'ল। মানুহজনৰ মুখলৈ বেচ তীক্ষ্ণভাৱে চালে। তেওঁৰ মনত লাগিল যেন মানুহজনক তেওঁ ক'ৰবাত কাহানিবা দেখিছিল। তাৰ পিছত বৰুৱাই চাহাবৰ মুখলৈ চাই ক'লে, "হয়।"

"কুলিবোৰক এইবোৰ দাবী কৰিবলৈ শিকাই দিছে আপোনাৰ ডাঙৰ জীয়েক বীণাই।"

বৰুৱাৰ গাটো যেন হঠাৎ হিম হৈ গ'ল। মিছা কথা, বীণাৰ কি দৰকাৰ পৰিছে এইবোৰ কৰিবৰ? এইবোৰ সকলো চি, আই, ডিৰ চাকৰি ৰখাৰ বুদ্ধি।

বৰুৱাই ক'লে, "কিন্তু বীণা যে"—

হাঁহি চাহেবে ক'লে, "মই বুজিছো বীণা সৰু ছোৱালী, কি কৰিছে নিজেই বুজা নাই। আৰু হয়তো সেইবোৰ কৰাত বৰ আৰ্ণেষ্টো নহ'ব পাৰে। কিন্তু বীণাৰ কাৰণে নহ'লেও, আমাৰ কাৰণে ইয়াৰ ফলাফল বৰ বিপজ্জনক হ'ব পাৰে।"

বৰুৱাই নিশ্চলভাৱে কথাবোৰ শুনি গ'ল। চি;-আই, ডি জনো বৰুৱাৰ দৰেই নীৰৱ।

পুনৰ চাহাবে ক'লে, "আপুনি চিন্তা কৰাৰ প্ৰয়োজন নাই। কথাটো হৈছে কি আপুনি বীণাৰ ওপৰত অলপ চকু ৰাখিব আৰু সেইবোৰ নকৰিবলৈ অলপ সাৱধান কৰি দিব। বীণা ভাল ছোৱালী, আপোনাৰ কথা নুশুনি নেথাকে।"

"কিন্তু বীণাই যে সেইবোৰ কৰিছে মোৰ বিশ্বাস নহয়।"—বৰুৱাই ক'লে।

"বিশ্বাস নহ'বৰে কথা। কিন্তু আজি কালিৰ ল'ৰা-ছোৱালীক বুজাও টান, বিশ্বাস কৰাও টান। মই ভাল প্ৰমাণ নোপোৱা হ'লে আপোনাক নকওঁ।"

বৰুৱা চিন্তান্বিতভাৱে নীৰৱ হ'ল।

অতপৰে মনে-মনে থকা চি, আই, ডি জনে মাত লগালে, "বীণাৰ জানো কলেজ

খোলা নাই? সোনকালে কলেজলৈকে পঠিয়াই দিয়া ভাল হ'ব?"

"হয়, ময়ো তাকে ভাবিছো।"

"অৱশ্যে তেওঁ গ'লেও আমাৰ বিপদ নকমে, আপোনাৰহে কমিব।"

"অৰ্থাৎ?"

"বীণাৰ লগত আৰু কেইবাজনো আছে। বীণা লগত থকাৰ কাৰণেই আমি ধৰা নাই। আমি বাট চাইছো, তেওঁ আঁতৰি যাবৰ কাৰণে।"

"কলেজত পঢ়া ছোৱালী কিবাকিবি কৰি ফুৰে। কিন্তু এইবোৰ যে কৰি ফুৰিছে।"

"আপুনি কোনো ভাবিব লগা নাই; মিষ্টাৰ বৰুৱা। এইবোৰ আজি-কালিৰ সাধাৰণ কথা, আৰু কলেজীয়া ল'ৰা-ছোৱালীৰ আজিকালি সেইবোৰ একৰকম বিলাসিতা। আপুনি ক'লেই এৰি দিব।"

"হয়—" আধা নিশ্চিতভাৱে বৰুৱাই কথাষাৰ ক'লে।

বৰুৱাক অলপ চিন্তান্বিত যেন দেখি চতুৰ চাহেবে অন্য কথা উলিয়ালে। বিলাতত বৰ্ত্তমান বনুৱা সমস্যাই কেনে ৰূপ লৈছে, তেওঁ তেওঁৰ বাগানৰ কুলিবোৰৰ অৱস্থাৰ উন্নতি কৰিবৰ কাৰণে কি নতুন স্কীম ভাবিছে, দক্ষিণ ফালে বাগিচাখন আৰু কিমান বহল কৰিব পৰা যাব আদি নানা ধৰণৰ অসংলগ্ন কথা। বৰুৱাই চাহাবৰ কথা শুনি গ'ল যদিও বিশেষ একো মন্তব্য প্ৰকাশ নকৰিলে। অৱশেষত তেওঁ দুয়োৰে পৰা বিদায় লৈ গুচি আহিল।

ভালেমান চিন্তাই তেওঁক জুমুৰি দি ধৰিলেহি। বীণাই তেন্তে অত দিনে সেইবোৰ ৰাজনীতিকে কৰিছে। নাই, হয় দুদিনমানতে বীণাৰ বিয়া দিব দিব লাগিব, নাইবা কলেজলৈ পঠাই দিব লাগিব। এইবোৰ পাগলামি কৰিবলৈ এৰি দিয়া অন্যায়।

বীণা ঘৰতে আছিল। বৰুৱা আহি ঘৰ পায়েই মাতিলে— "বীণা—"

"কি দেউতা"।

"চাওঁ শুনচোন।"

বীণা আহি বৰুৱাৰ ওচৰত ৰ'লহি। বীণা কিবা এটা কামত ব্যস্ত আছিল।

"তই এতিয়া কিবা কৰিছনেকি?"

"একো নাই কৰা। মই অলপ ওলাই যাবহে খুজিছিলো।"

কথাষাৰ শুনি যেন বৰুৱাৰ খং উঠিল, তথাপি শান্তভাৱেই তেওঁ ক'লে, "ক'লৈ যাব খুজিছিলিনো?"

"অলপ কাম আছিল দেউতা।"

"তইনো এইদৰে সদায় বাহিৰত ঘূৰি ফুৰি কি কৰি ফুৰিছ? কলেজ জানো খোলা নাই?"

"খুলিছে।" সৰুকৈ বীণাই ক'লে।

"তই পিছে কোন দিনা যাবি?" বীণাৰ মুখলৈ নোচোৱাকৈয়ে বৰুৱাই ক'লে।

"মই কেইদিনমান দেৰি কৰি যাম বুলি ভাবিছো।"

"কিয়?"

"ইয়াত অলপ কাম আছে। কামটো শেষ হ'লেই যাম বুলি ভাবিছো।"

"ইয়াতনো তোৰ কি কাম আছে?"

"অলপ কাম আছে দেউতা—" সৰুকৈ বীণাই ক'লে।

বৰুৱা অলপ গহীন হ'ল আৰু অলপ কঠিন মাতেৰেই ক'লে, "মই শুনিছো, তই কলেজ চলেজ খতি কৰি কি কাম কৰি ফুৰিছ। শেষত তোৰ লগতে ময়ো জেললৈ যাব লাগিব।"

বৰুৱাৰ কথা শুনি বীণা স্তব্ধ হৈ গ'ল। কথা তেনে বাহিৰ ওলাইছে। বৰ আচৰিত হ'ব লগা বা ভয় কৰিবলগীয়া নাই। বীণাহঁতে কোনো অনিয়ম, অন্যায় কৰিবলৈ ওলোৱা নাই। ধৰ্মঘট কোনো বে-আইনী কাম নহয়। নিৰস্ত্ৰৰ সিয়ে একমাত্ৰ অস্ত্ৰ! হয়তো চাহাবে গম পাইছে। কিন্তু তাৰ বাবে ইমান ভয় কৰিব লগা কি আছে? বাপেকৰ মুখৰ ফালে চাই বীণাই শান্তভাৱেই ক'লে, "আমিনো কি কৰিছো দেউতা?"

"মই কি জানো, তই কি কৰি ফুৰিছ। চাহাবে সকলো গম পাইছে। বাগানৰ কুলিৰ মাজত যদি কিবা গণ্ডগোল হয়, তাৰ বাবে চাহাবৰ একো হানি নহয়, হানি হ'ব মোৰ।"

"আপোনাৰ একো হানি নহয়। কুলিয়ে পাবলগীয়াখিনি কুলিয়ে দাবী কৰিব। আপুনি থাকিলেও কৰিব, অন্য মেনেজাৰ থাকিলেও কৰিব, মই ক'লেও কৰিব, মই নক'লেও কৰিব।"

"এনেয়ে কৰে যদি কৰক। তই সিহঁতৰ মাজত ঘূৰি ফুৰিব নেলাগে। আজি কালি দিন বেয়া। কিহৰ পৰা কি হয়গৈ বুজিব নোৱাৰি। তই যিমান সোনকালে পাৰ কলেজলৈকে যাগৈ।"

"যাম দেউতা। পিছে অন্ততঃ আৰু দহদিন মই থাকিব লাগিব।"

"কিয়?"

"মোৰ অলপ কাম আছে, আধা কৰা হৈছে। সেইখিনি শেষ কৰিয়ে যাম।"

"যদি শেষ নকৰিলেই নহয় তেন্তে থাক। পিছে বাহিৰত ঘূৰি নুফুৰিবি।"

বৰুৱাই আৰু একো নক'লে। বৰ কঠিন হ'বৰ চেষ্টা কৰিলে যদিও তেওঁ শেষত অন্য দিনাৰ দৰেই মৰমিয়াল পিতা হিচাপে শেষ কৰিলে। মাক নোহোৱা বীণাজনীক টান কথা এষাৰ ক'লে, সান্ত্বনা বিচাৰিনো কাৰ ওচৰলৈ যাব?

বিয়া আৰু কলেজ। নহয়, বিয়া ইমান সহজে পাতিব পৰা কাম নহয়। এৰা, তেওঁ এলাহ কৰিছে। কমলৰ বাপেকক অলপ টানি ধৰা দৰকাৰ। পলম হৈ গ'লে হয়তো তেওঁ মত সলাবও পাৰে! বিয়া লাগিলে এতিয়াই নহওক, কিন্তু সকলো ঠিক-ঠাক হৈ থকা ভাল। বাগিচাতো এইবোৰ আৰম্ভ হৈছে। অৱশ্যে তেওঁ মেনেজাৰ থাকে

মানে বীণাক একো কৰিব নোৱাৰে। কিন্তু চাহাবটো বৰ একা-চেকা। সি কি পাণ্ডি থৈছে বুজাই টান।

"বীণা—" এনেয়ে বৰুৱাই মাতিলে।

"কি দেউতা?"

"একো নহয়, তই গলি বুলিহে মাতিছিলো।"

"এইয়া— যাওঁ দেউতা।"

"ওঁ—"

বৰুৱাই বীণা ওলাই যোৱাৰ ফালে চাই থাকিল। বীণাজনী এতিয়াও সৰু ছোৱালী, এৰা, সৰু ছোৱালী।

ৰজনী পেহী নিৰস্ত হ'ল, মন্দিৰাক কোনোপধ্যে বিয়া কৰাবৰ কাৰণে মান্তি কৰাব নোৱাৰিলে। মাকৰ চেষ্টা যত্ন অলপ বেছি হোৱা দেখি এদিন মন্দিৰাই স্পষ্টভাৱে কৈ দিলে, যদি জয়কান্তৰ লগত তাইৰ বিয়া দিবৰ আৰু বেছি চেষ্টা কৰা হয় তেন্তে তাই কৰবালৈ পলাই গুচি যাব। মাকে মন্দিৰাক বুজে, তাই বৰ চঞ্চল, বৰ একা-চেকা, অলপ গোৱাঁৰ ধৰণৰো নোহোৱা নহয়। বেছি টনা-আঁজোৰা কৰিলে ফল বহুতো বিপৰীত হোৱাৰ ভয়। গতিকে মাকে "তই যি কৰ কৰ, পিছত মোক নশপিবি', বুলি মন্দিৰাৰ বিয়াৰ প্ৰসঙ্গ তল পেলাই দিলে। নিজৰ জয়ত মন্দিৰাই আনন্দ পালে।

কিন্তু মন্দিৰাই কিবা এটা বিচাৰে! নিষ্ক্ৰিয়, নিৰ্বিৰোধ এটা শান্ত জীৱন-যাপন কৰা তাইৰ কাৰণে অসম্ভৱ। তাই তাইৰ ৰক্তত অনুভৱ কৰে ধুমুহাৰ দৰে হিল-দ'ল ভাঙি কিবা এটা অঘটন ঘটাবৰ হাবিয়াস। কিয় তাই নিজেই নেজানে। তাই আশা কৰে যেন কোনোবা আহিব আৰু তাইৰ প্ৰতিটো কামত অকাৰণ বাধা দিব আৰু তাই সেই বাধাবোৰ নিজৰ শক্তিৰে অতিক্ৰম কৰি গৈ থাকিব।

মই এটা পৰ্বতীয়া নিজৰা। বাটত থিয় দি থকা শিলৰ স্পৰ্দ্ধা চূৰ্ণ কৰি বৈ যাম— অবাধ, অবিৰাম, অক্লান্ত। কি যে আনন্দ! কি যে মুক্ত, বিপুল আনন্দ! প্ৰতিখোজৰ অটল বাধাক অতিক্ৰম কৰাৰ জয়োন্মত্ত অধীৰতা। বাধা লাগে বাধা। চীনৰ প্ৰাচীৰ, কাৰাগাৰৰ লোহাৰ দুৱাৰ, ধৰ্মশাস্ত্ৰৰ বচন আখৰে আখৰে পালন কৰা এখন সমাজ ... বাধা, জীৱন্ত বাধা ..

ওখ এটা পৰ্বতৰ টিং— তাৰ পৰা তলৰ পৃথিৱীখন বহুত দূৰলৈ দেখি। দূৰত, নামনিত, সৰু সৰু ঘৰ, সৰু সৰু মানুহ, সৰু সৰু নীতি-নিয়ম, সৰু সৰু পুৰণিকলীয়া, গতানুগতিক গতিচক্ৰ; সিহঁত অতিকে পুৰণি, নতুন কথা সিহঁতে একো নেজানে, একোকে নেজানে।

সেই পৰ্বতটোৰ টিঙত উঠি মন্দিৰাই চাৰিওফালে চায়।

ক'তা, মানুহবোৰৰতো অন্য সপোন নাই, তাত মাথোন দুটা দল— বাধা দিওঁতাদল, আৰু বাধা পাওঁতাদল। বাধা পাওঁতাদল সংগ্ৰাম কৰি কৰিয়ে শেষ হৈ গৈছে। সিহঁতবোৰ প্ৰেত, সিহঁতবোৰ কেৱল জীয়াই থকা কঙ্কাল। সিহঁতে সতৃষ্ণ-নয়নে পৰ্বতটোৰ টিঙৰ ফালে চায়, মন্দিৰাৰ ফালে চায়। নোকোৱা কথাৰে সিহঁতে যেন মন্দিৰাক্ কাতৰ প্ৰাৰ্থনা জনায়— আমাক হাতত ধৰি তোলা, আমাক বাহুত ধৰি দাণ্ডি নিয়া, আমাৰ কোনো নাই— কেৱল তুমি আছা— কেৱল তুমি। আমাৰ ইয়াত আন্ধাৰ, বৰ আন্ধাৰ, আমি নিজকেই নেদেখো। চোৱা, বগুৱা বাই বাই আমাৰ হাত ভৰি অৱশ হৈ পৰিছে। ...

জয়কান্তৰ কোনো অপৰাধ নাই। মন্দিৰাৰ নিচিনা এজনী ছোৱালীক জীৱন-সঙ্গিনী হিচাপে পালে সি নিজক ধন্য মানিব আৰু মন্দিৰাই তাক বিয়া কৰাবলৈ কিয় অস্বীকাৰ কৰিব পাৰে সি ভাবি নেপায়। অন্য বহুত ছোৱালীয়ে তাক বিয়া কৰাবলৈ পালে বৰং আনন্দ পাব।

এদিন সন্ধিয়া লাগি ভগাৰ পিছত মন্দিৰা ঘূৰি আহিছিল আইজনীহঁতৰ ঘৰৰ পৰা। আজিকালি মাকৰ লগত তাইৰ কথা-বতৰা অতি কমেই হয়। প্ৰায়ে তাই আইজনীহঁতৰ তালৈ যায়, আইজনীৰ লগত নানা ৰকম আলোচনা কৰে, দুয়োজনী মিলি কিবা-কিবি কিতাপ পঢ়ে, তাৰ অৰ্থ বুজিবৰ চেষ্টা কৰে আৰু যিটো কথাৰ অৰ্থ দুয়োজনীয়ে সঠিককৈ বুজিব নোৱাৰে, সেই কথা চিন দি থৈ দিয়ে— কমল আহিলে বুজি ল'ব।

বাটতে জয়কান্তৰ লগত তাইৰ ভেটাভেটি হ'ল। জয়কান্তই তাইক দূৰতে চিনিছিল। সি জানে ইমান পৰত গাঁৱৰ অন্য কোনো ছোৱালী অকলে নাহে। সেই স্বাধীনতা আৰু সেই সাহস আছে কেৱল মন্দিৰাৰ।

মন্দিৰা ওচৰ চাপি অহাৰ লগে লগে জয়কান্তৰ মনত এটা অকাৰণ ভয় যেন জুমুৰি দি উঠিল। সি মন্দিৰাক মাতিব নে নেমাতিব ভাবি থাকোঁতেই মন্দিৰা আহি তাৰ ওচৰ পালেহি। সি অলপ উচ্‌পিচোৱা যেন দেখি মন্দিৰায়ে মাত লগালে, "ককাইদেউনে কি?"

"এৰা মঁয়ে। কলৈনো গৈছিলা?"

"অলপ এইখিনিৰ পৰা আহিলো। তুমি ক'ৰ পৰা আহিলা?"

"এনেয়ে অলপ ঘূৰি আহিলো।"

অলপ পৰ দুয়ো নিমাত। ক'বলগীয়া হয়তো দুয়োৰে একো নাই। হয়তো বহুত আছে— কিন্তু কি, দুয়ো অনুমান কৰিব পৰা নাই।

"আমাৰ ঘৰৰ ফাললৈকে যাওঁ আহাঁ—"

জয়কান্ত অলপ বিমোৰত পৰিল। কিন্তু নগ'লেও জানো ভাল কথা হ'ব? মন্দিৰাৰ পিছে পিছে সি খোজ ল'লে।

অলপ পৰৰ নিস্তব্ধতাৰ পিছত জয়কান্তই সৰুকৈ মাতিলে "মন্দিৰা—"। তাৰ মাতটোৰ ভীৰু আৰু সঙ্কোচভৰা সুৰটোত মন্দিৰাৰ মনে মনে বৰ হাঁহি উঠিল। কোনোমতে হাঁহিটো দমাই মন্দিৰাই মাতিলে, "কি ককাইদেউ, কিবা ক'বা?"

"এৰা মন্দিৰা।" কিন্তু সিমানতে তাৰ মাত বন্ধ হ'ল। সি আৰু আগবাঢ়িব নোৱাৰিলে।

মন্দিৰাই তাৰ অৱস্থাটো বুজিলে। জয়কান্তৰ প্ৰতি তাইৰ পুতৌ জন্মিল। পুৰুষ হৈ ইমান ভয়াতুৰ হোৱাটো হাঁহি উঠা কথা।

দুয়ো আকৌ আগ বাঢ়িল। শুক্লপক্ষৰ আগ ভাগ। অলপ অলপ পোহৰ। বাটটোত মানুহ বৰ কম।

হঠাৎ নিস্তব্ধতা ভঙ্গ কৰি মন্দিৰাই ক'লে, "তোমাৰ বোলে বিয়া পাতিব খুজিছা, হয়নে?"

জয়কান্ত স্বৰগ পৰা মানুহৰ দৰে স্তব্ধ হৈ গ'ল। সেমেনা-সেমেনি কৰি সি ক'লে, "জানো—"

"অ' তুমি তেনেহ'লে ক'বই নোৱাৰা। গাঁৱত আকৌ সকলোৰে মুখত কেৱল তোমাৰ বিয়াৰ কথাহে।"

আলিবাটৰ কাষৰ গছ জোপাৰ পৰা কিবা চৰাই এটা পাখি ডাবি মাৰি মাৰি উৰি যায়। পাতল জোনাকত বাটৰ ধূলিবোৰ অলপ ধোঁৱাবৰণীয়া হয়। মন্দিৰাৰ চুলিবোৰৰ পৰা এটা ভাল গোন্ধ উৰি আহে। বাটৰ ওপৰত সৰু সৰু চপৰা আৰু শিলগুটিবোৰ পৰি থাকে।

মুহূৰ্তৰ কাৰণে মন্দিৰাই জয়কান্তৰ অস্তিত্ব পাহৰি যায়। আকাশৰ নীলাত আছে সীমাহীন মুক্তিৰ আনন্দ। নীলা, কোমল, আনন্দ! মন্দিৰাৰ লৰ মাৰিবৰ মন যায়।

তাই এটি চৰাই। তাই কেৱল অনন্ত কাল আকাশত উৰি ফুৰে। গছে গছে ফল, তাইৰ আহাৰ। আঃ গছৰ সেউজীয়া পাতৰ মাজত কি নিবিড় তৃপ্তি। তাই কেৱল উৰে— উৰে। ...

তাই ভৰিৰ তলৰ বাটটোৰ কথা পাহৰি যায়।

তাই সিহঁতৰ পদূলিমুখ পাৰ হৈ গ'ল।

জয়কান্ত অলপ বিস্মিত হ'ল। এনেদৰে আগৰ ফালে চাই চাই মন্দিৰা ক'লৈ যায়? নিজৰ ঘৰৰ পদূলিৰ চিনো তাই হেৰুৱাই পেলাইছেনে? অসম্ভৱ!

সি নিৰুপায় হৈ মাত লগালে, "তুমি কোনোবা ফালে যাবানেকি মন্দিৰা?"

"কি?" টোপনিৰ পৰা সাৰপোৱাৰ দৰে মন্দিৰাই ক'লে।

"আমি তোমালোকৰ ঘৰ এৰি আহিলো নহয়—"

মন্দিৰা ৰ'ল।

"অ' হয়নেকি?" মন্দিৰা ঘূৰিল। "আহা, আহা, আমাৰ ঘৰলৈকে যাওঁ। মোৰ

লগতে ইমান দূৰ আহিলা। তামোল এখনকে খাই যোৱা।"

ভিতৰ সোমাই মন্দিৰাই দেখিলে ৰজনী পেহী বান্ধনিশালত। তাই জয়কান্তক বাহিৰলৈ দি ভিতৰলৈ গ'ল।

"ইমান ৰাতিলৈকে ক'ত ঘূৰি ফুৰিবলৈ লৈছ অ'?"

"জয় ককাইদেউক বিচাৰি গৈছিলো।" "হাঁহি মন্দিৰাই ক'লে।"

"চুপতি কৰিবলৈ নাহিবি আইহে। সংসাৰত আৰু ছোৱালী নাই, তইহে আছ! দেখা-শুনাই বা বুলিব কি?"

"দেখা-শুনাই বোলাতকৈ জয় ককাইদেৱে কি বোলে তাকে বুজ লগেচোন, যা। ককাইদেউ বহি আছে." মন্দিৰাই কথাষাৰ জয়কান্তই শুনাকৈয়ে ক'লে। মাক অলপ তভক মাৰি ৰ'ল তাৰ পিছত ক'লে, "সঁচাকৈয়েনেকি?"

"এই ৰাতি দুপৰখনত মইনো আৰু মিছা কৈছোনে? চাঁগে যা আৰু হয়নে নহয়।"

কথাৰ লগে লগে তামোল-পাণৰ বটাটো লৈ মন্দিৰা ওলাই আহিল। তাইৰ হাতত বটা দেখি মাকেও কোন আহিছে চাবৰ মনেৰে বাহিৰ ওলাই আহিল।

"মই বোলো তাই ধেমালিহে কৰিছে। ক'ৰ পৰানো ওলালিহি বোপাই?"

"এনেয়ে ফুৰি ফুৰি আহিলো।" অলপ লাজে লাজে সি ক'লে।

"কোনোবা ফালে গৈছিল, মই লগ পাই লৈ আহিলো—" বটাটো আগবঢ়াই দি মন্দিৰাই ক'লে। মন্দিৰাৰ শান্ত আৰু প্ৰফুল্ল কথা-বতৰাবোৰ দেখি মাকৰ অলপ আনন্দ লাগিল। তাইৰ বলিয়ালি কিজানিবা যায়েই।

"ভাল পালো বোপাই তই যে আহিলি। আমাৰ জানো যাবৰ মন নেযায়? পিছে দেখোন ঘৰখনকে এৰিব নোৱাৰো।"

"মই হ'লে ঢেৰ সময় পাওঁ। পিছে কোনোৱে দেখোন আজিলৈকে আহিবি বুলি মাত এষাৰকে দিয়া নাই। কিনো যাম?" মন্দিৰাই অলপ পাতলীয়া মাতেৰে ক'লে।

জয়কান্তই এবাৰ মন্দিৰাৰ মুখলৈ চাই তলমূৰ কৰিলে। মন্দিৰা বৰ নিৰ্ভীক!

হঠাৎ জয়কান্ত আৰু ৰজনী পেহী দুয়োকে অবাক কৰি মন্দিৰাই কৈ উঠিল, "হয়নে জয় ককাইদেউ, তুমি বোলে মোক বিয়া কৰাব খুজিছা? মই জানো তোমাৰ ভনীয়েৰ নহওঁ। ভনীয়েককনো কোনোবাই বিয়া কৰায়নে?

ৰজনী পেহীৰ ইচ্ছা হ'ল যেন দুৱাৰ দাং ডাল লৈ তাইৰ মূৰতে মাৰ মাৰি দি তাইক চুপ কৰি দিব। হতভম্ব হৈ জয়কান্তই মন্দিৰাৰ মুখলৈ চালে। মন্দিৰাৰ মুখত এটা স্পষ্ট, কুটিল হাঁহি। হাঁহিটোত ব্যক্ত হৈ উঠিছে প্ৰতিশোধৰ পাশৱ আনন্দ। মন্দিৰাৰেই যেন জয় হ'ল।

"বাৰু ককাইদেউ, তুমিয়ে জানিবা মোক বিয়া কৰালা, পিছে আমাৰ মিল হ'ব জানো? মই যিবোৰ কথা ভাবো তুমি জানো সেইবোৰ ভাবা? মই যদি জেললৈ

যাওঁ, তুমিও যাবা জানো? মই যদি তোমাক ঘৰত থৈ ৰাতি ৰাতি ক'ৰবাত ঘুৰি ফুৰো, তুমি জানো শান্তিৰে থাকিব পাৰিবা?"

আৰু বহুত কিবা মন্দিৰাই ক'ব খুজিছিল। পেহীয়ে ডাবি দিয়াৰ সুৰত চিঞৰি উঠিল, "যা পাগলীজনী। বাচ-বিচাৰ নাই, মুখত যিহকে আহে তাকে বলকি গৈছে। লাজ-চৰম সকলোৰে মূৰ খালি হ'বলা।"

জয়কান্তক অলপমান বহিবলৈ কৈ ৰজনী পেহী চাহ এটোপা আনিবৰ কাৰণে ভিতৰ সোমাই গ'ল।

মন্দিৰাই মোৰ লগত ধেমালি কৰিছে, তাই সৰু ছোৱালী, বিয়া হোৱা কাক বোলে তাই বুজিবই পৰা নাই।

তথাপি অকলশৰে মন্দিৰাৰ আগত বহি থাকিবলৈ জয়কান্তৰ বেয়া লাগিল। সি বহাৰ পৰা উঠিল আৰু ক'লে "ৰাতি ভালেমান হ'ল, মই যাওঁ।"

"আৰু অলপ বহাচোন। চাহপানী এটোপা খাই যোৱা। অ' এই কথাবোৰ কোৱাৰ কাৰণে আকৌ মোক বেয়া নেপাবা। বাৰু চোৱাচোন, আমিও দুখীয়া, তোমালোকো চহকী নহঁয়, তোমাৰে মোৰে যদি বিয়া হয় আমাৰ কাৰো লাভ নহয়। ধনীয়ে ধনীয়ে মিতিৰ পাতিলে আৰু ধনী হয়। পিছে দুখীয়াই দুখীয়াই মিতিৰ পাতিলে দুয়োঘৰ আৰু বেছি দুখীয়া হয়। নহয় জানো?"

"হয়--" কোনোমতে জয়কান্তই ক'লে।

চাহ পিয়লা খাই জয়কান্ত বিদায় লৈ গ'লগৈ। ৰজনী পেহীয়ে বেয়া নেপাবৰ কাৰণে সানুনয় অনুৰোধ কৰিলে। জয়কান্ত যোৱাৰ পিছত মন্দিৰাই কিৰিলি পাৰি নাচোন আৰম্ভ কৰিলে। ....

কৃষ্ণপক্ষৰ মাজভাগ। জোন পিছৰাতি ওলায়। ৰাতি পুৱা বেলি ওলোৱাৰ লগে লগে মাৰ যায়। জোন ওলোৱাৰ আগতে মানুহ শুই পৰে। কৃষ্ণ পক্ষত যে জোন ওলায় সেই কথা হয়তো বহুতে নেজানে।

কাতি মাহ। দুৰ্গাপূজা হৈ গ'ল। নানা ঠাইত নানা ধৰণে পূজা হ'ল। গাঁৱৰ মানুহৰ পূজাৰ প্ৰতি বৰ শ্ৰদ্ধা নেথাকিলেও, আগ্ৰহ কম নহয়। শাক্তৰ কথাই নাই, মহাপুৰুষীয়াসকলেও ল'ৰা-ছোৱালী বোকোচা বান্ধি 'ৰাইজ চাবলৈ' নগৈ নেথাকে। নগৰমুৱা গাওঁবোৰত থিয়েটাৰ হয়, পূজা ঘৰত নাচ, খেল, আমোদ-প্ৰমোদ হয়, গাঁৱৰ মানুহে সাঁচতীয়া পইচাকেইটাৰে একো নহ'লেও নাৰিকল একোটা ঘৰলৈ কিনি আনে।

কাতি মাহ। দিনবোৰ চুটি। ভোকবোৰ চোকা। ৰাতি জাৰ লাগে। ধানবোৰ সেউজীয়া হৈছে, বৰ ধানৰ ফুলৰি সৰা নাই, লাহী ধানত গাখীৰ হৈছে। ভোকবোৰ চোকা।

গাঁৱত সৰহভাগ মানুহৰ খাবলৈ নাই। বহুতৰে শাওণ ভাদৰ পৰা নাই। বেছি ভাগৰ আহিনতে শেষ হ'ল। কাতিত আকাল। এইটো একপ্ৰকাৰ স্বতঃসিদ্ধ হৈ পৰিছে। 'কাতিমহীয়া আকাল।' যেন শাওণমহীয়া বৰষুণৰ দৰেই কথাষাৰ অৱশ্যম্ভাবী। ধানগিৰীয়াৰ মুখ গপত ওফন্দা, পইচালৈ ধান দিবলৈও গা'ই নলবে। যেন ভিক্ষাহে দিব লাগিব।

যি কোনো উপায়ে গৰু-মহ, বাটি-কাহি বেচি দুটকা উলিয়াব পাৰে সি ধান এপুৰা কোনোমতে কিনে। বাকী বহুতেই কান্ধত জোলোঙা লয়। কিছুমানে অন্য উপায় নেপাই চুৰ কৰে, ভঁৰালত সিন্ধি দিয়ে, চৰুৰ ভাত চুৰ কৰে। কিছুমান ধৰা পৰে। গিৰিহঁতৰ কিল খায়, পুলিচৰ গোৰ খায়, জে'লৰ শাস্তি খায়। ভাত, ... মানুহৰ নীতিজ্ঞান, চৰিত্ৰ, সন্মানবোধ ... এমুঠি ভাত তাতকৈ বহুত ডাঙৰ। এৰা, বহুত ডাঙৰ।

সিহঁত সকলো শুইছে। ভাত খোৱাবোৰো, আৰু খাবলৈ নোপোৱাবোৰো, খাবলৈ পোৱাবোৰে টোপনি যায়, সিহঁতে খোৱাখিনি হজম কৰিবৰ কাৰণে। আৰু খাবলৈ নোপোৱাবোৰ সিহঁতো শোৱে, সিহঁত শোৱে ভোকত লালকাল দি। সিহঁতৰ দুৰ্বল চকুবোৰ আপুনি মুদ খাই আহে। সিহঁতৰ হাতবোৰ অৱশ হয়। ভাতৰ কথা পাহৰি যাবৰ কাৰণে সিহঁত টোপনিৰ বুকত ঢেৰাই-মেৰাই বাগৰি পৰে।

কাতিমাহৰ কৃষ্ণ পক্ষৰ পিছ ৰাতি।

অপৰা আৰু মাধৱ, কাৰো মুখত কথা নাই। দুয়ো বেগাই খোজ দিছে, যিমান পাৰে বেগাই।

গাঁৱৰ মাজৰ আলি— বাৰিষাৰ নাওচলা খাল, খৰালিৰ বাট। দুয়োকাষে সেউজীয়া ধাননি। বাটটো ওখৰা-মুখৰা, মাজে মাজে একোডোখৰ দ', তাৰ পানীবোকা এতিয়াও সম্পূৰ্ণ শুকোৱা নাই। দুয়োৰে কাপোৰ-কানিত বোকাৰ ছিটিকনি।

চাৰিওফালে কুঁৱলীৰ ধূনীয়া ডাঠ এখন ধোঁৱাবৰণীয়া কাপোৰ। চাৰিওপিনৰ পৃথিৱীখন ঢাকি পেলাইছে। বাটৰ কাষৰ ঘৰবোৰ জোনাক আৰু কুঁৱলীৰ মাজত অস্পষ্ট হৈ পৰিছে। কোনো নাই। পৃথিৱীখন ধোঁৱাবৰণীয়া। ঘাঁহ, আৰু হালধীয়া বতাহ। আৰু একো নাই।

পাত নোহোৱা এজোপা শিমলু গছ, অলপ আঁতৰতে এখন দলং। দুয়ো অলপ ৰ'ল।

"ফুকন—"

"হোঁ?"

"আৰু কিমান দূৰ আছে?"

"কিমান দূৰ আহিলো একো আন্দাজ কৰিব পৰা নাই। দুমাইলতকৈ বেছি নাই কিজানি।"

"ব'লক।"

"ৰাতি বহুত হ'ল কিজানি?"

"আপোনাৰ ঘড়ী নাই জানো?"

"অ' এৰা",—

অপৰাই হাতৰ ঘড়ীটো চালে। আঢ়ৈ বাজিছে।

"তেন্তে অলপ বহো আহক। আৰু যদি খুব বেছি আছে, আধাঘণ্টাৰ বাট। অলপ জিৰাই লৈও যাব পাৰিম।"

দুয়ো শিমলু জোপাৰ তলতে বহিল।

ধানবোৰৰ পৰা এটা কেঁচা কোমল গোন্ধ উৰি আহিছে।

কোনোবা মানুহৰ চোতালত শেৱালি ফুলিছে। তাৰ গোন্ধবোৰ মিঠা। কেতেকীজনী কোনো দিন নোশোৱে। অকলশৰে চিয়ঁৰি চিয়ঁৰি তাই পৃথিৱীখনক কয় যে তাই সাৰেৰে আছে, তাই জীয়াই আছে! কুঁৱলীবোৰ শান্ত। সিহঁত পাতল, সিহঁত আকাশতে ওপঙি থাকে। সেইবোৰ জীয়া মানুহৰ হুমুনিয়াহ।

মধ্যবিত্ত, শিক্ষিত দলৰ প্ৰাণে প্ৰাণে কেৱল একেটা আকাংক্ষা, কেৱল একেটা আদৰ্শ— যিকোনো উপায়ে ধনতন্ত্ৰৰ শেষ কৰিব লাগে। ধনিক শ্ৰেণীৰ নিষ্ঠুৰ কবলৰ পৰা ৰক্ষা কৰিব নোৱাৰিলে পৃথিৱীৰ সৰ্বহাৰা, নিঃস্ব, দুৰ্বল দলটোক মানুহ কৰিব নোৱাৰি। ধনিক শ্ৰেণীয়ে অক্টোপাছৰ হাতোৰা মেলি অসহায় গৰিব দলৰ বুকৰ তেজ শুহি খাইছে, অথচ দুখীয়া দলে তাৰ গম নেপায়, তাক অনুভৱ কৰাৰ শক্তিও সিহঁতে হেৰুৱাই পেলাইছে। ধনীদলে কিনি লৈছে দুখীয়াৰ জীৱন, দুখীয়াৰ আনন্দ-উচ্ছাস, দুখীয়াৰ আশা-আকাংক্ষা। ধনিক দলৰ হাতত আছে শক্তি, আছে অস্ত্ৰ, আছে স্বাৰ্থৰক্ষাৰ উপায়। দুখীয়া দল নিৰস্ত্ৰ— যুগে যুগে। অত্যাচাৰ প্ৰতিৰোধৰ একমাত্ৰ অস্ত্ৰ সিহঁতৰ নিৰ্বিৰোধ একতা, মনৰ বল, আৰু সঙ্কীৰ্ণ, ব্যক্তিগত স্বাৰ্থৰ উৎসৰ্গ।

আজি ধনিক শ্ৰেণীয়ে মধ্যবিত্ত, শিক্ষিতবোৰক সন্দেহ কৰে, ভয় কৰে। ছলে-বলে-কৌশলে কিছুমান টকাৰ বিনিময়ত কিনি লয়, গোলাম কৰি লয়, তাৰ ব্যক্তিত্ব ধনতন্ত্ৰৰ যাঁতত চেপি খুন্দি নিঃচিহ্ন কৰি পেলায়। যিদলে ধনতন্ত্ৰৰ এই যাঁতৰ পৰা ৰক্ষা পাবৰ চেষ্টা কৰে, সেইদল পচি মৰে জেইলত, নতুবা অজ্ঞাতবাসত। পৃথিৱীখন ধনীৰ।

অপৰা আৰু মাধৱে এইবোৰ বুজে। সেই কাৰণেই নিজৰ জীৱন, নিজৰ স্বাধীনতা বিপন্ন কৰিও নুবুজা দলক বুজাবৰ চেষ্টা কৰে।

যোৱা সপ্তাহত জীৱন-মিস্ত্ৰীক পুলিচে ধৰি নিলে। জীৱনে কেৰাচিনৰ টিপচাকি সাজি বজাৰত বেচে। ঘৈণীয়েক আৰু ল'ৰা-ছোৱালী তিনিটা। তাৰ ঘৰৰ বেৰত ধনিক শ্ৰেণীৰ বিৰুদ্ধে কোনোবাই চপোৱা এখন বিজ্ঞাপন পাই পুলিচে তেওঁক নিলে। বিপ্লৱী বুলি।

জীৱনৰ ঘৈণীয়েকৰ নাম লাৱণ্য।. লাৱণ্য নিৰ্বিকাৰ। টিনৰ লেম সাজি বজাৰত

বেচি খালেও যদি মানুহ বিদ্রোহী হয়, হওক, আমাৰনো কি? জেলত থকা, বাহিৰত থকা একে কথা...।

মাধৱে জীৱনৰ ঘৰ চিনি পায়।

অপৰা আৰু মাধৱ চোতালেদি লাৱণ্যৰ ঘৰলৈ সোমাই আহিল। হঠাৎ কিবা এটা দেখি দুয়ো থমকি ৰ'ল। লাৱণ্যৰ দুৱাৰ মুখত এটা মানুহ— সি দুৱাৰখন মেলিবৰ চেষ্টা কৰিছে। অতৰ্কিতেই মাধৱে কঠিন মাতেৰে চিঞঁৰি উঠিল "কোন?" মানুহটো কৰ্ফাল খাই পিৰালিৰ পৰা খহি পৰিল। মাধৱৰ চিঞঁৰত লাৱণ্যয়ো সাৰ পাই দুৱাৰ মেলিলে। মানুহটোৱে পলাবৰ উপক্ৰম কৰিছিল, কিন্তু মাধৱে তাৰ ডিঙিটোত এনেদৰে টিপি ধৰিলে যে সি চোতালতে বহি পৰিল।

তিনিপৰ ৰাতি। ওচৰ-পাঁজৰৰ সকলো মানুহৰ ঘোৰ টোপনি, উৰুমিটো বৰ বেছি মুকলি নহ'ল।

ধৰা পৰা মানুহটো লাৱণ্যৰ চিনাকি। হৰি মণ্ডল। গাঁৱৰ জনাজাত গুণ্ডা। তাৰ বয়স প্ৰায় ৩০ বছৰ। নিজৰ দুজনী ঘৈণীয়েক আছে।

অপৰাহঁতৰ ভাবি অহা কথাত বাধা পৰিল। দুয়ো আহিছিল লাৱণ্যৰ লগত দিহাপৰামৰ্শ কৰি কিবা এটা কৰিবলৈ। কিন্তু এই অপ্ৰত্যাশিত দুৰ্ঘটনাটোৱে সকলো ওলট-পালট কৰি দিলে। হৰি মণ্ডল ভয় আৰু বিস্ময়ত অবাক হ'ল। কিন্তু সি অতিকে ধূৰ্ত। সি মনতে এটা পাং পাতিলে। লাৱণ্যৰ গিৰিয়েক আৰু লাৱণ্য যদি বিপ্লৱী নহয়, তেন্তে এই তিনিপৰ ৰাতি নগৰ চহৰৰ এই অচিনাকি মানুহবোৰ তাইৰ ঘৰলৈ আহিব কিয়? বাৰু যেনে তেনে পুলিচৰ ওচৰ পালেগৈয়ে হয়। হৰি মণ্ডল গহীন হ'ল।

সামাজিক এটা দুৰ্নাম ৰটাই লাৱণ্যক বিপদত পেলাব পাৰিলেহেঁতেন, যদি মাধৱৰ লগত অপৰা নেথাকিলহেঁতেন! কিন্তু সেইটো যেতিয়া একপ্ৰকাৰ অসুবিধা, গতিকে লাৱণ্যক বিপ্লৱীদলৰ গোপন লগৰীয়া বুলি পুলিচক ধৰাই দিয়াই সহজ হ'ব। ওঁ, ঠিকেই হৈছে। চৰকাৰৰ ঘৰৰ পৰাও হৰি মণ্ডলে তাৰ বাবে যথেষ্ট পাৰিতোষিক নেপাই নেথাকে।

মাধৱৰ ওপৰত পৰোৱানা আছিল। য'তেই মাধৱক পায়, তাতে পুলিচে তাক গ্ৰেপ্তাৰ কৰিব। অপৰাৰ ওপৰত পৰোৱানা নাছিল যদিও, পুলিচ বিভাগৰ ক'লা লিষ্টত অপৰাৰ নাম আছিল।

ৰাতি পুৱাবলৈ আৰু বেছি পৰ নাছিল। মাধৱে লক্ষ্য কৰিলে হৰি মণ্ডলে পলাবৰ কোনো উপক্ৰম কৰা নাই। যেন লাৱণ্যৰ খবৰ কৰিবলৈহে আহিছে এনে ভাবেই সি বহি থাকিল। মাধৱে অপৰাক একাষলৈ মাতি নিলে আৰু ফুচ্‌ফুচাই কিবা দুআষাৰ ক'লে। তাৰ পিছত সি লাৱণ্যক ওচৰলৈ মাতিলে, আৰু ডাঙৰকৈয়ে ক'লে, "মই যাওঁ। তুমি ভয় নকৰিবা। অৱশ্যে ভয়ৰ কাৰণ আছে, কিন্তু এই সময়ত স্থিৰ থাকিব পৰাটোৱেই হ'ল আটাইতকৈ ডাঙৰ কথা। নিয়মমতে খবৰ বাতৰি দি থাকিবা।"

আৰু বিশেষ একো নকৈ মাধৱে খোজ ল'লে— আজ্জাৰৰ মাজেদিয়ে। দুজনী তিৰোতা আৰু এটা দুৰ্বৃত্ত বহি থাকিল তাৰ যোৱাৰ ফালে চাই।

অপৰাই বেচ সহজভাৱে হৰি মণ্ডলৰ লগত কথা আৰম্ভ কৰিলে। হৰি মণ্ডল যে এটা ডাঙৰ দোষত অপৰাধী সেই কথা যেন তিনিও পাহৰি গ'ল। অপৰাই হৰিক ভিতৰলৈকে মাতি নিলে। তিনিও বহি থীণ পোহৰৰ লেমটো লৈ কিবা কিবি কিছুমান অদৰ্কাৰী কথা পতি গ'ল। অপৰাৰ যেন বহুত কথা হৰিৰ পৰা জানিবলগীয়া আছে, এনেদৰে ইটোৰ পিছত সিটো কথা সুধি যাব ধৰিলে। হৰিয়েও যেন গোটেই পৰিস্থিতিটো পাহৰি গৈ অপৰাৰ মুখলৈ চাই চাই কথাৰ উত্তৰ দি যাব ধৰিলে।

তেতিয়া কাহিলি পোহৰ হৈ আহিছে। বাহিৰত কিন্তু তেতিয়াও এটা নিৰৱতাই ৰাতিৰ পূৰ্ণ গাম্ভীৰ্য অটুট ৰাখিছে। এনেতে বাহিৰত সৰু এটা গলখেকাৰি শুনি অপৰা ওলাই গ'ল। গলখেকাৰিটো বাকী দুজনে লক্ষ্য নকৰিলে। অপৰা ওলাই গ'লত লাৱণ্যৰ মুখলৈ চাই হৰিয়ে এটা হাঁহি মাৰিলে। লাৱণ্য নীৰৱে থাকিল।

প্ৰায় দহ মিনিট পাৰ হৈ গ'ল। অপৰা ঘূৰি নাই অহা, লাৱণ্যই বাহিৰৰ ফালে চালে। কিবা এটা ষড়যন্ত্ৰ যেন অনুভৱ কৰি হৰিয়েও বাহিৰৰ ফালে চালে। হঠাৎ চোতালত যি দৃশ্য দেখিলে সেই দৃশ্য দেখি হৰি স্বৰগ পৰা মানুহৰ দৰে বৈ গ'ল। হাতত শকত শকত লাঠি লৈ চাৰিটা ডেকা— গাঁৱৰে, লগত গাঁৱৰ চৰকাৰী গাঁওবুঢ়া। কিন্তু অপৰা নাই। অপৰা ইতিমধ্যেই অন্তৰ্দ্ধান হৈছে।

তেতিয়া পৃথিৱীখন অলপ পোহৰ হৈ আহিছে। এটা ডেকাই ধমক দি হৰিক ভিতৰৰ পৰা চোতাললৈ উলিয়াই আনিলে। লাজ, ভয়, অপমানত হৰি মৰাৰ নিচিনা হ'ল।

"ছিঃ ছিঃ মণ্ডল, ভগৱানলৈ ভয় নেথাকিলেও, মানুহলৈতো অলপ ভয় সংশয় থাকিব লাগে। তুমি নো ল'ৰা-ছোৱালীৰ আগত মুখ দেখুৱাবা কেনেকৈ?" গাঁওবুঢ়াই ক'লে।

"মই— মই—" খোনাই খোনাই হৰিয়ে কিবা এটা ক'বৰ চেষ্টা কৰিলে, কিন্তু তাৰ ডিঙিৰ পৰা কথা নোলাল। পুৰা দহ বজাত হৰিক নি থানা পোৱালেগৈ।

কমল মোককচাঙৰ পৰা ঘূৰি আহিল। ঘৰত সকলোৱে একমুখে ক'লে যে তাৰ স্বাস্থ্যৰ যথেষ্ট উন্নতি হৈছে। সি শকত হৈছে, বগা হৈছে ইত্যাদি। নগাজাতি সম্পৰ্কে যি থিছিছ সি লিখিম বুলি গৈছিল, সেইখন লেখা নহ'লেও তাৰ কাৰণে আৱশ্যকীয় বহুখিনি বা-বাতৰি, বিৱৰণ, প্ৰত্যক্ষ অভিজ্ঞতা আৰু জনশ্ৰুতি সি লগত লৈ আহিল। এতিয়া নিৰ্বিবাদে ঘৰত বহি সি থিছিছ লিখিব। তাৰ থিছিছ এক মূল্যবান জাতীয় সম্পদ হ'ব। এতিয়া সজাই পৰাই থিছিছখন লিখি উলিয়াব পাৰিলেই হয়।

সি যুৰি অহাত বাপেক, আইজনী আৰু সৰু ভায়েককেটা সকলোৱে ভাল পালে। বাপেকৰ চেষ্টা হ'ল যিমান সোনকালে পৰা যায় তাৰ বিয়াখন পাতি পেলোৱা। বীণাৰ বাপেকেও সিফালৰ পৰা এক প্ৰকাৰ তাগাদাই দিব লাগিছে। এতিয়া কমলৰো বিয়াৰ প্ৰস্তাৱত আপত্তি তুলিবৰ কোনো হেতু নাই।

কমলে মন্দিৰাৰ খবৰ কৰিলে। আইজনীয়ে ক'লে যে আজি প্ৰায় কুৰিদিন মন্দিৰা ঘৰত বা গাঁৱত নাই। আজিকালি মাজে মাজে তাই তেনেকৈ অদৃশ্য হয়। তাই হেনো আজিকালি বিপ্লৱী দলত যোগ দিছে।

"তাইনো কিয় বিপ্লৱী দলত যোগ দিলে?" কমলে সুধিলে।

"মন্দিৰাই হেনো বিপ্লৱ কৰি সমাজত থকা জাতি বৰ্ণৰ ভেদাভেদ উঠাই পেলাব। তাই হেনো সকলোকে বামুণ কৰিব, নাইবা সকলোকে কৈৱৰ্ত কৰিব। তাই অলপ বলিয়া।" আইজনীয়ে ক'লে কমলে একো নেমাতিলে।

সেই অকণমান মন্দিৰাজনী— অকণমান লিখাপঢ়া জনা মন্দিৰাজনী, পাগলী মন্দিৰাজনী- তাই বিপ্লৱ কৰি শ্ৰেণীহীন, ব্যৱধানহীন সমাজ গঢ়িব? এনে আদৰ্শত মন্দিৰাৰ বিশ্বাস্ হ'ল কেনেকৈ? ৰজনী পেহীৰ জীয়েক মন্দিৰা, কৈৱৰ্তৰ ছোৱালী মন্দিৰা— তাই—কিন্তু তাই জানো অকলে?

আহি পোৱাৰ চাৰিদিনৰ পিছত কমলে ৰে'বাৰ পৰা এখন সৰু চিঠি পালে। ৰে'বাই লিখিছেঃ-

"এই কেইদিন মোৰ অসুখ আকৌ বাঢ়িছে। হয়তো আকৌ ভৈয়ামৰ ঘৰ দেখা নেপামগৈ। বাইদেউকে যদি আপুনি বিয়া কৰায়, তেন্তে মোৰ কথা পাহৰি যাব। যদি অন্য কাৰোবাৰ লগত আপোনাৰ বিয়া হয়, তেন্তে আপোনাৰ আজৰি সময়ত এবাৰ মোলৈ মনত পেলাব। তেতিয়া হয়তো মই এই পৃথিৱীত নেথাকিম, কিন্তু আপোনাৰ স্মৃতিৰ মাজত অকণমান ঠাই পালেও মোৰ মৰণ সফল বুলি ভাবিম। বৰ দুৰ্বল হৈ পৰিছে— দেহাও, মনো। দুৰ্বল মানুহে হেনো মৰমৰ মাজত শক্তি বিচাৰি পায়, জীৱনৰ অৱলম্বন বিচাৰি পায়। মোৰ কিন্তু সেই আশ্ৰয়ৰ অৱলম্বন নাই। গতিকে অৱশ্যম্ভাৱীৰ ওচৰত আত্মসমৰ্পণৰ বাহিৰে অন্য পথ আৰু নাই। বিশেষ একো লিখিবলগীয়া নাই। ইমানখিনি লিখাৰ কাৰণে বেয়া নেপায় যেন। সোনকালে উত্তৰ দিলে পঢ়ি যাবৰ সুবিধা পাবও পাৰো।

—ৰে'বা।

চিঠিখন পঢ়ি কমলৰ বেয়া লাগিল। দূৰলৈ আঁতৰি অহাৰ কাৰণেই হয়তো ৰে'বালৈ কমলৰ·বৰ মৰম লাগিল। বেচেৰী, দুৰ্ভগীয়া ছোৱালীজনী। ইমান মৰমৰ আঁকলুৱা। জীয়াই থাকিবলৈ কি যে দুৰন্ত হেঁপাহ। অসম্ভৱবোৰকে অৱলম্বন কৰি নিজক প্ৰবোধ দিবৰ কিযে মৰ্মন্তুদ কামনা।

কিবা এটা উত্তৰ দিম বুলি কমলে ঠিক কৰিলে। অৱশ্যে সান্ত্বনা ৰে'ৱাই নিবিচাৰে, কিন্তু তাৰ বাহিৰেনো কমলে আৰু কি দিব পাৰে? জীৱনে ৰে'বাক ভাল পাবৰ শক্তি দিলে, কিন্তু অধিকাৰ নিদিলে। নিজক উচ্ছন্ন কৰি তাই ভাল পায়, কিন্তু নিজৰ কাৰণে আশা কৰিবৰ অধিকাৰ তাইৰ অকণো নাই। ৰে'বা এটা হুমুনিয়াহ, সি নিজক শূন্যৰ বুকুত বিলাই দিয়ে, নিজে বিলীন হৈ যায়, ঘূৰি নাহে।

দুপৰীয়া ভাত খাই উঠি কমলে ৰে'বাৰ চিঠিখনৰ উত্তৰ লিখিম বুলি ঠিক কৰি কাগজ-কলম গোটাই লৈছিল। এনেতে বে'চ অপ্ৰত্যাশিতভাৱে এজন মানুহ কমলৰ কোঠালৈ সোমাই আহিল, মানুহজনক কমলে চিনি পায়। কিন্তু বিশেষ কথা-বতৰা বা জনাশুনা নাই। কমলে শ্ৰীনাথক মাতিলে আৰু বহিবলৈ চকী এখন আগবঢ়াই দিলে।

"মোক বোধকৰো আপুনি চিনি পোৱা নাই" -- শ্ৰীনাথে কলে- "মই এটা বিশেষ দৰকাৰত আহিলো।"

অল্পপ হাঁহি কমলে ক'লে, "আপোনাক চিনি পাইছো, কওক কিয় আহিল?"

"মাধৱ ফুকনৰ লগত যে আছিল উপমা, আপুনি চিনি পায় নহয়—?"

"হয়। কি হ'ল তেওঁৰ?"

"তেওঁ মিল মজদুৰৰ লগত আছিল নহয়--"

"সেইটো অৱশ্যে মই নেজানো—"

"হয়, তেওঁ লে'বাৰ ফ্ৰণ্টত কাম কৰিছিল, মিল মজদুৰৰ সংগঠনৰ দায়িত্ব আছিল তেওঁৰ ওপৰত।"

"হয়—"

"যোৱা বুধবাৰে বাৰাণসীদাস ঠাকুৰ দাসৰ কাঠৰ আৰু মটৰৰ কাৰখানাত বনুৱা ধৰ্মঘট হোৱাৰ কথা জানে নিশ্চয়-"

নিৰ্বিকাৰভাৱে কমলে ক'লে, "বাতৰি কাকতত দেখিছোঁ।"

"বনুৱাৰ ওপৰত লাঠি চাৰ্জ হৈছিল। কোনো মৰা নাই। আহত হৈছে বহুত। উপমাৰ মূৰত ডাঙৰ আঘাত লাগিছে।"

"উপমাৰ মূৰত আঘাত—!" উদ্বিগ্নতা দমাবৰ চেষ্টা সত্বেও কমলে শান্তভাৱে কথাষাৰ ক'ব নোৱাৰিলে।

"আচৰিত হ'বলগীয়াতো একো নাই। অত্যাচাৰলৈ ভয় কৰিলে জানো অত্যাচাৰৰ অৱসান হ'ব? যি আঘাতৰ পৰা অন্যৰ মূৰ বচাবৰ কাৰণে যায়, সি নিজৰ মূৰ আঘাতৰ কাৰণে প্ৰস্তুত কৰি নিবই লাগিব।"

কমলে একেথৰে শ্ৰীনাথৰ ফালে চাই ৰ'ল। একো নেমাতিলে। শ্ৰীনাথে ক'লে, "উপমাক চৰকাৰী হস্পিতাললৈ পঠাই দিব পাৰি, কিন্তু উপমা মান্তি নহয়। তেওঁক ৰাখিবলৈ ক'তো নিৰাপদ আৰু সুবিধাজনক ঠাই নাই। সেই কাৰণে তেওঁ কোৱামতে

আপোনাৰ ওচৰলৈ আহিলো।"

শ্ৰীনাথ ৰ'ল।

"তেওঁ কিমান আঘাত পাইছে?"

"আঘাত যথেষ্ট। জিৰণি আৰু ভাল চিকিৎসা দুয়োটাৰে প্ৰয়োজন। আপোনাৰ ঘৰত যদি ঠাই হয়, তেন্তে উপমাক আপোনাৰ ইয়াতে থৈ আমি নিজৰ কামত লাগিব পাৰো।"

প্ৰস্তাৱটো শুনি কমল অলপ বিমোৰত পৰিল। উপমাই লে'বাৰ ফ্ৰন্টত কাম কৰে। উপমা পুলিচৰ মাৰত আহত হৈছে। উপমাই তাৰ কাষত আশ্ৰয় বিচাৰিছে..

উপমা তাৰ মাথোন চিনাকি। ঘৰখনৰ আন কোনোৱে উপমাক চিনি নেপায়, উপমাৰ বিষয়ে একো নেজানেও। সেই উপমাক আনি ঘৰ সুমুৱালেহি ঘৰৰ আৰু গাঁৱৰ অন্যান্য মানুহবোৰে বা কি ধাৰণা কৰে? কি ভাবে?

কিন্তু এই উপমায়েতো তাক কোনো নোহোৱা ঘৰ এটাত নিঃসঙ্কোচে ৰাতি থাকিবলৈ দিবলৈ সাহ কৰিছিল। নেৰাখিলে বৰ অকৃতজ্ঞতা হ'ব, তাতে আহত উপমাক, আশ্ৰয়প্ৰাৰ্থিনী উপমাক।

কমলে শ্ৰীনাথৰ মুখলৈ চালে। তাৰ পিছত ভাবি ভাবি ক'লে-- "এতিয়া তেওঁ ক'ত আছে?"

"সেই মিলতে কাম কৰা বনুৱা এজনৰ ঘৰত। কিন্তু তাত থকা নিৰাপদ নহয়, সুবিধাজনকো নহয়।"

"আপোনালোকে কি কয়?"

"আমি? আমাৰ কাম বহুত। অৱশ্যে উপমাৰ চিকিৎসা-শুশ্ৰূষা কৰাটোও আমাৰ কৰ্তব্য। কিন্তু বৰ্তমানত আমাৰ কামৰ এন জুমুৰি পৰিছে, যে, নিৰ্ভৰযোগ্য কাৰোবাৰ ওচৰত তেওঁক থৈ আমি আমাৰ কামত লাগিব পাৰিলেই বেছি লাভ হ'ব।"

কমলে অলপ পৰ কথাটো ভালকৈ ভাবি চালে। ইতিমধ্যে আইজনীক মাতি শ্ৰীনাথক চাহ দিবলৈ ক'লে।

উপমা ৰাজৰোষত বিপন্না, আনহাতে তেওঁৰ তত্বাৱধান লওঁতাও কোনো নাই। উপমা সধবাও নহয়, বিধবাও নহয়, কুমাৰীও নহয়, পৰিবাৰো নহয়। এই ছোৱালীজনীক আনি চিকিৎসা আৰু তত্বাৱধানৰ ভাৰ লোৱা কমলৰ কাৰণে সহজ হ'ব জানো?...

কমল অলপ বিমোৰত পৰিল। শ্ৰীনাথে তেওঁৰ অৱস্থাটো বুজিলে। মনে মনে শ্ৰীনাথে আমোদ পালে। দুখ লাগিল উপমাৰ কাৰণে। কমলৰ ওপৰত তেওঁৰ যে কি গভীৰ আস্থা! জীৱনটোৰ ওচৰত ঠেকো খাই খায়ো উপমাই একো নিশিকিলে।

আইজনীয়ে চাহ আনি দিলে। চাহ খাই উঠি শ্ৰীনাথে ক'লে, "আপোৰ বোধকৰো অলপ অসুবিধা হ'ব, নহয় জানো? বাৰু আপুনি বিশেষ ভাবিব নেলাগে।

এতিয়া থকা সেই কনুৱাজনৰ ঘৰতে তেওঁক আৰু কেইদিনমান ৰাখিব পৰা যাব। তাৰ পিছত কিবা এটা দিহা হ'ব। উপমাই আপোনাৰ কথা কোৱাৰ কাৰণেহে আপোনাক কথাবাৰ জনালো।"

শ্ৰীনাথে যাবলৈ উঠিল। কমলে বৰ অস্বস্তি অনুভৱ কৰিলে। কমলে কোনোমতে ক'লে, "বাৰু মই ভাবি চাওঁ।"

"ভাল বাৰু ভাবক—'

এনেতে ক'ৰবাৰ পৰা মন্দিৰা কোঠাটোলৈ সোমাই আহিল। মন্দিৰাৰ গাৰ কাপোৰযোৰ যথেষ্ট মলিয়ন, মূৰৰ চুলিও ৰুক্ষ। যথেষ্ট ৰকমে মেহনত কৰিলে মানুহৰ যেনে ক্লান্তি আহে, মন্দিৰাৰ চকুতো তেনে ক্লান্তিৰ ছাঁ। কিন্তু মন্দিৰা যথেষ্ট প্ৰফুল্ল।

"কাকাইদেউ—"

"মন্দিৰা। তই ক'ৰ পৰা ওলালিহি?"

"মন্দিৰা নামটো শুনি শ্ৰীনাথে তীব্ৰভাৱে মন্দিৰাৰ মুখলৈ চালে। "শুনিলো যে তুমি মুক্তি আহিছা। পিছে মই আঁতৰত আছিলো, আজিহে ঘৰ ওলাইছোহি।"

"আইজনীয়ে কৈছিল যে তই ঘৰত নাই। এখেতক চিনি পাইছ?" মন্দিৰাই শ্ৰীনাথৰ ফালে চালে।

"এখেত শ্ৰীনাথ হাজৰিকা। ভাল লিখক— আৰু—" "আপুনিয়েই তেন্তে?" একপ্ৰকাৰ চিয়ঁৰিয়ে মন্দিৰাই ক'লে। "আপোনাক জানো মই চিনি নেপাওঁ—?"

"ময়ো আপোনাক আগৰে পৰা চিনি পাওঁ। মাত্ৰ আজিলৈকে দেখাদেখি হোৱা নাই—" অলপ হাঁহি শ্ৰীনাথে ক'লে।

"আপুনি যে আহি এইখিনিত ওলালহি?"

"এখেতৰ লগত অলপ দৰকাৰ আছিল।"

"মই বুজিছো। পিছে কিবা সুবিধা হ'ল জানো?"

প্ৰশ্নটো শুনি শ্ৰীনাথ অলপ অপ্ৰস্তুত হ'ল। শ্ৰীনাথে ক'লে, "সুবিধা অৱশ্যে এতিয়াও হোৱা নাই। পিছে অসুবিধাও হোৱা নাই।"

শান্তভাৱে মন্দিৰাই ক'লে, "বাৰু আপুনি বিশেষ চিন্তা কৰিব নেলাগে। উপমা আহত হোৱাৰ বাতৰি পাই মই গৈছিলো। হৰিপ্ৰসাদক লগ পালো। সি নিজৰ ঘৰতে ৰাখো বুলিছে, পিছে তাত অসুবিধা বহুত, আজি ৰাতিকৈ আমাৰ ঘৰলৈ পঠাই দিয়াৰ বন্দবস্ত কৰি আহিছো। হৰিপ্ৰসাদহঁতে গাড়ীৰে আজি লৈ আহিব। সেই কাৰণে মই অলপ আগতে আহিলো।"

"উপমা তহঁতৰ ঘৰলৈ আহিব, মন্দিৰা?" কমলে সুধিলে।

"আমি আৰু আগৰদৰে কৈৱৰ্ত হৈ থকা নাই ককাইদেউ। এতিয়া মই যলৈকে ইচ্ছা যাব পাৰো, আমাৰ ঘৰলৈকো যাৰে ইচ্ছা আহিব পাৰে। কাৰো জাত নেযায়।"

মন্দিৰাৰ কথাবাৰ কমলে বৰ ভাল নেপালে। মন্দিৰাজনীয়ে কথা কোৱাৰ সময়

অসময়ো বুজি নেপায়। তথাপি কমলে ক'লে, "তই দেখোন আজিকালি ঘৰতে নেথাক। উপমা যদি আহে, কোনেনো চোৱা-চিতা কৰিব?"

"বৌতি ঘ'াহে নহয়। বৌতিৰ জীয়েক কাৰণে মোক যদি বৌতিয়ে চাব পাৰে, তেন্তে উপমাকো পাৰিব। আৰু নোৱাৰিলে মই আছোঁ। উপমাক আপোনালোকে পেলাই দিব পাৰে, মইতো নোৱাৰো।"

"উপমাক তই আগৰে পৰা চিনি পাবনেকি?"

"নেপাওঁ। পিছে চিনি নেপালে জানো মানুহক সহায় কৰিব নেপায়?"

কমলে আৰু একো নক'লে। শ্ৰীনাথ, মন্দিৰা, উপমা সকলোকে তাৰ অবোধ্য যেন লাগিল। চিনি নোপোৱা, একেবাৰে অপৰিচিত বিপন্নবোৰক সহায় কৰাৰ কি তাৎপৰ্য থাকিব পাৰে?

মন্দিৰাই ক'লে, "মই এতিয়া যাওঁ কাকইদেউ। আমাৰ ঘৰটো দেখিছাই। তালৈ গ'লে ভাল মানুহো বেমাৰী হয়। বেমাৰী আনি সুমুৱালেহি কি হয় ক'ব পৰা নাই। অলপ দিহাপোহা কৰোগৈ। উপমাক যেতিয়া বচাবই লাগিব, তেতিয়া অলপ কষ্ট স্বীকাৰ নকৰিলে জানো হ'ব?"

শ্ৰীনাথ আৰু মন্দিৰাই কমলৰ পৰা বিদায় লৈ ওলাই আহিল। একেথৰে বৈ কমলে সিহঁত যোৱাৰ ফালে চাই থাকিল। এটা অকাৰণ অপমানত নিজকে ক্ষুণ্ণ হোৱা অনুভৱ কৰিলে। সি তেন্তে শ্ৰীনাথতকৈয়ো সৰু, মন্দিৰাতকৈও নিঃসহায়, অপদাৰ্থ। এটা পুৰুষ হৈ, উপমাৰ চিনাকি হৈ, সি বিপদৰ সময়ত উপমাক সামান্য অকণমান আশ্ৰয় দিবৰ সাহস কৰিব নোৱাৰিলে, অথচ এই অকণমান মন্দিৰাজনীয়ে কিমান উদাৰভাৱে, কিমান আত্মবিশ্বাসেৰে সেই দায়িত্ব নিজৰ ওপৰত জাপি ল'লে। তাৰ এই অক্ষমতাৰ গুৰি ক'ত?— কমলে ভাবিলে।

অক্ষম কোন? মই, মোৰ সমাজ, নে মোৰ পৃথিবীখন?

যি পৃথিবীয়ে মৰিবৰ সময়তো মানুহৰ জাতিবৰ্ণৰ বিচাৰ কৰে, নিৰাশ্ৰয়, নিঃসহায়ৰ পৰিচয় বিচাৰে। উপমাই মোৰ কথা কি ভাবিব? মোক কি বুলি ভাবিব? ভাবিব মই স্বাৰ্থপৰ, দুৰ্বল, আত্মকেন্দ্ৰিক এটা প্ৰাণী। মোৰ মানৱতাবোধ নাই, মৰম চেনেহ নাই, আনকি কৃতজ্ঞতাও নাই। অকৃতজ্ঞ মানুহতকৈ নীচ আৰু একো নাই।

কমলে আইজনীক মাতিলে।

"আইজনী, মোৰ চিনাকি হোৱালী এজনী অলপ বিপদত পৰিছে, মানে ক'ৰবাৰ মাৰপিটত মূৰত মাৰ পৰি দুখ পাইছে। তেওঁৰ কোনো চাওঁতা নাই। আমাৰ ইয়ালৈকে লৈ আহিলে—"

"ওঁ আনাতোন ককাইদেউ। আয়ে দেহি, কেওঁ কিছু নাই যদিনো তেওঁক চাব কোনে? খোজ কাঢ়ি আহিব পাৰিবনেকি কাকইদেউ? তেওঁনো এতিয়া ক'ত আছে?"

"তেওঁ এতিয়া আছে হৰিপ্ৰসাদ নামে এটা মিলৰ কনুৱাৰ ঘৰত। পিছে আজি

বাতি মন্দিৰাহঁতৰ ঘৰলৈ অনাৰ কথা আছে।"

"নেলাগে ককাইদেউ। আমাৰ ইয়ালৈকে লৈ আহিব লাগে। মন্দিৰাহঁতৰ তাত তেওঁক কোনে চাব?"

এজনী অচিনাকি ছোৱালীক সহায় কৰিবলৈ দেখুওৱা আইজনীৰ উৎকণ্ঠাখিনি দেখি কমল আচৰিত হ'ল! আইজনী বিপ্লৱী নহয়, কিন্তু আইজনীৰো অকুণ্ঠ মানৱতাবোধ আছে।

ভালেমান পৰৰ মূৰত কমলে ক'লে, "বাৰু মই যাওঁচোন। পিছে বহুত পলম হ'ল।"

কমল ওলাই গ'ল। নিজৰ ওপৰতে কমলৰ বিতৃষ্ণা জন্মিল। ছিঃ সি উপমাৰ আগত মুখ দেখুৱাব কেনেকৈ? সি নীচ, সি অধম!

কিন্তু মই উপমাক চিনি পালো বুলিয়েই তেওঁক যে মোৰ ঘৰত আশ্ৰয় দিব লাগিব তাৰোতো কোনো অৰ্থ নাই। অৰ্থ নাই? বহুত কথাৰে অৰ্থ নেথাকে। পিছে অৰ্থ নেথাকিলেই জানো আমি কোনো কাম কৰিব নেপায়! তেন্তে মই আহিছো কিয়? মই মন্দিৰাৰ ঘৰলৈ, উপমাৰ ওচৰলৈ আহিছো কিয়? নিজক অপমান কৰিবলৈ?

...আমি নিষ্ঠুৰ হৈছো, পৃথিৱীত মৰমৰ স্ফুৰণ ঘটাবৰ কাৰণে। আমি নিৰ্দয় হৈছো, পৃথিৱীত দয়া-ধৰ্মৰ প্ৰতিষ্ঠাৰ কাৰণে। পাশৱিক হৈছো মানৱতাক জয়ী কৰিবৰ কাৰণে। আমি মানুহ, আমাৰ মানবোচিত দুৰ্বলতা আছে, কিন্তু দুৰ্বলতা থাকিলেই যে আমি দুৰ্বল হোৱা উচিত সেই যুক্তি আমি নেমানো। হয়তো আমি যি পথ লৈছো, সি একেবাৰে ভুল পথ, হয়তো এই পথৰ শেষত আছে এটা বিৰাট পৰাজয়। কিন্তু তথাপি পথৰ শেষ নহয় মানে আমি যাব লাগিব। হয়তো আমাৰ এই ভুলৰ পৰা শিক্ষা লাভ কৰি অন্য কোনোবাই নিৰ্ভুল পথ বিচাৰি পাব! সেইদিনা আমাক কোনোৱে নোসোঁৱৰে, কিন্তু কাৰোবাৰ সোঁৱৰণিত যুগমীয়া হৈ ৰৈ যাবৰ কাৰণেই নিজৰ জীৱনাদৰ্শক বাদ দি আমি অন্য পথ ল'ব নোৱাৰো ; লাগে আত্মবিশ্বাস, কালিলৈ পুৱা বেলি ওলাব-- এই কথাষাৰ যিমান সঁচা, আমাৰ গতিৰ পৰিণতি যে আমাৰ আদৰ্শৰ অনুকূল হ'ব সিও সঁচা কথা।...

বীণাই অসংলগ্নভাৱে ভাবি যায়। কেতিয়াবা বহুত কাম থকা সত্ত্বেও, কাম নকৰাকৈ থাকি, আদি অন্তহীন কথা কিছুমান ভাবি আলাহু হৈ বহি থাকি আমাৰ ভাল লাগে। অতীতৰ কথা, তাৰ এটা সীমা আছে, তথাপি অতীতৰ কথাও ভাবি ভাল লাগে। জীৱনৰ সৰু সৰু ভুলবোৰ, ডাঙৰ ডাঙৰ পৰাজয়বোৰ, ব্যৰ্থ হৈ যোৱা মধুৰ সম্ভাৱনাবোৰ-- সকলোকে আচ্ছন্ন কৰি বিয়পি থাকে বিস্তৃত অতীত। আৰু ভৱিষ্যৎ-- তাৰ সীমা নাই। ভাবি থাকা, ভাবি থাকা। সপোন গঢ়া আৰু ভঙা। সীমা

নাই ; কল্পনাৰ সীমা আছে, ভবিষ্যতৰ সীমা নাই। ভবিষ্যৎ মানে আকাশ, ভবিষ্যৎ মানে সাগৰ, ভবিষ্যৎ মানে......

আগ আহাৰৰ গৰম-মিহলি ৰাতি। আকাশৰ জোনটো পাতল ডাৱৰবোৰৰ মাজত ঢাক খোৱা। দূৰৰ পৰা কিবা কিছুমান মিহলি ফুলৰ গোন্ধ বতাহত ওপঙি আহিছিল। বীণা ঘৰটোত অকলে। দেউতাক শুলে। বুঢ়া মানুহ-- কামৰ হেঁচা, তাৰ উপৰি চিন্তা!

সৰু বাৰাণ্ডাখনত বাহিৰৰ আকাশখনৰ ফালে চাই চাই বীণা বহি থাকে। গৰম-সনা বতাহজাক বীণাৰ ভাল লাগে। এই কেইদিন প্ৰায়ে বৰষুণ দিছে। আজি ৰাতিও হয়তো দিব। বৰষুণ দিয়া ৰাতি অকলশৰে থাকিলে মনটো বৰ উদাস লাগে। কিবা এটা যেন নাই, কিবা এটা যেন হেৰাইছে, বুকৰ মাজৰ পৰা যেন কিবা এটা ক'ৰবাত খহি পৰিল। তাৰ নাম নাই। এটা কোমল বেদনা, এটা মিঠা কামনা, এটা অস্পষ্ট মৰ্মৰধ্বনি। বৰষুণ পৰি পৰি কোমল হোৱা কেঁচা ঘাঁহবোৰ গচকি গচকি হাতত সাৰে ভৰিত সাৰে কোন যেন অহাযোৱা কৰে। বতাহজাকত কোনোবা পুৰণি পৰিচিতৰ কোমল নিশ্বাস!

দুৰ্বলতা! দুৰ্বলতা! আজি মই এই কথাবোৰ ভাবিছো কিয়? আকাশজুৰি মেঘৰ বিশাল আয়োজন, জোনাককো ঢাকি পেলাইছে! আকাশৰ বুকত যুগৰ প্ৰতিচ্ছায়া। সত্য আজি পৃথিৱীৰ পৰা আঁতৰি পলাইছে। ন্যায় আজি ধনিকৰ হাতৰ খেলাৰ পুতলা, মানৱতা আজি স্বাৰ্থৰ যুপকাঠত জীৱন্ত বলি!

আন্ধাৰৰ এটা ভাষা আছে, নিবিড়, গভীৰ, মৌন। আজি পৃথিৱীৰ অন্য সকলো কোলাহলক তল পেলাই ৰাতিৰ এই জীৱন্ত ভাষা বীণাৰ প্ৰাণৰ কাষত মুখৰ হৈ উঠে। বীণাৰ সন্মুখত পৰি আছে এটা নিজঞ্জাল, শান্তিময় জীৱনৰ পথ, সুদূৰ-প্ৰসাৰি তাৰ বিস্তৃতি! সেই পথ বীণাই গ্ৰহণ কৰিব পাৰে, তাত বাধা নাই, তাৰ কাৰণে আছে সাদৰ আহ্বান! কিন্তু সেই পথত, সেই নিজঞ্জাল, শান্তিপূৰ্ণ পথত জানো সুখ আছে? আত্মাৰ তৃপ্তি আছে? ত্যাগৰ কঠিন আনন্দ আছে?

নাই, একো নাই!

কমল হ'ব বীণাৰ স্বামী! স্বামী, গৰাকী, বীণাৰ জীৱনৰ সুখ-দুখ সকলোৰে অধিকাৰী। শিক্ষিত, খ্যাতিমন্ত, বিদ্বান কমল হ'ব তাইৰ জীৱনৰ সহচৰ। অধ্যয়ন অধ্যাপনাৰ নিবিড় সুখৰ মাজেদি বীণাৰ জীৱনটো অতিবাহিত হ'ব। বীণা হ'ব ধুনীয়া, স্বাস্থ্যবান সন্তানৰ গৰ্বিতা মাতৃ। আহাৰৰ ডাৱৰীয়া ৰাতিবোৰ কমলৰ সাহচৰ্য্যই পূৰ্ণ কৰি তুলিব-- নিবিড় শান্তি, নিবিড় তৃপ্তি! নিবিড়.....

কিন্তু তাৰ বাহিৰে? এই স্বাৰ্থপৰ সুখ, স্বাৰ্থপৰ শান্তিৰ বাহিৰে বীণাই আৰু কি পাব? খ্যাতি বীণাই নিবিচাৰে। কিন্তু জীৱনৰ বৈচিত্ৰ্য ক'ত? জীৱনৰ উপলব্ধি ক'ত? গতানুগতিক এটা প্ৰাচীন পদ্ধতিৰে জীৱনটো শেষ কৰি দি বীণা জানো সুখী হ'ব পাৰিব? হয়তো বীণাক পালে কমল সুখী হ'ব, কিন্তু সি কমলৰ স্বাৰ্থ, কমল

সুখী হ'লে পৃথিৱীৰ আন কাৰো একো লাভ নহয়। এটা মানুহৰ স্বাৰ্থ পূৰণৰ কাৰণে বীণাই নিজৰ গোটেই জীৱনটো বলি দিব নোৱাৰে।

বীণাৰ অলপ গৰম লগা যেন লাগিল। বতাহজাক বে'চ গৰম। খোপাটো সোলোকাই বীণাই চুলিকোছা মেলি দিলে। চুলিবোৰৰ মাজৰ পৰা এটা ভাল গোন্ধ বতাহজাকে উৰাই আনিলে। গোন্ধটো বীণাৰ ভাল লাগিল। হয়তো গোন্ধটোত মিহলি হৈ আছে নাৰীৰ কামনা। কামনাৰ পবিত্ৰ সপোন।

কমলৰ দেউতাকলৈ পঠিয়াবৰ কাৰণে লিখা হৃদয়া বৰুৱাৰ চিঠিখন মেজৰ ওপৰত পৰি আছিল। বীণাই আজি দেখিলে। বীণাৰ দেউতাকৰ ইচ্ছা যিমান সোনকালে হয় বিয়াখন পাতি পেলাব লাগে। যেন বীণাৰ কাৰণে তাতকৈ ডাঙৰ কথা আৰু একো পৃথিৱীত নাই। দেউতা তুমি বুঢ়া হৈ গৈছা, তুমি একো নেজানা। মোৰ জীৱনত বিয়া— কিন্তু কিয় নহ'ব? মোৰ বিয়া নহ'বৰ কি কাৰণ আছে? আৰু কমলকেই বা মই বিয়া নকৰাম কিয়। তুমি ঠিক কৰিছা দেউতা, যিমান সোনকালে হয়— কিন্তু তাৰ পিছত? অসম্ভৱ, পাগলনেকি? মই আকৌ বিয়া কৰাই মৰিবলৈ যাম কিয়?...

বীণাই অনুভৱ কৰিলে যেন তাই এখন ভাষা বুজি নোপোৱা ছায়াচিত্ৰ চাই আছিল। অভিনেতা-অভিনেত্ৰীৰ অঙ্গ-ভঙ্গী সকলো বুজি পায়, কিন্তু সিহঁতৰ এটা শব্দও নুবুজে, অথচ তাইৰ লগতে ছবিঘৰত থকা অন্যান্য দৰ্শকবোৰে সকলো বুজিছে। হঠাৎ লাইটবোৰ নুমাই গ'ল, হলটো আন্ধাৰ হ'ল, দৰ্শকবোৰে হুৰাদুৰা লগালে। হুৰহুৰাই মানুহবোৰ আন্ধাৰ হলটোৰ ভিতৰৰ পৰা বাহিৰলৈ ওলাই গ'ল- ঠেলা-হেঁচা কৰি। বীণাই একাষৰীয়া হৈ সন্তৰ্পণে নিজক বচাই ৰাখিবৰ যত্ন কৰিলে। কোনোবাই যেন ছোৱে, কোনোবাই যেন ঠেলা মাৰি যায়, কোনোবা উদ্ধতে যেন আন্ধাৰতে সাবটি ধৰি জোৰ কৰি চুমা খাই দিয়ে। অথচ ভালো লাগে, এনে অপ্ৰত্যাশিত দুৰ্ঘটনা— যদিও বৰ সৰু।...

লাহে লাহে মেঘৰ বুকুৰ পৰা এটোপা দুটোপাকৈ বৰষুণ পৰিবলৈ আৰম্ভ কৰিলে। বীণাৰ ভাল লাগিল, শান্ত বৰষুণজাকৰ কোমল শব্দটো। সি যেন প্ৰেমিকৰ কণ্ঠৰ ভাবাতকৈও গাঢ়। এজন স্বামীৰ কিয়, কমলৰেই প্ৰয়োজন নোহোৱা নহয়— এনে এটা ৰাতিৰ কাৰণে। কমলৰ হাতত সেই যাদু আছে যাৰ সহায়ত এটা বৰষুণ-দিয়া ৰাতি জীৱন্ত হৈ উঠিব পাৰে। যাৰ সহায়ত বীণাৰ হৃদয়ত পাৰ ওপচাই আনন্দৰ ধল বাগৰি যাব পাৰে। কমলে সেই কথা জানে, যি কথা আজিলৈকে কোনো প্ৰেমিকে কোনো প্ৰণয়িনীক কোৱা নাই, একেবাৰে নতুন কথা। যিটো বীণায়ো নেজানে। বীণাৰ প্ৰাণটোৱে আশৈশৱ কমলৰে অপেক্ষা কৰিছে। এৰা, কমলৰেই।

মউপিয়াটোৱে দূৰত চিঞৰি দিয়ে। গা'টো জোকাৰি বীণা বহাৰ পৰা উঠি পৰে। কিযে বলিয়ালিবোৰ ভাবিছো, ছিঃ।

· সিদ্ধান্ত লোৱা হৈছে। আয়োজন সম্পূৰ্ণ। জয়পুৰ বাগিচাৰ সকলো বনুৱাই ধৰ্মঘট কৰিব। কোনোবা দুই-চাৰিটাই নকৰিব পাৰে, কিন্তু সিহঁতৰ সংখ্যা অতি কম। সিহঁতৰ দাবীবোৰ বাগিচাৰ মালিকে মানি ল'বলৈ অস্বীকাৰ কৰিছে। প্ৰতিনিধি দলৰ নেতা হিচাপে যোৱা বনুৱাজনক কটু ভাষাৰে অপমান কৰি খেদাই পঠালে। প্ৰতিকাৰৰ পথ ধৰ্মঘট। ধৰ্মঘট চলিব দাবী মানি নোলোৱা পৰ্যন্ত। ভয়ৰ কাৰণ নাই। বাহিৰৰ পৰা সহায় পাব।

বাগিচাৰ মালিক নিৰ্বিকাৰ। গুপ্তচৰৰ হতুৱাই ক্ষণৰ বাতৰি ক্ষণে চাহেবে ল'ব লাগিছে। ধৰ্মঘটৰ মূলতে আছে বীণা আৰু মাধৱ। ফল ঃ হৃদয়া বনুৱাই বাগিচাৰ পৰা চিৰ-বিদায় ল'ব লাগিব। মানুহজন ভাল আছিল, কিন্তু জীয়েকক যেতিয়া খুৱাব নোৱাৰিলে তেওঁক ৰখা আৰু নিৰাপদ নহয়। যি কোনো উপায়ে ধৰ্মঘট ভাঙিবৰ কাৰণে চাহেব দৃঢ়প্ৰতিজ্ঞ। স্থানীয় থানাৰ চব্ ইন্সপেক্টৰক বে'চ গধুৰ অনুপাণ উপহাৰ দি থৈছে। কিন্তু কুলিবোৰো আজিকালি আকোৰগোজালি। লালপাগুৰিৰ কথাই নাই, আনকি বন্দুক সঙ্গীনলৈও সিহঁতে ভয় নকৰে। সিহঁত উদ্ধত হৈ পৰিছে। মস্কিল' কিন্তু কুলী চিৰদিন কুলী। পুলিচৰ মাৰ পালে ঠিক হৈ যাব। —চাহেব নিশ্চিন্ত নহ'লেও, নিৰ্ভয়ে থাকিল। বৃটিছে চিৰদিন তৃতীয় পক্ষৰ সহায়ত উদ্দেশ্য সাধন কৰি আহিছে। সেইটো তেওঁলোকৰ এটা আৰ্ট। ৰাজনীতিতো, ব্যক্তিগত ব্যৱসায়তো। ভাৰতীয়ক দি ভাৰতীয়ৰ ভেটি উছন কেনেকৈ কৰিব লাগে চাহেবে জানে।

আহবফৰ ভাল হোৱাৰ কোনো সম্ভাৱনা নাই। দিনে দিনে তাৰ অৱস্থা বেয়াৰ ফালে ঢাল লৈছে। সি অতিকে দুৰ্বল। কথা ক'বৰ শক্তিও কমি আহিছে। যিবা দুই-চাৰি আষাৰ কয়, সিও আগগুৰি নোহোৱা প্ৰলাপ। গোপাল আৰু চমৰীয়ে অক্লান্তভাৱে তাৰ শুশ্ৰূষা কৰিছে, কিন্তু মহামাৰী যক্ষ্মাৰ নিঠুৰ পোকে তাৰ জীৱনৰ ভঁৰালটো কুটি কুটি খাই শেষ কৰি পেলাইছে। চমৰীহঁতে বুজে। বুজে সি নেবাচে, বুজে সিহঁতৰ সকলো মেহনত অথলে যাব। কিন্তু তথাপি তাক বিনা প্ৰতিবাদে মৰণৰ হাতত সোধাই দিব নোৱাৰে, কিজানিবা সি বাচে— তাৰ মুৰ শিতানত বহি চমৰীয়ে ভাবে। সিনো কি বুঢ়া হৈছে? ডেকা মানুহ, চকুকেইটা কিমান জীয়া। কিবা দাৰাই এটা নাইনে আহবফ্ ভাইক ভাল কৰি পেলাবৰ কাৰণে?

গোপালে মাথোন বেছি ঘনাই হিচাপ লয়, বুজ লয়, বাতৰি লয়। তাৰ ফালটু দদায়েক এটাৰ কাহ হৈছে বুলি বাগিচাৰ ডাক্তৰক ফাঁকি দি সি আহবফৰ কাৰণে কাহৰ ঔষধ আনি খাবলৈ দিয়ে, কিজানিবা সি ভাল হয়। আহবফৰ বুকুত ঠাণ্ডা লাগে বুলি ভিতৰত তুলা দিয়া চোলা এটা সি চিলোৱাই আনি আহবফক পিন্ধাই দিয়ে। আহবফ আচৰিত হয়। কৃতজ্ঞতাত অভিভূত হয়। তাৰ শুকান চকুদুটাৰ পৰা দুধাৰ তপত লোতক বাগৰি আহিল। কথা কোৱাৰ শক্তি তাৰ নাই।

আহবফে জানে সি মৰিব। জীৱনটোক সি বিমানেই ভাল পাওক, ইয়াক সি

এৰি যাব লাগিব। তাৰ বেয়া লাগে অযাচিতে পোৱা মৰমবোৰৰ কাৰণে। বীণা, মাধৱ, মন্দিৰা সকলোৱেই তাক মৰম কৰে। তথাপি হয়তো সিহঁতে তাক মৰম কৰাৰ এটা যুক্তি আছে, সিও সিহঁতৰ আদৰ্শৰে অনুৰক্ত ভক্ত। কিন্তু এই সহজ, সৰল অকপট গোপাল আৰু চমৰী। সিহঁতৰ প্ৰাণ উবুৰিয়াই দিয়া মৰমবোৰ— তাৰ মূল্য আছৰফে তাৰ গোটেই জীৱনটো দিও, দি শেষ কৰিব নোৱাৰে! সিহঁতৰ কাৰণে আছৰফৰ দুখ লাগে। এই চমৰী বহিনজনীৰ কাৰণে, এই গোপাল ভাইৰ কাৰণে তাৰ জোৰ কৰি হলেও জীয়াই থাকিবৰ মন যায়। ইমান ধুনীয়া এই সৰু, সাধাৰণ মানুহৰ পৃথিৱীখন। মৰম-ওপচা, উদাৰ, প্ৰশস্ত। সিহঁতে টকা-পইচা দিব নোৱাৰে, ধন-ৰত্ন দিব নোৱাৰে, আদেশ-উপদেশ দিব নোৱাৰে, দিয়ে হিয়াৰ অটুট মৰম। গভীৰ, শান্ত, প্ৰতিদান নিবিচৰা মৰম। সেই পৃথিৱীখনৰ আস্বাদ যি পাইছে, সি পাহৰিব নোৱাৰে।

বাহিৰত অবিৰাম বৰষুণ। কৃষ্ণপক্ষৰ ঘোপমৰা আন্ধাৰ, ফেৰফেৰীয়া বতাহজাকত আন্ধাৰবোৰ ডোখৰ ডোখৰ হৈ বিয়পি পৰিছে। মাজ ৰাতি।

গোপালৰ মজিয়াত আছৰফৰ কাষত এটা সৰু কেৰাচিনৰ টিপচাকি ধিমিক-ধামাককৈ জ্বলি আছে। তাৰ পোহৰটো ক্ষীণ, শান্ত। আছৰফৰ শিতানৰ কাষত বহি চমৰী। গোপাল অলপ শুইছে। সিহঁতে পাল পাতি আছৰফক পৰ দিয়ে। আগৰাতি চমৰী থাকে, পিছ ৰাতি থাকে গোপাল।

চমৰীয়ে নীৰৱে বহি আছৰফৰ শুকান মুখখনৰ ফালে চাই থাকে। মাজে মাজে হাতৰ তলুৱাখন দি তাৰ কপালৰ তাপটো চায়। আছৰফৰ চকুৰ পৰা অনবৰত ওলাই থকা লোতকবোৰ তাইৰ শাৰীখনৰ আগটোৰে লাহে লাহে মোহাৰি দিয়ে।

দূৰৰ থানাত বাৰ বজাৰ কাঁহ বজালে। ৰাতিটো আৰু গহীন যেন লাগিল। হঠাৎ যেন আছৰফৰ টোপনি ভাগিল। সি চকু দুটা মেলি চালে।

"আছৰপ ভাই-" মৰম লগা মাতেৰে চমৰীয়ে মাতিলে।

"চমৰী বহিন-" সি চকু দুটা মোহাৰিলে।

"অকণমান গৰম গাখীৰ খাবি ভাই?"

"ওঁ খাম-"

চমৰীয়ে জুইৰ ওপৰত তুলি থোৱা সৰু চচ্‌পেনটোৰ পৰা অকণমান গাখীৰ বাকি আনি তাক খাবলৈ দিয়ে। সি নিজে মূৰটো দাঙিব নোৱাৰিলে। চমৰীয়ে তাৰ মূৰটো নিজৰ বুকত সুমাই লৈ তাক গাখীৰকণ পি খুৱায়। খাই উঠি তাৰ ভাগৰ লাগে। সি অলসভাৱে চমৰীৰ কোলাতে মূৰটো দি পৰি থাকে।

কিছুপৰৰ মূৰত সি লাহে লাহে কয়, "চমৰী বহিন, মোৰ আইও তোৰ নিচিনা আছিল, মোক খুব মৰম কৰিছিল। পিছে মই সৰু থাকোঁতেই মৰি থাকিল।"

"কথা নক'বি আছৰপ ভাই" —চমৰীয়ে থোকাথুকি মাতেৰে কয়। আৰু তাৰ

চুলিবোৰৰ মাজত হাত ফুৰায় দিয়ে।

"ওঁ, মোৰ আই কেনেকুৱা আছিল মই পাহৰি গৈছো। খুব ভাল আছিল, নহয় বহিন?"

"ওঁ খুব ভাল আছিলতো। এতিয়া ৰাতি বহুত হ'ল তই শুই থাক, আছৰপ ভাই। নহ'লে আকৌ বুকু বিষাব।"

আছৰফে আৰু একো নেমাতে, তাৰ চকু দুটা মুদ যায়। সি সপোন দেখে।...

...তজবজীয়া এটি শিশু। নিপোটল শৰীৰ, অটুট স্বাস্থ্য, মুখত গোলাপ-ফুলীয়া হাঁহি। ৰাতিপুৱাৰ ৰ'দত ল'ৰাটিৰ ৰঙা, প্ৰফুল্ল মুখখন উজ্জ্বল হৈ উঠে। সি খেলি আছে, মাকে দুয়োহাত মেলি সাবট মাৰি তাক বুকত সুমাই লয়। সি মাকৰ ডিঙিত সাবটি ধৰে।

সেই শিশুটি স্কুললৈ যায়। ফলি-পুথি ঠিক কৰি মাকে তাক খুৱাই ধুৱাই উলিয়াই পঠায়। তেল দি তাৰ ক'লা সৰু চুলিখিনি ফণিয়াই দিয়ে। তাৰ পিছত দুৱাৰডলিত বৈ তাৰ স্কুললৈ যোৱা চাই থাকে।

সি স্কুলৰ পৰা ঘূৰি আহে। পদূলিমুৰ পাওঁতেই মাক আগবাঢ়ি গৈ তাক সাবটি ধৰে, তাৰ গালে মূৰে চুমা খায়, তাৰ ভৰিত লগা ধূলিবোৰ নিজৰ ৰিহাৰ আচলেৰে মচি দিয়ে।

তাৰ পিছত আৰু কত দিনৰ কত মধুৰ স্মৃতি। আছৰফে চকু দুটা আকৌ মেলি দিয়ে। দেখে তাৰ মুখলৈ একেথৰে চাই বহি আছে চমৰী। সি চকুদুটা অলপ ডাঙৰকৈ মেলি চমৰীলৈ চালে।

"কি চাইছ আচ্‌ৰপ্‌ ভাই। মই আছো নহয়-"

"গৰ্ গৰ্ কৰিছে কিহে?"

"বাহিৰত বৰষুণ দিছে, খুব ডাঙৰ বৰষুণ!"

"চমৰী বহিন, মই বহুত কথা জানিছিলো, পিছে চব পাহৰি গৈছো, একো মনত নাই।"

"তই কথা কোৱা ভাল নহয়।"

আছৰফ সৰু ল'ৰাই মাকৰ কথা শুনাৰ দৰে, চমৰীৰ কথা মতে নীৰৱ হ'ল। কথা ক'বৰ শক্তিও তাৰ নাইকিয়া হৈ আহিছে।

চমৰীয়ে অনুভৱ কৰিলে, যেন আছৰফ আকাশৰ এটা কক্ষচ্যুত তৰা। খহি আহি তাইৰ মজিয়াত পৰিলহি। তাৰ গাৰ পোহৰবোৰ যাত্ৰাপথত ঘঁহনি খাই মলিন হৈ গৈছে। অলপ পৰৰ পিছতে তাৰ সকলো পোহৰ শেষ হৈ যাব। শেষ হৈ যাব। চমৰীয়ে লাহে লাহে জ্বলি থকা লেমটোৰ ফালে চালে-- জ্বলি আছে। অলপ আঁতৰতে ঘোৰ্ ঘোৰাই শুই আছে গোপাল।

টক্ টক্ টক্।

দুৱাৰত কোনোবাই টুকুৰিয়াইছে, চমৰী অভ্যস্ত, তাই আকৌ কাণ দিলে। বাহিৰত অবিৰাম, অজস্ৰ বৰষুণ।

টক্ টক্ টক্!

সন্তৰ্পণে অতি আলসুৱাকৈ আছৰফৰ মূৰটো কোলাৰ পৰা গাৰুত নমাই থৈ চমৰী উঠি আহে। হাতত চাকিটো লৈ তাই বেছি শব্দ নকৰাকৈ দুৱাৰখন খোলে।

বৰষুণত তিতি জুৰুলি জুপুৰি হৈ সোমাই আহিল মাধৱ আৰু শ্ৰীনাথ।

চমৰীয়ে দুৱাৰখন বন্ধ কৰি দিলে।

দুয়ো জুইকুৰাৰ ওচৰলৈ গ'ল। গোপালৰ তেতিয়াও ঘোৰ টোপনি।

"আজি কেনেকুৱা আছে?"

"একেই আছে।"

"ভ্ৰম বকিছেনেকি?"

"অলপ বকিছে।"

"চমৰী বহিন, আমি যাওঁ, সময় বেছি নাই। কাম বহুত আছে।"

"কি ৰকমে আহিলি? ৰাস্তাৰ মূৰততো ৰাতিও চকিদাৰ দিছে।"

"ৰাস্তাইদি অহা নাই। চাহ্‌ব মাজে মাজে আহিলো।"

"বহুত তিতিছ—"

"এৰা। শুন চমৰী বহিন, ধৰ্মঘটৰ ঠিক হৈছে। দুই এদিনতে হ'ব। ধৰ্মঘট আৰম্ভ হ'লে পুলিচে তহঁতৰ ঘৰ খানাতালাচ কৰিব পাৰে।"

"আমাৰ ঘৰ?"

"ওঁ। চাহেবে আৰু পুলিচে তহঁতক খুব সন্দেহ কৰিছে। কিজানি আছৰফক ইয়াত ৰখাৰ খবৰো পাইছে।"

"কি ৰকম?"

"ক'ব নোৱাৰো। হয়তো পাব পাৰে। যেই হওক। কালি পৰহিৰ ভিতৰতে আছৰফক ইয়াৰ পৰা নিব লাগিব। পিছে আমিতো দেখাদেখি আহিব নোৱাৰো; তহঁতে কিবা উপায়ে বাগানৰ বাহিৰ উলিয়াই দিব লাগিব। পাৰিবি?"

"কি ৰকম?"

"আমি গাড়ী পঠিয়াম। দেবুৱে গাড়ী আনিব। তহঁতে আছৰফক গাড়ীত তুলিলৈ গাড়ীৰ লগতে কিছুদূৰ যাব লাগিব। পাৰিবিতো?"

"যদি কোনোবাই লগ পায়?"

"তহঁতৰ বেমাৰী মানুহ বুলি ক'বি!"

"আচ্ছা"—

"আৰু যদি কিবা কাগজপত্ৰ আছে, সেইবোৰ ঘৰৰ পৰা আঁতৰ কৰি ৰাখিবি।"

"আচ্ছা।"

"আমি তেন্তে যাওঁ—"

"বৰষুণতো এৰা নাই....."

শ্ৰীনাথ আৰু মাধৱ আছুৰফৰ ওচৰলৈ আহিল, তাৰ টোপনি গৈ থকা মুখখনলৈ একেথৰে চালে, তাৰ পিছত দুৱাৰখন মেলি ওলাই গ'ল।

দুৱাৰখন বন্ধ কৰি চমৰী আকৌ আছুৰফৰ কাষলৈ আহিল। একো নাই। তিলতিলকৈ মৰণে তাৰ দেহাটো শেষ কৰি পেলাইছে। তাৰ সৰু বুকুখনত বাজিছে মৰণৰ নিষ্ঠুৰ ৰাগিণী। চকু দুটা গাঁতত সোমাইছে। গালৰ হাড়বোৰ ওলাই পৰিছে। ওঁঠ দুটা শেঁতা পৰি নিস্তেজ হৈ গৈছে। হাতৰ মঙহ নোহোৱা ঠাৰিবোৰ ওলাই পৰিছে।

দেখিলে ইমান বেজাৰ লাগে।

দূৰৰ থানাত এক বজাৰ শব্দ হ'ল। আজি কিন্তু চমৰীৰ শুবৰ মন যোৱা নাই। আৰুনো কেইদিন? তাইৰ ঘৰৰ পৰা আছুৰফক লৈ যাব— ক'ৰবাত লুকুৱাই ৰাকিবগৈ। তাই আৰু তাক এনেকৈ তাইৰ কাষত, তাইৰ ঘৰৰ ভিতৰত নেপায়। কথাষাৰ ভাবি তাইৰ মনটো বৰ গধুৰ লাগিল। মৰিবৰ সময়তো মানুহটোৱে শান্তি নেপালে। আঁয়ে দেহি!

আছুৰফৰ মুখখনৰ ফালে চাই তাই এটা সৰু হুমুনিয়াহ কাঢ়িলে। আঁয়ে দেহি।

কি কথা এষাৰ জানো চমৰীৰ মনত খেলালে। সৰুতে কোনোবা ফকীৰৰ পৰা আনি তাইৰ মাকে তাইক এটা তাবিজ দিছিল। তাবিজটো তাই তামৰ বিড়িত সুমুৱাই লৈ পিন্ধি ফুৰিছিল। পিন্ধাৰ দিন ধৰি আৰু তাই তাবিজটো সোলোকোৱা নাই। সদায় সি তাইৰ বুকৰ মাজতে ওলমি থাকি থাকি সোণ যেন হৈ পৰিছে।

চমৰীয়ে বুকুৰ মাজৰ পৰা তাবিজটো উলিয়ালে। ৰচিডাল তাই টান মাৰি ছিঙিলে, এবাৰ চকুৰ আগলৈ নি চালে। তাৰ পিছত অতি আলফুলকৈ আছুৰফৰ ডিঙিয়েদি ৰচিডাল সৰকাই তাবিজটো তাৰ ডিঙিত বান্ধি দিলে।

কিন্তু তাইৰ হাতৰ চোৱা লাগি আছুৰফৰ টোপনি ভাগি গ'ল। সি চকু মেলি চালে।

"বহিন—"

"হো?"

"কি?"

"একো নহয়।"

"মোৰ ডিঙিটোত কোনে মৰম কৰি ধৰিছিল?"

"মই।"

"মই ভাবিছিলো মোৰ আয়ে। ইমান কোমলকৈ ধৰিছিলি বহিন—"

চমৰীয়ে একো নেমাতিলে।

আছুৰফে যেন সেই কোমল হাতখনৰ পৰশ বিচাৰি নিজৰ ডিঙিটোত তাৰ হাত

বুলাব ধৰিলে। তাবিজটো তাৰ হাতত পৰিল।

"এইটো কি? মোক কোনে দিলে?"

"মই দিছো।"

"কি?"

"তাবিজ। এইটো পিন্ধি থাকিলে কোনো বিপদ আপদ নহয়।" কথাষাৰ কৈ যেন চমৰীয়ে বল পালে।

"মোৰনো এতিয়া আৰু কি বিপদ আপদ হ'ব? যাবৰেই হ'ল দেখোন—"

"তই মনে মনে থাক আছুৰপ ভাই। এইটো বৰ ভাল তাবিজ। ফকীৰে দিয়া।"

"তেনেহ'লে তয়ে ৰাখ। মোৰ আৰু বিপদ আপদলৈ ভয় নাই, এৰা অকণো ভয় নাই— ভয় নাই—"

তাক আকৌ ভাগৰে হেঁচি ধৰিলে। কথা ক'বৰে শক্তি তাৰ নাই। তাৰ কথা অস্পষ্ট হৈ আহিল। আকৌ সি তাৰ চকুদুটা মুদি দিলে।

ল্লেমটো তেতিয়াও জ্বলি আছে। কিন্তু তাৰ পোহৰ অতি ক্ষীণ। বাহিৰত অবিৰাম বৰষুণ, পৃথিৱীখন নীৰৱ। চমৰীয়ে কাণপাতি বৰষুণজাকৰ শব্দ শুনে, তাৰ পিছত নিজৰ বুকৰ ভিতৰত বজা এটা অবুজ সুৰলৈ কাণ দিয়ে। তাইৰ হৃৎস্পন্দনৰ লগে লগে সুৰটো বাজি থাকে—শান্ত, ধীৰ—গভীৰ।

১৫, আমহাৰ্ষ্ট ষ্ট্ৰীট
কলিকতা

প্ৰিয় বৰুৱা,

আপনি মোককচাং এৰি আহিবৰ সময়ত যিদৰে মোক খবৰ-বাতৰি নিদি গুচি আহিল, ময়ো কলিকতালৈ আহিবৰ সময়ত আপোনাক খবৰ দিবলৈ নহ'ল। অবশ্যে আপুনি যে মোৰ খবৰ ল'বৰ প্ৰয়োজন বোধ নকৰে মই জানো। ইয়াত আহি অন্য ভালেমান বন্ধু-বান্ধৱীলৈ চিঠি লিখিছো। আপোনালৈও এখন নিলিখিলে অলপ অন্যায় হ'ব।

মই ডাক্তৰী পঢ়িম বুলি আহিছো। কি কৰিব পাৰো ক'ব পৰা নাই। ইয়ালৈ অহাৰ আগতে মোৰ বিয়া হোৱাৰ কথা আছিল, পিছে ময়ে অলপ পিছ হুহকিবলৈ ক'লো। যদি পাৰো আগতে অলপ পঢ়ি-মেলি লওঁ। বিয়া কৰালে আৰু ক'ত সুবিধা পাম!

আপোনাৰ লগত দিনকেটা বৰ ধুনীয়াকৈ কটোৱা হ'ল। আপোনাৰ পৰা বিচ্ছিন্ন হোৱাৰ পিছতহে সেই কথা অনুভৱ কৰিছো। ইয়াত অবশ্যে মোৰ বন্ধু-বান্ধৱ যথেষ্ট

আছে। মোৰ যাৰ লগত বিয়া হ'ব, তেওঁ বৰ্তমান ইয়াতে। তেওঁৰ কাৰবাৰ আছে। বৰ্তমান তেৰেঁ মোৰ ফুৰাৰ লগ। মানুহজন বে'চ ভাল। তেওঁৰ লগত সুখী হ'ব পাৰিম যেনেই লাগিছে। তেওঁৰ লগতে আৰু এজন অসমীয়া ভদ্ৰলোক আছে। তেওঁ নতুনকৈ কাৰবাৰ আৰম্ভ কৰিছে। কোনোবা পুলিচ বিষয়াৰ ল'ৰা। আমাৰ ঘৰলৈ তেওঁ প্ৰায়ে আহে। তেওঁৰ নাম দেবব্ৰত। সিদিনা কথাই কথাই ওলাই তেওঁ ক'লে যে তেওঁ বীণাক বিয়া কৰাবৰ মনস্থ কৰিছে। বীণাই হেনো তেওঁক ভাল পায়। মই একো নক'লো। মানুহজন বে'চ বুধিয়ক যেন লাগে এনেয়ে দেখিলে। কিন্তু এই কথাষাৰ শুনি মোৰ ধাৰণা অলপ সলনি হৈ গ'ল। অৱশ্যে পৃথিৱীত অসম্ভৱ একোৱেই নাই। মাত্ৰ এষাৰ কথা অসম্ভৱ– হৈ যোৱা দিনবোৰ ঘূৰাই অনাটো। বোধকৰো দেবব্ৰতৰ নিৰাশ হ'বৰ কাৰণে আৰু বেছি দিন অপেক্ষা কৰিব নেলাগিব। যদি ইতিমধ্যে বীণাৰ লগত আপোনাৰ বিয়া হৈ গ'ল, মই নেজানো।

প্ৰিয় বন্ধুৱা, মোৰ কেতিয়াবা নিজকে বৰ আচৰিত যেন লাগে। মোৰ প্ৰকৃতিটো সঁচাকৈয়ে অদ্ভুত। পাহাৰত থাকিলে মোৰ মনটোৱে পাহাৰটোৰ বাহিৰলৈ যাব নোখোজে। সেই পাহাৰটোতেই যেন পৃথিৱীখন শেষ হৈছে। এতিয়া কলিকতাত আছো। মনত লাগিছে যেন কলিকতাখনেই সমগ্ৰ পৃথিৱী। ক'তো পাহাৰ-ভৈয়াম একো নাই! আমাৰ মোকক্‌চাং পাহাৰটো মোৰ যিমান ভাল লাগিছিল, কলিকতা চহৰখনকো সিমান ভালেই লাগিছে– অৱশ্যে বিভিন্ন কাৰণত!

আপোনাক মোৰ খুব ভাল লাগিছিল, এতিয়া স্বীকাৰ কৰিলে অপৰাধ নহয়, যে'আপোনাক মই ভাল পাব ধৰিছিলো। মনত লাগিছিল যেন মই লগ পোৱা সকলো পুৰুষতকৈ আপুনি মোৰ বেছি আপোন! আপোনাৰ সংস্পৰ্শলৈ আহি মোৰ জীৱনটোৱে যেন পূৰ্ণতাৰ সন্ধেদ পালে।

আপোনাক লগ পাই ভাবিছিলো কিজানি মই এটা অভূতপূৰ্ব বিদ্ৰোহ কৰি আমাৰ পুৰণি সমাজব্যৱস্থাক উলঙ্ঘা কৰি নতুন পথত ভৰি দিব পাৰিম। সঁচা কথা, কোনো কোনো মুহূৰ্তত মই ভাবিয়ে পেলাইছিলো, যে মোৰ আজীৱনৰ লগৰী আপুনিয়েই হ'ব! ভবাই নহয়, এই কথা মই বিশ্বাস কৰিছিলো!

সেইটোৱেই মোৰ দোষ। মনৰ কিবা এটা অৱস্থাত কেতিয়াবা যদি কিবা এটা ভাব খেলায়, সেই ভাবটোৱেই ধ্ৰুৱ সত্য বুলি মই বিশ্বাস কৰি লওঁ। হয়তো জীৱনত অভিজ্ঞতা অতি কম হেতুকেই। এনে কাৰণতে মই বিশ্বাস কৰি বহিছিলো যে আপনিও মোক ভাল পায়। এৰা, বিশ্বাস কৰিছিলো।

তাৰ পিছত ধৰক। মোৰ পৰীক্ষাৰ ফলাফল ওলোৱাৰ পিছত মোৰ বিয়াৰ প্ৰসঙ্গ ওলাল। কথাষাৰ মোক জনালে। শুনি মই বৰ আনন্দ পালো। মই বিশ্বাস কৰি উঠিলো যে বিয়া হোৱাটোৱেই মোৰ প্ৰধান কাম। মোৰ বিয়া আব্ৰাহামৰ লগত পতাৰ আয়োজন চলিল। তেওঁ কাৰবাৰী মানুহ। যথেষ্ট টকা-পইচা আছে। তেওঁৰ লগত বিয়া হ'ব

বুলি ভাবিয়ে মোৰ ভাল লাগিল। মই দৃঢ়ভাৱে বুজিলো যে তেওঁৰ লগত মোৰ বিয়া হোৱাতকৈ ডাঙৰ কথা আৰু পৃথিৱীত একো নাই।

এনেতে মোৰ পৰীক্ষাৰ ফলাফলৰ বাবে অভিনন্দন জনাই বীণাই এখন চিঠি দিলে। তাত অন্য কথাৰ মাজত লিখিলে যে মই ডাক্তৰনী হোৱা দেখিলে তেওঁ সুখী হ'ব। কিয়নো আমাৰ নগা তিৰোতাসকলৰ মাজত ডাক্তৰনীৰ বিশেষ অভাৱ। আৰু ডাক্তৰনীৰ যোগেদি মানুহৰ সেৱা কৰিব পাৰে।

বীণাৰ কথাষাৰ মোৰ বৰ ভাল লাগিল। যিটো কাম কৰিলে সেৱা আৰু জীৱিকা দুয়োটাই হয়, সেয়ে পৃথিৱীৰ আটাইতকৈ ভাল কাম। বিয়াৰ কথা পেলাই ডাক্তৰী পঢ়া ঠিক কৰি পেলালো। আৰু সেই কাৰণেই আহি কলিকতা পালোহি।

অনুভৱ কৰিছো প্ৰতিটো নতুন মোহে মোক আকৰ্ষণেৰে উদ্ভ্ৰান্ত কৰি তোলে। হয়তো এই সকলোবোৰেই ক্ষণস্থায়ী, কিন্তু সেই বিষয়ে ভাবিবৰ মোৰ অৱসৰ নাই। জীৱনত যেতিয়া যি আহে তাকে গ্ৰহণ কৰি ল'ব লাগে। মোৰ জীৱনটো অকণমান, সৰু; তাৰ মাজত ডাঙৰ কিবা এটা ঘটিব বুলি আশা কৰা বিড়ম্বনা। যি সাগৰ নহয়, সি আকাশৰ বুকত থকা সকলো মেঘৰ বুকৰ সকলো পানী নিজৰ বুকত ধাৰণ কৰিবলৈ বিচৰা জানো হাস্যকৰ নহয়?

বীণাৰ পথটোৱে মোক এসময়ত বৰ আকৰ্ষণ কৰিছিল। তাৰ আস্বাদ মই এতিয়াও পাহৰিব পৰা নাই। কিন্তু মই ভাবি চাই অনুভৱ কৰিলো যে বীণাৰ দৰে বীণাৰ পথত খোজ দিবলৈ মোৰ শক্তি আৰু সাহস দুয়োটাৰে অভাৱ। এটা আদৰ্শ গ্ৰহণ কৰি, সেই আদৰ্শৰ প্ৰয়োজনানুযায়ী কাম কৰিব নোৱাৰিলে, তাক অৱমাননা কৰা হয়। হয়তো কেতিয়াবা মই বীণাৰ দৰে দায়িত্ব গ্ৰহণৰ শক্তি লাভ কৰিম। তেতিয়া পৰিস্থিতি আৰু সময়ৰ প্ৰয়োজনমতে নিজক নিয়োগ কৰিবৰ সুযোগ ঘটিব।

বীণালৈ যে মোৰ ইমান শ্ৰদ্ধা হয়! কিন্তু মোৰ অক্ষমতাৰ কাৰণে কৃতজ্ঞতা প্ৰকাশ কৰিবলৈও মোৰ ভয় লাগে। যেতিয়া বীণা আপোনাৰ হ'ব, তেতিয়া এই কথা আপুনি বীণাক ক'ব দেই।

আৰু একো লিখিবলগীয়া নাই। আপুনি হয়তো মোকক্‌চাঙত থকাৰ কথা আজিকালি আৰু মনত নেপেলায়, মোৰ কিন্তু মাজে মাজে মনত পৰে। মনত পৰিলে ভাল লাগে।

আপোনাৰ সবিশেষ জনাই উত্তৰ দিব। আপুনি এতিয়া থিছিছ লিখাত ব্যস্ত আছে। মোৰ কথাও তাত লিখিব দেই। লিখিব যে এজনী ছোৱালী লগ পাইছিলো, তাই সপোন বৰ ভাল পায়।...

সামৰো দেই। মোৰ বহুত শুভেচ্ছা আৰু ভালপোৱা জনালো।

আপোনাৰ মোকক্‌চাঙত লগপোৱা

—লীনা।

পুন ঃ — আপোনাৰ বিয়া কেতিয়া হয় জনাব।

লীনা......

চিঠিখন ইংৰাজীত লিখা। কমলে মোকক্‌চাং এৰি অহাৰ পিছত লীনাৰ পৰা এখন চিঠি সদায় আশা কৰিছিল, কিন্তু হঠাৎ এনেকৈ কলিকতাৰ পৰা লীনাৰ চিঠি পাব সি ভবা নাছিল। চিঠিখন পঢ়ি সি আনন্দও পালে, আমোদো পালে। সঁচা, লীনাই তাক ভাল পাইছিল, আৰু সাময়িকভাৱে হ'লেও সিও লীনাক ভাল নোপোৱা নহয়। মোকক্‌চাঙত থকা তাৰ নিৰস দিনকেটা লীনায়েই পূৰ্ণ কৰি তুলিছিল। লীনা আছিল পুৱাৰ এটোপা নিয়ৰৰ নিচিনা— ধৰা দিও ধৰা নিদিয়ে, ৰ'দত জলমলায়, কিন্তু ছুলেই অদৃশ্য হৈ যায়।

বীণাই দেবব্ৰতক ভাল পায়। বে'চতো! নতুন বাতৰি! কিন্তু বীণাই জানো 'মানুহ' বোলা সেই এৱেষ্ট্ৰেক্ট প্ৰাণীবোৰৰ বাহিৰে নাম ধাম থকা, কোনোবা ব্যক্তি বিশেষক ভাল পায়? কিজানি পাবও পাৰে। ছোৱালীৰ মন পুৰুষৰ বুজাৰ বাহিৰত।

কিন্তু সঁচাকৈয়ে যদি দেবব্ৰতৰ লগত বীণাৰ বিয়া হৈ যায়, তেন্তে তাৰ যে ডাঙৰ পৰাজয় হ'ব। সিতো বীণাৰ অনুপযুক্ত নহয়। তাক পালে বীণা বৰং গৌৰৱান্বিতাহে হ'ব। কিন্তু যদি সঁচাকৈয়ে— নহয়, হ'বই নোৱাৰে, ই এটা কথাই নহয়। বীণা তাৰ হাতৰ মুঠিত আছে। তাৰ এষাৰ কথাত কালিলৈকে বীণাৰ লগত তাৰ বিয়া হৈ যাব পাৰে।

দেৱব্ৰতটো এটা ইডিয়ত, নহ'লে সি বীণাক বিয়া কৰোৱাৰ কল্পনা নকৰিলেহেঁতেন।

যিমানেই কমলে দেবব্ৰতৰ লগত বীণাৰ কথা ভাবিলে সিমানে বীণাক তাৰ দুৰ্মূল্য যেন লাগিল। প্ৰতিদ্বন্দ্বী নেথাকিলে প্ৰেম নিৰস হয়। সহজে পোৱাৰ আনন্দ অতিকে উপৰুৱা। তাত জয়ৰ আনন্দ নাই, আছে দান-গ্ৰহণৰ দাৰিদ্ৰ্য।

অসম্ভৱ। বীণা কমলৰ বাহিৰে কাৰো হ'ব নোৱাৰে। বীণাক সি বিয়া কৰাবই। দেৱব্ৰতৰ কিযে নিৰ্লজ্জ ধৃষ্টতা। কমলৰ তেতিয়াই তাৰ বিয়াৰ আয়োজন কৰি পেলাবৰ কাৰণে বাপেকক ক'বৰ মন গ'ল। পলম হৈ গ'লে যেন বীণা হেৰাই যাব। সি ঠিক কৰিলে যি কোনো উপায়ে সি তাৰ সিদ্ধান্তৰ কথা বাপেকক জনাবই।

আকৌ সি এবাৰ লীনাৰ চিঠিখন পঢ়িলে। সেই সপোনবিলাসী লীনাজনী! মুহূৰ্তৰ উত্তেজনাত সকলো উচৰ্গা কৰি দিব পৰা লীনাজনী। তায়ো জীৱনৰ কৰ্মপথ বাছি ল'বৰ ধৈৰ্য আহৰণ কৰিব পাৰিছে! তাই যিটো নোৱাৰো বুলি বুজিছে সেইটোৰ পৰা নিজক আঁতৰাই লৈ গৈছে— তাৰ নাম দূৰদৰ্শিতা।

আজি আকৌ মন্দিৰাজনীও নাহিল। তায়ে অহা হ'লে কোনো উপায়ে কথাবাৰ তাইৰ যোগে দেউতাক জনাব পাৰিলোহেঁতেন। নহয়, যিকোনো উপায়ে কমলে বীণাক নিজৰ কৰি ৰাখিবই। তাৰ জীৱনটো বীণৰ কাৰণে।

কমলৰ দেউতাক আজিকালি বাগিচাৰ কামতে বৰ বেছি ব্যস্ত থাকে। কি যেন এটা উদাসীন নৈৰাশ্যৰ ভাবে তেওঁৰ মনৰ আগৰ প্ৰফুল্লতা নোহোৱা কৰি পেলাইছে। বাগিচাৰ নতুন চাহাবজন কাড়া, কিন্তু সেই বুলি এনেকৈ খটাৰ কোনো মানে নাই। বিয়াৰ পিছতে কমল নিশ্চয় কিবা এটা ভাল কামত সোমাব, তাৰ পিছত দেউতাকক সি বাগিচাৰ কামৰ পৰা একেবাৰেই আনিব। দেউতাকৰ এতিয়া ঘৰত বহি জিৰণি ল'বৰ সময়।

কমলৰ এবাৰ বীণাক লগ পাবৰ বৰ মন গ'ল। সঁচাকৈয়ে সি বীণা ছোৱালীজনীক এদিনো ভালকৈ লগ পোৱা নাই। বীণায়ো সদায় তাৰ পৰা গা এৰা দি ফুৰিছে।

তেন্তে সঁচাকৈয়ে বীণাই তাৰ গা এৰা দি ফুৰাৰ অৰ্থ কি? তাক ভাল নেপায়নেকি? ভাল পাবৰ অৱকাশ জানো কেতিয়াবা হৈছিল! বীণা তাৰ পৰা দূৰে দূৰে ঘূৰিছে, সিও তাইৰ পৰা আঁতৰি আছে। ভাল পোৱা গাঢ় হ'বৰ কাৰণে লাগে সান্নিধ্য, ভাবৰ আদান-প্ৰদান, অনুভূতিৰ সম্প্ৰসাৰণ। তাৰ একোটোৱেইতো সিহঁতৰ মাজত ঘটিবৰ সুযোগ হোৱা নাই।

কিজানি বীণাই দেবব্ৰতকে ভাল পায়! অসম্ভৱ! দেবব্ৰত পুলিচ কৰ্মচাৰীৰ ল'ৰা, তাক বীণাই কেতিয়াও ভাল পাব নোৱাৰে। তাতে সি ধনঘটা কাৰবাৰী মানুহ, ধনী মানুহক বীণাই কেতিয়াও ভাল পাব নোৱাৰে।

কমলৰ মনটো অলপ অস্থিৰ লাগিল। তাৰ বলিষ্ঠ মানুহটোৰ ভিতৰত, নৃতত্ত্বৰ আতিগুৰি জনা মানুহটোৰ ভিতৰত এনে এটা দুৰ্বল মানুহৰ অস্তিত্ব অনুভৱ কৰি সি নিজৰ ওচৰতে সঙ্কুচিত হ'ল।

সি লীনাৰ চিঠিখন থৈ দিলে। তাৰ থিছিছখনৰ এটা অধ্যায় আধালিখা হৈ আছিল। সি কলমটো লৈ সেই অধ্যায়টো শেষ কৰিবৰ মনেৰে বহিল। সি লাহে-লাহে লিখি গ'ল ঃ-

'মানুহৰ শাৰীৰিক গঠন, আকৃতি আৰু আয়তনৰ পৰা মানুহৰ আভ্যন্তৰীণ মনটোৰ বিষয়ে নিশ্চিত ধাৰণা কৰিব নোৱাৰি। এটা অতি নিশকতীয়া, খীণ মানুহো ক্ৰুদ্ধ হ'ব পাৰে, অথচ এটা স্বাস্থ্যবান, বলী শক্তিবান ডেকা মানুহো মানসিকভাৱে অতি দুৰ্বল হ'ব পাৰে। নগাবিলাকৰ ভিতৰত এনে কিছুমান মানুহ আছে যিবোৰৰ হাত-মুখ কঠিন, আৰু নিৰস, কিন্তু সিহঁতৰ মনবোৰ অতিকে কোমল, অতিকে দয়ালু, অতিকে কল্পনা-প্ৰৱণ। সিহঁতে ধুনীয়া গীত গাব পাৰে, ধুনীয়া নাচৰ কল্পনা কৰিব পাৰে, ধুনীয়া অনুভূতিৰ......"

মন্দিৰাহঁতৰ ঘৰত আছে উপমা। অলপ ভাল হৈছে। মনৰ বল থাকিলে শৰীৰৰ ব্যাধি সহজে আৰোগ্য হয়। উপমাৰ দুখ যে বৰ অসময়ত তাই পৰি থাকিবলগীয়া

হ'ল। ইচ্ছাকৃত নহ'লেও, উপমা যেন নিজেই তাৰ কাৰণে অপৰাধী-- উপমাই ভাবে।

উপমাৰ পৰিচৰ্যাত লাগি মন্দিৰাও জব্দ থাকিবলগীয়া হৈছে। অৱশ্যে মন্দিৰাই তাৰ মাজতে সময় কৰি নিজৰ কৰিবলগীয়াখিনি কৰে। উপমাৰ ঘা-বোৰ শুকাই অহাত মন্দিৰা আৰু ৰজনী পেহী দুয়ো আশ্বস্ত হৈছে। মন্দিৰা ঘৰৰ পৰা আঁতৰি গ'লে ৰজনী পেহী আহি উপমাৰ কাষত বহেহি আৰু বুজি নোপোৱা নানা কথা পাতে। উপমায়ো ৰাজনীতি বিশেষ নুবুজে, কিন্তু এটা আদৰ্শ উপমাই সাৱোগত কৰি লৈছে যে মানুহ হোৱাৰ দাবী পূৰণৰ অৰ্থ সংগ্ৰাম কৰিবৰ সময়ত স্বাৰ্থৰ সকলো মোহ বাদ দিব লাগিব, জাতি- বৰ্ণৰ সকলো ব্যৱধান অতিক্ৰম কৰি যাব লাগিব, নিজক নিঃচিহ্ন কৰি বিৰাট আদৰ্শৰ আহ্বানক জীৱনৰ পৰম আহ্বান বুলি মানি ল'ব লাগিব।

ৰজনী পেহীয়ে কাণ-পাতি উপমাৰ কথাবোৰ শুনি থাকে, কেতিয়াবা কয়- "আমি আই, আগৰ দিনৰ মানুহ। আজিকালিৰ কথাবোৰ বুজিবই নোৱাৰো। দিন-কাল বেলেগ হ'ল, কথা-কাণ্ডও বেলেগ হ'ল। কিজানি তইঁতে ঠিকেই কৰিছ। এৰা, দুখীয়া মানুহ নোহোৱা নহয় মানে আমাৰ জগতখনতনো ক'ৰ সুখ শান্তি হ'ব? পিছে তইঁতে যে এইদৰে বাগিচা, কাৰখানা সকলোতে গৰিব মানুহবোৰক দাবী কৰিবলৈ উচটাই দিছ তাৰ পৰাই জানো দুখীয়া মানুহ নোহোৱা হ'ব?"

পাতলকৈ হাঁহি লাহে লাহে উপমাই কয়, "দাবী কৰিবলৈ উচটাই দি দেশত অশান্তিৰ সৃষ্টি কৰিবলৈ আমিও ভাল নেপাওঁ। পিছে অৱস্থাই বাধ্য কৰিছে। দুখীয়াবোৰে দান বিচৰা নাই, বিচাৰিছে নিজৰ পাবলগীয়াখিনি। কিন্তু যি ধনীদলৰ হাতত ধন-পইচা সকলো জমা হ'ব লাগিছে, সিহঁতে সহজে দুখীয়াদলক মানুহ হ'বলৈ নিদিয়ে। গোটেই পৃথিৱীজুৰি সিহঁতে দুখীয়া দলক চিৰদিন দুখীয়া কৰি ৰখাৰ হেজাৰ-বিজাৰ ফন্দী পাতিছে, ষড়যন্ত্ৰ কৰিছে।"

"এৰা, আগে আমি ভাবিছিলো ঈশ্বৰৰ ইচ্ছাতে সকলো হয়, এৰা, পৃথিৱীখন কিবা হ'ল।"

"ঈশ্বৰে মানুহহে সৃষ্টি কৰে, ধনী-দুখীয়াৰ সৃষ্টি নকৰে ; সেইটো মানুহৰ কাম।"

মন্দিৰা আহে। মন্দিৰাই এতিয়াও কথাবাৰ বৰ গভীৰভাৱে ভাবি চাবলৈ শিকা নাই। সদায় এটা অসহিষ্ণু, উত্তেজিত ভাব, সদায় এটা প্ৰতিবাদী সুৰ— যেন তাই অকলেই সকলো ওলট-পালট কৰি দিব।

"জানিছ বৌতি, ঈশ্বৰে মানুহ সৃষ্টি কৰে, পিছে বামুণ শূদিৰ, হিন্দু-মুছলমান সৃষ্টি নকৰে। সেইবোৰ মানুহৰ কাম।"

"জানো আই, এইবোৰ আজিকালি কিনো কথাকাণ্ড হ'ল। তইঁতৰ কথা-বতৰাবোৰ দেখি ভালো লাগে, ভয়ো লাগে। আমি সৰুৰে পৰা ঈশ্বৰৰ নামত উঠা বহা কৰি বুঢ়ী হ'লো। এতিয়া এইকেটা দিন কোনোমতে হৰিক চিন্তি কটাব পাৰিলেই হয়।"

"ঈশ্বৰনো তই ক'ত পাবি? নামঘৰতে দেখোন সোমাবলৈ নেপাৱ। ঈশ্বৰ যদি আছে, তেন্তে তেওঁ সকলোৰে ঈশ্বৰ– আমাৰো অইনৰো। সকলোৱে তেওঁক পূজা কৰিবলৈ পাব লাগে, যদি এদলে পায়, আনদলে নেপায়, তেন্তে তেওঁ ঈশ্বৰেই নহয়।"

ঈশ্বৰ সম্পৰ্কে এনে কথা ৰজনী পেহীয়ে শুনি থাকিবলৈ ভয় কৰে– জানোচা ঈশ্বৰ ক্ৰুদ্ধ হয়! ৰজনী পেহীয়ে মন্দিৰাক মনে মনে থাকিবলৈ কয়। মন্দিৰাই মাকৰ দুৰ্বলতা বুজি পায়। আলাম্ভু লাগি লাগি ক'লা হৈ যোৱা ঘৰৰ চাল এখন সদায় দেখি থাকিলে ক'লাটোৱেই চালৰ স্বাভাৱিক বৰণ বুলি এটা প্ৰত্যয় জন্মে। এই ধাৰণা পিছলৈ বিশ্বাসত পৰিণত হয় আৰু তেতিয়া চালখনৰ যে অন্য বৰণ থাকিব পাৰে, সেই কথা ভাবিবৰ অৱকাশ নেথাকে। ৰজনী পেহীৰ মনতো ঈশ্বৰৰ স্বৰূপ সম্পৰ্কে, ধৰ্ম সম্পৰ্কে তেনে এটা বদ্ধমূল ধাৰণাই গঢ় লৈছিল। এতিয়া তাক আঁতৰাবৰ দিন আৰু নাই।

পুৰা দহমান বজাত এদিন কমল আহিল। উপমাই যথেষ্ট ভাল পাইছে, কিন্তু মূৰৰ বেণ্ডেজ এতিয়াও খোলা নাই। কমলৰ মনত ভয় আৰু সঙ্কোচ হৈছিল কিজানিবা উপমাক আশ্ৰয় নিদিয়াৰ কাৰণে তাই তাক বৰ ঠেকমনা আৰু নীচ বুলি ভাবে। উপমা কিন্তু ভাৱ-প্ৰৱণ হোৱা সত্ত্বেও যথেষ্ট নিৰ্লিপ্তভাৱে কোনো একোটা পৰিস্থিতিৰ পৰ্যালোচনা কৰিব পৰা হৈছে। শান্তভাৱে উপমাই ক'লে, "আমি, যিবোৰে অনুগ্ৰহৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি নতুন সমাজ ৰচনা কৰিবৰ চেষ্টা কৰা অসাৰ্থক বুলি বিশ্বাস কৰো, সেইবোৰেই যদি নিজৰ আশ্ৰয়ৰ কাৰণে অনুগ্ৰহ বিচাৰি ফুৰো, তেন্তে কি ফল হ'ব? অৱশ্যে অনুগ্ৰহ নহ'লে চলিব পৰা অৱস্থা আমাৰ এতিয়াও হোৱা নাই, কিন্তু সেই অৱস্থাৰ আমিয়ে সৃষ্টি কৰি ল'ব লাগিব। সঁচাকৈয়ে আপোনাৰ ওচৰত নিৰাশ হৈ মই ভাল পালো।"

কমল নিৰ্বাক হৈ ৰ'ল। কমলৰ সুধিবৰ মন গৈছিল উপমাই কিমান দুখ পাইছিল আৰু এতিয়া কেনে আছে, কিন্তু সি নিজকে সংযত কৰিলে। হয়তো ব্যক্তিগত আঘাত উপমাৰ কাৰণে কোনো প্ৰশ্নই নহয়, সেই কথা সুধি কমল হাঁহিয়াতৰ পাত্ৰহে হ'ব।

উপমাই হয়তো কমলৰ মনৰ ভাব বুজিব পাৰিলে। উপমাই ক'লে, "মই এতিয়া যথেষ্ট ভাল পাইছো। বেচেৰী মন্দিৰাজনীয়ে বৰ খাটিলে। শ্ৰীনাথ মাষ্টৰো আহি আছে। মাত্ৰ ফুকন ককাইদেউহে অহা নাই। তেওঁৰ অন্য কাম বহুত।"

"মোক নিশ্চয় আপুনি বেয়া পাইছে।" কথা ক'বৰ শক্তি গোটাই লৈ কমলে ক'লে।

"বেয়া নাই পোৱা বুলি যদি কওঁ, মিছা কোৱা হ'ব। বেয়া পাইছো অৱশ্যে। কিন্তু অন্য এটা কাৰণত–"

কমলে উপমালৈ চকু তুলি চালে, উপমাৰ চাৱনিটো শান্ত, কিন্তু অলপ উদাস। লাহে লাহে উপমাই ক'লে– "আপোনাক সিবাৰ লগ পোৱাৰ পিছৰ পৰা মোৰ মনত

এটা বলিয়া আশা জাগিছিল যেন এদিনৰ কাৰণে হ'লেও, মই আপোনাৰ আশ্ৰয়ত থাকিবলৈ পাম, অলপ সময়ৰ কাৰণে হ'লেও যেন আপুনি মোক মৰম কৰিব। পিছতহে ভাবিছো সি মোৰ মনৰ দুৰ্বলতা। অৱশ্যে আমাৰ তিৰোতাবোৰৰ, মাজে মাজে নিজক দুৰ্বল কৰি দি ভাল লাগে— নিজৰ আপোনজনৰ ওচৰত।"

. কমলৰ বৰ লাজ লাগিল— তাৰ নিজৰ সংস্কাৰগত দুৰ্বলতাৰ কাৰণে। ইমান মুক্ত আৰু সহজ এই উপমাজনীক সি তাৰ কাষত, তাৰ ঘৰত ৰাখিবৰ জোগাৰ কৰিব নোৱাৰিলেহেঁতেননে?

উপমাই কিন্তু তাক সেই কথা সৰহ পৰ ভাবি বহি থকাৰ অৱকাশ নিদিলে। উপমাই সুধিলে, "অসমৰ পাহাৰীয়া জাতি" সম্পৰ্কে লিখা তেওঁৰ থিছিছখন শেষ হ'লনে নাই, কিমান ডাঙৰ কিতাপ হ'ব আৰু সেইখন কিতাপ প্ৰকাশ হ'ল কমলৰ কিমান টকা লাভ হ'ব।

কমলে ক'লে যে থিছিছখন এতিয়াও সম্পূৰ্ণ হোৱা নাই, সি লিখি আছে, আৰু কেতিয়া প্ৰকাশ কৰিব পাৰে তাৰ কোনো স্থিৰতা নাই। কিন্তু সোনকালে প্ৰকাশ কৰিব পাৰিলেই তাৰ লাভ হ'ব।

"নগা জাতিৰ আত্মচেতনা আৰু আত্মসংগঠনৰ সম্পৰ্কে লিখিছেনে?"

"ঠিক তেনেকৈ লিখা নাই। মই লিখিছো তেওঁলোকৰ নৃতত্ত্বমূলক যি বৈশিষ্ট্য আছে তাৰ বিষয়ে।"

"এদল মানুহ যদি শ শ, হেজাৰ হেজাৰ বছৰ অন্ধ হৈ পৰি থকাৰ পিছত হঠাৎ দৃষ্টি শক্তি লাভ কৰি সজাগ হৈ উঠে সি নৃতত্ত্বৰ ভিতৰত নপৰেনেকি?"

"অৱশ্যে মানুহৰ বিষয়ে সকলো কথাই নৃতত্ত্বৰ ভিতৰত পৰে। পিছে তাকে ভাগ কৰি এভাগক Natural history বা নৃতত্ত্ব আৰু আন ভাগক Social history বা ইতিহাস হিচাপে বিশ্লেষণ কৰিব পাৰি।"

উপমাই পাতলকৈ হাঁহিলে, তাৰ কাৰণ কমলৰ বুজিবলৈ টান লাগিল। শেঁতা পৰা উপমাৰ মুখখনত শান্ত হাঁহিটো জাৰকালিৰ এজাক দুৰ্বল ৰ'দৰ নিচিনা লাগিল।

অলপ পৰ মনে মনে থকাৰ পিছত উপমাই সুধিলে— "বিয়াৰ পিছে কি হৈছেগৈ?"

প্ৰশ্নটো কমলে আশা কৰা নাছিল। অলপ অপ্ৰস্তুত হৈ কমলে ক'লে, "কাৰ? মোৰ বিয়া? একোতা হোৱা নাই! মই দেখোন একো ক'ব নোৱাৰো"—

"আপুনি ক'ব নোৱাৰে, কিন্তু আমি পাৰো। বীণাৰ দেউতাক বোলে বৰ ব্যস্ত হৈ পৰিছে। আপোনাৰ দেউতাকো—"

উপমাই কমলৰ মুখলৈ চালে। কমলৰ কাণ-মূৰ অলপ ৰঙা পৰিল। কিন্তু সহজ হ'বৰ চেষ্টা কৰি সি ক'লে, "মই কিন্তু বিশেষ একো নেজানো—"

উপমাই তাৰ কথাত বিশ্বাস কৰিলে।

এনেতে মন্দিৰা সোমাই আহিল।

"আ .ককাইদেউ—"

"এৰা।"

"অ' কথা-বতৰা পাতিছা।"

উপমাৰ বিছনাখনতে মন্দিৰা বহিল। তাই আগতকৈ খীণাইছে, কিন্তু হয়তো সেইবাবেই দেখিবলৈ ধুনীয়াজনী হৈছে।

"আজি বহুতদিন তোমাক ভালকৈ লগকে পোৱা নাই—"

"আজিকালি নেযায়েই নহয়, ক'তনো লগ পাবি—?"

"এৰা ককাইদেউ। মই ভাবিছিলো উপমা বাইদেউ ভাল হৈ উঠিলেই দুয়ো এবাৰ তোমালোকৰ ঘৰলৈ যাম।"

"মোক কিন্তু কথাষাৰ কোনোদিন কোৱা নাই—" উপমাই ক'লে।

অলপ পৰ তিনিও মনে মনে থাকিল।

"ৰেখাৰ খবৰ পোৱা ককাইদেউ—?"

"ওহো, নেপাওঁ, কি হৈছে।"

"ৰেখাৰ বৰ টান। মোকক্চাঙৰ পৰা লৈ আহিল ; যদি অলপ ভাল হয়, তেন্তে অহা সপ্তাহমানত মাদ্রাজলৈ নিয়াৰ দিহা কৰিছে।"

"এৰা, বেয়া লাগে ছোৱালীজনীৰ কাৰণে। মই মোকক্চাঙত থাকোঁতেই অৱস্থা বেয়া যেন দেখিছিলো।"

"এৰা, অৱস্থা বেয়া, ছোৱালীজনী কিন্তু বৰ ভাল"—

"মাদ্রাজলৈ কেতিয়াকৈ নিব তই কিবা ক'ব পাৰনেকি?"

"সঠিককৈ ক'ব নোৱাৰো। যিমান সোনকালে পাৰ নিব। মই এবাৰ চাই আহিমগৈ বুলিও চাবগৈ পৰা নাই।"

"এৰা, ময়ো এবাৰ চাবগৈ লাগিছিল—" কমলে ক'লে।

"বহা দেই ককাইদেউ, মই দহ মিনিটতে আহিছো—" তাৰ উত্তৰলৈ অপেক্ষা নকৰি মন্দিৰা উঠি গ'ল।

ভাল ৰ'দ ওলাইছে। পৃথিৱীখনত ক'তো আন্ধাৰ নাই, ক'তো ডাৱৰ নাই, উজ্জ্বল ফট্‌ফটীয়া পোহৰ। উপমা আৰু কমল দুয়ো বাহিৰৰ ফালে চাই থাকিল।

কমলে উপমাৰ ফালে ঘূৰি চালে। উপমাৰ মুখখন এটা শান্ত উজ্জ্বলতাত কমনীয় হৈ উঠিছে। কপালৰ ওপৰত মৰা বগা বেণ্ডেজ ডাল যেন এক নতুন ধৰণৰ শিৰোবস্ত্ৰৰ দৰে শুৱনি হৈছে।

কমলে চোৱা দেখি উপমায়ো কমলৰ মুখলৈ চালে। উপমাই কিবা কথা এটা বৰ গভীৰভাৱে ভাবিছে।

"কি ভাবিছে আপুনি?" কমলে সুধিলে।

"মই? এবা, এই ইয়াত পৰি থকাৰ পৰা মই মাজে মাজে এবাৰ কথা ভবো—"

"কিনো ভাবে—?"

"ভাবো— মই বিধৱানেকি?"

কথাষাৰ শুনি কমলৰ ঔৎসুক্য চেঁচা পৰি গ'ল।

"মই প্ৰায়েই ভাবো- মই জানো বিধৱা? বিধৱাই যদি নহওঁ, তেন্তেনো মই কি? মই জানো— মই জানো—?"

কমলে ভয়ে ভয়ে উপমাৰ মুখলৈ চালে।

"আপুনিয়ে কওকচোন মই বাৰু কি?"

কমলে প্ৰশ্নটোৰ উত্তৰ বিচাৰি নেপালে।

লাহে লাহে উপমাই ক'লে, "এবা, আপুনিও ক'ব নোৱাৰে। মাজে মাজে মোৰ যে নিজকে ইমান অকলশৰীয়া লাগে। বিশেষকৈ যেতিয়া মই বহুত মানুহৰ মাজত থাকো, তেতিয়া মোৰ বেছি অকলশৰীয়া লাগে। চাৰিওপিনে মানুহ, কিন্তু সকলো মোৰ পৰ, সকলো মোৰ অচিনাকি। গোটেই পৃথিৱীখনত মই অকল। মোৰ ভয় লাগি যায়।"

"সকলো মানুহেই কেতিয়াবা কেতিয়াবা তেনেকুৱা অনুভৱ কৰে—" কমলে ক'লে।

"সকলো মানুহে তেনেকুৱা অনুভৱ কৰেনে নকৰে নেজানো! মই ভাবিছিলো ভাবিবলৈ সময় নোহোৱাকৈ অচিনাকি মানুহৰ মাজত সোমাই, তেওঁলোকৰ সংগ্ৰাম, তেওঁলোকৰ অভাৱ-অভিযোগ, তেওঁলোকৰ হাঁহি-কান্দোনৰ লগত নিজক মিলাই দিব পাৰিলেই কিজানি মোৰ ভাবৰ পৰিবৰ্তন হ'ব। কিন্তু তেতিয়া বেছিকৈহে ভাব আহে।"

"তেন্তে আপুনি যে এইবোৰ কৰিছে, এই আঘাত— এই কষ্ট—"

"তাত অৱশ্যে এটা আনন্দ আছে, কিন্তু অৱসাদো নোহোৱা নহয়।"

"নিজকে বুজাবৰ যত্ন কৰিব লাগে।"

"পৃথিৱীত সেইটোৱেই আটাইতকৈ টান কাম। আমি লোকক বুজাব পাৰো, কিন্তু নিজক বুজাব নোৱাৰো। চাওকচোন, আজিও মই নিজক বুজাব পৰা নাই, যে মই এজনী বিধৱা, কথাষাৰ ক'ব খুজিলেই মনটোৱে বিদ্ৰোহ কৰি উঠে। মই যেন বিধৱা নহওঁ, মই যেন বীণাৰ নিচিনা, অপৰাৰ নিচিনা, মন্দিৰাৰ নিচিনা এজনী—"

এনেতে মন্দিৰা আকৌ আহিল। উপমা মনে মনে থাকিল।

"মোৰ কথা কিবা কৈছিলা বাইদেউ?"

"ওঁ কৈছিলো। কৈছিলো যে মন্দিৰাই যেতিয়া মোক বুজিব, তেতিয়া—"

"ওঁ তেতিয়া ককাইদেউৰ চাহ চেঁচা হৈ যাব। যোৱা ককাইদেউ, চাহ পিয়লা খোৱা।"

তিনিও হাঁহিলে।

পুৱাৰ পৰা নেৰানেপেৰা বৰষুণ আৰম্ভ হৈছে। আকাশখন গোমা, কিছুমান ক'লা মেঘে একেবাৰে ঢাকি ৰাখিছে। বাহিৰ ওলাবৰে মন নেযায়।

মাধৱৰ সৰু চিঠিখন কমলে আকৌ এবাৰ পঢ়িলে। মাধৱে লিখিছে, "এটা বিশেষ শ্ৰেণীৰ অন্তৰ্গত জন্ম লৈ, আৰু তাৰ নিৰ্দিষ্ট গণ্ডীৰ ভিতৰত ডাঙৰ-দীঘল হৈ, সেই শ্ৰেণীৰ আৱেষ্টন অতিক্ৰম কৰি শ্ৰেণীহীন হৈ পৰাত সফলকাম হোৱাটো সঁচাকৈয়ে টান কাম। বহুতে হয়তো তাক বিলাসিতাকে বুলিব। নিজক জয় কৰিবৰ কাৰণে যিমানখিনি আত্মশক্তিৰ প্ৰয়োজন, হয়তো এখন যুদ্ধ জয় কৰিবলৈকো সিমানৰ প্ৰয়োজন নহয়। মই যেতিয়া নিজক অপৰাৰ লগত ৰিজাই চাওঁ মোৰ দুৰ্বলতা দেখি মই লাজ পাওঁ, অপৰা য'ত সফল হৈছে, মই তাত এতিয়াও বহুত পিছপৰা। অপৰা আৰু মোৰ মাজৰ পাৰ্থক্যটো স্পষ্ট। বাহ্যিক চালচলনত বুৰ্জোৱা হৈ থাকিও অপৰাই নিজক শ্ৰেণীহীন কৰি পেলোৱাৰ মানসিক শক্তি লাভ কৰিছে, কিন্তু মই বাহ্যিকভাৱে প্ৰলিটাৰিয়েট হ'লেও মনটোক এতিয়াও বুৰ্জোৱা আদৰ্শৰ পৰা মুক্ত কৰিব পৰা নাই। মই জানো, অপৰা মোতকৈ বেছি সুখী, কাৰণ এই পথত জীৱন উটাই দি তেওঁ কোনোদিন সুখ আহৰণৰ চেষ্টা কৰা নাই।

বন্ধুৱা, এসময়ত মই বৰ fanatic হৈ পৰিছিলো, তেতিয়া ভাবিছিলো মই যিটো আদৰ্শ লৈছো, পৃথিৱীৰ সকলোৱে সেই আদৰ্শক কিয় বিনাবাক্যে মোৰ বুলি নল'ব? তেতিয়া ভাবিছিলো যে যি মই অৱলম্বন কৰা আদৰ্শৰ বিৰোধী, তেওঁ মোৰ ঘোৰ শত্ৰু। এতিয়া সেই গোড়ামি কিছু গৈছে। সঁচাকৈয়ে কিছুদিনৰ আগতে আপোনাৰ নিচিনা এজন ডেকা মানুহে জীৱন-নিৰপেক্ষ জ্ঞান-সাধনাৰ অন্বেষণত আত্মনিয়োগ কৰা দেখি মই মনে মনে বিৰক্ত হৈছিলো। ভাবিছিলো আপুনিও কিয় আমাৰ পথত ভৰি নিদিব?

এতিয়া মোৰ ভুল ধৰা পৰিছে। এতিয়া বুজিব পাৰিছো যে মানুহৰ বেমাৰ হয় কাৰণেই, সকলো মানুহ ডাক্তৰ হ'লে নচলিব। অন্যান্য ক্ষেত্ৰতো মানুহৰ প্ৰয়োজন আছে।

পৃথিৱীত মানুহৰ জন্ম হ'বৰ বহু লাখ বছৰ হ'ল, কিন্তু এতিয়াও এই অকণমান পৃথিৱীখনৰ মানুহকেইটাৰ বিষয়েই সম্পূৰ্ণ জ্ঞান লাভ আমাৰ হোৱা নাই। এতিয়াও আমাৰ কাষতে এনে মানুহ আছে, যাৰ বিষয়ে আমি একোকে নেজানো। আমাৰ বুৰঞ্জী একোটা সৰু শ্ৰেণীৰ বুৰঞ্জী, সি সদৌ পৃথিৱীৰ মানৱ সমাজৰ বুৰঞ্জী নহয়। হয়তো গোটেই পৃথিৱীৰ সমগ্ৰ মানুহৰ ইতিহাস লিখিবৰ কাৰণে আৰু কেইবা হেজাৰ বছৰৰ পিছত নতুন কোনোবা জৱাহৰলাল বা ৱেলচে জন্ম গ্ৰহণ কৰিব লাগিব। সেই পৃথিৱী ৰচনাৰ পথত আমাৰ আজিৰ উদ্যম একোটা নগণ্য ধূলিকণা। বান্দৰৰ পৰা মানুহ হ'বলৈ মানুহৰ নিশ্চয় বহুত লাখ বছৰ লাগিছিল। সেইদৰে বৰ্তমানৰ মানুহ প্ৰকৃত

মানুহ হ'বলৈকো আৰু বহুত হেজাৰ বছৰ হয়তো লাগিব। আজি, আৰু সেই সম্ভাব্য নতুন যুগৰ মাজত পৰি আছে বহু উত্থান-পতন, বহু আবৰ্তন, বহু বিদ্ৰোহ, বিপ্লৱ, যুদ্ধ। জীৱনৰ অৰ্থ-- সংগ্ৰাম-- নিজৰ কাৰণেই হওক বা আনৰ কাৰণেই হওক। এই সংগ্ৰাম এজনৰ নহয়, আৰু তাৰ পৰিণতিও এজনৰ কাৰণে নহয়। সংগ্ৰাম জয়ী হ'বৰ কাৰণে বিৰোধৰ প্ৰয়োজন। এতিয়ালৈকে কোনো মানুহে সাগৰ সিঁচি তলি উলিয়াবৰ চেষ্টা কৰা নাই। হয়তো কথাটো ভবাও অস্বাভাৱিক। কিন্তু অনাগত যুগৰ কোনোবা মানুহে যে সাগৰ নিৰ্সিঁচিব সেই কথাটো আজি ক'ব নোৱাৰি। কেতিয়াবা মই ভাবো হয়তো আমি কিজানি সাগৰত নামিচোৱেই।"...

মাধৱে সাধাৰণতে এনেকুৱা চিঠি নিলিখে। সাধাৰণতে, ভবাতকৈ কাম কৰাকে মাধৱে সহজ বুলি ভাবে। কিন্তু এই চিঠিখন পাই, কমলে দেখিলে মাধৱে কামৰ মাজতে ভাবিবৰ চেষ্টাও কৰিছে। এই আত্মবিশ্লেষণ হয়তো নতুন প্ৰেৰণাৰ সাৰথি।

বাহিৰৰ বৰষুণ জাকৰ ফালে চাই থাকি কমলে মনৰ ভিতৰত এটা শান্ত অস্বস্তি অনুভৱ কৰিলে। মাধৱে যদি কমলক নিজৰ লগত নিবিচাৰেই, তেন্তে চিঠি লিখাৰ কি উদ্দেশ্য থাকিব পাৰে? কমলৰ অকৰ্মণ্যতাৰ কাৰণে বিদ্ৰূপ কৰা নাইতো?

কমলৰ দেউতাক সোমাই আহিল। অন্য দিনা এনে সময়ত তেওঁ কোনোদিনে নাহে। কমল বহাৰ পৰা উঠি গ'ল আৰু দেউতাকৰ ওচৰলৈ গৈ সুধিলে "অসময়ত আহিল দেখোন দেউতা?"

বাপেকে তাৰ মুখলৈ চালে। তেওঁৰ মুখখন এটা চিন্তাত উদ্বিগ্ন। তেওঁ ক'লে- "এৰা।"

"কিবা হৈছেনেকি?"

"ওঁ? একো হোৱা নাই। কালিলৈ আমাৰ বাগিচাৰ বনুৱাবোৰে ধৰ্মঘট কৰিব বুলি নটিচ দিছে।"

"কুলীয়ে ধৰ্মঘট কৰিব বুলিয়েনো চিন্তা কৰিব লগা কি আছে?"

"আছে, আছে। তই সেইবোৰ ক'ব নোৱাৰ। হয়তো কালিলৈৰ পৰা বহুৱা মেনেজাৰৰো কাম নেথাকিব। আৰু মোৰো--"

"আপোনাৰ আকৌ কিয়"

"কুলীৰ লগতে অন্যান্য কেৰাণী-মহৰীবিলাকেও ধৰ্মঘট কৰিবলৈ ঠিক কৰিছে। আৰু ময়ো--"

"কি দেউতা!"

"এৰা, ধৰ্মঘটত যোগ দিম বুলি চহী কৰিছো। কুলীৰ যি অৱস্থা, আমাৰো সেয়ে অৱস্থা। আমি নামত বাবু, কামত আমিও কুলী। গোটেই জীৱন চাকৰি কৰিও দহোটা টকা সাচিব নোৱাৰিলো। কেৱল ধাৰ আৰু ধাৰ।"

কমল অবাক হ'ল। তাৰ, বুঢ়া দেউতাকেও ধৰ্মঘট কৰিব? অলপ গহীন হৈ

সি সুধিলে "বক্কৰাৰ কথা যে ক'লে?"—

"এৰা, বীণা আছে ধৰ্মঘটৰ মূলতে। বক্কৰাক কিদৰে চাকৰিত ৰাখিব?"

"চাহাবে তেন্তে সকলো কথা জানে?"

"নজনাকৈ এখন বাগিচা চলাইছেনে?"

কমলে আৰু একো নেমাতিলে। তাৰ মনটো গধুৰ লাগিল। সি তাৰ কোঠালৈ গুচি গ'ল।

মোৰ দেউতায়ো অনুভৱ কৰিছে যে বনুৱা আৰু তেওঁৰ মাজত একো পাৰ্থক্য নাই। তেওঁলোকে নেদেখা নুশুনা অন্য কাৰোবাৰ সুখ-সম্ভোগৰ যোগান ধৰিবৰ কাৰণে নিজৰ সুখ-সম্ভোগ বাদ দি অহৰ্নিশ খাটি গৈছে। যুগ যুগৰ এটা প্ৰাচীন অন্যায়— আজি সকলোৱে তাৰ প্ৰতিকাৰ বিচাৰিছে।

কিন্তু বীণা— বীণাই জানে কিমান? বুজে কিমান? বীণা কিয় আগুৱাই গ'ল?

দেউতাই ধৰ্মঘট কৰিব— তাৰ মূলতে নিশ্চয় বীণা। এই ধৰ্মঘটৰ আগভাগত বীণা নথকা হ'লে দেউতাই কেতিয়াও এনে সিদ্ধান্ত নল'লেহেঁতেন! বীণাৰ শক্তিয়ে প্ৰকাশ লাভ কৰিছে, বিস্তৃতি লাভ কৰিছে। কিন্তু পৰিণতি?

এই বয়সত ধৰ্মঘট কৰি দেউতাৰ কি লাভ হ'ব? বাপেকৰ কাম গলে কমলৰ বৰ আপত্তি নাই, কিন্তু এনেকৈ কাম নিওৱাৰ দিহা কৰাটোক সি বৰ ভাল নেপালে।

কমলে ঠিক কৰিলে সি যি কোনো উপায়ে আজিৰ ভিতৰতে বীণাক লগ ধৰিব আৰু তাৰ নিজৰ দোহাই দি বীণাক গণ্ডগোলৰ মাজৰ পৰা আঁতৰি থাকিবৰ পৰামৰ্শ দিব।

উপমাই কম আঘাত পোৱা নাই। হয়তো বীণাৰ ওপৰতো লাঠিচাৰ্জ, গুলি-চালনা আৰু কত কি অত্যাচাৰ হ'ব পাৰে! বুজাই-বঢ়াই সি বীণাক অলপ আঁতৰাই ৰাখিব, হয়তো তাৰ ঘৰলৈকে লৈ আহিব। ধৰ্মঘট হওক, তাত কমলৰ অসন্তোষ থাকিলেও আপত্তি নাই। কিন্তু তাৰ কাৰণেই অনাহকতে কিছুমানে কষ্টভোগ কৰিব কিয়? সি ভুল কৰিছে, আগতেই তাৰ বিয়া হৈ যোৱা উচিত আছিল। তেতিয়া বীণাই এনেদৰে ফুৰিব নোৱাৰিলেহেঁতেন! এতিয়াও সময় আছে। সি বীণাক ঘূৰাব— ঘূৰাই আনিব।

বৰষুণ এৰা নাই। দপ্‌দপীয়া বৰষুণজাক আহি আছে অনৰ্গল। ইপিনে ঘোপমৰা আন্ধাৰ— চোৰে চৰ মাৰিলেও নেদেখি। কাৰো বাহিৰ ওলাবৰ সত নেযায়। লগে লগে এজাক ফেৰ্‌ফেৰীয়া বতাহ।

বাহিৰৰ ফালে চাই কমল দুই এবাৰ থমকি ৰ'ল। তাৰ পিছত আইজনীক 'যাওঁ বুলি কৈ সি ছাতিটো হাতত লৈ ওলাই গ'ল। হাতত টৰ্চটো।

বোকা বাট, আলিবাটত মাজে মাজে পানীৰ দোঙা। ওপৰৰ পৰা নামি আহিছে

অজস্রধাৰা বৰষুণ। একোলেকে কটাহি নকৰি কমলে কোব ল'লে। কালিলৈ ধৰ্মঘট। আজিৰ ভিতৰতে বীণাক 'সি জীৱনৰ নতুন পথলৈ আহ্বান জনাব। অশান্ত, অনিশ্চিত পথৰ পৰা সি বীণাক এটা সহজ, শান্ত, নিৰালম জীৱনৰ পথ দেখুৱাই দিব। বীণাৰ প্ৰতি থকা তাৰ অব্যক্ত আকৰ্ষণ সি সহজভাৱে ব্যক্ত কৰি দিব। আজি- আজিৰ ৰাতিয়ে।

বাটৰ দুয়োকাষৰ ভেকুলী আৰু উঁইচিৰিঙাবোৰে অনৰ্গল চিয়ঁৰিছে। কমলৰ কিন্তু ভয় লগা নাই। আলিবাটত এটা মানুহো নাই। চাৰিওফালে কেৱল আন্ধাৰ।

সি আহি বাগান সোমালহি। হয়তো সি খৰকৈয়ে খোজ দিছিল, নহ'লে ইমানডোখৰ বাট ইমান কম সময়ৰ ভিতৰতে সি কেনেকৈ আহিল?

অলপ আঁতৰৰ পৰা সি দেখিলে মেনেজাৰৰ ঘৰত এটা ক্ষীণ পোহৰৰ লেম জ্বলি আছে। বাগিচাখনৰ চাৰিওফালে ঘোপমৰা আন্ধাৰ আৰু নিৰৱতা। ক'তো কাৰো সুৰ-সঁহাৰি নাই। এইখন বাগিচায়ে যে কালিলৈ ধৰ্মঘট কৰিব, সেই কথা ভাবিবলৈকো টান লাগে। কমল গৈ বিশেষ একো নেভাবি, মেনেজাৰৰ ঘৰৰ বাৰাণ্ডাত উঠিল গৈ। তেতিয়াহে তাৰ নিজৰ ফালে ঘূৰি চাবৰ চেতনা আহিছে।

সি বহুত তিতিছে। তাৰ জোতাযোৰত পানী সোমাই গধুৰ হৈ পৰিছে। ছাতি থকা সত্বেও তাৰ মূৰ পিঠি সকলো তিতিছে। চুলিৰ আগেদি পানী বৈ আহিছে। তাৰ বৰ অপ্ৰস্তুত যেন লাগিল। এনেদৰে হঠাৎ সি উদ্ভ্ৰান্ত হৈ পৰিল কিয়? সি আৰু বিশেষ ভাবিবৰ অৱসৰ নেপালে।

বাৰাণ্ডাত এটা মূৰৰ পৰা এটা নিশকতীয়া খীণ মাত আহি তাৰ কাণত পৰিলহি– "আহাক, মই আছো।"

'ৰে'বাৰ মাতটো কমলে বুজি পালে। ঘৰত ৰে'বাৰ উপস্থিতি কমলে আশা কৰা নাছিল। সি অপ্ৰতিভ হ'ল।

"কোন? ৰে'বানেকি?"

"বাইদেউ নাই। দেউতাও নাই। ঘৰত মইহে আছো। অলপ এইফালে আহকচোন।"

টৰ্চটো জ্বলাই কমলে ৰে'বাক চালে। গোটেই গা কাপোৰেৰে ঢাকি এখন কাপোৰৰ ইজি চেয়াৰত ৰে'বা বহি আছে। বাৰাণ্ডাত সেইটো মূৰত আন্ধাৰ। ৰে'বাৰ চুলিবোৰ ৰুক্ষ, মুখখন শুকান।

কমল ৰে'বাৰ কাষ চাপি গ'ল আৰু অলপ আঁতৰতে থকা চকীখন টান মাৰি বহিব খুজি দেখিলে, তাৰ কাপোৰবোৰ তিতা, বহা অসুবিধা।

ৰে'বাই ক'লে, "মোক অলপমান উঠোৱাই দিয়কচোন। মই আজিকালি বৰ দুৰ্বল হ'লো, বহিলে উঠিব নোৱাৰা নিচিনা।"

"উঠিব নেলাগে, তুমি বহিয়ে থাকা ৰে'বা, ময়ে বহিছো।" কমলে ক'লে।

"তিতা কাপোৰেৰে আপুনি কেনেকৈ বহিব? মই কিবা এখন বিচাৰি দিওঁ, আপুনি

সলাই পিন্ধক।"

কমলৰ মেলি দিয়া হাতখনত ধৰি ৰে'বা বহাৰ পৰা উঠিল। কাপোৰৰ তলত সুমাই ৰখাৰ কাৰণে ৰে'বাৰ হাতখন গৰম হৈ আছিল। সেই দুৰ্বল তাপকণ কমলৰ হাতত লাগিল।

ৰান্ধনি ল'ৰাটো মাতি ৰে'বাই এখন ধোৱা ধুতি অনাই কমলক দিলে।

"মই যাবই্ই, কাপোৰনো আৰু কি সলাম?" কমলে ক'লে।

"ইমান ৰাতি আপুনি আৰু যাব নোৱাৰিব। অলপ বাট চাওক, বাইদেউও কিজানি ওলাবহি পাৰে। দেউতাহে আজি কেতিয়া আহে ঠিক নাই।"

"তেখেতনো ক'লৈ গ'ল?"

"চাহাবে মতাই নিলে। আবেলিয়ে গ'ল। আহোতে হয়তো যথেষ্ট পলম হ'ব।"

কাপোৰ সলাই কমল আহি বহিলহি। অলপ পৰৰ পিছত ল'ৰাটোৱে এপিয়লা চাহ আনি কমলক দিলেহি।

"তোমাৰ গাটো এতিয়া কেনে আছে ৰে'বা?"

"কেনে আছো অনুভৱ কৰিবৰ শক্তিও নোহোৱা হৈ আহিছে। পাহাৰত থাকোঁতে অলপ ভাল পাইছিলো, পিছত আকৌ বেছি হ'ল।"

কমল মনে মনে থাকিল। ৰে'বাৰ মুখখন দেখিলেই বুজিব পাৰি যে ৰে'বাৰ জীৱনত ভাঙন ধৰিছে, মৰণৰ গৰাখহনীয়াই এফালৰ পৰা সকলো ভাঙি-ছিঙি নিছে। আৰু ভেটা দিবৰ সময় নাই।

অলপপৰ মনে মনে থাকি কমলে সুধিলে-- "বাইদেৱেৰা ক'লৈ গ'ল?"

শুকান এটা দুৰ্বল হাঁহি মাৰি ৰে'বাই ক'লে, "মই জানো, আপুনি বাইদেউক বিচাৰি আহিছে, মোক নহয়। পিছে বাইদেউ নাই। ক'লৈ গৈছে সেই কথাও মই নেজানো। যোৱা ৰাতি কিন্তু বাইদেউ ঘৰতে আছিল, আজিও হয়তো আহিব।" কথাখিনি কৈ ৰে'বাই কমলৰ মুখলৈ চালে।

কমল আকৌ মনে মনে থাকিল। কিছুপৰৰ মূৰত সি ক'লে, "তোমাৰ মাদ্ৰাজলৈ যোৱাৰ কথা আছিল নহয়?"

"দেউতাহঁতে নিব খোজে, পিছে মোৰ অকণো আগ্ৰহ বা ইচ্ছা নাই। ইয়াত মৰা আৰু মাদ্ৰাজত মৰাৰ মাজত কোনো পাৰ্থক্য নাই।"

"তুমি কিয় সদায় মৰাৰ কথা ভাবি থাকা ৰে'বা।"

"জীয়াই থকাৰ কোনো মোহ নাই যেতিয়া, মৰাৰ হেঁপাহ জন্মা স্বাভাৱিক। অৱশ্যে জীয়াই থকাবোৰে মৰাৰ কথা শুনি ভাল নেপায়, কিন্তু মই দেখোন মৰাৰ কথা ভাবি আজিকালি বৰ ভাল পাওঁ। কেতিয়াবা মোৰ মনত লাগে যেন মই কাহানিবাই মৰিলো।"

কমলে ৰে'বাৰ মুখখনলৈ আকৌ চালে। ৰে'বাৰ ৰোগক্লিষ্ট মুখখনত এটা করুণ

উদাসীনতাৰ শুভ্ৰতা। ৰে'বাই যেন সঁচাকৈয়ে জীয়াৰ থকাৰ জঞ্জাল অতিক্ৰম কৰি গৈছে।

ৰাতি প্ৰায় ১১ বজাত কমলে ভাত খালে। ৰে'বাই ৰাতি ভাত নেখায়, তাই কিবা এটা পাতলীয়া আহাৰ খালে।

"বৰষুণজাক অকণো থমা নাই। মই আৰু ঘৰলৈ নেযাওঁ।" ৰে'বাই ক'লে, "বিছনা পৰা আছে, আপুনি শোবকৈগে। আপোনাৰ ভাগৰ লাগিব পায়।"

"আৰু তুমি?"

"মই বাৰাণ্ডাতে অলপ বহিম।"

"ৰাতি বহুত হ'ল, এতিয়া আৰু তুমি বাৰাণ্ডাত বহিব নেলাগে ৰে'বা, তোমাৰ অসুখ বেছি কৰিব।"

"আৰুনো কেইটা দিন বাৰাণ্ডাত বহিম? আপুনি শোবকৈগে যাওক। অবাধ্য হোৱাৰ কাৰণে বেয়া নেপাব দেই।"

"তুমি অন্যায় কৰিছা ৰে'বা। নিজক কষ্ট দি বাৰু কি লাভ হ'ব?" অনুনয়ৰ সুৰতে কমলে ক'লে।

"নিজকে কষ্ট নিদিলে আৰু অন্য কাক কষ্ট দিম? মোৰ কষ্টৰ ভাগ লওঁতানো কোন আছে?"

কথাৰ পাক অন্য ফালে নিবৰ উদ্দেশ্যে কমলে ক'লে— "মোৰ বীণাক লগ পাব লগা আছিল, বৰ জৰুৰী দৰকাৰ। ৰাতিয়ে যদি আহে বৰ ভাল হয়।"

"হয়তো আহিবও পাৰে। যদি আহে বাৰু আপোনাক জনাই দিম। আপুনি শুই থাককৈগে যাওক।"

কমলৰ ভাগৰ লাগিছিল, তথাপি ৰে'বাৰ ওচৰতে অলপ সময় সি বহি থাকিল, তাৰ পিছত ৰে'বাক শুবৰ কাৰণে টানি অনুৰোধ কৰি সি শুবলৈ গ'ল।

ৰে'বা আকৌ লাহে লাহে বাৰাণ্ডালৈ ওলাই আহিল। কিছুপৰ মনে মনে বহি থকাৰ পিছত তাই গুণ-গুণাই এটা গান গাবলৈ ধৰিলে। বহুত দিন ৰে'বাই গান গোৱা নাছিল, তাই যেন আজি কিবা এটা নতুন আনন্দৰ আস্বাদ পাইছে। তাই গাই গ'ল-

অকলশৰীয়া বনৰ বিহগী,
দূৰ দেশলৈ উৰি যায়।
নিজৰ সুৰটি নিজকে শুনায়,
লগৰ লগৰী কোনো নাই।
ক্লান্ত পাখিৰ শ্ৰান্ত কঁপনি লাগি,
আকাশৰ নীলা সৰি পৰে ভাগি ভাগি,
সপোন হেৰোৱা বাটৰুৱা পখী-
সুৰভোলা সুৰ গায়।

দূৰ দেশলৈ উৰি যায়...।"

বাহিৰত বৰষুণৰ অবিশ্ৰাম হুম্ হুম্ শব্দ। চউদিশ নীৰৱ। বান্ধনি ল'ৰাটোও শুইছে। যেনৰ ব্যৱধান ভেদ কৰি ৰে'বাৰ গানৰ কোমল কথা আৰু করুণ সুৰ গৈ কমলৰ কাণত পৰেগৈ। ইমান গভীৰ, ইমান অনুভূতি ভৰা ৰে'বাৰ কণ্ঠস্বৰ। বেদনাত আৰ্দ্ৰ, দুৰ্বল, ৰে'বাৰ মাতটোত এটা ব্যৰ্থ হৈ যোৱা জীৱনৰ অব্যক্ত অভিযোগ। কমলে লৰচৰ নকৰাকৈ নিঃসাৰ হৈ শুনি থাকে, তাৰ পিছত টোপনিয়ে তাৰ চকুত হেঁচি ধৰে।

ৰে'বাই যেন কমলৰ অস্তিত্বৰ কথা পাহৰি যায়। একান্ত আপোনমনে ৰে'বাই গাই থাকে। কি গাইছে হয়তো তাই নিজেই নেজানে। বৰষুণ জাকৰ বুকত তাইৰ বুকৰ সুৰটো কঁপি কঁপি লীন যায়। হয়তো তাইৰ গানৰ সুৰ লাগি বতাহজাক অলপ সেমেকে। আকাশখন অলপ বেছি আন্ধাৰ হয়।

বাৰাণ্ডাৰ মূৰৰ হেলনীয়া আৰামী চকীখনত বহি ৰে'বাই গাই যায়—

চিনাকি বনৰ মোহৰ মালিকা এৰি,
গধূলি-আকাশ নীল বেদনাৰে ভৰি,
উদাসী বিহগী উৰি যায়......
ধূসৰ ধৰাৰ বুকত সিঁচি দি
মৰমৰ ছিতাছাই।
বনৰ বিহগী দূৰ দেশলৈ উৰি যায়—

শেহৰাতি হঠাৎ কমলে টোপনিৰ পৰা সাৰ পালে। চকু মেলি চাই সি দেখিলে তাৰ কোঠাটোৰ ভিতৰখন অলপ পোহৰ হৈছে। সি বিছনাতে বহিল। খোলা খিৰিকি-খনেদি বাহিৰলৈ চাই দেখিলে পূবফালে কাহিলি পোহৰ হৈ আহিছে, বৰষুণ জাক যে কেতিয়া এৰিলে সি ক'বই নোৱাৰিলে। পৃথিৱীখনৰ ওপৰত এটা স্বচ্ছ উজ্জ্বল, পবিত্ৰতাৰ বোল লাগিছে। ঘাঁহপাতবোৰ সেউজীয়া হৈ পৰিছে। বননিবোৰৰ বুকত ধূলিবোকা নাই, পৰিষ্কাৰ। কমলৰ ভাল টোপনি আহিছিল। তাৰ মনটো বৰ প্ৰফুল্ল লাগিল।

বাৰাণ্ডাৰ ওপৰত, ঘৰৰ চালত বগাই ওলমি অহা লতাফুল জোপাত সৰু সৰু বগা ফুলবোৰ ফুলিছে। সেই ফুলবোৰৰ এটা কোমল মিঠা গোন্ধ ওপঙি আহিছে। বৰ মৰম লগা।

হঠাৎ বাৰাণ্ডাৰ মূৰলৈ কমলৰ চকু গ'ল। ৰাতি বহা ঠাইতে, সেই ইজি চেয়াৰখনতে ৰে'বা আজিও বহি আছে, ৰে'বাৰ চকুদুটা মুদ যোৱা, হয়তো ৰে'বাৰ টোপনি।

কমল তাৰ কোঠাৰ দুৱাৰ মেলি বাৰাণ্ডালৈ ওলাই আহিল। সি যিমানপাৰে

নিশব্দে ওলাই আহিবৰ চেষ্টা কৰিছিল যদিও, ৰে'বাই সাৰ পালে। ৰে'বাৰ টোপনি ভাগি গ'ল।

বিস্ময় আৰু উৎকণ্ঠা-সনা মাতেৰে কমলে ক'লে, "তুমি ইয়াতে বহি থাকিলানেকি ৰে'বা?"

"এৰা, ইয়াতে বহি থাকিলো। মই বোলো কিজানিবা বাইদেউ আহেই, আপুনিও আকৌ লগপাব লগা দৰকাৰ আছে বুলি কৈছিল নহয়—"

"তাৰ কাৰণেই গোটেই ৰাতি বাহিৰত বহি থাকিলা? তুমি কি অদ্ভুত ছোৱালী।"

"আপোনাৰ কাৰণে এটা ৰাতি টোপনি খটি কৰিবৰ যোগ্যতাও মোৰ নাইনে? অ' পিছে বাইদেউ নাহিল। বহুত ৰাতি এটা মানুহৰ হাতত এই চিঠি ডোখৰ পঠাই দিলে।"

ৰে'বাই এটুকুৰা সৰু কাগজ কমললৈ আগবঢ়াই দিলে। বীণা আজি ঘৰলৈ ঘূৰিব নোৱাৰিলে। কেতিয়া 'ঘূৰিব' পাৰিব তাই নেজানে। আজি বাগিচাত কুলীবিলাকে ধৰ্মঘট আৰম্ভ কৰিব। বনুৱাৰ নিজৰে নেতা আছে, বীণা থকাৰ কোনো প্ৰয়োজন নাই। ৰাতিপুৱা হয়তো পুলিচে চমৰীহঁতৰ ঘৰ খানাতালাচ কৰিব। গতিকে ৰাতিৰ ভিতৰতে চমৰীহঁতৰ ঘৰৰ পৰা আছুৰফক বাহিৰ কৰি নিব লাগে। আছুৰফৰ লগত যাওঁতা বীণাৰ বাহিৰে কোনো নাই। গতিকে বীণায়েই যাব। আছুৰফক ঘৰৰ ভিতৰত পালে গোপাল আৰু চমৰীৰ অসুবিধা হোৱাৰ সম্ভাৱনা আছে।...

কাহিলি পোহৰত কমলে বীণাৰ লেখাখিনি পঢ়িলে। সকলো কথা সি বুজিব নোৱাৰিলে, সি ৰে'বাৰ মুখলৈ চালে।

"মোৰ বিশ্বাস এতিয়া ৫ বজাত যিখন ৰেল আমাৰ ইয়াত ষ্টেচন এৰি যায়, সেই ৰেলেদিয়ে বাইদেউহঁত ক'ৰবালৈ যাব। এতিয়ামানে সিহঁত কিজানি ষ্টেচন পাবগৈয়ে পায়"— ৰে'বাই ক'লে।

"তেওঁলোক ৰেলেৰে যাবনেকি?"

"ক'ব নোৱাৰো, মইহে ভাবিছো। নহ'লেনো কিহেৰে যাব?"

"তেন্তে মই যাওঁচোন। কিজানিবা লগ ধৰিব পাৰোৱেই।"

"তেনেহ'লে বেগাই যাওক। ৰে'ল যাবলৈ আৰু বৰ বেছি সময় নাই।"

"তুমি ভিতৰতে শুই থাকাগৈ যোৱা ৰে'বা, মই যাওঁ—"

"ভাল বাৰু যাওক। যদি বাইদেউক লগ নেপায় তেন্তে আকৌ ইয়ালৈকে ঘূৰি আহিব দেই। দেখিছে নহয় মই কিমান অকলশৰীয়া—"

"আহিম বাৰু ৰে'বা।" তুমি অলপ শুই থাকাগৈ যোৱা? এতিয়াও ভালকৈ ৰাতি পুওৱাই নাই। মই তেন্তে যাওঁ—"

কমল ওলাই গ'ল। তাৰ মনত লাগিল যিকোনো উপায়ে সি আজি বীণাক লগ ধৰিবই লাগিব। ধৰিবই লাগিব।

ক্ৰমে পূবফালৰ আকাশখন বেছি পোহৰ হৈ আহিল।

আকাশৰ বুকত ওপঙি থকা পাতল ডাৱৰবোৰত কজলা-মিহলি ৰঙা বোল লাগিল। ৰাতিৰ চেঁচা বতাহজাকত এটা উষ্ণতাৰ মিঠা আমেজ লাগিল। বিস্তৃত চাহগছবোৰৰ পৰা এটা কেঁচা তীব্ৰ গোন্ধ উৰি আহি কমলৰ নাকত লাগিলহি।

কমলে বেগাই খোজ দি বাগিচাখন পাৰহৈ গ'ল। ষ্টেচন বাগিচাৰ পৰা দুমাইল দূৰত। কমলে যিমান বেগাই পাৰে খোজ দিয় ধৰিলে। বাটতে সি ষ্টেচনৰ ফালৰ পৰা অহা শুদা গাড়ী এখন লগ পালে। গাৰোৱানটোক সি সুধিলে ৰে'ল যাবলৈ আৰু কিমান দেৰি আছে। গাৰোৱানটোৱে ক'লে যে বৰ বেগাই বা দৌৰি নগ'লে পোৱাৰ আশা নাই। আৰু কথা সুধিবলৈ অপেক্ষা নকৰি কমলে আৰু বেগাই খোজ দিলে।

ষ্টেচনৰ পৰা প্ৰায় দুই ফাৰ্লংমানতে সি ৰেলৰ এটা হুইছেল শুনিলে। সি একপ্ৰকাৰ দৌৰিবলৈকে ধৰিলে' আৰু কিছুদূৰ আহি সি দেখিলে ৰেলখন প্লেটফৰ্মতে ৰৈ আছে। সি অলপ আশ্বস্ত হ'ল। আপোনাআপুনিয়ে তাৰ খোজ আগতকৈ কিছু ঢিলা হ'ল।

এনেতে আৰু এটা হুইছেল বাজিল। ষ্টেচনত ৰে'ল এবাৰ ঘণ্টা দিলে। গাৰ্ডে সেউজীয়া নিচান দেখুৱালে।

দৌৰ মাৰি আহি কমল প্লেটফৰ্ম পালেহি। সি গাড়ীবোৰৰ ভিতৰলৈ উদগ্ৰীৱ, সতৃষ্ণ চকুৰে ব্যস্ত হৈ চাব ধৰিলে। এখন গাড়ীৰ ভিতৰত সি দেখিলে— বীণা—

সি দৌৰ মাৰি গাড়ীখনত কাষ চাপি গৈ চিয়ঁৰ মাৰি মাতিব খুজিলে— "বীণা—"

কিন্তু তাৰ আৰু মতা নহ'ল।

ৰেলৰ চকা ঘূৰিল।

কমল থিয় দিয়া ঠাইতে থিয় দি ৰৈ গ'ল। বীণাক বুকত লৈ চলন্ত ৰে'লখন বিজুলীবেগেৰে আগবাঢ়ি অলপ পিছতে অদৃশ্য হৈ গ'ল। স্থবিৰ, গতিহীন প্লেটফৰ্মখনত কমল নিশ্চলভাৱে থিয় দি থাকিল। তাৰ হাতভৰিবোৰ বৰ অৱশ লগা যেন অনুমান কৰিলে।

সি দূৰণিলৈ চালে। পৃথিৱীখন নতুন পোহৰেৰে ভৰি পৰিছে। চাৰিওদিশ উজ্জ্বল হৈ উঠিছে। কিন্তু তাৰ চকুৰ আগত ঘূৰিব ধৰিলে ৰেলগাড়ীৰ কিছুমান চকা। চকাবোৰ ঘূৰিছে। তাৰ মূৰটো ঘূৰোৱা যেন লাগিল।

লাহে লাহে প্লেটফৰ্মৰ পৰা ওলাই কমলে খোজ দিলে। সি কেউপিনে চালে—দীঘল বাটটোত আৰু কোনো নাই— সি অকলশৰীয়া। লাহে লাহে সি এটা বিষণ্ণ মন লৈ ঘৰৰ ফালে খোজ দিলে। সি অনুভৱ কৰিলে যেন সকলো তাক এৰি আগবাঢ়ি গৈছে।

সি অকলশৰীয়া।

* * *

অসমীয়া সাহিত্যত আমাৰ মূল্যবান সংযোজন

হেমন্ত মিশ্ৰ ঃ

দিখৌ, লুইত আৰু সাগৰ

চৈয়দ আব্দুল মালিক ঃ

ৰথৰ চকৰি ঘূৰে

ড° লক্ষ্মীনন্দন বৰা ঃ

সেহি গুণনিধি

সীমাৰ পৰিধি ভেদি

তিলোত্তমা মিশ্ৰ ঃ

লৌহিত্য-সিন্ধু

স্বৰ্ণলতা

শশী শৰ্মা ঃ

অসমৰ সাধুকথা

বিজয় কুমাৰ দত্ত ঃ

পৃথিৱী আৰু আকাশ (শিশু পুথি)